

KUBÁŇ

Sborník článků o Kubáni
i Kubáncích.

KOUBAN

Recueil d'articles de Kouban
et des Koubaniens.

КУБАНЬ

**ЗБІРНИК СТАТТІВ
ПРО
КУБАНЬ І КУБАНЦІВ**

ПРАГА

**ВИДАННЯ ГРОМАДИ КУБАНЦІВ
В ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ
РЕСПУБЛІЦІ**

1927

КУБАНЬ

ЗБІРНИК СТАТТІВ ПРО КУБАНЬ

І КУБАНЦІВ

ПРАГА

ВИДАННЯ ГРОМАДИ КУБАНЦІВ
В ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

1926

Від управи Громади Кубанців.

Випускаючи у світ друком перший збірник Громади Кубанців в Чехословацькій Республіці, Управа Громади була поставлена перед необхідністю придати змістові збірника інформаційний характер.

Необхідно було, з одного боку, освітити ті принципи, якими керувалася Громада Кубанців на протязі своєї п'ятилітньої діяльності, і накреслити загальну історію Кубані до 1917 р. і в період революції 1917—20 рр., щоб показати обмежений зв'язок керуючих принципів Громади Кубанців з кращими її національними особливостями Кубанського населення і його демократичних установ, які поставила до життя історія; з другого боку, відмітити ті умови життя, в яких перебуває Кубань по втраті нею самостійності.

Придаючи велику вагу вивченню кубанцями історії, культури, економіки й освіти Чехословацької Республіки, Управа Громади уділила окреме місце статті, що охоплює перший період визвольного руху Чехії.

Громада Кубанців є організація територіальна, в склад неї входять українці, росіяне й горці. Тому Управа ухвалила випустити збірник двома мовами писаний — українською й російською.

Управа Громади рахує за свій приємний обов'язок висловити найщирішу подяку тим установам, громадським організаціям і особам, котрі сприяли виходу у світ цього збірника статтів про Кубань і Кубанців.

УПРАВА ГРОМАДИ КУБАНЦІВ
В ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ.

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБЩЕСТВА КУБАНЦЕВ В Ч. С. Р.

Четырехлетний рабочий период Общества Кубанцев в Чехословацкой Республике давно уже требовал освещения в печати деятельности Общества, преимущественно с фактической стороны. Это необходимо было сделать, как для сторонней Кубанскому Краю публике, в видах поправки тех отрывочных и неточных, а часто тенденциозных и пристрастных сведений, какие циркулировали в публике на этот счет, так и для самих кубанцев в целях информации их. Но при огромных затратах труда на текущие злободневные дела, О-во лишено было возможности осуществить давно назревшую задачу. Для этого не было ни достаточного количества рабочих сил, ни свободного времени, ни необходимых средств. Пользуясь материальной поддержкою Правительства Ч. С. Р., кубанцы все усилия направили на работы по устройству кубанской учащейся молодежи, чтобы возможно продуктивнее использовать ограниченные средства на неотложные нужды эмигрантов-кубанцев.

Между тем деятельность О-ва как по характеру ее, так и по результатам представляет в этом отношении двойкий интерес. Исходя из принципа объективизма и аполитичности, Общество в течение четырех лет обслуживало интересы всех, без различия их партийных кличек, кубанцев, раз они тяготели к общей родине Кубани и находились в положении, требовавшем помощи и поддержки. Располагая и абсолютно и относительно минимальными материальными средствами сравнительно с другими эмигрантскими организациями, Общество Кубанцев затратило свои средства исключительно на помощь тем, кто нуждался в ней, сводя расходы на рабочий аппарат до крайнего минимума и не допуская окладов лицам, а не делу.

Таким образом, само собою является понятным, что использование документов Общества и цифровых данных, характеризующих его деятельность, с одной стороны, и более широкое освещение этой деятельности, с другой, может быть оформлено не в виде партийного издания, а лишь сборника с работами лиц, сотрудничавших в аполитичной деятельности Общества.

Условия исторического значения и текущей действительности диктовали кубанцам определенный план и характер их деятельности. Ку-

банцы, живущие в Чехословакии, материально и морально связаны, с одной стороны, с своею родною Кубанью, а с другой, с родственным ей чехословацким народом. Вот эта двойная связь и представляет своего рода схему деятельности Общества.

Кубань оставлена кубанскими эмигрантами на ярко выраженной фазе своего исторического развития. Революционный переворот застал Кубань в состоянии не растерянности и дезорганизации, а в полной готовности к новой творческой деятельности в областях культуры, экономики и грандиозного строительства. В самый разгар революционного переворота на Кубани быстро и безболезненно появились прообразы учредительного собрания — казачьи рады и краевые съезды. Ими сразу же были сформированы демократические учреждения республиканского характера. Во главе Края стали: 1) Краевая и Законодательная Рады или парламент и законодательный корпус, 2) избираемый на Краевой Раде и ответственный перед нею Войсковой Атаман или президент Кубанского Края, 3) формируемое атаманом Краевое Правительство или кабинет министров, ответственный перед Законодательною Радою, и 4) избираемый Краевою Радою, ответственный перед нею, но независимый от Атамана и Правительства Краевой Контролер. Эти высшие учреждения и лица и повели немедленно организационную работу по упорядочению Края.

Такая безболезненность и активность сразу ожившего Края были следствием тех условий, какие исторически сложились, как подготовительная фаза эволюции, способствовавшая восприятию высших прогрессивных культурных форм, народного управления и гражданской свободы. Стихийный характер этих условий перетворился в гражданско-осознанный.

В Чехословакии, в которой осели наиболее активные и интеллигентные силы Кубанского Края, кубанцы нашли аналогичные демократические порядки, но в иных формах и на иной фазе культурного развития. Чехословакия прошла длинный путь культурно-национального развития и естественно, что она дала живые примеры для освящения аналогичных форм на Кубани и образцы творчества в направлении нового культурного строительства. Несмотря на небольшие размеры и короткий период самостоятельного существования, она оказалась жизненнее славянского великана — бывшей России, по своему культурному развитию, национальному росту и духовной мощи. И в России была своя культура, но это была культура верхов народа, а в Чехословакии она эволюционно прорезала верхи и низы. Благодаря этому, национальный дух в Чехословакии, какого не оказалось в нужный момент в России, так быстро и устойчиво, выражаясь фигурально, поставил на государственные ноги демократическую страну.

Таким образом, в Чехословакии кубанцам было на что посмотреть и чему научиться. Наглядные образцы культуры и гражданственности вызвали у них не простое любопытство, а естественное желание в организованном изучении культурных богатств Чехословакии. Так, например, в Праге возникли чешско-кубанские курсы в целях изучения сравнительным путем соответственных форм и явлений в жизни Чехословакии и Кубани.

Все это оказалось тем естественнее и необходимее, что Кубань уже

была связана с Чехословацким народом как поселением в ней чешских селений — Кирилловки, Мефодиевки, Глебовки, Владимировки близ Новороссийска¹⁾, так и участием в разных местах Кубани чехов-специалистов в области просвещения, хозяйства, промышленности и торговли. Здесь же, в Чехословакии, благодаря непосредственному соприкосновению кубанцев с чехословаками, частичные связи, завязавшиеся на Кубани, стали кубанцам не только еще более близкими и понятными, но и привязали их ум и пожелания к кардинальному вопросу о тесном единении двух стран на основе обоюдных выгодных интересов. Кубанскому Краю необходимы силы специалистов и интеллигенции для использования огромных естественных богатств, а Чехословакия богата такими силами и работниками, часть которых может войти и в самостоятельный культурный фонд Кубани. Это тем естественнее и возможнее, что Чехословакия оказала же материальную помощь кубанской молодежи в приобретении научного образования и знаний.

Нужда в культурном единении, на основе разумно построенной экономики, тем настоятельнее, что в последние годы Кубанский Край чрезвычайно обесилен экономически, культурно и в области просвещения. Быстро восстановить потерянное и тем более завести заново необходимое немислимо. Поэтому, и в ближайшем будущем, при меняющихся эволюционно условиях, кубанцы будут заранее спаяны с Чехословакией в области просвещения и завязавшихся еще до войны экономических сношений. Прага и другие города Чехословакии, с их высшими учебными заведениями и прекрасно оборудованными лабораториями, кабинетами, клиниками и пр., чего или совсем нет, или недостает Кубани, надолго могут остаться для кубанской молодежи, нуждающейся в просвещении, духовными центрами. Это, конечно, не значит, что наука и духовный свет только в окне одной Чехословакии, а вытекает из поучительного для кубанцев факта, что к ним Чехословакия безвозмездно пришла на помощь в деле духовного развития и зажгла свет этого развития в такой форме, какой не было на Кубани на всем протяжении ее истории, богатой фактами подавления центральным правительством духовного просвещения, а не развития его.

А дома, на Кубани, связанная наукою и просвещением с Чехословакией молодежь не применит на деле применить рациональные формы хозяйства и экономических организаций Чехословацкого народа, и тем еще более углубит и расширит между Чехословакией и Кубанью экономические и культурные связи в целях обоюдного выгодного обслуживания интересов трудовых масс.

Вот тот путь, в границах которого шли в своей деятельности наиболее активные члены Общества Кубанцев в Ч. С. Р., не допуская в общем кубанском деле партийных осложнений и нетерпимости. Такой путь органически естественен, логически правилен и эволюционно связан с текущим историческим моментом. Ни старую по культуре Чехословакию, ни молодую по историческому стажу развития Кубань нельзя обособить и выделить в изолированное от этого момента положение. Обоим им бли-

¹⁾ Новороссийск был раньше казачьей станицей, а в последнее время он вошел со всею бывшею раньше Черноморскою губернею в состав Кубанского Края.

зок и родственен переживаемый исторический момент по своей демократической трансформации, ярко выраженной в замене абсолютных и конституционно-ограничительных монархических форм государственности формами демократично-республиканскими, с принципом обеспечения прав национальных меньшинств.

Чешские государственные деятели и чехословацкий народ очень рано примкнули к общеевропейскому прогрессивно-культурному движению, под непосредственным влиянием которого сложилась и общечеловеческая культура, охватившая, главным образом, Европу, а позже и заселенные культурными выходцами Европы страны, как, например, Соединенные Штаты Америки. Корни идеалов государственного и социально-экономического строительства чехословаков находятся, поэтому, в общеевропейской культуре, а дальнейшее развитие Чехословацкого народа может и, без сомнения, будет совершаться в духе доктрины славного президента Чехословацкой республики Масарика — в направлении развития общечеловеческих идеалов. В области науки, мысли и особенно морали этими идеалами безусловно осуждены войны и губительно враждебные отношения между народами. Человечество должно двигаться по пути совершенствования личности, равенства и братства, развивая, создавая и укрепляя в этом направлении государственные образования и социальные организации. Усвоение общечеловеческих идеалов и активное движение по осуществлению их проявили не только сознательные элементы в населении Кубани, но и вообще трудовые массы, что фактически подтверждается как исторически сложившимся бытом кубанского, пропитанного демократизмом, населения, так и органическим, безболезненным возникновением быстро наладившихся демократически-республиканских порядков на Кубани.

Но пути к осуществлению общечеловеческих идеалов сложны и трудно достижимы. Прогрессивное движение человечества складывается из двух безмерно великих областей человеческого творчества — из духовной культуры и культуры материальной. По природе общий признак духовной и материальной культуры один и тот же, как акт бесконечно движущегося прогресса. Но в путях достижения культурных целей, в способах реализации культурных благ лежит целая пропасть несходства, различий и противоречий. Духовные ценности — наука, искусства, моральные истины более или менее общедоступны всем расам и народам. Из-за них народы не ведут кровавых войн и ими не вызываются грубо физические насилия над людьми. Они — интернациональны, они — дары всего человечества, и никто не оспаривает прав на них любого народа или государства.

Однако, самые высококультурные народы и государства не безвинны в подавлении высших рас и слабо культурных народов, в эксплуатации их труда и богатств. Часто цивилизаторы одною рукою сеют духовные ценности культуры, а другою загребают материальные, пропитанные трудом и политые потом, произведения поработенных экономически народов. Текущий исторический момент таит в себе не одни высокие лозунги демократических идей, республиканского государственного строительства, но и несомненно зародыши остро назревающего кризиса в международных экономических взаимоотношениях, как результат давления

Прага. Карлів міст і Градчани.

культурных и экономически сильных государств на национальные интересы зависимых народных масс.

История бесповоротно осудившая абсолютизм, как совершенно непригодную в цивилизованных государствах форму правления, и наложившая печать вымирания вообще на монархизм, обременена очень большими недоделками в области национальных вопросов. Скромная проблема обеспечения прав национальных меньшинств служит только первым поступательным шагом в этом отношении, но далеко не охватывает всех сторон великого национального движения, совершающегося на наших глазах. Можно сказать, что национальные движения начинают переходить в мировой акт. Такие проявления их, как движение в Китае, или в Индии, или в Марокко, или в неостывшей еще Турции и т. п., как-то затеняют собою более мелкие или менее острые процессы того же рода.

На Кубани, как и в большинстве других частей расколовшейся России, национальный вопрос имеет огромное значение. В зависимости от общего характера национальных движений на экономической подкладке, национальный вопрос, применительно к деятельности Общества Кубанцев, делится прежде всего на две части — на вопрос местный, Кубанский, и на вопрос общий, международный. В первом случае он — вопрос внутренних распорядков во взаимоотношениях населяющих Кубань народностей, во втором — вопрос внешних отношений к другим народам, с которыми кубанцы исторически связаны или кровным племенным родством, или же узами соседства по местожительству.

Родственные народы кубанцам — украинцы, белоруссы, великоруссы, чехи, сербы, болгары, литвины и поляки, а пограничные соседние народы — кавказские горцы и грузины.

В настоящее время вообще кубанцы-эмигранты находятся большею частью в славянской среде. Одно уже это в известной мере связывает их с славянами. Но не одно это сближает их с единокровными народностями в данный момент. Вяжет кубанцев с славянами общность их экономической позиции в международной обстановке: славяне находятся в одинаковом с другими, охваченными национальным движением, народами интернациональном положении, грозящем им экономическими бедами и закабалением.

За исключением одной Чехословакии, государственно спаянной в национально-культурном и экономическом отношениях, остальные славянские народы нуждаются прежде всего в такой спайке. К тому же в одних местах они экономически придавлены, а в других во всяком случае обессилены и, значит, скорее, чем другие, стоящие в лучших условиях страны, они могут подпасть эксплуатации сильных экономически и культурно государств. Не секрет, что в Европе нет ни одного культурного государства, которое не имело бы в виду экономически закабалить славян. Славянам смертельно вредит их разъединение; им надо крепко стать на страже своих интересов и использовать настоящий момент. Общие условия их внутренней жизни и развития не мешают такому объединению, а диктуют его.

Славяне, во-первых, большею частью объединены территориально и только отчасти разъединены двумя (Румынией и Венгрией) мало-

численными государствами, прямые интересы которых заключаются в союзе с славянами на почве культуры и экономики. Во-вторых, славяне наиболее сильны в Европе мало истощенными еще естественными богатствами и обилием земель, что составляет краеугольный камень для союзного или федеративного объединения. В третьих, у славян более крепки, чем у большинства других европейских народов, кровно-родственные связи, вызывающие взаимные симпатии и коренящиеся в языке, в фольклоре, в этнографических особенностях, в обычаях, хозяйственных навыках и т. п. В четвертых, наконец, подавляющая масса славянского населения пережила уже период стихийного национального развития и вступила в фазу осознанных, рациональных взаимоотношений, диктуемых общечеловеческими идеалами.

Было бы непростительной капитальной ошибкой со стороны славян не использовать этих условий в данный момент¹⁾. Если бы не все славяне сразу пошли по пути единения, то для более сильных из них это безусловно верный путь. Ведь существовала же единая неделимая Россия при несравненно худших условиях единения частей. История дала ясные указания, в каком духе может быть исправлена ошибка, допущенная монархической Россией. Одной грубой военной силой и обанкротившегося самодержавия недостаточно для крепкого национального единения разъединенных частей. Необходима моральная связь на началах самостоятельности и равноправия частей, связь, исключая подавляющий централистический режим в какой бы то ни было форме, начиная с самодержавия и оканчивая давлением интеллигентного большинства над меньшинством.

Таким образом, для кубанцев самым ходом исторических событий намечаются те экономические нити, которые и их вылетают в общую семью славянских народов. Если в перспективе для них светятся идеалы общечеловеческого прогресса и цивилизации, то в той же перспективе ярко отражается ставка на экономическую организацию славянских народов, как на противовес посягательствам экономически сильных государств. Береженного Бог бережет, а ведь Кубань хоть и маленький, но едва ли не самый лакомый в славянстве кусочек по своей экономической ценности.

В свое время для цивилизованных народов единая неделимая Россия служила пугалом, при одной мысли об объединении ею славян. Но это пугало в его грозно угнетающем виде упразднила история. Во образе воюющего и всех подавляющего великана немислимы уже ни расколовшаяся на части Россия, ни объединенное полностью или частями славянство. Нужна иная, проникнутая духом общечеловеческих идеалов,

¹⁾ В последнее время начинает приобретать все большее и большее число сторонников идея Европейских Соединенных Штатов в форме союза Европейских государств по образцу Американских Соединенных Штатов. Особенно популярной она стала после Локарнской конференции. Нет ничего утопичного и невозможного в организации такого союза, но он не исключает славянского единения, на основе общечеловеческих и общекультурных идеалов, а наоборот, в такой форме может только способствовать организации Европейских Штатов, раз в основу того и другого единения положены будут главным образом принципы общечеловеческого культурного творчества, а не одни задачи экономической конкуренции с Соединенными Штатами и другими внеевропейскими странами и государствами.

форма единения. В этой обновленной форме объединенное славянство несовместимо с понятием грубо давящей и разрушительной силы. Ибо в области духовной культуры славянство мыслимо лишь как сотрудничающая в творчестве с другими народами группа.

К сожалению, в области материальной культуры, кроме военной, существует экономическая борьба, и в данный момент она, если не полностью проявляет характер своей старшей сестры, то широко пользуется ее средствами. Не обессиленные народы и маленькие государственные единицы куют ведь ковы — плодят, как грибы после дождя, аэропланы, броненосцы и, быть может, иные чудеса смертоубийства и расправы, а именно наиболее культурные и сильные государства. Хотелось бы верить, что трудовые массы народа не пойдут за руководителями военных насилий во имя экономических интересов, но вера без дел мертва есть, а такими делами может быть только тесный, на принципах культуры и обоюдно-выгодной экономики, союз народов, которым грозит экономическое закабаление.

Так характеризуется общая интернациональная обстановка, с которою не могут не считаться и кубанские деятели. Как бы, однако, зловеща и грозна ни была эта обстановка, она имеет для кубанцев, так сказать, проспективный, освещающий действительность характер. В общеславянском вопросе, например, кубанцы нашли уже наиболее близкую им славянскую страну по культуре и экономике. Но у кубанцев еще до эмиграции ярко наметились свои собственные вопросы кубанского бытия.

Соседями кубанцев, на всем протяжении Кубанской истории, были непосредственно соприкасавшиеся с ними горцы, а с 1864 года стали и грузины. Обе народности демократичны, что и проявили они активно со времени революции в России. Грузины образовали самостоятельное государство, признанное Лигой Наций, а черкесы, живущие в пределах Кубани, слились уже в культурно-правовом отношении с местным населением. Все это факты, без всякого сомнения, указывающие на то, что начавшееся освободительное движение кавказских народностей аналогично и однохарактерно с освободительным движением Кубани и что, благодаря близкому соседству, разумно построенные экономические отношения могут еще более объединить соседние с Кубанью народности, раз объединительное направление будет совершаться в духе культурных общечеловеческих идеалов. Таким образом, желательное в этом направлении сближение кубанцев с кавказскими горцами и грузинами является первоочередным вопросом местного характера.

Главную же задачу для всех кубанцев, живущих на Кубани и эмигрантов, понятно, должно составлять разрешение местного национального вопроса. Движение в этом духе есть, интенсивно растет на Кубани и ярко отражается в жизни кубанцев-эмигрантов. Этому вопросу Обществу Кубанцев нельзя было ни игнорировать, ни выключать из общих задач как культурного, морального и научного образования молодежи, так и тех чисто практических проблем, какие намечаются в местной жизни Кубани в направлении подъема культуры и экономики.

Коренной этнический состав на Кубани дали семь казачьих войск — Черноморское, Бугское, Буджакское, Екатеринославское, Азовское, Хоперское и Донское. Но первые пять войск за исключением малого чи-

сла инородцев, влившихся еще в запорожские организации, состояли по головню из украинского населения, в Хоперском войске преобладали также украинцы и только одни донцы, преимущественно староверы, принадлежали к московско-российскому корню, но на 15 тысяч черноморского украинского населения одновременно осело лишь 2626 душ мужского пола донцов, образовавших Кубанский казачий полк. Тремя годами позже, в 1801 году, в перешедших на Кубань полностью или частями Черноморском, Бугском, Буджакском и Екатеринославском войсках числилось украинцев свыше 43 тысяч, а донцов не больше шести тысяч, или 86% украинцев и 14% великороссов.

В последующих массовых переселениях преобладали также украинцы.

В 1864 году при заселении Закубанья полностью перешло украинское Азовское казачье войско, состоявшее из бывших турецких запорожцев.

На других частях Кубанской территории осели в 1827 году в верховьях реки Кубани хоперские казаки, большая часть которых были из украинцев, а меньшая из русских, калмыков и персиян.

В конце XVII столетия поселено было 11 крестьянских сел, в которых в 1801 году числилось 21.337 душ обоего пола смешанного из украинцев и великороссов населения. Впоследствии население всех этих сел было обращено в казачье сословие.

С 1856 по 1859 г. колонизована была так называемая Новая или Лабинская Линия смешанным российским и украинским населением, большая часть которого была передвинута из северных и северо-восточных частей Кубани.

Особенно же большой приток переселенцев начался с покорения черкесов в 1864 году. На обширные пространства Закубанья «шли в казаки» со всех концов России, но и в этом случае преобладали украинцы.

С этого же времени и до наших дней на Кубанской территории стали оседать не казаки, а крестьяне и мещане или так называемые «иногородние», не входившие в состав коренного населения. Приток был так силен, что через 50 лет на Кубани числилось приблизительно столько же иногородних, сколько и коренных жителей — казаков, городских сословий, черкесов, колонистов и крестьян наделенных земель. Подавляющая масса иногородних вышла из украинских губерний — Херсонской, Таврической, Екатеринославской, Харьковской, украинских уездов Воронежской и Курской, из Полтавской, Черниговской, Киевской и пр. В течение целого ряда лет Кубанским статистическим комитетом велись ежегодно переписи населения и составлялись списки, по которым население из украинских губерний колебалось между 70% и 80% в составе иногородних.

Таким образом, как исторический ход колонизации казачьими войсками Кубани, так и самовольный приток иногороднего населения из ближайших к ней украинских губерний одинаково свидетельствуют о преобладании в крае украинского населения и о связи его с украинскими губерниями. Благодаря обрусительным централистическим порядкам и режиму, часть кубанских украинцев, конечно, обрусилась, на что указывает масса украинских фамилий и прозвищ в этой части. И тем не менее, не смотря на это, до последней войны на Кубани было ни в коем

случае не меньше 62% украинцев, 8% черкесов, 2% инородцев и иностранных подданных и, значит, не более 25% великороссов.

Факт огромной важности и значения. В общей своей массе кубанские украинцы не изжили еще в своей памяти тех связей с населением разных местностей, из которых вышли их отцы и предки, связей по языку, фольклору, этнографическим особенностям, хозяйственным навыкам, юридическим обычаям и пр., пр. и несомненно связей чисто родственных. Было бы, поэтому, просто исторической нелепостью, если бы кубанские украинцы не симпатизировали, не тянулись душой и чувствами, не искали взаимопомощи, союза, единения с кровно-родственным населением Украины, чтобы объединиться в единое национальное целое. Это тяготение должно быть тем интенсивнее, что кубанские украинцы только потому, что они украинцы, пережили насилия центральной российской власти, издевательства над их «самостийностью» и даже угрозы «расправы», что фактически проявилось в расстреле, виселице и убийстве из-за угла лучших представителей кубанской самостийности. Одни украинцы на Кубани находились в этом исключительном положении да и теперь еще всюду они испытывают ненормальность его. Не надо закрывать глаза на это, не надо замалчивать и тушить работу разума над обширной, разностороннею и сложною сетью тех психических переживаний и моральных побуждений, которыми обыкновенно движутся и питаются массовые национальные течения, а ведь в данный момент эти течения проявляются в мировом масштабе, и кто-ж докажет, что они не влияют на психику украинца или славянина?

Что происходит в действительности?

С того момента, как Россия, после неудачной войны, стала колотиться на части, украинский народ, переживший долгий исторический гнет и засилья в положении зависимого меньшинства, проявил особую активность в стремлении к национальной самостоятельности. Это естественное, зафиксированное всей историей Украины, национальное течение, в порядке его эволюционного развития, принято было, как измена украинцев, со стороны тех, кто привык к централистическому господству над народностями в единой неделимой России. Произошла роковая ошибка, повредившая прежде всего политически безграмотным едина неделимцам в достижении их целей.

И вот теперь, несмотря на показательные уроки национальных движений у разных народов, те, кто жаждет править и верховодить в проблематичном пока восстановлении России, проникнуты убеждением, что украинский народ можно, как подъяремного вола, по прежнему запрячь в исторический плуг порабощения и покорности. Опасное заблуждение, чреватое ужасными последствиями. Не кровавые давления и грубые насилия требуются для подъема народных масс, а духовные и моральные средства в безмерно широких рамках мира, труда, знаний, культуры, свободы, равноправия и братского единения.

Факты, азбучно понятные, ведь на лицо. Существуют две самые многочисленнейшие отрасли славянства — великорусская и украинская, и если первая численно преобладает над второй, то и вторая насчитывает в своих рядах не менее 40 миллионов душ обоего пола. Не надо быть пророком, чтобы сказать, что только на государственной самостоятельности

Ельбрус (5630 метрів). У її верховини починається р. Кубань.

и равноправия великороссов и украинцев может быть рассчитано и разумно ведено дальнейшее развитие обеих народностей. Только при условии таких взаимоотношений между соприкасающимися территориально национальностями мыслим нормальный и этически крепкий рост их, который зависит во всякой национальности от ее инициативы, собственного разума и самостоятельного творчества в области духовной и материальной культуры.

В таких условиях и обстановке возможен, например, как культурный и социальный рост любой, рвущейся к самостоятельной жизни и творчеству части славянства, так и постановка кардинального вопроса об единении славян. Прежний путь их единения бесповоротно осужден историей, новый мыслим лишь в рамках равноправия, свободы и самостоятельности всех славянских народов и в тесном их сотрудничестве на поле духовного и экономического творчества, а не на агрессивных тенденциях порабощения, подавления других народностей. Ибо таковы основы общечеловеческого прогресса и дальнейшее эволюционное развитие общечеловеческих идеалов. Неразумно и преступно было бы строить положительные стороны государственной и социальной жизни на отрицательных акциях, подрывающих или разрушающих основы свободы, равноправия и братства.

С этой точки зрения, кубанский национальный вопрос был ясен для деятелей Общества Кубанцев. Каждая национальность имеет неоспоримые права на самостоятельное развитие и существование. Таков был принцип, которым руководились избираемые Обществом для ведения дела лица. Ориентируясь в условиях высшего порядка и в вопросах общего характера, кубанские деятели все время вели эти дела на принципах полного объективизма и аполитичности. В таком духе был составлен устав, утвержденный Чехословацким Правительством, и Общество ни разу не сошло с этой позиции в сторону тех, кто пытался внести в деятельность Общества партийную борьбу и несогласия. Правление Общества безразлично работало для всех, кто был кубанцем, не считаясь с их политическими взглядами и заботясь главным образом об учащейся молодежи. В делах Общества не было места и нет ни документов, ни статистических данных, в которых был бы хоть какой-нибудь намек на нарушение этих принципов в деятельности Общества или его исполнительных органов.

В своем объективизме и аполитичности деятели Общества Кубанцев руководились тем простым и здоровым соображением, что краевые интересы Кубани, как самостоятельного целого, должны быть близки и дороги всем честным и морально неиспорченным кубанцам, раз они равноправны, и чтобы не случилось с Кубанью при дальнейших фазах ее развития, для Кубани, как самостоятельного целого, необходимы прежде всего и более всего внутренняя сила и единство. Ибо из крепко спаянных в таком значении частей только и мыслимо крепко объединенное целое. Этим принципом руководилась Кубань и в момент своего демократического возрождения, когда она участвовала в гражданской войне и когда на нее наложили тяжелую централистическую руку представители из того лагеря, к какому она примкнула, поддерживала и кормила.

Таким образом, Общество Кубанцев в Ч. С. Р. и его морально активные элементы, поддерживавшие его единство, ориентировались в своей

деятельности 1) на Чехословацкой Республике, как живом примере общекультурного и национального развития и 2) на безотложной необходимости установления и урегулирования нормальных равноправных в государственном значении взаимоотношений между великороссами, горцами и украинцами. Сообразно с этим, кубанские деятели смотрели на основные вопросы развития духовной, моральной и материальной культуры. И как бы не рассматривалась деятельность Общества Кубанцев в Ч. С. Р., но во всяком случае нельзя логическими доводами или фактическими аргументами доказать, что Общество понесло ошибку в своей деятельности или шло по ложному узко партийному пути.

Проф. Ф. ЩЕРБИНА.

КУБАНЬ В ПРОШЛОМ И НАСТОЯЩЕМ.

I. ИСТОРИЯ КУБАНИ.

Кубань имеет тройную историю: 1) предьисторию, 2) историю народов временно оседавших на Кубани и 3) историю Кубанских Казаков, образовавших новейшую Кубань в последние 130 лет. По письменным источникам древних классических писателей, эта тройная история тянулась не менее 2500 лет, а по данным доисторической археологии она восходит до самой глубокой древности существования первобытных людей.

Древнейший греческий миф свидетельствует, что на Кубани к Эльбрусу был прикован прародитель греческого народа титан Прометей за похищение с неба у богов огня и передачу его на землю людям. По другому греческому мифу, после потопа, погубившего всех людей, Прометеев сын Девкалион и жена его Пирра ушли из Киммерии в Грецию. Идя в этом направлении, они бросали через плечо камешки, мгновенно превращавшиеся в людей, и восстановили этим способом род человеческий.

В «Одиссее» Гомера с поразительной точностью описаны внешний вид и топографические особенности нынешнего Таманского полуострова, составлявшего по тогдашней географии часть Киммерии. Сюда волшебница Цирцея послала Одессея с наказом найти на Тамани вход в ад, вызвать из ада тень прорицателя Терезия Фивского и узнать от него, какая судьба назначена богами Одессею и грекам блуждавшим с ним после падения Трои по Черному морю. На Таманском полуострове есть несколько сопок, маленьких вулкаников, извергающих часто грязи, а временами дым и твердые лавообразные извержения, и кратера сопки украинцы-кубанцы называют «пеклом», адом.

Греческие мифы и сказания кавказских аборигенов свидетельствуют затем о циклопах, одноглазых великанах-людоедах, обитавших в циклопических жилищах из огромных камней. Легенды о «песиголовцах», одноглазых людоедах, циркулируют и у нынешнего Кубанского населения. Остатки же от циклопических построек сохранились кое-где на Кубани, а «дольмены» или, по местному названию «богатырские хаты», грандиозные циклопические гробницы первобытных людей, сотнями рассыпаны в горных частях Кубани.

НА КУБАНІ.

Сопка «Блювака» біля Тамані.

Скеля «Гарлічій Ключ».

Европы в Азию и осели в Индии и Иране, занеся в Индию название реки, собственное название, и некоторых местностей на Кубани.

Так ли это, или нет, но сама по себе проблема Тэйлора несомненно имеет не только общенаучное, но и местное для кубанцев значение, которые произвели уже исследования и нашли достаточно материалов по некоторым отделам предъистории родного Края.

Такова в общей своей схеме предъистория Кубани.

Вторая часть тройной истории Кубани — временное пребывание разных народов на Кубани, в свою очередь делится на четыре периода: 1) киммеро-скифский, 2) Боспорского царства, 3) нашествия кочевников и 4) господство татар с колонизацией Кубани итальянцами.

Наиболее подробные сведения о первых исторически известных аборигенах Кубани — киммерийцах и скифах, дают отец истории Геродот и авторитетнейший историк древности Страбон. На сколько важны их исторические указания, прекрасным подтверждением служит то обстоятельство, что многие сведения, сообщенные ими и казавшиеся неправдоподобными, как, напр., дикий обычай скифских похорон царей, с фотографической точностью подтверждены раскопками скифских могильников на Кубани.

Первыми засельщиками Кубани, по свидетельству греческих историков, были киммерийцы строители дольменов. Судя по тому, что строение дольменов прекратилось приблизительно за 2000 или 1500 лет до Рождества Христова, и затем в местах расположения дольменов появился другой тип гробниц этого рода, построенных уже черкесами из мелких камней, можно полагать, что родословная киммерийцев восходит до времен Прометея и спускается до современных нам черкесов. В самом деле, тот факт, что строители дольменов постепенно, надо полагать, веками и тысячелетиями, подвигались от левобережной долины Кубани все выше и выше в горные ущелья, о чем свидетельствует постепенное развитие в том же направлении строительной техники в дольменах, имеет важное показательное значение, раз техника постройки дольменов перешла в новый вид черкесской техники в постройке черкесских гробниц, похожих на дольмены по внешнему виду, размерам и погребению в них, как и в дольменах целых семей или групп лиц. Одно из двух: или пришедшие откуда-то черкесы уничтожили всех киммерийцев в горах, или же одна часть киммерийцев, разместившихся вообще широко на Кубани, сохранилась в горных ущельях, благодаря недоступности их жилищ, а другая, находившаяся на степных равнинах вместе с их единоплеменниками скифами, была покорена и смешалась с другими народностями.

Это опять таки чисто местная, покрытая таинственной темнотой, проблема Кубанской истории или в частности истории черкесов, живущих на Кубани.

И киммеро-скифский период богат указаниями на связь Кубани с Грецией. Особенно характерны в этом отношении греческие мифы о скифах, имеющих самые тесные связи с Кубанью и оставивших на ней свои могильники. По одному из этих мифов, сам Зевес сбросил с неба скифам золотые дары — плуг, рало, секиру и чашу; по другому прародителем скифов был младший сын Геркулеса от временной связи его с девушкой толузнией; а по третьему сам Геркулес научился стрелять из лука у

скифа Тавтара. Подчеркивается, следовательно, новая фаза в связях греков с Кубанью.

В VII веке до Р. Х. скифы покорили на Кубани киммерийцев, а в следующем VI столетии Ионийские греки, выходцы из Милета, основали на побережьях Черного и Азовского морей ряд колоний, факторий и городов. На Таманском полуострове возникли Фанагория, Кены, Гермонасса, Горгишия, Киммерион, Аххилеум, Петреус, и Корокондама. Все эти колонии вошли потом в состав Боспорского царства. Первоначально каждый город или колония управлялись выборными начальниками — архонтами, но потом города и колонии образовали союз, и власть над ними захватили тираны из дома Археонактидов, давших двух первых царей этой династии. Правители эти именовались архонтами Боспора и Феодосии и царями синдов, (индийцев), торетов (черкесов), дандаров, псесиев и др. большею частью скифских народностей Кубани. Боспорское царство постепенно ширилось, увеличивалось и, спустя шесть столетий со времени возникновения, оно перешло к Митридату Великому или Евпатору, и настолько усилилось, охвативши все Черноморское побережье и Крым, что Митридат становился соперником римлян, хотя и был побежден ими. Знаменитое донесение Юлия Цезаря: «veni, vidi, vici» (пришел, увидел, победил) относится к его победе у Понта (Черного моря) над Фарнаком, бездарным и вероломным сыном Митридата Великого.

Боспорское царство с двумя столицами у Боспорского пролива — Пантикапеей, нынешней Керчью, в Крыму, и Фанагориею, близ Тамани, на Кубани, существовало около тысячи лет, почти столько, сколько все государство бывшей России со времени Рюрика, и пало тогда, когда радикально изменились условия для культурного влияния греков на кубанские народности, под давлением кочевников, вышедших из Азии. Следы греческой культуры и теперь еще кроются в многочисленных памятниках, особенно на Таманском полуострове, и из раскопок этих памятников добываются чудные керамические изделия, редкие вазы, золотые украшения, монеты и масса др. предметов греко-скифской культуры. Греки находились в таких близких отношениях со скифами, что боспорские цари заключали браки со скифянками, а греки женились на скифянках. Знаменитого греческого оратора Демосфена противник его укорял в том, что он сын эллина и скифянки; в Анапе найдена мраморная доска с высеченным на ней списком 225 победителей в так называемых «длинных бегах» и в числе этих победителей значатся и греки и синды (инды, индийцы), и скифы — явное доказательство культурно-общественной близости греков, скифов и синдов.

Таким образом, греки представляли в древности ту национальность, которая видимо на протяжении огромного периода имела постоянные связи с Кубанью. Все другие народности лишь временно пребывали на Кубани.

Первыми исторически известными пришельцами на Кубани были готы. На юге Европы они появились при императоре Юстиниане, а на Кубани осели в районах Тамани, Анапы и Геленджика. Но готы были не кочевники, а выходцы из Севера, из Скандинавии, и на Кубани были уже христианами. В V веке по Р. Х. готы были вытеснены первыми ко-

чевниками, вышедшими из глубины Азии — гуннами, которые одновременно разрушили и Боспорское царство.

За гуннами следовали родственные им авары, венгры или мадьяры, затем хозары, болгары, печенеги, тюрки, половцы, наконец, монголы и татары. Каждая из этих народностей, за исключением последних трех, только переходили через Кубанские равнины, временно кочуя на них и оставляя на местах стоянок могильники и курганы. Половцы или команы оставили на вершинах курганов каменные бабы, неуклюжие изображения своих прародительниц, а монголы и татары ногайцы, надолго осевшие на Кубани и близ нее, насыпали много сторожевых курганов. Но каждый кочевой народ производил более или менее значительные опустошения в крае. Особенно много вреда принесли в этом отношении монголы и татары. Впоследствии часть татар была покорена турками и эти татары вместе с турками владели степною частью Кубани до тех пор, пока огромная северозападная площадь степных земель не была занята черноморскими казаками, основоположниками Кубанского казачьего войска.

Одновременно с падением могущественной империи Чингиз-хана, началась колонизация Кубани итальянцами. В конце XII столетия, на земле, купленной в Крыму у татарского хана Оран-Тимура, генуэзцы заложили город Кафу или нынешнюю Феодосию. Отсюда они распространили колонизационную деятельность и на Кубань, оборудовавши на ней ряд зависимых от Феодосии колоний: Баттарио или Бату, где нынешний Новороссийск, Мадарио или Мапу, где нынешняя Анапа, Матрику или нынешнюю Тамань и Ло-Коппо или Копу на Протоке или на Азовском рукаве р. Кубани, в местности, на которой временно существовал татарский город Копыл и находится ныне Славянская станица. Важнейшею из этих колоний была Локопа. В ней жил генуэзский консул, существовало демократическое управление, с контрольными и ограничивающими деятельность консула учреждениями из местных греков и латинцев, как назывались итальянцы, чеканилась собственная монета, широко велась торговля красною рыбою и икрой и продавались невольники.

Генуэзцы своею деятельностью оставили заметные следы в горной части Кубани. Ведя оживленную торговлю с черкесами, они проложили через весь хребет Кубанских черных, покрытых лиственным лесом, гор так наз. итальянскую дорогу, распространяли христианство среди черкесов, построили им несколько храмов и надолго оставили у них воспоминание об игеноас, т. е. генуэзцах. Черкесы до покорения их в коммерческих сделках с казаками пользовались названием серебряной монеты «сомн», переделавши ее в «сом» (серебряный рубль) и «соминок» (серебряная монета в 25 коп.).

Прежде, однако, чем заселена была Кубань казаками, русским войскам с донскими казаками пришлось выдержать длительную войну с кавказскими горцами и отчасти с татарами, наследниками многольского владычества в Предкавказье. Тут была своя историческая подкладка. Исторические предания, традиции тянули русское и в особенности украинское население и его князей к Кубани, как родственной когда-то стране, тем более, что она изобиловала и естественными богатствами. В конце X в. Владимир Святой связал Киев с Кубанью, основавши на Таманском полуострове отдаленного юга Тмутараканское княжество, кото-

рое в 988 году, по возвращении из Корсуня он и отдал своему воинственному сыну Мстиславу. Как известно из истории, Мстислав в войне с черкесами убил в единоборстве их богатыря Редедю. После Мстислава в Тмутаракани княжило несколько других князей, но потом Тмутараканское княжество как-то совсем исчезло из истории. Только в недавнее время напечатанная кабардинцем Шорою Ногмовым историческая черкесская песня, с патетическим: «Ой Ридада! ой Ридада!» пролила некоторый свет на это мгновенное исчезновение целого княжества. Если песня передает действительное историческое событие, в чем, повидимому, нельзя сомневаться, то оказывается, что черкесы, собравшись в огромном количестве, двинулись на Тмутаракань, чтобы отомстить ее населению за убийство Редеди, и разрушили Тмутараканское княжество до основания.

Позже, при существовании Запорожского Войска, запорожцы не переставали посещать Азовское побережье Кубани. Они имели там свои постоянные рыболовные места на Тамани и в Ачуеве, т. е. там, где греки поместили вход в свой Аид, а потомки греков основали цветущие, эллинические колонии, где гремело Боспорское царство, свили прочные гнезда для торговли генуэзцы и куда стремились даже дикие кочевники.

Видные русские государи не упускали из виду Предкавказье и Кубань. Так поступали Иван Грозный, женившийся на кабардинской княжне Темрюковне, Петр Великий, мечтавший о походе на Индию, и Екатерина Вторая, при которой, в силу заключенного 10 июля 1774 г. Кучук-Кайнарджийского мира, Предкавказье и Кубань по р. Кубань отошли к России. Знаменитый Екатерининский полководец Суворов, назначенный в 1774 г. командующим русскими войсками на Кавказе, положил конец беспрестанным столкновениям черкесов с калмыками и татарами. Сначала он действовал разумными мирными способами и привел к полной покорности татар, давших согласие на выселение с Кубани за Волгу, но потом, когда взволнованные мурзами татары отказались переселяться и стали нападать на русские войска, после ожесточенных битв, они передвинуты были в заволжские степи. Когда же 22 июня 1791 г., русскими войсками под командою генерала Гудовича была взята, сожжена и до основания разрушена сильная турецкая крепость Анапа, долгое время служившая оплотом и местом фанатического возбуждения для горцев и турецких единоверцев татар, то все прикубанские равнины были совершенно подготовлены для заселения их новыми поселенцами. Таких переселенцев дало Черноморское казачье войско, занявшее Таманский полуостров в следующем же 1792 году.

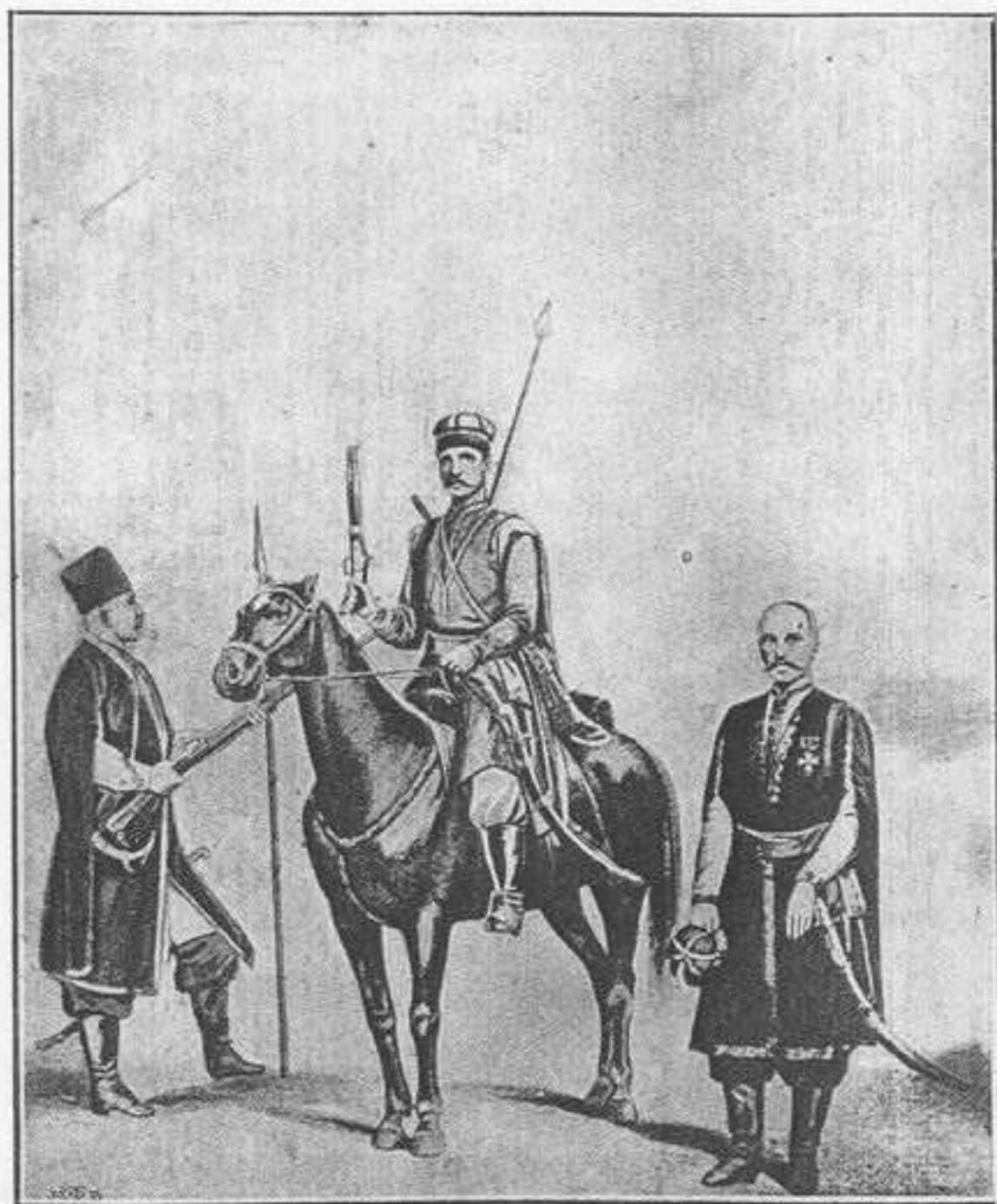
Черноморское казачье войско было прямым и непосредственным наследником войска Запорожского как по составу, так и по историческому складу и традициям. Когда в 1775 г. была разрушена русскими войсками Запорожская Сичь, то запорожцы, добровольно сдавшие ее и не ожидавшие вандальского разрушения ее, разбрелись частью по Старой Украине, частью в Новороссийском Крае, а значительная часть их ушла на Дунай к туркам и основала там Дунайскую Запорожскую Сичь. Когда же 12 лет спустя, в 1787 г., возникла война России с Турцией и главный виновник разрушения Сичи «Великолепный князь Тавриды» Потемкин понял крайне важное, при турецких и татарских войнах участие в русских войсках опытного, испытанного и стойкого запорожского элемента,

то он попробовал завербовать запорожцев в пикинерские полки. Но запорожцы решительно отказались «служить москалями», как называли они регулярную службу солдат. Тогда, под несомненным влиянием видных запорожских старшин — Сидора Белого, Харька Челиги, Антона Головатого и др. старых и популярных сичевиков, Потемкин поручил им образовать «волонтерские команды». Запорожские старшины приняли предложение своего сичевого товарища Грицька Нечосы, как называли в прежней Сичи Потемкина, и, формируя волонтерские команды, сумели организовать из них целое «казацье войско», придавши его организации запорожский склад и характер. Так было положено начало Черноморскому войску.

В течение 4-х слишком лет, с 1787 по 1791 г., черноморцы служили в рядах русской армии. В самом начале войны приступом, на небольших «чайках» гребной флотилии, они взяли сильно укрепленный неприступный остров Березань, громили вместе с русскими большими судами турецкий флот, участвовали во всех важнейших актах войны — при взятии Очакова, штурмом Хаджибейского замка, находившегося на месте нынешней Одессы, затем крепостей Болграда, Аккермана и Бендер. А в 1790 г., с появлением в русской армии Суворова, были деятельными участниками важнейших заключительных операций — при взятии крепости Килии, замков Исакчи и Тульчи и сильнейшей на Дунае крепости Измаила. Военные деяния черноморцев были так удачны и блестящи, что Русское Правительство охотно отвело им земли для поселения между Бугом и Днестром и помирилось с их внутренними чисто запорожскими порядками и Запорожскою военною организацией.

Так сложилось Новое Запорожское войско, названное Черноморским по месту своей деятельности. Черноморцы завоевали себе самостоятельную демократическую организацию и управление; у них были свой кош или резиденция, свои выборные кошевые отаманы, судья, писарь, осаул и другой более мелкий служебный персонал, своя армия — конница, пехота, гребная флотилия, артиллерия, а также внешние знаки своеобразного запорожского уклада — клейноды или регалии в виде знамен, булав, перначей, литавров и пр. В новую свою организацию черноморцы внесли и новое семейное начало. Это придало силу и жизненность войску во внутреннем его развитии.

При всем этом черноморцы, однако, прекрасно понимали шаткость положения войска, особенно со смертью в том же 1791 г. Потемкина, принимавшего близкое участие в судьбе образовавшегося при нем войска. Земли под поселение черноморцев хотя и были «указаны» и разрешение селиться дано, но территория не была закреплена за ними в их собственность. А между тем свежий еще в их памяти факт расхищения их запорожских земель екатерининскими вельможами естественно наводил их на мысль, что то же может произойти впоследствии и с землями Забужья. Соседние помещики не скрывали своих чаяний на этот счет и энергично напирали на казацкую администрацию, обвиняя черноморцев в приеме в войско беглых от помещиков крепостных крестьян. В этих критических обстоятельствах черноморцы на двух войсковых радах решили переселиться из Забужья на Кубань и послали представителей войска в Петербург для исходатайствования свободных земель в пустом, никем не заня-

Військовий одяг і зброя козаків Чорноморського війська в 1787—1803 роках.

том крае — на Кубани. Ходатайство черноморцев было удовлетворено полностью и проведено в жалованных грамотах и узаконениях так, как казачьи депутаты сумели провести, согласно данной им войском инструкции. В следующем 1792 г. черноморцы двинулись, поэтому, на Кубань.

Заселение Кубани казачьим населением велось по четырем обособленным частям территории — по правому течению р. Кубани образованы были Черноморья и Старая Линия, а с левой стороны р. Кубани были заселены Новая или Лабинская линия и Закубанье. Колонизация Кубани была начата черноморцами в 1792 году.

Черноморья, заселенная исключительно украинским населением, была и продолжает быть главной основной частью Кубанского Края. Ее история и развитие внутренней жизни населения во многом отличны от истории и развития Старой и Новой Линий и Закубанья. Унаследовав демократические запорожские порядки, черноморцы внесли в свою внутреннюю куренную или станичную жизнь живую струю «семейственного бытия», по их старинному выражению. Взамен Сичи был основан ими в 1794 г. город Екатеринодар, в котором однако отведена была значительная часть под крепость и постройки внутри ее, по образцу Запорожской Сичи, 40 куреней для помещения в них «сиромы» или бессемейных казаков-одиночек. Остальное казачье население было размещено на всей территории войска по жребию в 40 ранее намеченных местах для сельских куреней в том составе, в каком числилось население по каждому куреню в войске, и под теми названиями, какие носили городские курени. Земли были закреплены грамотами Екатерины за войском «в вечно потомственное владение».

Черноморцы имели своих особых войсковых атаманов по назначению правительства до 1855 г. из среды черноморцев же, а с этого года и до 1860 г. одного атамана неказачьего происхождения. Войсковые атаманы были административными правителями и военными начальниками в Черномории, заменивши таким образом высшее запорожское управление на выборном начале и контроле войска. Высшие войсковые учреждения состояли также из чиновников по назначению. Самые первые исторические деятели Черноморского войска — Чепига, Головатый и Котляревский, многое сделавшие для войска, упразднили особым актом важнейший орган Запорожья — войсковую раду, сосредоточив власть в своих руках. Это была колоссальная ошибка правителей, сделанная ими самовольно без совета и согласия с казачеством. Только в куренных громадах или общинах остались выборные служащие и выборные учреждения. Куренные или станичные общины удержали за собою эту почетную роль до революции в России с большими или меньшими ограничениями их прав и компетенции.

Все земли Черномории делились на войсковые и общинные. Первыми распоряжалась казачья войсковая администрация, а вторые находились в исключительном ведении общин. Станичные общины все время были деятельными охранителями казачьих демократических порядков и не допускали ни частной собственности, ни крепостничества. Частная собственность была введена только в последствии высшим правительством.

Военную службу в пределах своей территории черноморцы несли

исключительно на кордонах и пикетах, расположенных по плану и по чину Суворова, вдоль р. Кубани и в нижних ее разветвлениях. Это была чисто сторожевая служба, преследовавшая предупреждение кровавых столкновений в местах мирного населения, но периодически, по распоряжению высшего на Кавказе военного начальства, а ранее своего атамана, при участвовавших набегах горцев, казаки участвовали «в походах в горы» на черкесов. Военные же части казаков — сотни, батальоны и полки, комплектовались постанично из одностаничников и пешие казаки имели постанично артели для походного хозяйства. Полиция формировалась из так называемых внутренне-служащих казаков и полицейская служба отправлялась поочередно в короткие сроки.

До покорения горцев в 1864 г. черноморцы занимались главным образом скотоводством и земледелием, как подспорьем к скотоводству, а также рыболовством и добыванием соли на озерах. Но при этих скромных экономических условиях, они высоко ценили просвещение. Школы в Екатеринодаре и окружных центральных куренях появились одновременно с возникновением их. Очень рано были оборудованы духовное и уездное училища, несколько позже мужская гимназия и еще позже женская. Особенно широко велось обучение в частных и домашних школах, и когда, по распоряжению правительства, преследовались и закрывались частные и домашние школы, население всячески отстаивало их. Вообще у черноморцев свято соблюдался украинский обычай уважения к книге и печатному слову и ценились «письменные» т. е. грамотные люди.

Колонизация Старой Линии началась в 1774 г. при иных условиях и в иной форме, чем в Черномории. Сюда перешли не охотники, а насильственно переселены, по приказанию высшего начальства, ослушники, казаки-староверы с Дона. Из них был образован Кубанский полк, размещенный шестью станицами по р. Кубани на местах существовавших до того крепостей и второстепенных укреплений. Через 10 лет такими же станицами по Кубани, в промежутках между шестью станицами Кубанского полка, водворены были переселившиеся добровольно украинские казаки бывшего Екатеринославского войска, образовавшие новый Кавказский полк, а еще через 22 года из ближайших мест Ставропольской губернии передвинут был Хоперский украинско-российский казачий полк, размещенный станицами в верховьях р. Кубани на защитных пунктах линии; наконец, двумя приемами — в 1833 и 1848 годах, в казаки было обращено 17 крестьянских селений, смешанное из русских и украинцев население которых добровольно осело, в период с 1794 по 1802 г., под защитой казачьих станиц и укреплений по Кубанской линии. Таким образом, колонизация Старой Линии носила чисто военный характер и велась даже для добровольцев, как это было сделано с крестьянами и екатеринославскими казаками, применительно к военным целям с строго военным режимом. Из различного по этническому составу населения и в разные периоды образовано было несколько полков, из которых каждый прикреплен был к своей полковой земле и подчинялся, хотя и однообразному, но обособленному в экономическом и хозяйственном отношениях управлению.

По такому же образцу, группировкою станиц в полки, размещенных в местах укреплений и защитных пунктах, велась колонизация Но-

вой или Лабинской Линии, образованной на черкесских землях. Сюда были передвинуты, в период с 1841 г. по 1860 г., частью добровольно, а частью по приказу путем жеребьевки казаки Старой Линии, и здесь, в чужой земле и в боевой обстановке, влияние военного режима ложилось еще большею силою давления на мирные колонизационные процессы и хозяйственный быт, чем на Старой Линии.

Старая и Новая Линии имели, поэтому, много общего и сходственного в своей исторической структуре и обстановке. В обеих частях были одинаковый уклад культурной, гражданской и хозяйственной жизни. Ни на Старой, ни на Новой Линиях не существовало ни общих войсковых земель, ни общности хозяйственно-войсковых, как на Черномории, интересов. От верхов офицерского состава и до низов рядового казачества отдельные полки были связаны между собою лишь единством военного режима, военного приказа и беспрекословного повиновения. В станицах совсем не было самоуправления. Не существовало даже общеказачьего термина «станичный атаман», а были «станичные начальники», которые не выбирались станичным населением, а назначались военным начальством из офицеров, и которые бесконтрольно и независимо от станичных обществ распоряжались в них по своему усмотрению, как хотели. Было только по два на станицу выборных населением судей, но юрисдикция и роль их сводилась почти к нулю.

В зависимости от такого характера колонизации, хозяйственная жизнь — земледелие и скотоводство, хотя и слагалась обычным путем развития при обилии земель и хозяйственных наклонностей населения, но в культурном отношении линейцы шли позади черноморцев. В первое время на Линиях совсем не было школ и только одни староверы поддерживали грамотность «домашним путем» да канцелярии плодили писарей из молодежи. В 1826 г., через 30 лет существования Старой Линии, в ней не было еще ни одной официальной школы, между тем как на Черномории в это время функционировали не только низшие школы, но школы уездного типа и гимназия. Далеко позже на Линиях были заведены бригадные школы, приготавлившие главным образом писарей. Школьное же дело вообще налажено было только с момента соединения в 1860 г. линейцев с черноморцами в одно Кубанское казачье войско.

Наиболее существенные изменения в управлении и порядках войск Черноморского и образованного в 1832 г. Кавказского Линейного, в состав которого вошла в этом году Старая Линия, а потом в свое время и Новая Линия, были произведены двумя основными казачьими узаконениями — Положением Черноморского войска 1842 г. и Положением Кавказского Линейного войска 1845 г. Обои положениями, помимо учреждений общего характера, были введены в известные рамки казачьи общины, чем сужена была роль станичных общин Черноморского войска и поставлены в несколько лучшие условия линейные станичные общины. Но этими же положениями, в форме не одного фактического военного режима, а законодательным путем, центральное правительство в России положило резкое разграничение классового характера между офицерами или панами и рядовым казачеством.

В 1860 г. из двух старых казачьих войск, осевших на равнинах и предгорьях Северного Кавказа, образовано было два новых — Кубанское

и Терское, с общей между ними границей по водоразделу Эльбрусского контрфорса, от которого текут главные реки войск в противоположные стороны — Кубань на запад к Черному и Азовскому морям, и Терек на восток к морю Каспийскому. От Кавказского войска отошла к Кубанскому значительная территория с населением Старой и Новой Линий.

Колонизация Кубани тем не менее не приостановилась, а поведена была еще с большею энергиею. Начато было заселение Закубанья. Это был последний акт истории. Сначала приказано было выселить в Закубанье казачьи семьи из старых станиц по приговорам обществ или по жребию. Когда же эта мера вызвала форменные возмущения у казаков, то объявлена была колонизация края охотниками, которым, кроме разных льгот и обычного обеспечения землей за казачью службу, обещаны были небольшие «охотничьи участки» в частную собственность, в размере от 5 до 10 десятин на семейство рядовых казаков-охотников и от 25 до 50 дес. на офицерское семейство. Эта мера дала более благоприятные результаты. Таким образом, в самый разгар завоевания края и покорения черкесов, в Закубаньи было основано 76 станиц и 7 поселков в составе 14.081 семьи или около 85.000 душ об. п. В это число вошло 58,9% кубанских казаков, 25,3% казаков из др. войск и солдат и только 15,8% крестьян и разных сословий. Значит, Закубанье, как и др. три части, заселено было преимущественно казачьими элементами. Кубань была в буквальном смысле казачьим краем. На Закубанье, как на составную часть вновь образованного Кубанского казачьего войска, были распространены также его основные законы.

Но с колонизацией Закубанья связано издание в 1862 г. особого закона — «Положения о заселении предгорий западной части Кавказского хребта кубанскими казаками и другими переселенцами из России». Этим актом произведены были коренные изменения в основных формах казачьего землевладения и затронуты юридические основы станичного самоуправления. В новый закон не вошли ни институт войсковых земель, ни территориальное начало казачьих владений, но, на ряду с станичным общинным землевладением, в общеказачье землевладение впервые введен был институт частной земельной собственности в двух формах — под названием «охотничьих участков» и под предлогом продажи, по § 118 положения, в частную собственность и «в оброчное содержание» войсковых земель «в бывших Черноморском и Линейных казачьих войсках». Тем же положением о заселении предгорий рекомендуется «приобретать с разрешения войскового правления (высшего административно-хозяйственного органа в войске), в станицах участки усадебной земли и строить торговые и фабричные заведения, с правом владения оными, как полною собственностью, но с уплатою войску и общинам так называемой «посаженной платы». Статья прямо направленная на изъятие усадебных земель из юрисдикции станиц и подрывавшая не только земельные порядки, но и самоуправление казачьих общин.

Чтобы уяснить странный характер отмеченного положения о заселении предгорий, в котором ни к селу, ни к городу прицелены войсковые и усадебные земли, закрепленные жалованными актами и даже высочайшими грамотами целого ряда государей, за тремя совершенно обособленными в земельном отношении казачьими войсками, необходимо дать не-

которые комментарии к указанным юридическим несообразностям, лишенным какой-либо связи с специальной целью заселения предгорий и по существу казачьих прав на земли, и противоречивым логически. Фактически положение о заселении предгорий было лишь пробным камнем, пущенным из Тифлиса через Петербург на Северный Кавказ и в особенности на тучные черноземы бывших Черноморского и Старолинейного войск.

Дело в том, что в Тифлисе, при наместниках Кавказа, кн. Барятинском и в кн. Михаиле Николаевиче, на служебной почве сгруппировались генералы и другие чины и воротили по наместническому управлению в казачьих войсках, куда по службе тянул даже такой безусловно честный деятель реформенного периода, как генерал Милютин. Первоначально, под благовидным предлогом поднятия «экономического уровня» в казачьих войсках на Кавказе, зародились надежды на возможность дешевой закупки ценных степных черноземов у казаков, с чем повидимому и связано было принудительное выселение исконных степняков в непривычные для них горы, чтобы увеличить и без того большой запас войсковых земель. Длительная война с горцами была накануне окончания ее и, при мирной жизни казачества, их степные земли должны были высоко подняться в своей ценности. Расчет был правильный, но скрытый в положении о заселении предгорий план приобретения обоснован был слабо. Когда же черноморцы и хоперцы подняли бунт против выселений в горы и на это наткнулся при посещении Кубани сам Александр II, разобравшийся в сильно раздутым бунте и приказавший освободить «без всяких последствий» из тюрем черноморских офицеров и хоперских казаков, а заселение Закубанья повести вызовом охотников, то и самое закулисное плохо оборудованное предприятие потерпело крушение. Тогда при помощи дельцов меньшего калибра в среде чиновной тифлисской администрации и отдельных лиц из казачьей администрации на местах, выработан был более солидный план «высочайше пожалованных участков» генералам и военным чиновникам, принимавшим участие в кавказской войне с горцами. Жалованные участки осмотнительно проектировалось брать на свободных местах из отнятых у горцев земель, которыми, однако, по закону о заселении предгорий, прежде всего установлено было наделить закубанские казачьи станицы. Вместе с тем в законодательном порядке проведены намеченные еще в положении о заселении предгорий меры по привлечению на Северный Кавказ трудового безземельного населения.

И вот началась вакханалия расхищения казачьих земель. Жаловались земли всем — и первостепенным военным особам, и мелким армейским сошкам, и неносившим военного мундира лицам или даже не русским подданным. В первую очередь, напр., отведено было графу из кантонистов Евдокимову 10 тысяч десятин прекраснейшего чернозема близ р. Кубани с гремевшими в свое время нефтяными источниками на Кудако, а во вторую очередь сотнями десятин земли раздавались отцу протоиерею, начальнику почтовой конторы, черногорскому воеводе и т. п. Когда не хватило лакомых кусочков черкесской земли, стали жаловать и раздавать «по ошибке в межах» земли, принадлежавшие, по напечатанной в приложении к положению 1845 г. росписи казакам Новой Линии, и эта

ошибка выразилась в 200.000 десятин. Так расхищено было около миллиона десятин на Кубани и миллиона на Тереке и в Ставропольской губернии. А между тем многие закубанские станицы много лет совсем не имели пахотных земель, попавших под жалованные участки, станичное население из года в год голодало вследствие недостатка собственного хлеба, а некоторым станицам так и «не нарезаны» до наших дней заслуженные их отцами и предками земли.

Таким образом, в Закубаньи повторилась в иной форме та же земельная история, которая имела место на развалинах Запорожской Сечи, когда Екатерининские вельможи расхищали ее земли, и которой так боялись за Бугом черноморцы, переселившиеся на Кубань. Конечно, расхищение земель трудового казачества на Кубани было соединено с большими злоупотреблениями, но важен самый факт неумелой и неумеренной заботливости правительства о частной земельной собственности, так как он составляет только часть в той системе, какую поддерживало центральное русское правительство по отношению к демократической Кубани да и вообще к казачьим войскам.

В течение каких-нибудь 10-ти или 15 лет со времени формирования Кубанского казачьего войска был издан ряд законов, в силу которых из войсковых земельных запасов и из станичных «юртов» или общинно-земельных площадей отошла, при враждебном настроении к этой мере рядового казачества, масса наиболее ценных земель в частную собственность казачьим офицерам и чиновникам. Законами 1869 и 1879 годов об усадебной оседлости казачьей земельной общине причинена была серьезная рана, породившая на долгие годы вражду между пришлым иногородним и местным казачьим населением.

Неумелое вообще вмешательство центрального правительства в казачьи земельные порядки способствовало внезапному, быстрому, без эволюционной постепенности, исчезновению огромного казачьего скотоводства на Кубани, и если на смену его пришло развитие земледелия, то этому ни в коем случае не способствовали ни владельцы жалованных земель, ни казачьи офицеры землевладельцы.

Напрасно правительство так усердно заботилось о насаждении частной земельной собственности. Неизбежным результатом этой неумеренной и неумелой заботливости правительства была быстрая и до комизма легкомысленная распродажа землевладельцами их земель частной собственности. На перебой продавали «свои», в сущности даром доставшиеся им, «земли» и казаки и неказаки владельцы; были и такие владельцы жалованных участков, которые совсем забыли о них и не показали своих глаз на Кубани даже в момент оживленной продажи земель. А, главное, никто не был подготовлен и не умел «заводить культуру». Если у казачьих офицеров кое где удержались хозяйственные обзаведения, то они и ранее были у них, и если они двигались вперед, то очень слабо и в лучших случаях хозяйственные улучшения были не выше улучшений рядового казачества. Землевладельцы же жалованных участков почти поголовно не вели не только образцового, но и какого бы там ни было хозяйства. Правда, на землях частной собственности, купленных так называемыми тавричанами-овцеводами и некоторыми частными предпринимателями, заведены были образцовые хозяйства, но эти образцы были и

образцами, в смысле редко встречающихся единиц. Развитие земледелия и связанных с ним отраслей сельского хозяйства вынесли на своих плечах и обслуживали своими мозолистыми руками рядовые казаки в союзе с пришлым на Кубань трудовым населением.

Вообще культура и прогресс на Кубани все время двигались силами, исходившими из внутренних источников трудовой массы, с казачьих низов, с которыми находилась в тесной связи и казачья интеллигенция. Русское же центральное правительство, выражаясь фигурально, было в оппозиции к духовной культуре и прогрессу Кубанского казачества. Но в последний исторический момент, со времени наступления мирной жизни, когда в 1864 г. закончена была длительная, почти 70-ти летняя война России с черкесами, одинаково разрушительная для казаков и для черкесов, обессилившая их и задерживая прогрессивное течение жизни, — русское правительство пыталось переделать на свой лад и материальную культуру казаков.

Чтобы поколебать эту культуру в самых основаниях ее, оно выработало и опубликовало специальные законы, которыми суживались и обесценивались земельные демократические порядки, сложившиеся у казаков исторически, на основании обычного права, и отводило в новых обязательных законах премирующее значение институту частной земельной собственности. Против казачества это был поход не кровавых насилий или русского исторического кнута, а «культурные мероприятия», понимаемые адептами самодержавия в смысле господства высших классов над низшими, трудовыми. Однако, культурные мероприятия самодержавного пошиба, как об этом сказано выше, дали плачевные результаты. Новоиспеченные землевладельцы оказались совершенно непригодными для культурных целей даже в самодержавном смысле. При мирных же условиях и обстановке, когда козаку не требовалось проливать кровь и заниматься сизифовыми операциями в бездонной бочке военного дела, кубанец всю силу жизненной энергии и здорового, благотворного труда вложил в хозяйство, расширил его и улучшил, поднявши тем нарастающую материальную культуру. Когда же сложились условия, благоприятные для свободного творчества, как это было на Кубани в 1906 г. на первой, после столетнего перерыва, Войсковой Раде кубанцев и затем в момент демократично-республиканского строительства Кубанского казачества, тогда казачий коллективизм и демократические навыки вылились в тех формах, какие были прямым ответом на революционное движение народной массы. Но оба эти момента в жизни Кубани столь знаменательны и характерны, что требуют особой более детальной и разносторонней оценки их. О том же, что дала вообще Кубань за последние 50 лет мирного существования, можно судить по данным о последней фазе ее развития.

Таким образом, тройственная история Кубани сложилась из смены целого ряда народов и смешения их культур. Первыми зодчими первобытной культуры на Кубани были видимо арийцы, а их непосредственными наследниками аборигены киммерийцы. Высшие формы культуры насаждали на Кубани греки, а далеко позже их и далеко слабее итальянцы. Кочевые же народы, бывшие не столько созидателями, сколько разрушителями, оставили в городищах, курганах и могильниках следы более примитивной культуры сравнительно с греческою и итальянскою.

И только в начале 19 столетия на Кубани осело в значительной массе украинское население, принесшее с собою готовую украинскую культуру. Но как у этой национальности, значительно усиленной потом новыми притоками к ней украинских элементов, так и у меньшей по численности части кубанцев великорусской национальности, войною и поголовною военною службою были связаны руки для экономического и культурного творчества в течение 70 лет. В конце концов история Кубани распадается на два несомизмеримые периода: на тысячелетия смен народов и на 130 лет новейшей истории казачества, которая в свою очередь обнимает 70 лет войны, несколько лет послевоенных неурядиц и только 50 лет мирно слагавшейся культурной истории.

Естественно возникает вопрос: какую же связь имеют 130 лет и тем более 50 лет с тысячелетиями протекшей исторической жизни Кубани? Связь духовного развития и творчества, с одной стороны, и живого примера в отжившем прошлом, с другой.

Кубанцы-казаки и примкнувшее к ним пришлое население так крепко, органически слились и срослись с Кубанью, что она стала для них родиною, как нечто цельное, непрерывно живущее и обаятельное по своей природе и бесконечному разнообразию жизненных процессов. И если этически настроенному кубанцу органически присуща уже идея своей обаятельной родины, то естественным эволюционным результатом этой идеи является работа ума и мышления по родиноведению. Но история ведь — мать родиноведения, и мыслима только в целом, раз речь идет о целой стране.

С точки зрения родиноведения, длинная вереница того, что прошло историческим путем на Кубани, является историческим поставщиком, с одной стороны, колоссального числа примеров для аналогии и сопоставления прошлого с настоящим, а с другой, характерными показаниями отношений целого ряда тех народов, которые соприкасались с Кубанью. С той и другой стороны, совершенно ясно одно, что, раз к Кубани во все времена льнули всевозможные народы, то, очевидно, в этой стране сконцентрирована большая сумма благоприятных условий для жизни людей и их культурного развития. Лучшим же оценщиком этих условий служит наука и научное освещение действительности.

В каждой стране есть наука общечеловеческая и есть наука своя местная, национальная. В общечеловеческую науку местные деятели вкладывают материальное содержание их родной действительности — в геологию местные геологические исследования, в ботанику ботанические, в зоологию — зоологические, в науки социального ряда социальные исследования по соответственным дисциплинам. Своя история без своего местного внутреннего содержания и самые факты такого ряда свидетельствуют о низком уровне развития страны. На Кубани есть уже своя полная история, в которую сами кубанцы внесли много ценных научных материалов и свое научное освещение. Это культурный признак страны, придающий ей ее собственные характерные черты.

Таким образом, и вышеназложенный короткий, почти схематический перечень важнейших моментов, пережитых Кубанью, свидетельствует о том, что на духовной ниве населения этой страны можно сеять семена

родиноведения не схематично, а полностью. И это есть признак роста страны, это ключ к ее настоящему.

II. НАСТОЯЩЕЕ КУБАНИ.

Кубань расположена между 41 и 46 градусами северной широты, т. е. на равном расстоянии между тропиками и северным полярным кругом, между поясами высокой жары и сильного холода и, значит, по своему географическому положению находится в очень благоприятных условиях как для развития растительного и животного царства, так и для жизни людей, прилагающих деятельность, главным образом, к органической природе.

Обширные степные равнины с севера и северо-востока, побережья Азовского и Черного морей с запада и югозапада и Кавказский горный хребет с юга и юговостока придают этому огромному в 95.487 кв. килом. краю характер цельной и обособленной местности, с чрезвычайным разнообразием природы и обилием ее естественных богатств.

Природа Кубани, точно колода раскрытых карт, обнаружила все ходы к раскрытию тайны земли и ее динамических процессов: высочайшие в Европе горы нагромодились и рассыпались здесь в самых причудливых комбинациях, выявив первозданные породы и последующие напластования на них; растительность представляет наглядную комбинацию форм флоры отдаленного севера и теплого юга умеренной полосы; животный мир отличается бесконечным разнообразием, начиная от крошечной снежной блохи, водящейся в вечных снеговых покровах высочайших гор, и кончая кавказским зубром, обитающим в непроходимых лесах близ альпийской полосы.

Многочисленная площадь плодородных почв для земледелия, альпийские горные пастбища для скотоводства, 2 миллиона гектаров лесных пород для лесопромышленности, моря, лиманы, масса озер и степные речки для разведения несметного числа рыбы, многоводная, с многочисленными горными притоками Кубань, могущая, помимо транспортного значения, служить площадью в 55.663 кв. кил. своего бассейна неисчерпаемым источником для дешевого добывания электрической энергии, наконец, мало тронутые пока недра гор-минералы: серебро, железо, медь и пр., мощные залежи гранита, сиенита, порфира, цементняка, местами мрамора и др. ценных пород, каменный уголь, нефть, озекирит, многочисленные минеральные источники и обилие курортных мест — все это ждет капиталов, труда и предпринимателей для всевозможных предприятий.

Все это указывает на великую будущность молодой страны. Кубань, однако, имеет уже авторитетных свидетелей необычного роста даже в своей молодости и крепких связей, придающих жизненность и силу ее росту. Это пункты внешних сношений. До войны, в течение последних 50 лет, на побережьях Азовского и Черного морей возникло 11 портов: Ейск, Ясени, Ахтари и Темрюк на Азовском побережье; Тамань в Керченско-Таманском проливе или на историческом Боспоре, Анапа, Новороссийск, Геленджик, Джубга, Туапсе и порт-курорт Сочи на Черноморском побережье. Шесть портов: Новороссийск, Ейск, Ясени, Ахтари, Темрюк и

Туапсе выпускали за границу в довоенное время до 100 миллионов пудов в год одного хлеба, кроме того разного рода сырья — сала, кож, леса и пр., състных и обработанных продуктов рыбы, подсолнечного масла, поташа и др. Через Новороссийск, Ейск, Ахтари и Темрюк поступает значительный привоз импортных грузов, направляемых на Кубань и через ее железнодорожные линии на север и северо-восток, с одной стороны, и отчасти по историческому направлению на Каспий, в Закавказье и Среднеазиатские владения, с другой, куда иностранные товары ныне направляются прямым путем через Батум, а оттуда далее по железной дороге.

В этом отношении Кубань, историческая передатчица древней индо-азиатской торговли с Европой, занимает одну из выгоднейших транзитных позиций, так как ее порты являются приемниками и передатчиками транзита в обширные и населенные местности севера, в северо-восточное Поволжье и в Сибирь. Таким образом, благодаря портам на Азовском и Черном морях, Кубани, при ее колоссальных и мало использованных богатствах, предстоит в будущем важная передаточная роль богатой и продуктивной местности, а это значит, что значительная часть транзита будет поглощаться Кубанью и тем способствовать широкому развитию разных видов местной промышленности.

Собственно крупная фабрично-заводская промышленность очень слабо развита на Кубани, несмотря на превосходные условия для постановки ее. Господствует земледелие, но оно не вышло еще из условий экстенсивности, при сильном развитии земледельческой техники, рассчитанной на выжимание соков земли. Тем не менее специальные культуры — подсолнух, табак и искусственное травосеяние в большей степени и садоводство, виноградарство, огородничество и культура лекарственных растений в меньшей получили уже довольно значительное развитие.

Сообразно с этим, на Кубани сильно развита промышленность по обработке продуктов земледелия — главным образом мельничное дело, обслуживаемое 333 промышленными предприятиями с паровым оборудованием, и масличное производство с 208 подобных же предприятий.

При огромном отпуске зерновых хлебов и сырья, Кубань заняла уже положение крупного международного рынка по сбыту подсолнечного масла и табаку. Чистое, с высоким качеством питательности, подсолнечное масло и его побочные продукты — саломас и бутурин, составляло после хлебных продуктов, самую крупную статью экспорта Кубани, а из общего количества отправляемого за границу в довоенное время Российской империи табаку на долю Кубани приходилось до 70% экспорта.

Не входя в перечисление других более мелких по слабому еще развитию, но несомненно много обещающих в будущем отраслей промышленности, как поташное дело, стеклянное производство, добывание смолистых и дубильных экстрактов и пр., следует отметить цементное производство у Верхнебаканской станицы, Туапсе, Геленджика, с первоклассными заводами у Новороссийска, поставляющими морем в разные, самые отдаленные страны цемент, в особенности во Владивосток, и пока слабую переработку, кроме белой рыбы, ценных продуктов рыболовства — икры, клея, визиги, балыков и пр.

Можно еще упомянуть о скоте и его продуктах, но то и другое шло

главным образом внутрь России, а не через порты. Этим же путем шли фрукты с Кубани и из Черноморского побережья, экспорт которых быстро рос и обещал обратиться в одну из видных статей отпуска Кубани, переваливши уже за сотни тысяч пудов.

Параллельно с развитием экономики и ростом хозяйственной деятельности, шло развитие Кубанского населения в культурном отношении. Развивалась быстро не только агрикультура, но и культура вообще. За 50-летний период это развитие выразилось не в одном росте городов, портов, курортных начинаний и целого ряда торговых станиц городского типа с 30 или 40 тысячами населения в каждой, не в одних культурных изменениях образа жизни и домашней обстановки, не в интенсивном вообще развитии культурных потребностей богатого, обеспеченного материально населения, но главным образом в высоком подъеме духовного уровня — в развитии населения и в его гражданской зрелости.

В 1864 г., по прекращении войны с горцами, на Кубани было не более 10% или 12% грамотных, а в последние годы перед войной в редкой станице не обучались все мальчики школьного возраста и большой процент девочек, и обучались не по принудительному закону, а добровольно. Слабое развитие школьного обучения замечалось только в глухих хуторах да у пришлого, не успевшего еще экономически обрости, населения.

В 1867 г. было 226 начальных школ, а через 53 года, к началу 1920 г. их было 1620, не считая школ частных и церковно-приходских. Количество тех и других, по числу 400 крупных станиц, можно считать не менее 600, т. е. в общей сложности к началу 1920 г. было низших школ не менее 2200 на три миллиона душ населения.

Высших народных школ городского и прогимназического типа в 1867 г. было 4, а к началу 1920 г. — 183.

Классических гимназий и реальных училищ, дававших права на поступление в высшие учебные заведения, в 1867 г. было 2, а к началу 1920 г. — 120.

Высшие учебные заведения появились на Кубани только со времени революции. Два года тому назад, при советском режиме, числилось: политехнический институт, медицинский факультет, педагогический институт, народный университет и 124 профессиональных школ разных типов.

В последние годы перед войной чувствовалась сильная нужда в высших учебных заведениях и число желающих поступить в школы высшего типа было огромное. В станицах среднего размера с населением около 15 тысяч за несколько лет до войны было два-три лица с высшим образованием, а в годы войны обучавшиеся в высших учебных заведениях насчитывались по этим станицам десятками. Да иначе не могло и быть. Увеличение средних подготовительных школ-гимназий и реальных училищ, давало значительный контингент для высших школ, а среднее образование кубанская молодежь получала и в других, кроме Кубани, местах и учебных заведениях.

Духовная культура кубанцев измеряется не одним образовательным цензом населения. У кубанцев есть и своя литература. Правда, литературу создали писатели одной только украинской части Кубанского войска — черноморцы, и самые произведения их относятся больше к области

науки, чем изящной словесности, но это именно и характерно. Отличительная черта Кубанской литературы — ярко выраженный национализм: основные темы литературных работ касаются родины — Черномории, и благодаря этому, в трудах черноморцев отразилась своеобразная самостоятельность мысли и полная реальность содержания — изображаются, оцениваются, измеряются и анализируются большею частью действительные явления родной страны, своей родной жизни и близких уму и сердцу событий казачьего войска, особенно Запорожского.

Первые работы в этом духе были даны черноморцами, получившими казачье крещение, судя по их зрелому возрасту, или в Запорожской Сичи, или во всяком случае от сичевиков Запорожья. То были казахи старшины Мокий Гулик и А. Туренко. Первый составил официальное статистическое описание в форме табличной «Ведомости», с краткими, но ценными данными и для науки и для практических целей войска. Замечательно, что этот разведчик-статистик дал в 1792 г. — документ, составленный по приемам существовавшей в Западной Европе во второй половине XVII столетия описательной школы статистиков, за 16 лет раньше, чем напечатано было в России первое научное сочинение по статистике академика Германа, переделанное им на русский язык «для употребления в училищах Российской империи» из известного в то время труда — «Теории статистики» Шлецера, статистика названной школы и талантливого отца публицистики. А. Туренко составил первую историю Черноморского войска — «Исторические записки о войске Черноморском».

Лет через 40 после составления Туренком его труда, оригинал которого исчез из архива Кубанского войска и в 1887 году был напечатан в «Киевской Старине» со случайно найденной с него копии, появились исторические сочинения И. Д. Попки «Черноморские Казаки» в сороковых годах, «Черноморцы» П. П. Короленко в 1874 г. С тех пор, особенно в начале восьмидесятых годов, было напечатано много исторических работ и архивных материалов преимущественно по Черноморскому войску, Запорожской Сичи, эпизодов из войны с горцами и пр., а в самое последнее время стали выходить в свет и труды общего по Кубанскому войску характера, как например два тома «Истории Кубанского казачьего войска». И опять таки тружениками в этой области были, за очень немногими исключениями, представители украинского населения — черноморцы. Даже такие писатели не черноморцы, как генерал Кравцов, и автор капитальной монографии «История Хоперского Полка» Толстов, говорят о Хоперских казаках, как о наследниках Запорожского войска, и обильно вводят в изложение «украинские слова и выражения». По накоплению архивных и всяких других материалов очень много сделал секретарь Кубанского областного статистического комитета Е. Д. Фелицын, не черноморец по национальности, но давший наиболее работ ярко национальной окраски, касавшихся Черноморского войска, Запорожья и черкесского народа, которому, как наиболее угнетенной национальности, он особенно симпатизировал. После смерти Фелицына остались в рукописи ненапечатанными четыре увесистых тома, составленного им географического словаря Кубани, в котором наиболее места отведено географии черкесских племен до выселения их в 1864 г. в Турцию — занесены на-

звания всех урочищ, мест поселения, займищ черкесских узденей, долин, равнин, гор и ущелий, где происходили битвы или столкновения, или имели место другие замечательные происшествия, священных роц, сборных пунктов и пр. и пр., с передачей связанных с ними легенд, воспоминаний, указаний аксакалов, седобородых знатоков черкесской старины, с которыми дружил Фелицын. Было бы большою потерей для науки — для филологии, доисторической археологии, фольклора, истории, обычного права, антропологии и этнографии, если бы эти монументальные труды строго академического характера, хранившиеся в Кубанском статистическом комитете, оказались утерянными бесследно в дни неурядиц на Кубани. Это была бы потеря не только для Кубани, но и для науки общеевропейской.

Что касается беллетристики, то и она не была забыта кубанцами. У черноморцев были свои оригинальные произведения. Как на типичные, можно указать на сочинения последнего наказного атамана из черноморских казаков Якова Кухаренка, большого друга — приятеля Тараса Шевченка, поэта мирового разряда, и на полное неподражаемого юмора и правдивого реализма сочинение Мовы.

Оба писателя излагали свои работы на украинском языке и у обоих они пропитаны сильным национализмом и характерными бытовыми особенностями из жизни черноморцев.

На Кубани не издавались толстые ежемесячные журналы, но за многие годы вышли объемистые «Кубанские Сборники», содержавшие в себе очень много ценных работ по истории, статистике, экономике, обычному праву, этнографии, сельскому хозяйству, метеорологии, географии и пр. С конца шестидесятых годов в Екатеринодаре издавалась официальная газета «Кубанскія Областныя Вѣдомости». Позже выходили ежедневные официальные и неофициальные органы Кубанской периодической печати. Характерно, что и официальные Кубанские Ведомости, за невозможностью говорить в них свободно и обозревать текущие события правдиво, обращены были в периодические сборники, изобиловавшие дельными очерками и ценными работами по всевозможным сторонам местной жизни и научным исследованиям края. К этому надо прибавить, что сотрудниками этого официального органа были преимущественно все те же черноморцы и первым редактором умело поставившим газету и работавшим в течение целого ряда лет в ней был также истый черноморец, носивший фамилию главного города Чехословакии — Прага.

В «Кубанских Областных Ведомостях», для которых обязательным официальным языком был язык русский, отдельные статьи нередко «контрабандным путем» печатались и на «українській мові». Тяготение к этому опальному и третируемому русским правительством языку, как в среде литературных работников черноморцев, так и в массе черноморцев читателей, всегда было сильным и жизненным. И когда газетная статья «на українській мові» или книжка на этом родном для черноморца языке попадали в черноморскую станицу, то они перечитывались по нескольку раз, комментировались и составляли предмет оживленных толков, ибо это было «наше», «написано по нашому», как говорили казаки украинцы.

Само собою разумеется, что и появление целого ряда портов на

морях, и подъем кубанской экономики, и улучшения в хозяйстве, и рост духовной культуры, и печатание черноморской литературы на русском, с черноморско-украинскими объектами, и на украинском языках представляли собою только отдельные звенья в общем ходе эволюционного роста Кубани. Таким же звеном были формы демократических порядков и гражданского устройства казаков. Источники, из которых исходила живая струя социального творчества — самоуправлявшиеся казачьи общины и некоторые войсковые институты, как институт войсковых земель, или войсковых рыболовных вод, или войсковых соляных озер, были центральным правительством сильно сужены в их функциях, обезличены и поставлены в стеснительные формальные условия, но они давали пищу коллективному народному уму, поддерживая стихийным путем исконные традиции казака. Нужен был хоть небольшой сдвиг неблагоприятных условий и возможность свободы действий, чтобы казак заработал, по его выражению «во всю». Такими содействующими факторами не стихийного, а нового осознанного порядка для развития и улучшения социально-экономического движения в казачестве были кооперативы.

Потребительные кооперативы появились на Кубани почти одновременно с просветительным движением в массе населения. Первое потребительное общество было открыто в 1872 г., через 7 лет еще 1, через 15 лет — 4 и к революции их было не более 100. Но в 1916 и в 1917 гг., в период первой революции, когда никто не мешал свободно действовать населению, потребительные общества, точно из рога изобилия, посыпались на Кубани. К 1 января 1919 г. их было 573 с 555.000 членов, объединенных в 4 мощных союза. Почти в каждой станице или в селе возникало одно или два общества, и, при населении в 3 с лишним миллиона душ и средней семье в 6 членов, редкая семья, следовательно, была не причастна к кооперативу.

Кредитные кооперативы возникли позднее потребительных, хотя в 1905 и 1906 г.г. и опередили их в развитии. Однако, к 1 января 1919 года было только 218 кредитных товариществ и 88 ссудо-сберегательных, объединенных в два союза и имевших 226.000 членов.

Те и другие кооперативы не ограничивались узкими рамками материальных и денежных операций. Потребительные кооперативы, следуя принятой ими тройной системе ассоциирования — потребительные общества, за ними — союзы их, а венец тех и других — собственное их производство, — открыли отделы издательский, статистический, культурно-просветительный и пр. Кредитные кооперативы организовали агрономический отдел с целым штатом агрономов, показательных полей и пр. Союз кредитных кооперативов открыл книжный магазин, устраивал кооперативные курсы, распространял народные издания и пр. Такому быстрому и широкому размаху кооперативного дела способствовало стечение благоприятных условий — достаточные запасы материальных средств у населения, высокий стихийный подъем его настроения и свобода деятельности, а потребительным кооперативам и война, но в этом мощном развитии кооперативов на Кубани имели решающее значение не одни эти причины, а свою главную роль сыграли и казачий бытовой строй в духе исконных народных идеалов. На Кубани искони существовали и при-

вились к казачьему быту артельные формы по историческому типу батаг с атаманом во главе. Их плодили и поддерживали черноморские станичные общины. В этих последних веках сложившихся социальных организациях еще до войны и революции началось движение, аналогичное с движением кооперативным, но в большем масштабе и с иными задачами. На Кубани возникли такие крупные, многочисленные, но демократические предприятия, как постройки больших железнодорожных линий на паях из кассовых источников станичных обществ, учреждение органов самоуправления для отделов или уездов явочным порядком, на основании хозяйственных обычаев общин, устройства в населенных станицах общинных паровых мукомольных мельниц, общественных маслобойных заводов, электрических трамваев и пр.

В основу всех этих предприятий положено было не индивидуально-кооперативное начало и почин, а коллективные интересы и потребности целых общин, не объединение отдельных лиц в кооперативы и кооперативов в союзы, а обслуживание потребностей на коммунальные средства всего населения общин. Вот из таких общин, насчитывающих по 10, 20 или 30 и даже 40 тысяч населения образовались союзы для крупных предприятий, которые и велись wybranными на сходах от каждой общины представителями. Так, Черноморско-Кубанская железная дорога построена была на протяжении 665 километров, на общинные пая 31 станицы и велась wybranными от этих станиц представителями.

Вот этим течением общественности, слагавшейся на низах народной жизни в общинах, обусловлено было и то положение, которое заняла Кубань, ставшая на путь самоопределения и самостоятельности после первой мартовской революции. Станичные общины и их сборы или рады были настолько близкими народному духу установлениями, что по типу их как бы сама собою сложилась и организация высшей власти и демократических порядков на Кубани. Тут произошло то же, что и в просветительном деле, и в развитии литературы и во многом другом: главными двигателями были представители украинского населения — черноморцы; и исторически сложившаяся идеология казачьего демократизма и даже названия главных органов власти были приняты и усвоены не только другими частями казачества, которым они были близки и сродны, но и иногородними. Старинные запорожские термины «рада» и казачий войсковой атаман вошли в новый политический лексикон.

Верховным правящим органом признана была Краевая Рада, прототипом которой была станичная рада. Краевая рада составлялась из избранных на станичных сборах или местных радах представителей от станиц.

Исполнителем воли рады и ее предначертаний был избранный Радою войсковой атаман, формировавший Краевое Правительство, ответственное перед Законодательною Радою. Образовался, следовательно, институт, аналогичный с институтами президента и ответственного министерства.

Законодательная же Рада была избранным, выделенным из состава Краевой Рады, законодательным корпусом, который вырабатывал законы и нес контроль, при помощи особого, независимого от Атамана и Правительства, контролера и контрольной организации.

Сформированные в таком виде высшие законодательные и исполнительные органы Кубани деятельно взялись за упорядочение внутренней жизни и развитие демократических порядков и хозяйственных начинаний Кубанского Края.

В короткое время были прежде всего разрешены:

I. Основы земельного вопроса, в силу которых все земли в границах Кубани были признаны общему краевой собственностью и большей частью переданы были в руки трудового населения на Кубани по станицам, т. е. по аналогии с существовавшим на Кубани институтом войсковой земельной собственности, находящейся в пользовании станиц и войска.

II. Особые заботы были приложены к подъему народного просвещения во всех видах и формах, начиная с низших школ и до высших, а также самообразования, просветительных учреждений, библиотечного дела, искусств и пр. Полная свобода дана была обучению и изучению наук на родном материнском языке, так как украинский язык, на котором говорило большинство населения, был запретным плодом при царском правительстве в официальном делопроизводстве и в школе и полузапретным в литературе.

III. В частности Краевое Правительство, совместно с комиссиями Законодательной Рады и специальными учреждениями, занято было:

1. Проектированием и работами по улучшению портов, железных дорог и вообще дорожного дела. Постановлены были на очередь вопросы о магистралях на север и северо-восточное Поволожье, разрешено было шесть подъездных железнодорожных путей в горы для разработки горных и лесных богатств, намечено было шесть шоссе, сформирована была военная флотилия из мелких моторных судов, могущих служить и каботажным целям и пр. По всем этим отраслям были сделаны и практические начинания.

2. Разработаны были проекты элеваторной сети на железных дорогах и в портах по системе сооружений для зерна, муки, подсолнуха, селекционного дела и пр. А в центре Края — в Екатеринодаре приступлено было к постройке центрального элеватора.

3. Обследованы были и спроектированы работы по утилизации водных источников в Азовском побережье — лиманов и озер, с подразделением озер на соляные по добыванию самосадочной соли и грязевые для улучшения устроенных при них заведений по излечению ревматиков, золотушных и пр., и с обращением лиманов в огромные рыбопродуктивные водохранилища, соединенные с водами морей, Кубани и степных рек.

4. Произведены разведочные работы по утилизации электрической энергии на одном (из многих подобных ему) участках в верховьях р. Кубани, причем, путем систематических научных работ специальной экспедиции установлено было, что участок этот, при устройстве станции большого напряжения, может дать такое количество электрической энергии, с помощью которого можно привести в движение все машины и двигатели на Кубани с передачей значительной части энергии в другие соседние местности.

5. Приступлено было к выработке общего плана наиболее важнейших мелиоративных и гидротехнических работ по левому берегу Кубани и ее притоков: а) по обводнению степных рек, с помощью соединения верховьев их каналами с Кубанью, б) по орошению подгорных и прикубанских равнин водами многочисленных горных притоков реки Кубани, в) по осушке болот с левой стороны р. Кубани и пр. Частные предприятия, напр., Союз станичных обществ и землевладельцев, уже вели обследования по левобережью р. Кубани и произвели некоторые предварительные работы, как, напр., нивелировочные, а нужда в обводнении степных рек водами Кубани неоднократно выдвигалась на первый план станичными обществами еще при царском правительстве.

Независимо от всего этого и других начинаний Кубанского Правительства и его органов, за короткое время в Правительство поступило немало предложений от крупных капиталистов и частных компаний по оборудованию разного рода предприятий: а) устройство электрической станции на р. Белой, выше г. Майкопа, электрической компанией, б) оборудование огромного для всей Кубани, на той же р. Белой, ниже г. Майкопа, завода в Белореченской станице для выработки из Кубанской пихты и привозной ели бумаги и целлюлозы, г) аренды приазовских лиманов для рыбоводства, д) постройка подъездных путей, е) плюзование степных рек и т. п. Экономический пульс Кубани забил таким темпом, что к Правительству невольно тянулись и частные предприниматели.

Все вышеизложенное далеко не полно рисует тот мощный экономический, культурный и духовный подъем демократического населения богатой Кубани, который органически совпал с переменами в Российской империи. Как и всюду, в такие моменты коренных преобразований, Кубани пришлось выдержать непреодолимый натиск неблагоприятных условий, помешавших сильному и несомненно нормальному развитию демократической окраины — богатой и свободолюбивой Кубани.

В настоящем положении Кубани назрела такая масса старых и новых очередных задач, которая требует серьезной разработки и всестороннего объективного освещения их. Нужна прежде всего и больше всего честная и продуктивная работа для Кубани и во имя Кубани. Что сделало в этом направлении Общество Кубанцев в ЧСР. — это цифрами и фактами комментируется в особой статье. Можно лишь пожелать Кубани и кубанцам, чтобы в жертву нетерпимости и розни не были принесены высокие идеалы свободы слова, свободы мышления и этические начала единения и братства.

Проф. Ф. Щербина.

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДИ КУБАНЦІВ В ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

(від 1—IX-1921 до 1—IX-1926).

В наслідок боротьби, яка велась на Кубані в 1917—1919 роках, за кордон попало біля 18.000 кубанців.

Головна маса кубанських емігрантів і втікачів виїхала з Криму в-осени з військами генерала Врангеля й попала, головним чином, на острів Лемнос.

Часи перебування на цьому острові кубанці називають каторжним життям. Особливо тяжкою була зима 1920—1921 року, коли кубанці були примушені жити на о. Лемносі в надзвичайно скрутних умовах: голодний пайок, холодні вітри, хвороби, а до того ще й щоденна військова муштра.

Моральний стан кубанців був теж не легкий: програна довга, жорстока боротьба за кращу долю Кубані, розбиті надії, повна ізоляція на острові, відсутність інформації з Кубані, де залишились рідні, невідома будучина.

Все це гнітило психіку, наповнювало душу сумом. Необхідно було шукати виходу з такого положення. Для більшої частини військових людей, особливо для кубанських генералів, полковників, а також і частини козаків, такий вихід був простим і ясним: це десант на Кубань, або поблизу її, десь на берегах Чорного чи Азовського моря, нова війна.

Логічним висновком із таких поглядів було бажання за всяку ціну вдержати кубанців у складі військових організацій: в дивізіях, в полках, у Кубанській військовій школі й т. п.

Тих кубанців, що не хотіли залишатись надалі в складі цього війська, проголошували зрадниками, їх карали, як могли і вмілі. У кращому випадкові, висміювали.

Керовники цієї кубанської течії залишали Кубанський корпус в складі «Русской Армии» генерала Врангеля, вони всякими засобами підтримували серед кубанців віру в можливість скорого повороту на Кубань.

В кінці 1920 року на о. Лемносі «був обраний Кубанський військовий отаман», генерал Науменко *), не дивлячись на те, що не так далеко від о. Лемноса — в Царьгороді, сидів голова Кубанського Уряду п. Іваніс, який виконував обов'язки Кубанського Військового Отамана.

Почалася довга боротьба поміж цими «Отманами».

* * *

Відсутність єдиного керуючого Кубанського центру за кордоном дуже але відбивалась на положенні кубанської еміграції. Це відчувалося вже в середині 1920 року: в різних державах Європи були торговельні й політичні представники Кубанського Уряду, але постійного зв'язку поміж ними, ні у всіх їх з Кубанським Урядом не було.

В кінці 1920 року була зроблена спроба об'єднати роботу всіх представництв Кубані за кордоном. Для цього в місті Празі в місяці грудні була скликана конференція з бувших членів Кубанської Краєвої Ради і Кубанського Уряду **).

На цій конференції докладно обмірковувався і був прийнятий план організації допомоги кубанцям емігрантам і втікачам. Було ухвалено: 1) перевезти кубанців з о. Лемноса в одну з славянських держав (намічалась Болгарія) і всіх здорових розмістити великими групами на самостійну працю, а дітей, інвалідів і дідів взяти під окреме піклування, 2) для здійснення цього плану — вступити в необхідні зносини з урядами відповідних держав з метою здобути дозвіл і кошти на перевіз.

Однак, ці постанови Конференції не були переведені в життя через цілий ряд перешкод, головним чином, а) через принципові розходження й неорганізованість серед самих членів Конференції, б) непорозуміння й ворожнечу, які виникли по закінченні Конференції і по від'їзді Л. Л. Бича з Праги до Парижу та по приїзді до міста Праги п. Іваніса, с) відсутність необхідних коштів у тих, хто щиро хотів здійснити постанови Конференції.

Ті з членів Конференції, які тоді ще рахували себе членами Кубанського Уряду, не захотіли виконувати прийнятих ними самими постанов Конференції, і, разом з прибувшим до Праги В. М. Іванісом, оголосили себе Кубанським Урядом (В. М. Іваніс, І. В. Івасюк, П. М. Сулятицький — троє з 11 членів Кубанського Уряду). Але скоро В. М. Іваніс, Голова Уряду, і П. Сулятицький переїхали до Відня і, нарешті, нічого доброго не зробили для організації допомоги кубанській еміграції.

Таким чином, спроба організувати допомогу кубанцям через співробітництво бувших членів Кубанської Краєвої Ради і Кубанського

*) Право вибору Кубанського Військового Отамана, що по Конституції 1918 року є Президентом Кубані, належить Кубанській Краєвій Раді. У склад Ради входило біля 580 депутатів. З правного боку виключалася можливість вибору Отамана за межами Кубані.

***) В склад конференції входили: члени Ради — Л. Л. Бич, І. Л. Макаренко, С. Ф. Манжула, Г. В. Омельченко, К. Я. Безкровний, П. Л. Макаренко, В. С. Жук, Г. А. Вілій і О. І. Балабас, і члени Уряду — І. В. Івасюк, доктор Ледомський, П. М. Сулятицький та інженер Багенський.

Уряду і представників Кубані в різних державах, на жаль, не дала бажаних наслідків.

Кубанська еміграція і втікачі були забуті одним і до десанту на Кубань готувались другі.

На весні 1921 року в Празі виникла думка про бажаність і необхідність утворення в кожній державі, де перебувають кубанці, статутарної кубанської організації, яка б і взялась за організацію допомоги кубанцям у відповідній державі *).

В самій Чехословацькій Республіці до літа 1921 року було кубанців, що постійно перебували тут, не більше 10 душ. В місяці червні з Царьгороду приїхало ще біля 30 душ кубанців, головним чином, інтелігенції. Тепер вже оказалась можливість зреалізувати думку про утворення культурно-допомогової організації. Перша нарада з приводу цього відбулася 29-го липня, а 1-го вересня того ж року Урядом Чехословацької Республіки вже був зареєстрований Статут «Громади Кубанців в Чехословацькій Республіці».

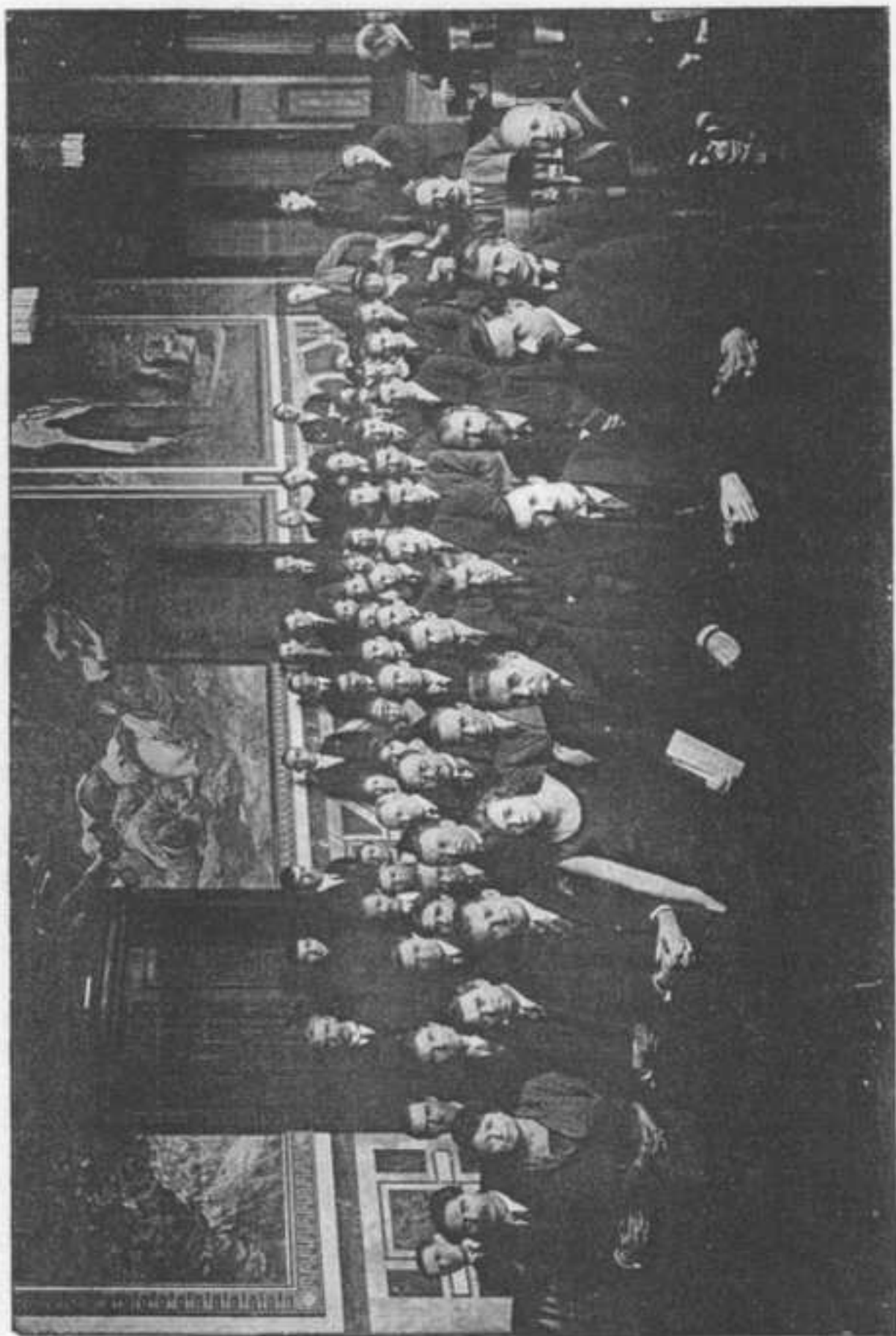
Громада Кубанців своїм завданням поставила: 1) організацію правової, культурної й матеріальної допомоги кубанцям, котрі перебувають за кордоном; 2) підготовку культурних сил для Кубані.

Для досягнення зазначеної мети Громада 1) допомагає своїм членам в підшукуванні заробітку шляхом організації трудових артілів, майстерень і т. п., 2) улаштовує помешкання для спільного життя (общезиття), ідальні, кооперативи й інші подібні підприємства, 3) організує бібліотеки, курси, школи, видає книги, брошури і т. п., 4) допомагає своїм членам при вступі на курси, у фахові й загально-освітні школи, 5) видає й хлопоче перед урядовими установами, громадами й окремими особами про призначення допомоги, стипендій, позичок для своїх членів, котрі мають потребу в заробіткові або хочуть вивчити те чи инше ремесло, чи одержати фахову або загальну освіту, 6) набуває й володіє, на правах власника або орендаря, майном рухомим і нерухомим і т. п.

18-го вересня 1921 року відбулись Установчі Загальні Збори Громади, які одногolosно затвердили план діяльності Громади, розроблений П. Л. Макаренком, і обрали Управу в складі: Ф. А. Щербина, П. Л. Макаренко, Г. В. Омельченко, О. І. Балабас і І. В. Горбушин та Ревізійну Комісію в складі: В. І. Нальотов, С. І. Кульченко і А. Н. Мещанинов.

По плану, схваленому Загальними Зборами, Управа мала а) організувати з кубанців трудові артілі, б) організувати бюро праці, в) поміщати кубанців у зразкові, кооперативні й приватні, господарства та майстерні, д) поміщати кубанців у різного рода загально-освітні й фахові школи, е) улаштовувати учебні екскурсії, і) організувати інформаційне бюро, читальню, г) зібрати бібліотеку й т. п.

*). В Болгарії для цього робились відповідні заходи Л. Л. Бичем та Л. В. Білашовим, при допомозі яких було перевезено з о. Лемноса до Болгарії біля 800 кубанців.

Урочиста Академія присвячена 75 р. народження Президента Чехословенської Республіки проф. А-ра Масарика.
Общні дні, 8. III. 1925.

На початку існування Громади на перешкоді до переведення в життя такого широкого плану було, між иншим, слідуюче: 1) дуже мала кількість кубанців в Чехословаччині, наслідком цього була відірваність Громади Кубанців від головної маси кубанської еміграції, яка перебувала, головним чином, в Югославії й Болгарії, 2) Західній Європі й, зокрема, Чехословацькому громадянству, не було відомо, що таке Кубань і кубанці, за що і як вони боролись і дякуючи чому вони опинились на еміграції, 3) відсутність найменших матеріяльних засобів на помешкання, на видачу різного рода допомоги й т. п., 4) національна різниця кубанців і, головне, політична розбіжність їх.

Такі організації, як «Земгор» і «Український Громадський Комітет», котрі потім розвинули значну акцію на користь своїх народів, тоді ще тільки розпочинали свою працю.

З місяця липня 1921 року при «Земгорі» в Празі існувало «Бюро по казачьим делам», в склад якого входили членами донці, кубанці й терці — члени Кругів і Краєвої Ради. Це Бюро допомогло «Земгорові» одержати від Чехословацького Уряду дозвіл на візд до Чехословаччини з Царьгороду декількох тисяч «русских земледельцев» — донців, кубанців і терців.

При таких об'єктивних умовах, порівнюючи, невеличка групка кубанців, зорганізувавшись у Громаду Кубанців, збиралась вести допомогу й культурно-освітню акцію.

* * *

За кубанським прикладом пішли донці й терці: діячі цих земель в місяці вересні почали організовувати громади Донську й Терську.

30-го вересня того ж року, представники цих Громад звернулись до Управи Громади Кубанців з писаною пропозицією про погодження і об'єднання діяльності трьох Громад для захисту спільними силами інтересів донської, кубанської й терської еміграції в Чехословаччині. Цю свою пропозицію вони обгрунтовували тим, 1) що в Чехословаччині мається невелика кількість емігрантів з цих земель, 2) що праця маленькими громадами буде вимагати більших коштів на канцелярію та урядовців, 3) що треба уникнути конкуренції поміж трьома організаціями, при чому вони покликались на те, що, коли донці, кубанці й терці були ще на своїй землі, вони вели боротьбу спільними силами.

Силою обставин Управа Громади Кубанців примушена була вступити в пертрактації з донцями й терцями, й, нарешті, була вироблена і 26-го жовтня 1921 року підписана така угода поміж трьома Громадами:

«Ми нижчепідписані, уповноважені представники «Донської Громади взаємодопомоги», «Громади Кубанців в Ч. С. Р.» і «Громади Терців», обміркувавши умови найбільш доцільної праці репрезентованих нами Громад, постановили цю умову в наступнім:

§ 1. Об'єднати діяльність Громад по нижчезазначеним питанням: а) звернення до Чехословацького Уряду й міжнародніх організацій і зносити з ними по всіх питаннях матеріяльної допомоги громадянам Дона, Кубані й Терека; б) виклопотання у Чехословацького Уряду візд і права на побут в Ч. С. Р. громадянам наших Країв, в) погодження кош-

торисів Громад і захист їх перед Чехословацьким Урядом і міжнародними організаціями, г) організація помешкань для спільного життя і ідалень з бібліотеками й читальнями при них, д) предоставлення втікачам з Дона, Кубані й Терека медичної допомоги, е) матеріальна допомога учням, ж) призначення матеріальної допомоги членам Громад Дона, Кубані й Терека, коли вони поступають на працю, або переїздять з одного місця праці на друге, з) пеклування про одяг для немаєтних членів Громад, і) організація трудових артілів, майстерень і підприємств.

§ 2. Переведення в життя вказаних в § 1 завдань доручається Об'єднаному органу, котрий мусить складатися із трьох членів — Голов Управ Громад Дона, Кубані й Терека.

§ 3. Вищезазначений орган називається «Об'єднаний Комітет Дона, Кубані й Терека».

§ 4. Обовязки по справах Комітету члени Комітету розподіляють самі. Рішення Комітету приймаються догодою його членів.

§ 7. Ця догода набирає сили з менту підпису її представниками Громад, але підлягає затвердженню Загальних Зборів відповідних Громад.

§ 8. Ця догода рахується скасованою після постанови про це Загальних Зборів однієї з підписавших догоду Громад в писаній формі надісланій «Об'єднаному Комітету».

§ 10. Контроль справоздань Об'єданого Комітету переводиться Ревізійною Комісією, котра складається з 3-х членів, обраних на Загальних Зборах відповідних Громад, по одному од кожної.

Після підписання цієї догоди представники Донської й Терської Громад піднесли питання про необхідність скласти догоду з Загально-Козачим Сільсько-Господарським Союзом, який об'єднував тоді донців, кубанців і терців і, в значній мірі, допоміг організації переїзда з Туреччини до Чехословаччини чотирьох груп емігрантів з Кубані, Дона й Терека *).

На підставі окремої писаної догоди від 8-го грудня 1921 року, в склад Об'єданого Комітету увійшов і представник Загально-Козачого Сільсько-Господарського Союзу.

Від самого початку існування й роботи Об'єданого Комітету Громад Дона, Кубані й Терека члени Комітету виявили значні принципові розходження в розумінні і завдань і методів праці цього Комітету. Так, наприклад, представники донців і терців довго домагались постанови Комітету про те, щоб за допомогою до Чехословацького Уряду цей Комітет звертався не безпосередньо, а через російську допомогово-культурну організацію «Земгор», проти чого рішуче стояв представник Громади Кубанців. Завдяки цьому тільки 9-го січня 1922 року Об'єднаний Комітет в цілому зміг відвідати Міністерство Закордонних Справ Чехословацької Республіки і офіційно заявити про своє існування і про потреби емігрантів і втікачів з Дону, Кубані й Тереку, і про план роботи Комітету.

*) Перша група в складі 80 осіб, (кубанців біля 30), прибула до Чехословаччини в місяці липні, друга — 42 чоловіки у вересні, третя — 884 чоловіки — 21 листопаду 1921 року, четверта — 1.092 чоловіки — 9 січня 1922 року. Серед них кубанців було не більше 250 душ.

З кінця місяця січня і до 20-го червня 1922 року головував в Комітеті Голова Управи Громади Кубанців П. Л. Макаренко.

За цей період було одержано Комітетом від Чехословацького Уряду допомоги: грошми — 120.000 корон чеських, одягу і взуття на 222.093 кч. 70 гал. Комітет видавав грошову допомогу на харчі, на подорож до місця праці, підшукував працю безробітним і т. п. За цей час одягом одержало допомогу більше 1.000 емігрантів. Видано було друком 7 чисел «Інформації Об'єднаного Комітету» в кількості 10.000 примірників, розіслано 8.981 примірник.

Праця Об'єднаного Комітету провадилась з великими труднощами. Дуже багато часу витрачалось на обговорювання різних принципових питань.

Керовники Громади Кубанців дивились і на свою Громаду і на самий Комітет, як на організації абсолютно аполітичні, виключно культурно-допомогові. Вони гадали, що ні Об'єднаний Комітет, ні Загальні Збори Громад Кубанців, Донців і Терців не мусять, навіть, обговорювати питань політичних, в тім разі, і політичного поступовання окремих членів Комітету. Представники донців і терців у Комітеті проводили іншу точку погляду. Різне розуміння членами Комітету національного, козачого й інших питань постійно гальмували практичну діяльність Комітету.

Об'єднаний Комітет переживав раз-у-раз тяжку кризу. Згідно з писаною угодою, від 26-го жовтня 1921 року, про утворення Комітету, досить було, щоб один із членів його не погодився з якою-небудь постановою, як праця припинялась. Кожний член Комітету формально відповідав за свою діяльність тільки перед Управою й Загальними Зборами своєї Громади.

Не диво, що в самому Комітеті не раз підносились питання про можливість і доцільність дальшого існування такої організації. Це ж саме питання серйозно обговорювалось і на Загальних Зборах Громади Кубанців ще 26-го лютого 1922 року.

Тут мусимо зупинитись на надзвичайно серйозному факті з життя Кубані і кубанської еміграції.

Як відомо, більшість населення Кубані складають українці по походженню. Є відомий також і другий факт, а саме: більше як сто років російський уряд переводив систематично й уперто русифікацію цієї країни, так що революції 1917 року на Кубані, також як і на Великій Україні, не було ні однієї української школи; в урядових установах, в суді і у війську теж панувала російська мова.

Не диво, що зараз же після революції 1917 г., в національному відношенні, на Кубані виявилось дві течії: російська й українська. Вже в місяці квітні 1917 р. серед представників Кубанського козачого війська відбулась досить палка боротьба поміж цими двома течіями, коли обмірковувалось питання про те, як назвати зібрання представників всього козачого населення Кубані: «Кругом», як на Дону й на Тереку, чи

«Радою», як це було в Запорозькій Січі. Голосування дало перемогу українській частині — назвали Радою. В місяці вересні того ж 1917 року на місто Віської Ради стала Кубанська Красва Рада. Остання того ж місяця прийняла постанову про введення по школах рідної мови. В тому ж році де які станичні ради («сходи») винесли постанови про переведення всіх шкіл на рідну українську мову.

Потім надзвичайно жорстока горожанська війна припинила природний процес українзації Кубанської школи.

В наслідок цієї війни 1917—1920 років, значна частина кубанської інтелігенції опинилась за кордоном. Але боротьба за національну українську культуру, за національну школу не припинилась і тут, за межами батьківщини, вона набрала тільки інших форм. З другого боку, не припинилась серед де-яких груп кубанців неукраїнців і боротьба проти визвольного українського руху.

Громада Кубанців, як територіяльна організація, спочатку могла мати в своєму складі представників і тієї й другої течії. Одні кубанці, активно взявшись в 1921 році за організацію Громади Кубанців, намагались зробити її осередком культурної праці для цілої Кубані. Цій країні дійсно бракувало й тепер бракує потрібної кількості культурних робітників взагалі, але в першу чергу, тут є величезна потреба в українських культурних силах, котрі обслуговували б занедбані інтереси й культурні потреби і українського населення Кубані. А через те необхідно було серед еміграції зібрати українську кубанську молодь і ставити її в такі умови, які дійсно давали б їй можливість набиратись знання й громадського досвіду для майбутньої праці для рідної Країни. Це завдання повинно було бути найважливішим обов'язком Громади Кубанців, бо загально російські організації, які в 1921 і 1922 рр. мали фактичну можливість зібрати студентів в Царьгороді, в Болгарії, в Югославії і в Греції та, за дозволом Чехословацького Уряду, перевозити їх до Праги, допомагали тільки кубанцям-росіянам*), а загально-українські організації головну свою увагу звернули на українців з Галичини і з Дніпра. Без такої праці Громада Кубанців була б просто непотрібною і, навіть, зайвою організацією. Це була одна течія серед членів новозаснованої Громади Кубанців.

Другі кубанці, приєднавшись до перших під час заснування Громади Кубанців, не тільки не ставили перед нею таких завдань, а, як виявилось потім, в національному відродженні кубанського українського населення вбачали загрозу інтересам їхньої національності.

* * *

Представники цієї течії на Загальних Зборах Громади Кубанців 26-го лютого 1922 року, протягом де-кількох годин, уперто доказували необхідність перетворення «Об'єднаного Комітету» в «монолітну казачью організацію», і, взагалі, разом з проводирями донців і терців, намагались «Об'єднаний Комітет» перетворити в унітарну козачу ро-

*) В 1921 і в першій половині 1922 року ці організації перевезли до Праги біля 40 росіян-кубанців.

сійську організацію, в якій українці з Кубані склали б незначну меншість, і яка в дійсності була б економічною організацією при «Союзі відродження козацтва». Не дивлячись на те, що в Громаді Кубанців більшість склали тоді кубанці-росіяне, Загальні Збори Громади Кубанців значною більшістю рішуче відхилили пропозиції, прийняття котрих нарешті привело б до ліквідації Громади Кубанців, як самостійної організації. В той же час Загальні Збори Громади Кубанців не висловлювались проти існування контактного органу — Об'єднаного Комітету, хоч і не затвердили писаної угоди про цей Комітет (з 26-го жовтня 1921 року).

Нарешті цей Комітет розвалився. Управи Донської і Терської Громад в липні 1921 року поставили Громаді Кубанців ультимативні вимоги — висловитись з приводу поступованя Голови Управи Громади Кубанців П. Л. Макаренка, як політичного діяча. Спільна нарада членів Управи Громади Кубанців (Ф. А. Щербина, Г. В. Омельченко, П. Л. Макаренко) і членів Ревізійної Комісії (В. І. Нальотов і А. Н. Мещанінов) 17-го липня, а потім Загальні Збори Громади Кубанців 13-го серпня 1922 року ухвалили, що «Громада Кубанців і її виконавчі органи... не можуть займатись навіть обмірковуванням питань політичних». Крім того, Загальні Збори закритим голосуванням висловили довіру Голові Управи Громади Кубанців П. Л. Макаренкові.

З 14-го серпня 1922 року Об'єднаний Комітет Громад Кубані, Дона й Терека перестав існувати.

Так закінчилась спроба організації співпраці Громади Кубанців з Громадами Донців і Терців в питаннях економічних і культурних.

Не погодившись з постановою Загальних Зборів Громади Кубанців з 13-го серпня 1922 року, зі складу Громади вийшло 7 членів, шість із них (Я. І. Мельніков, В. І. Нальотов, Д. С. Якунін, Г. С. Щербаков, Ф. Т. Аспідов і А. Н. Мещанінов — всі росіяне) заснували «Общество взаимопомощи Кубанцев, Черноморцев и Ставропольцев», котре увійшло в склад нової організації — «Козачого Комітету». Їх підтримували Громади Донців і Терців *) і російська організація «Земгор» **).

Керовники групи кубанців, котрі увійшли в склад «Козачого Комітету», досить енергійно повели агітацію, усним і печатним словом, проти Громади Кубанців.

На цю агітацію Управа Громади Кубанців відповіла тільки працею на користь Кубані й кубанців.

Так, від моменту організації Громади Кубанців і до того, як вона одержала фактичну можливість самостійно працювати, пройшов цілий рік. За цей час впливові Чехословацькі кола ознайомились з тим, що таке Кубань і кубанці, дякуючи яким подіям і при яких умовах з'явилась кубанська еміграція, які завдання ставить собі Громада Кубанців і яким шляхом вона йде до їх досягнення. *

*) Майже половина членів Громади Терців вийшла зі складу своєї організації й подала Громаді Кубанців заяву про підтримку. Громада Кубанців де-кілком терцям допомогла вступити до шкіл, а другим допомогла в підшукуванні праці і т. п.

***) В помешканні російської організації «Земгор» в 1922 році було заборонено ввісити навіть адресу канцелярії Громади Кубанців.

Вся дальша праця Громади Кубанців могла розгорнутися тільки дякуючи постійній моральній і матеріальній допомозі збоку Чехословацького Уряду, головним чином, збоку Міністерства Закордонних Справ.

* * *

САМОСТІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДИ КУБАНЦІВ.

Загальні Збори.

Найвищим органом Громади є Загальні Збори членів Громади. Чергові збори скликалися щорічно, а надзвичайні — в міру потреби.

Установчі Збори Громади Кубанців, як сказано вище, відбулися 18-го вересня 1921 року, в присутності 23 членів.

26 лютого 1922 року	були річні Загальні Збори в присутності	36 членів.
13 серпня 1922	„ „ надзвичайні	29 „
10 вересня „	„ „ „	33 „
26 грудня „	„ „ річні	55 „
20 травня 1923	„ „ надзвичайні	76 „
30 вересня „	„ „ „	120 „
4 січня 1924	„ „ річні	113 „
8 лютого 1925	„ „ „	124 „
5 липня „	„ „ надзвичайні	63 „
9 січня 1926	„ „ річні	67 „

Таким чином, за 5 років Загальні Збори скликалися 10 раз. За весь час самостійного існування Громади Кубанців на Голову Загальних Зборів постійно обирався член Громади Л. Л. Бич.

* * *

УПРАВА ГРОМАДИ.

Установчі Збори Громади 18-го вересня 1921 року обрали Управу в такому складі: О. І. Балабас, І. В. Горбушин, П. Л. Макаренко, Г. В. Омельченко і Ф. А. Щербина.

26-го лютого 1922 року — Ф. А. Щербина, П. Л. Макаренко, Г. В. Омельченко, Ф. К. Воропінов і Я. І. Мельніков.

10-го вересня 1922 року на місце Ф. К. Воропінова й Я. І. Мельнікова були обрані В. Т. Гонтьарь і С. Л. Тищенко.

26-го грудня 1922 року були обрані Ф. А. Щербина, П. Л. Макаренко, Г. В. Омельченко, В. Т. Гонтьарь і С. Л. Тищенко.

4-го січня 1924 року — Ф. А. Щербина, П. Л. Макаренко, Г. В. Омельченко, С. Л. Тищенко і П. О. Штепа. 5-го жовтня 1924 року, на місце вибувшого П. О. Штепи увійшов в Управу кандидат В. Т. Гонтьарь.

8-го лютого 1925 року — С. Л. Тищенко, Ф. А. Щербина, П. Л. Макаренко, Г. В. Омельченко і В. Т. Гонтьарь. На місце вибувшого Г. В. Омельченка 3-го жовтня 1925 року в склад Управи увійшов М. Й. Кириченко.

9-го січня 1926 року — Ф. А. Щербина, П. Л. Макаренко, К. О. Плохий, В. Т. Гонтьарь і М. Й. Кириченко.

Перший рік існування Громади Кубанців Головою Управи був П. Л. Макаренко, а потім усі роки Головою Управи був Ф. А. Щербина.

За 5 років Управа мала 253 протокольованих засідань, на яких розглянула 2816 питань, а сіме:

В 1921 році засідань було	16	розв'язано питань	58
„ 1922 „ „ „	61	„ „	180
„ 1923 „ „ „	60	„ „	658
„ 1924 „ „ „	58	„ „	798
„ 1925 „ „ „	46	„ „	633
„ 1926 від 1/I до 1/IX	32	„ „	489

В с ь о г о засідань бул. 253 розв'язано питань 2816

* * *

РЕВІЗИЙНА КОМІСІЯ.

18-го вересня 1921 року, в склад Ревізійної Комісії були обрані: В. І. Нальотов, С. І. Кульченко і А. Н. Мещанінов.

26-го лютого 1922 року — обрані тіж самі особи.

13-го серпня 1922 року — В. С. Жук, І. А. Кучеров і Ф. Д. Лихобаба.

26-го грудня 1922 року — В. С. Жук, Ф. Д. Лихобаба і І. І. Бирдін.

4-го січня 1924 року — В. С. Жук, А. О. Панюта і Є. Д. Кокунько.

8-го лютого 1925 року — В. С. Жук, Є. Д. Кокунько і Г. Ю. Капустян.

9-го січня 1926 року — В. С. Жук, А. О. Панюта і С. Ф. Сьомак.

За всі 5 років Ревізійна Комісія Громади в своїх звітах і актах, зачитаних на Загальних Зборах Громади, одноголосно констатувала те, що фінансова частина, господарство й діловодство Громади провадяться правильно, і що грошові документи заховуються в повному порядку.

* * *

КОМІСІЯ ПО КУЛЬТУРНО-ОСВІТНИХ СПРАВАХ ГРОМАДИ КУБАНЦІВ.

На самому початку 1923—1924 шкільного року (7 жовтня) Управою Громади була організована «Комісія по шкільних справах Громади Кубанців». Завданням цієї комісії було:

1. розроблення плану і програму культурно-освітньої праці Громади Кубанців,

2. рекомендація кандидатів на професорських стипендіатів і вибір кандидатів на різні школи,

3. установа в необхідних випадках освітнього цензу кубанців і видача їм відповідних посвідок,

4. складання списків книжок для бібліотеки Громади Кубанців і т. п.

Ця комісія складалась із п. п. професорів, професорських стипендіатів — членів Громади Кубанців і одного представника Управи Гро-

мади. До I. X. 1925 року в склад Комісії входили: проф. Ф. А. Щербина, проф. Л. Л. Бич, професорські стипендіяти: М. Х. Хатгогу, К. О. Плохий, Г. А. Білий і Г. В. Омельченко, і представник Управи Громади — П. Л. Макаренко.

При виборі кандидатів на студенські стипендії, котрі видавалися Міністерством Закордонних Справ до розпорядження Громади Кубанців, в засіданнях Комісії брали участь з правом рішального голосу і представники студенських організацій — «Кубанского Академического Союза» в Празі і «Кубанського Земляцтва Студентів Української Господарської Академії в Подєбрадах», а в 1924 році і члени Ревізійної Комісії Громади.

Комісія допомагала Управі Громади в організації «Кубанських Курсів», в поповненні бібліотеки, розробила «Правила набування книжок» і «Правила користування бібліотекою Громади», давала свої заключення з приводу прохань кубанців про вміщення їх в ті чи інші школи і, взагалі, допомагала вести культурно-освітню працю.

З місяця березня 1926 року в склад Комісії по Культурно-Освітніх Справах Громади Кубанців входять і члени Бюро Секцій при Громаді — Економічно-Кооперативної, Сільсько-Господарсько-Інженірної й Історично-Соціологічної.

Склад Комісії по культурно-освітніх справах Громади Кубанців в 1926 р.: проф. Ф. А. Щербина, проф. Л. Л. Бич, П. Л. Макаренко, М. Х. Хатгогу, В. І. Терещенко, Є. Д. Кокунько, М. М. Штанько, В. Т. Васюк, С. Ф. Сьомак, П. І. Бондаренко, Т. К. Йорж, П. Т. Ярмоленко, А. О. Панюта, К. О. Плохий.

* * *

КАНЦЕЛЯРІЯ ГРОМАДИ КУБАНЦІВ.

Від засновання Громади Кубанців і до 1-го вересня 1926 року керуючим справами Громади був член Управи П. Л. Макаренко. Виконуючим обов'язки діловода були: в 1921 році і до Загальних Зборів 26-го лютого 1922 року — Ф. К. Воропінов, з 26-го лютого і до червня 1922 року — Я. І. Мельніков, потім Ф. Д. Лихобаба, І. А. Кучеров, Г. А. Білий, в 1923 році: О. Р. Бреславець, О. І. Балабас, з місяця червня 1923 і до 1-го вересня 1925 року — В. М. Іванченко, в 1926 році обов'язки діловода виконував К. О. Плохий, а рахівником був Є. Д. Кокунько.

* * *

Далі, для зручності, діяльність Громади Кубанців розглянемо по відділах: 1) допомоговому і 2) культурно-освітньому. Громада Кубанців не мала окремих завідуючих відділами, як це було по інших емігрантських організаціях. Постійно, весь відчитний період, в Громаді працював член Управи П. Л. Макаренко, який і завідував обома відділами.

Подбродська колонія членів Громади Кубанців.

Канцелярія і читальня Громади Кубанців.

ДОПОМОГОВИЙ ВІДДІЛ.

Завданням цього відділу було: дати необхідну допомогу тим немаєтним кубанцям, котрі прибували до Чехословацької Республіки з метою знайти тут заробіток, або продовжити своє навчання.

Треба було допомагати безробітним, хворим, інвалідам і иншим категоріям емігрантів і втікачів; дати їм харчування, нічліг, одяг, добути їм право на перебування в межах Чехословацької Республіки і т. п.

Громада Кубанців давала допомогу всім кубанцям, котрі були в тяжкому матеріальному стані і звертались до неї за підтримкою.

При призначенні тієї чи иншої допомоги в Громаді Кубанців нікого й ніколи не запитували, яких він є політичних переконань, або якої він національності.

Перед Громадою Кубанців усі кубанці були рівні. Кожний, хто звертався до Громади Кубанців за допомогою, мусив доказати, що він дійсно є кубанець, що він потребує тієї чи иншої допомоги і що задоволення цієї потреби він не може дістати від иншої допомогової організації, котра існує в Чехословацькій Республіці.

Маючи на увазі, порівнюючи, невелику кількість кубанців, що постійно перебували в межах Чехословацької Республіки*), Громада Кубанців не намагалась організувати окреме помешкання для ночлігу — «кубанську переходову станицю» для кубанців, котрі, з тих чи инших причин, примушені були тимчасово перебувати в Празі, тим більше, що таких кубанців було не багато. Безплатне ночування кубанці находили, або в одній із кімнат канцелярії Громади Кубанців, де було для задоволення цієї потреби 8 ліжок, або на переходовій станиці Українського Громадського Комітету, або в ночлігарні Чехословацької хліборобської Єдноти.

З тих же причин і міркувань не було організоване при Громаді Кубанців і самостійне, з окремим завідувачим, бюро праці. Ті кубанці, що, за дозволом Уряду, невеличкими групами прибули до Чехословацької Республіки в 1921 і на початку 1922 року, одержали працю при допомозі «*Zemědělské Jednoty Československé Republiky*», а потім до Чехословацької Республіки приходили і по візам і без віз, головним чином, ті кубанці, котрі шукали можливості продовжити освіту. Громада Кубанців допомагала кубанцям підшукувати працю або через членів Громади або була посередницею поміж кубанцями, що шукали праці, і чехословацькими чи емігрантськими бюро праці.

На разі необхідности Громада Кубанців видавала безробітним допомогу на харчі, на проїзд до місця праці, або давала одяг чи взуття.

Міністерство Закордонних Справ Чехословацької Республіки і Чехословацький Червоний Хрест широко організували медично-санітарну допомогу еміграції і втікачам. Емігрантське студентство і, взагалі, хворі немаєтні емігранти користуються в Чехословацькій Республіці безплатною допомогою на лікування.

*) В кінці 1921 року в Чехословацькій Республіці було кубанців не більше — 100, в 1922 р. не більше 400, в 1923—1926 р. р. не більше 600.

Про розміри цієї допомоги свідчать видатки, наприклад, за один 1923 рік, коли з коштів Міністерства Закордонних Справ на лікування емігрантів і втікачів було витрачено 971.363 кч. 36 гал.*).

Серед кубанців є також значний відсоток хворих на сухоти, на недокрівлення, на ревматизм і інші хвороби. Управа Громади вживала всіх доступних їй заходів, щоб допомогти хворим кубанцям: вона вміщала їх на амбулаторне лікування в Чехословацькі клініки, або на постійне в лічниці, в санаторії, посиляла на гарячі води, в літні колонії й т. п. В необхідних випадках, купувала хворим ліки, видавала копти на поліпшення харчів і т. п. При тій широкій допомозі хворим кубанцям, яку вони діставали збоку чехословацьких амбулаторій, лічниць, не було необхідності в організації при Громаді Кубанців самостійного медично-санітарного відділу.

Не дивлячись на таке високо гуманне відношення до еміграції збоку чехословацького народу, відсоток хворих кубанців з кожним роком збільшується. Пережиті роки війни, перенесені тяжкі хвороби (тиф і інші), незвичне підсоння, тут за батьківщиною роблять своє**)...

Від 1-го січня і до 13-го серпня 1922 року, як зазначено вище, Громада Кубанців працювала спільно з Громадами Донців і Терців, і за цей період допомогивий відділ Об'єднаного Комітету задовольняв і різні потреби кубанців. За цей час (від 1-го січня до 13-го серпня 1922 року) донцям, кубанцям і терцям було видано різної допомоги на 22.843 кч. 74 гал., крім того, одягу видано, приблизно, на 222.093 кч. 70 гал., при чому, кубанці, котрі користувались допомогою Об'єднаного Комітету, складали не більше 10% всіх відвідувачів цього Комітету.

За час самостійної праці Громади Кубанців, безпосередньо з коштів Громади, на харчі, на одяг, на подорож до місця праці, хворим і т. п. — кубанцям видано:

Роки	На загальну суму		Було видан	Пересічно на видачу	
	Коп.	Гал.		Коп.	Гал.
1922***)	10-318	10	546	18	89
1923	43-864	30	1-956	22	42
1924	41-981	99	2-225	18	86
1925	29-723	82	1-060	28	04
1926†)	23-945	32	275	87	09
Разом	149-833	53	6-062	24	71

За відчитний час не було жадного випадку, щоб Громада Кубанців відмовила в допомозі кубанцеві, котрий дійсно потребував ту чи иншу підтримку.

*) Дивись: «Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci». Praha, 1924.

***) За 1922—1925 рр. в Чехословацькій Республіці померли члени Громади Кубанців: *Восенко Іван*, станиці Вознесенської, (сухоти), *Чорний Юхим*, станиці Старощербинівської, (сухоти), *Лавін Сергій*, станиці Вознесенської (сухоти), *Кульченко Семен*, станиці Усть-Лабинської (сухоти), *Чага Микола*, із Бійська, (сухоти), *Вреславець Олександр*, станиці Катеринівської, (хвороба серця).

***) Від 13-го серпня до 31-го грудня.

†) Від 1-го січня до 1-го травня.

Таким чином, дякуючи допомозі збоку Чехословацького Уряду, Громада Кубанців мала фактичну можливість обслуговувати найбільш пекучі потреби кубанців, перебуваючих в Чехословацькій Республіці.

Від 1-го травня 1926 року Громада Кубанців, як і інші допомогові організації, не видає допомоги на харчі, одяг і т. п., бо допомогова акція з цього числа скунчена в руках Чехословацького Червоного Хреста, а емігрантські організації мають право витратити кошти Чехословацького Уряду тільки на підшукування праці. На цю останню потребу, за місяці травень—серпень 1926 року, Громада Кубанців витратила 1574 кч. 25 гал.

Позички. Крім видачі прямої безповоротньої грошової допомоги на харчі, одяг, ліки й т. п., Громада Кубанців видавала кубанцям безпроцентові позички. Ці позички сплачувались боржниками Громади при першій можливості, або в терміни, призначені Управою Громади.

Нижче наведена таблиця показує, як проходили позичкові операції Громади Кубанців за відчитний час:

Роки	Оборот		Кількість видач.	Видано		Кількість внесків.	Повернуто		Пересічно			
									Розмір однієї видачі		Розмір одного покриття	
	Кч	h		Кч	h		Кч	h	Кч	h	Кч	h
1922	15-173	—	74	10-080	—	39	5-093	—	136	36	130	59
1923	44-525	—	345	23-767	—	284	20-758	—	68	88	73	05
1924	34-688	—	220	18-603	—	235	16-085	—	84	56	68	45
1925	13-077	—	90	7-270	—	85	5-807	—	80	78	68	32
1926*) ..	10-849	—	57	7-040	—	62	3-809	—	123	50	61	43
Разом	118-312	—	786	66-760	—	705	51-552	—	84	93	73	12

Як видно з наведеної таблиці, було видано 786 позичок на суму 66.760 кч., на покриття їх поступило 705 внесків на загальну суму — 51.552 кч., пересічно за один раз видавалось 84 кч. 93 гал., а вносилося у скарбницю Громади: 73 кч. 12 гал.

* * *

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНИЙ ВІДДІЛ.

Головним завданням свого існування й діяльності Громада Кубанців ставила підготовку фахівців для майбутньої праці в різних галузях народньо-господарського й культурного життя на Кубані.

Праця культурно-освітнього відділу Громади Кубанців практично полягала ось в чому:

1) в уміщенню кубанців до різних загально-освітніх і фахових шкіл;

*) До 1-го вересня.

2) в організації матеріальної підтримки їм для уплати за навчання, за іспити, на купівлю підручників, на харчі і т. п.;

3) в організації бібліотеки-читальні;

4) в організації й веденні «Курсів по вивченню культури й економки Чехословаччини й Кубані»;

5) в організації учених екскурсій, відвідування музеїв, вистав і т. п.;

6) у збиранні і росповсюдженні серед кубанців, перебуваючих на еміграції, відомостей про сучасний стан на Кубані, у виданні «Інформації про Кубань», і, взагалі, у збиранні й підготовці культурних сил для Кубані, в підтримці культурного зв'язку поміж ними.

Серед кубанських емігрантів і втікачів було декілька сот молодих людей з закінченою та незакінченою середньою освітою. Було також чимало й таких, що скінчили тільки вищу початкову або й двохкласову школу. Необхідно було допомогти їм вступити в ті чи інші школи, щоб вони могли продовжити перерване навчання і підготуватися до майбутньої культурної праці на Кубані.

Чехословацька Республіка ще з літа 1921 року широко пішла назустріч російській, українській, грузинській, білоруській, вірменській і других національностей емігрантській молоді в її бажанні використати своє перебування за кордоном для набуття необхідних знань*).

В цей час Громада Кубанців ще тільки організовувалась, кількість її членів була досить незначною, Громада не мала коштів на самі необхідні витрати, не було необхідних зв'язків в політичних і громадських чехословацьких колах, та й само слово «кубанець» тоді було незрозумілим для європейців і нерідко траплялись випадки, що, навіть особи з високою освітою рахували членів Громади Кубанців за людей з острова Куби.

Молода кубанська організація в Празі не була тоді ще відомою більшості кубанців, котрі перебували в Болгарії, Югославії, Турції, Греції. Не дивлячись на це вже в 1921 році в Громаду Кубанців поступило 91 писане прохання про вміщення в школи від кубанців, котрі бажали вчитись; в 1922 році Управа Громади Кубанців одержала 241 подібну заяву. Це примушувало Громаду Кубанців шукати шляхів для задоволення пекучої потреби кубанської молоді.

*) Чехословацький Уряд давав дозвіл молодим людям на візд до Чехословацької Республіки із других держав, прибуввших забезпечував стипендіями.

Так в Прагу приїхало:

1) із Царьгороду	24-го жовтня	1921 року	—	142 студенти
„ „	5-го листопаду	„ „	—	328 „
„ „	24-го „	„ „	—	194 „
2) „ Галіполі	19-го грудня	„ „	—	105 „
3) „ Салонік	у місяці січні	1922	„	26 „
4) „ Царьгороду		„ „	—	280 „
5) „ Туніса	в місяці березні	„ „	—	76 „

Разом студентів-росіяни 1.151

У місяці березні 1922 року Чехословацький Уряд забезпечував навчання 1.575 студентам-росіянам і біля 700 студентам-українцям. (Давись: «Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci». Str. 10—11, Praha, 1924).

Ми вже зазначили вище ті об'єктивні причини, котрі в 1921 році стали на перешкоді Громаді Кубанців в організації нею широкої культурної акції.

Дякуючи цим несприятливим умовам в 1921 році Громада Кубанців допомогла тільки 19 кубанцям вступити в школи й на курси.

На початку 1922 року Громада Кубанців опинилась на роздоріжжі. Це наочно виявилось, як ми вже згадували, на Загальних Зборах членів Громади 26-го лютого 1922 року, коли, як сказано вже вище, де-які з представників російської частини Громади, довго й уперто, обстоювали думку про необхідність перетворення «Об'єднаного Комітету» Громад Дона, Кубані й Терека» в «монолітну казачью організацію». Загальні Збори не погодились з цією пропозицією, але існування писаної угоди про «Об'єднаний Комітет» зв'язувало руки Громаді Кубанців і не давало Управі Громади можливості енергійно повести акцію по допомозі кубанцям. Тільки після ліквідації «Об'єднаного Комітету» Громада Кубанців повела далі зовсім самостійно свою роботу.

Дякуючи постійній і органічній підтримці, яку Громада Кубанців одержувала від Міністерства Закордонних Справ, Міністерства Освіти й Міністерства Хліборобства Чехословацької Республіки, а також збоку чехословацьких шкіл, в 1922 році Громада Кубанців допомогла вступити в різні чехословацькі високі, середні й початкові фахові школи (університет, політехнику, сільсько-господарські, технічні і т. п.) — 59 кубанцям (в 1921 році — лише 4).

Самостійне існування й діяльність Громади Кубанців дали можливість Управі Громади звернути необхідну увагу й на обслуговування інтересів української частини кубанської еміграції. Необхідність такої праці Громади вище вже з'ясовано в коротких словах.

На весні 1922 року, в Чехословацькій Республіці, заходами Українського Громадського Комітету, за всебічною підтримкою Міністерства Закордонних Справ і Міністерства Хліборобства, організувалась Українська Господарська Академія — українська національна школа. Як сказано в статуті Академії — «Це є приватна висока школа, яка має своїм завданням підготовляти своїх слухачів до самостійної господарської та технічної праці, дослідної, творчої, проектної, організаційної, виконавчої та адміністративної у всіх галузях агрономії, лісівництва, технології, межевої справи, гідротехніки, економіки, статистики та кооперації. Академія має підирати науковими дослідями та мистецькою працею розвиток наук та умінь і дбати про технічний сільсько-господарський та промисловий поступ Українського Народу та цілого людства». Академія складається з таких факультетів: 1. Агрономічно-Лісового з відділами: а) агрономічним, в) лісовим. 2. Інженірного з відділами: а) хемічної технології, б) механічної технології, с) гідротехніки, д) межевим. 3. Економічно-Кооперативного з відділами: а) економічним, б) кооперативним, с) статистичним.

Слухачами Академії можуть бути громадяне українських земель з середньою освітою. Виконавчою та урядовою мовами Української Господарської Академії є мова українська та чеська. Курс навчання в Українській Господарській Академії провадиться чотири роки. Слухачі Академії, які складуть положені іспити, виконують та захистять дипломний

проект або працю, дістануть диплом та титул інженера з додатком назви фаху, відповідно відділу, який вони закінчили».

Більше 50 кубанців з закінченою середньою освітою подали в 1922 р. прохання до Академії (через Громаду Кубанців і безпосередньо в Академію) про прийом. Академія мала всього тільки 200 стипендій, з якої кількості кандидатам Громади Кубанців дала одну стипендію.

В місяці серпні 1922 року, Управа Громади звернулася до Міністерства Закордонних Справ з проханням про допомогу стипендіями кубанцям, котрі бажали вчитись в Українській Господарській Академії. Міністерство Закордонних Справ дало до розпорядження Громади Кубанців 25 стипендій на цю школу і, крім того, погодилось дати 16 віз для тих кубанців, котрі були по за межами Чехословацької Республіки і бажали вчитись в цій школі*).

Із числа тих кубанців, котрим тоді були дані візи і стипендії з різних причин не приїхало 4 душі, а з числа прибувших до Академії в кінці 1922 й на початку 1923 року 5 чоловік перейшло на чехословацькі високі школи.

Щоб закінчити звіт про працю Громади Кубанців по вміщенню кубанців до Академії, скажемо коротко і про наступні роки. В 1923 році Управа Громади одержала від кубанців 110 прохань про одержання до Української Господарської Академії, а допомогла вступити 26 душам, в 1924 році — прохань 62, вступило — 12, і в 1925 році — прохань — 9, вступило — 7 чоловік, на початку 1926 року вступив 1 чоловік. За 4 роки — прохань на Українську Господарську Академію від кубанців одержано — 235, Громадою Кубанців приміщено — 62 чоловіки. Всім їм, на прохання Громади Кубанців, Міністерство Закордонних Справ призначило стипендії. Але де-хто з кубанців, приміщених Громадою до Української Господарської Академії, не приїхав до Академії, другі перейшли до чехословацьких високих шкіл, один (О. Р. Бреславець) умер, так що на 1-ше вересня 1926 року в Академії вчилось 45 кубанців**). Кубанці — студенти Української Господарської Академії в 1922—1923 шкільному році одержували стипендії з скарбниці Громади, а від 1-го жовтня 1923 року, нарівні з другими студентами цієї школи, одержують стипендії від Академії.

До цього ще необхідно додати, що Громада Кубанців, при вміщенні кубанців до Академії, не тільки ніколи не вживала жадних методів примусу, а, навпаки, починаючи місяцем січнем 1923 року, кожному кубанцеві, котрий бажав вступити до цієї української національної школи, зорганізованої борцями за культурне, національне й політичне визволення українського народу, Управа Громади давала самі повні й вичерпуючі інформації про цю школу, разом з тим, кожному кубанцеві давалась фактична можливість відвідати Академію, щоб на місці ознайомитись ближче з цією школою. Після цього він мусив подати до Управи Громади нову писану заяву про своє бажання вчитись саме в цій школі.

З такою обережністю Управа Громади Кубанців мусила ставитись до

*) В межах Чехословацької Республіки не було тоді ні одного кубанця-українця з середньою освітою, який би не вчився у високій школі в Чехословаччині.

***) На економічно-кооперативному відділі Української Господарської Академії 11 кубанців, на агрономічно-лісовому 22 і на інженірному 12.

вибору кандидатів на Українську Господарську Академію, бо росіяне й «малороси», не члени Громади Кубанців, вели несовісну агітацію проти Громади Кубанців, розповсюджуючи й по Чехословаччині і по других державах неправдиві відомости про «насильственную украинизацию кубанцев», якою ніби-то займалась Громада Кубанців. Це з одного боку. А з другого, доцільніш було дати можливість вчитися в українській школі хай меншій кількості кубанців, але тим із них, які свідомо йшли в національну українську школу, розуміючи її високі культурно-національні завдання і свій обов'язок служити народові. У всякому разі такий моральний обов'язок перед школою і Громадою Кубанців взяли на себе ті кубанці, котрі пішли до Української Господарської Академії і взагалі до українських шкіл, бо вони йшли туди не по мобілізації й не через те, що не мали можливості вступити до інших шкіл. Навпаки, кожний з вступивших до Української Господарської Академії мав повну можливість поступити до іншої школи чехословацької або російської.

Громада Кубанців радо допомагала й тим кубанцям, що йшли до російських шкіл: російський правничий факультет, Кооперативний Інститут, Авто-тракторна школа і в історії діяльності Громади не було випадку, щоб було відмовлено таким кубанцям в допомозі. Не від Громади Кубанців залежало те, в яку чергу ставили цих її кандидатів ті чи інші російські школи.

Багатьом емігрантам не подобалась діяльність Громади Кубанців, і ці емігранти, не маючи ніякої можливості припинити її працю, в міру сил своїх, шкодили їй. Не мало було таких випадків, що кубанець, при вступі до російської емігрантської школи, щоб не пошкодити собі, мусив ховатись навіть з тим, що він отримує ту чи іншу підтримку від Громади Кубанців. Так було в 1922—1924 роках.

В тому ж 1922 році Громада Кубанців одержала від Міністерства Закордонних Справ Чехословацької Республіки згоду на матеріальну підтримку тих кубанців, котрі раніше скінчили високі школи, а тепер хотіли продовжити підготовку до наукової діяльності. Також одержана була згода на підтримку тих кубанців, хто хотів удосконалюватися в тому чи іншому фахові. З місяця листопаду 1922 року Громада Кубанців видавала професорські стипендії Г. В. Омельченкові, який продовжував студії по філології при Українському Вільному Університеті в Празі і Г. А. Білому, котрий виучував гідротехніку при Українській Господарській Академії в Подєбрадах; з місяця грудня того ж року Громада Кубанців видавала стипендію Є. І. Балабас, котра удосконалювалась в статистиці під керівництвом проф. Ф. А. Щербини.

В 1922 році Громада Кубанців дала фактичну можливість вступити до різних шкіл і одержати стипендії 88 кубанцям (на чехословацькі школи — 59, українські — 16, російські — 9, професорські й інші стипендії — 4). Від 13-го серпня до 31-го грудня 1922 року Громадою було видано ріжної допомоги на 20.389 кч. На прохання Громади Міністерство Закордонних Справ дало кубанцям, котрі хотіли продовжити навчання, 20 віз (на чехословацькі школи — 3, на Українську Господарську Академію — 16 і професорському стипендіятові — Г. А. Білому — 1). Із кубанців, котрі в 1922 році перебували в Чехословацькій Ре-

спубліці і звернулись до Громади Кубанців за допомогою при вступі в школи, ні один не залишився по за школою.

В 1923 році Громада Кубанців одержала вже 418 писаних заяв від кубанців, що бажали продовжити навчання, при чому біля 400 заяв належало кубанцям, котрі на початку цього року перебували в Туреччині, Греції, Болгарії, Югославії, Німеччині і в других державах.

Ця кількість заяв свідчила про те, що кубанська молодь поволі виходила з під впливу тих, хто намагався удержувати її й надалі в складі військових російських організацій і підготовлював десанти на Кубань. Вона, пориваючись до науки й не бачучи підтримки збоку тих, хто владу над нею держав у своїх руках, розпродавши за безцінок свій убогий одяг, із далеких Болгарії, Греції й других держав, пішки, в ночі перебираючись через кордони, добиралась до Праги. Часто обідрані й голодні ці молоді люде приходили в Золоту Прагу, вірючи в те, що під чехословацькою доброзичливою і хлібосольною стріхою знайдеться також і їм притулок та здійсниться їх єдине давнє бажання — вчитись...

Не дивлячись на систематичну агітацію, яка велася проти Громади Кубанців її супротивниками в Чехословаччині, Болгарії й Югославії, майже всі ці кубанці, прибувши до Праги, звертались до Громади Кубанців за порадою й допомогою. Управа Громади мусила вжити всіх можливих заходів, щоб допомогти цим кубанцям: до Міністерства Закордонних Справ, в руках котрого була зосереджена вся допомогова акція еміграції, лише за один 1923 рік було подано Громадою Кубанців 81 писаних заяв, біля 70 разів в ріжних відділах цього Міністерства побував керуючий справами Громади, а також 7 разів відвідали це Міністерство окремі делегації Громади Кубанців.

Громада Кубанців просила Міністерство Закордонних Справ дати допомогу як тим кубанцям, що самі без віз прибули до Праги, так і тим, що чеками ще дозвілу на візд в межі Чехословацької Республіки.

В цьому ж році відчинився в Празі Український Вищий Педагогічний Інститут імені Михайла Драгоманова. Ще до дня офіційного відкриття Інституту, на прохання Управи Громади Кубанців, Міністерство Закордонних Справ дало згоду призначити для кандидатів Громади необхідну кількість стипендій. Але, на жаль, в тому році із всіх кандидатів Громади в Інституті залишився тільки один, другі поступили на технічні школи, гадаючи, що, по скінченню цих шкіл, вони скорійше знайдуть собі працю. І в 1924 році Управа Громади підшукувала відповідних кандидатів на цю українську школу, але їх знайшлося тільки троє, бо кубанців емігрантів більше цікавили технічні науки, а не науки гуманітарні.

Також і в 1923 році Громада дбала про те, щоб новим кандидатам з кубанців дати можливість готуватись до наукової діяльності, або удосконалюватись у вибраному фахові. Були призначені стипендії трьом професорським стипендіятам: С. Ф. Манжулі*) (меліорація), К. О. Плохому (математика) і М. Х. Хатгогу (наука про фінанси), також були дані стипендії двом фахівцям: М. В. Омельченковій — по соціальному

*) С. Ф. Манжула одержував стипендію тільки 4 місяці, а потім тимчасово припинив підготовку.

вихованню молоді і Н. І. Солодухіну — по молочарству й сироварінню. Професорські стипендії Громади Кубанців забезпечувались Громадою не тільки стипендіями, але й необхідними науковими книжками.

Наслідки праці культурно-освітнього відділу Громади Кубанців в 1923 році були ось такі: Міністерство Закордонних Справ дало кандидатам Громади 129 стипендій (до чехословацьких шкіл поступило — 77 душ, до українських — 39, між ними 10 на українські матуральні курси, до російських — 8, професорських стипендіатів і фахівців — 5), по візах Громади Кубанців з-за кордону прибуло — 46 душ і поступило на різні школи. В тому ж році з скарбниці Громади по культурно-освітньому відділу видано кубанцям різної допомоги на 163.728 кч. 29 гал.

Всі кубанці, що до 1-го жовтня 1923 року без віз прибули до Праги з метою навчання і звернулись до Громади Кубанців за допомогою, одержали дозвіл на перебування в Чехословацькій Республіці й поступили в школи.

Таким чином, до 1-го січня 1923 року при допомозі Громади Кубанців 235 кубанців одержало можливість вчитися в різних школах і на курсах.

В 1924 році кількість заяв, одержаних Громадою від кубанців, бажачих вчитися, зменшилась до 288 і, по об'єктивним умовам, зараховування нових кандидатів на стипендії в значній мірі скоротилося. В цьому році при допомозі Громади Кубанців одержало стипендії 61 кубанець (на чехословацькі школи — 30, на українські — 16, на російські школи й курси — 13, спеціальні стипендії — 2), віз — 25, різної допомоги по культурно-освітньому відділу видано кубанцям Громадою на 108.887 кч. 35 гал.

Весною 1925 року Управа Громади Кубанців розіслала кубанцям в другі держави повідомлення про те, що, згідно зі вказівками Міністерства Закордонних Справ Чехословацької Республіки, не можна сподіватись на зараховування на стипендії тих, хто без спеціального дозволу приїде в межі Чехословацької Республіки, а також повідомлення про те, що, по відомостях Громади Кубанців, Міністерство Закордонних Справ не буде давати дозволу на візд в Чехословаччину тим, хто бажав вступити на високу школу.

В наслідок цього в 1925 році Громада Кубанців одержала тільки 38 заяв про вміщення до шкіл, допомогла вступити в школи тільки 17 кандидатам (на чехословацькі — 4, до Української Господарської Академії — 7 і в російську авто-тракторну школу — 6), з того числа 7 душ до 1-го вересня 1926 року *) стипендій від Міністерства Закордонних Справ не одержували й були на повному утриманні Громади Кубанців. Різної допомоги кубанцям по культурно-освітньому відділові в 1925 році було видано на 83.209 кч. 92 гал.

Від 1-го січня до 1-го травня 1926 року видано Громадою Кубанців різної допомоги учням на 20.198 кч.

*) На початку 1926—27 шкільного року Міністерство Закордонних Справ призначило кандидатам Громади Кубанців 8 нових стипендій.

Підсумовуючи працю по вміщенню кубанців до різних шкіл і на курси, ми бачимо, що Громадою Кубанців, від 18-го вересня 1921 року до 1-го січня 1926 року:

- 1) одержано заяв про определения в школи, на курси й т. п. . . . 1.117
- 2) приміщено в різні школи й на курси й т. п. 311
- 3) призначено інших стипендій 4
- а разом 315
- 4) По культурно-освітньому відділові різної допомоги й стипендій від 13-го серпня 1922 року до 1-го травня 1926 року видано на 396.413 корон 36 галірів чеських.

З нижченаведеної таблиці видно:

- а) кількість заяв, що подані були до Громади Кубанців (по роках і по школах),
- б) кількість кубанців, приміщених Громадою Кубанців в різні школи й на курси (по роках і по школах).

Школи	1921		1922		1923		1924		1925		Разом	
	Заяв	Опреділено	Заяв	Опреділено	Заяв	Опреділено	Заяв	Опреділено	Заяв	Опреділено	Заяв	Опреділено
Чехословацькі.												
Університет	7	2	26	3	41	15	24	4	—	—	98	24
Політехніка	32	—	20	6	153	49	73	19	5	3	283	77
Середні фахові	10	2	32	18	7	2	16	5	4	1	69	28
Нивчі „	8	—	74	32	21	11	14	2	4	—	121	45
Разом	57	4	152	59	222	77	127	30	13	4	571	174
Українські.												
Академія	—	—	54	16	110	26	62	12	9	7	235	61
Педагог. Інстит	—	—	—	—	19	3	11	3	—	—	30	6
Матуральні курси	—	—	2	—	35	10	56	1	3	—	96	11
Разом	—	—	56	16	164	39	129	16	12	7	361	78
Російські.												
Правнич. факульт.	—	—	2	1	4	3	1	1	—	—	7	5
Кооперат. Інстит.	—	—	17	3	21	2	9	2	—	—	47	7
Авто-тракт. школа	—	—	14	5	7	1	17	2	11	6	49	14
Гімназія	—	—	—	—	—	—	5	2	—	—	5	2
Залізнична школа	—	—	—	—	—	—	3	1	2	—	5	1
Кооперат. курси	34	15	—	—	—	—	—	—	—	—	34	15
Сільсько-госп. шк.	—	—	—	—	7	2	13	5	—	—	20	7
Разом	34	15	33	9	39	8	48	13	13	6	167	51
Професорські й інші стипендії	—	—	5	4	7	5	5	2	1	1	18	12
Разом	91	19	246	88	432	129	309	61	39	18	1.117	315

З дальшої таблиці видно розподіл стипендіятів в національному відношенню.

Роки	Національн.			Річні стипендії						Разом			Разом
				Професорські		Фахові		Інші					
	Укр.	Рос.	Гор.	Укр.	Укр.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Гор.	
1921	9	10	—	—	—	—	—	—	—	9	10	—	19
1922	33	50	1	2	—	1	—	1	—	37	50	1	88
1923	49	75	—	2	1	1	1	—	—	52	76	1	129
1924	35	24	—	—	—	—	—	2	—	37	24	—	61
1925	14	3	—	—	—	—	—	1	—	15	3	—	18
Разом.....	140	162	1	4	1	2	1	4	—	150	163	2	315
	303			12									

* * *

Підтримка збоку Громади Кубанців не полягала тільки в допомозі кубанцям в момент вступу до школи. Громада вживала всіх заходів, щоб кожного кубанця поставити в такі умови, які сприяли б найбільш успішній його праці по підготовці до служення своїй Батьківщині. Наслідком таких стремлень Громади було слідуєче:

- a) організація при Громаді бібліотеки-читальні,
- b) » Кубанських Курсів,
- c) » екскурсій,
- d) випуск «Інформації про Кубань».

БІБЛІОТЕКА.

Поруч з працею в справі вміщення кубанців в різні школі і матеріального забезпечення їх навчання (харчі, одяг, помешкання), необхідно було подумати й про придбання для студентів різних фахів, а також і для професорських стипендіятів, книжок, яких вони, з різних причин, не могли дістати в бібліотеках міста Праги. Крім того, необхідно було збирати книжки по чехознавству, кубанознавству й українознавству. Обмеженість в коштах (по кошторису на бібліотеку значилось тільки 500 кч. в місяць) не дала можливости поставити бібліотеку Громади на потрібний рівень, але не дивлячись на це, бібліотека задовольняла мінімальні потреби членів громади в книжках.

Багато листів і від окремих осіб і від цілих груп кубанців з проханням про висилку їм книжок одержувала Громада із Болгарії, Югославії і Франції. Для задоволення цієї потреби були зорганізовані невеличкі пересувні бібліотечки й переслані прохачам. Значний попит був особливо на українську красну літературу і на книжки по історії України, через

те на поповнення цього відділу бібліотеки зверталась відповідна увага. На 1-ше вересня 1926 року в бібліотеці Громади Кубанців було 2.379 книжок: чеською мовою — 278, українською — 1.413, російською — 655, інших — 33, на загальну суму 49.561 корона 92 галіри чеських.

ЧИТАЛЬНЯ.

Інформація про Кубань.

З осені 1922 року при Громаді Кубанців існує читальня, яка була щоденно відчинена для відвідувачів. В читальню постійно передплачувались найголовніші чехословацькі, українські й російські газети та журнали. З літа 1924 року читальня одержувала і газети з Кубані, Наддніпрянської України й Радянської Росії *).

Щоб дати кубанцям, які перебувають на еміграції, можливість знайомитись з подіями на Кубані, з літа 1924 року Управа Громади почала випускати — «Інформацію про Кубань». Далеко не регулярно прибуття газет з Кубані не давало можливості від самого початку поставити діло, як слід. Тільки з місяця серпня 1925 року «Інформація про Кубань» почала виходити періодично. До 1-го вересня 1926 року видано 36 чисел «Інформації про Кубань» і окрема книжечка під назвою «Українська справа на Кубані», загалом 690 сторінок, або 52½ аркушів друку.

*) Список газет та журналів, які одержувала бібліотека читальня Громади Кубанців у 1925—1926 р.

I. Чеські.

Газети: «Ceské Slovo», «Právo Lidu», «Národní Osvobození», «Národní Listy», «Venkov».

Журнали: «Parlament», «Zahraniční Politika».

II. Українські.

З Радянської України. Газета «Вісти». *Журнали:* «Україна», «Бібліологічні Вісти», «Червоний Шлях», «Шлях Освіти», «Життя й Революція», «Радянська Освіта», «Пасічник».

З Кубані. Газета «Радянський Станичник».

З Українських земель під Польщею. Газети: «Діло», «Новий Час». *Журнал* «Літературно-науковий вістник».

З Німеччини. Газета: «Український Прапор».

На еміграції. Газети: «Українське Життя», «Українські Вісти». *Журнали:* «Нова Україна», «Тризуб», «Голос Соціаліста», «Наша Громада», «Нове Життя».

III. Російські.

З ССРР. Газети: «Красное Знамя», «Молот», «Трудовой Путь». *Журнали:* «Новая Россия», «Кубанское пчеловодство».

На еміграції. Газети: «Последнія Новости», «Дни», «Руль», «Возрождение», «La Russie orgueillee». *Журнали:* «Современныя Записки», «Голосъ минуваго на чужой сторонѣ», «Воля Россіи», «Революционная Россія», «Социалистический вестникъ», «Казачій Путь», «Вѣстникъ Казачьяго Союза», «Казачій Слухъ».

IV.

Журнал: «Независимость».

«Інформація» розсилалася кубанцям, які перебувають в Чехословацькій Республіці, а також у Болгарії, Югославії, Польщі, Франції, Бельгії і Сполучених Північно-Американських Штатах.

На купівлю газет і журналів для читальні Громади Кубанців і на випуск «Інформації про Кубань» Громадою витрачено.

в 1922 році (за три місяці	601	кч.	50	гал.
„ 1923 „	1.537	„	95	„
„ 1924 „	2.727	„	42	„
„ 1925 „	15.013	„	95	„
„ 1926 „ (від 1/І. до 1/ІХ.	13.065	„	75	„

Р а з о м.....32.946 кч. 57 гал.

Значна кількість прохань про висилку «Інформації», що Громада Кубанців одержує від кубанців з усіх кінців Європи, свідчить про те, наскільки подібний періодичний орган являється необхідним для кубанської еміграції. На жаль, недостача коштів і відповідних сил не дають можливості поставити «Інформацію про Кубань» на потрібний рівень.

* * *

КУРСИ ПО ВИВЧЕННЮ КУЛЬТУРИ Й ЕКОНОМИКИ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ І КУБАНІ.

Громада Кубанців, збираючи кубанців до Чехословаччини і зміщуючи їх на різні школи, не мала права обмежити дальшу свою діяльність тільки працею по забезпеченню їх харчами, одягом, підручниками і т. п. Маючи постійно на увазі свою головну мету — підготовку культурних сил для Кубані, Громада Кубанців повинна була дбати про те, щоб кожний кубанець, крім безпосередньої праці по вивченню свого фаху, присвятив себе і студіям по всебічному вивченню своєї батьківщини — Кубані, її минулого й сучасного, а також ознайомленню з найважливішими сторонами життя й діяльності чехословацького і других європейських народів, бо кожний кубанець повинен бути не тільки вузьким знавцем свого фаху, але й громадським діячем.

В наслідок цього уже протягом місяців лютого-квітня 1923 року що неділі в помешканні Громади Кубанців проф. Ф. А. Щербина читав кубанцям лекції по кубанознавству, а з осені того ж року при Громаді були організовані «Курси по вивченню культури та економіки Чехословаччини й Кубані». Комісією по шкільних справах Громади Кубанців був вироблений слідуючий програм для цих курсів:

А. Кубанознавство.

1. Історична та економічна географія Кубані.
2. Коротка історія Кубані до 1917 року.
3. Положення Кубані в бувшій Російській Державі.
4. Економічні й культурні звязки Кубані з Росією й Україною.
5. Економічні ресурси й торгівля Кубані в майбутньому.

6. Кубань в часи російської революції 1917—1920 рр.
7. Найважливіші економічні й культурні потреби населення Кубані та способи їх задоволення.

В. Чехознавство.

1. Коротка історія чехословацького народу до 28-го жовтня 1918 року.
2. Короткі географічні відомості про Чехословацьку Республіку.
3. Політичний устрій Чехословацької Республіки: а) основні закони, конструкція влади, б) вибори, с) парламент, д) права й обов'язки громадян.
4. Соціальне забезпечення робітників, дітей і інвалідів: а) 8-ми годинний робочий день, б) промислова інспекція, с) безробіття й боротьба з ним, д) вихова молоді, допомога дітям, притулки, е) Червоний Хрест.
5. Стан сільського господарства й фабрично-заводської промисловости: а) землеволодіння й землекористування, б) земельна реформа, с) головні типи господарств, д) загальний характер фабрично-заводської промисловости.
- 6) Торговля й кооперація.
- 7) Електрофікація.
- 8) Чехословацькі сокольські організації, спорт, туристика.

С. Самоврядування.

(Програм лекцій по питаннях самоврядування в цьому звіті не деталізуємо).

Чехословацькі школи, громадські організації, чехословацькі вчені йшли назустріч Громаді Кубанців в ділі ведення курсів. Офіційне відкриття курсів відбулось 2-го грудня 1923 року в поменканні Празького Карлового Університету. Лекції відбувались по неділях від 2-х до 5 годин по обіді, в Празі і в Подєбрадах.

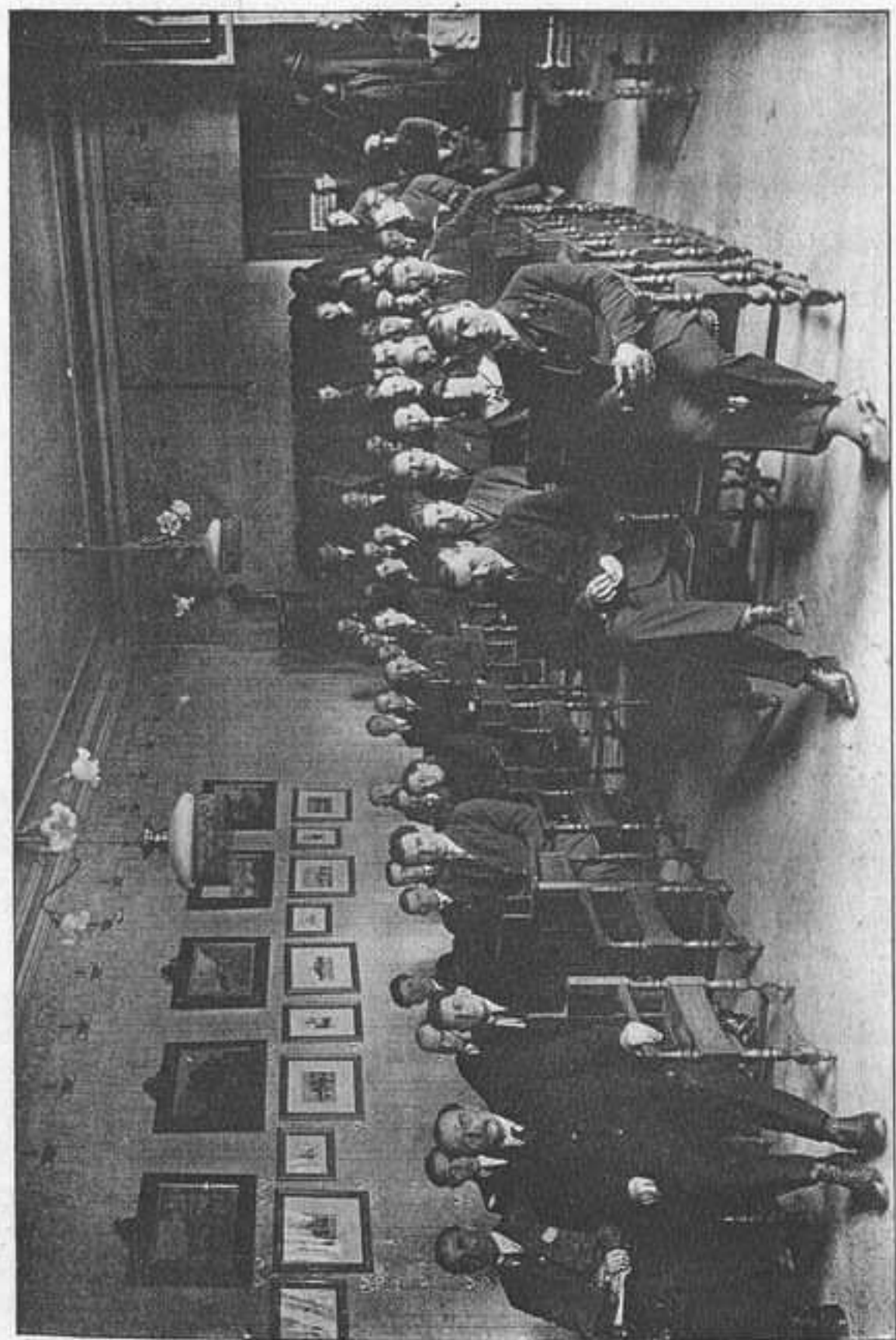
На Курсах було прочитано:

В 1923 році:

Проф. Ф. А. Щербина. Значіння й програм курсів.
Проф. Сокол. Історія Чехії (до епохи Івана Гуса).
Проф. Л. Л. Вич. Значіння самоврядування.

В 1924 році:

Проф. Сокол. Гус і Гусити.
Г. В. Омельченко. Пред'історія Кубані.
Проф. Сокол. Гусити й гуситські війни.
М. Х. Хаггогу. Черкеси (2 лекції).
Проф. Сокол. Біла Гора.
Проф. Сокол. Чехія після Білої Гори.
П. Л. Махаренко. Заселення Кубані (2 лекції).
Проф. Сокол. Відродження Чехії.
Г. В. Омельченко. Земельна реформа на Кубані.

Курси Громоди Кубанців по визначенню культури і економіки Чехословаччини і Кубані.

- Проф. Славік.* Чехія після 1848 року.
Інженер Павел. Земельна реформа в Чехословаччині (3 лекції).
Проф. Ф. А. Щербина. Козачі ідеали землеволодіння й землекористування (2 лекції).
Інженер Чех. Сільсько-господарська кооперація в Чехословаччині.
Студент І. В. Колодько. Рибна справа в Чехословаччині.
К. О. Плохий. Короткий огляд сучасного культурно-національного руху на Україні й на Кубані.
Г. В. Омельченко. Українська література після Івана Котляревського.
Проф. В. Віднов. Україна в XV—XVI століттях.
Г. В. Омельченко. Українська дума.
Проф. В. Віднов. Богдан Хмельницький і хмельниччина. (2 лекції).
П. Л. Макаренко. Події на Кубані в місяці листопаді 1919 року (3 лекції).
Проф. Свобода. Жижка з Троцнова.
Доктор Водроушек. Електрофікація в Чехословаччині (2 лекції).
Проф. Л. Л. Бич. Шляхи й самоврядування.
Г. В. Омельченко. Чорноморського війська Отаман Яків Кухаренко, як письменник. (2 лекції).
Г. А. Білий. Водне господарство на Кубані.
К. О. Плохий. Українська національна справа на Кубані.
П. Л. Макаренко. За що і як боролась Кубань.
П. Л. Макаренко. Події на Кубані в 1917—1920 рр.

Крім того, в 1924 році Громадою Кубанців були влаштовані спеціальні урочисті засідання — лекції:

а) 2-го березня засідання присвячене 75 роковинам зо дня народження проф. Ф. А. Щербини (Історика Кубані, професора двох високих українських шкіл — Українського Вільного Університету в Празі й Української Господарської Академії в Подєбрадах — і Голови Управи Громади Кубанців).

б) 30-го червня в Подєбрадах, а 5-го липня у Празі — пам'яті Голови Кубанської Краєвої Ради М. С. Рябовола, убитого в Ростові 27-го червня 1919 року.

в) 30-го листопаду — пам'яті члена Кубанської Краєвої Ради й члена Парламентської Делегації в Париж О. І. Кулабухова, повішеного по наказу генерала Денікіна 20-го листопаду 1919 року в місті Катеринодарі.

В 1925 році:

- Проф. Л. Л. Бич.* Школа і місцеве самоврядування.
М. В. Омельченкова. Соціальна вихова молоді в Чехословаччині (2 лекції).
Проф. Сірійшта. Чехословацькі легіонери в Росії (2 лекції).
Сенатор Модрачек. Робітничий рух і робітнича кооперація в Чехословацькій Республіці (2 лекції).
П. Л. Макаренко. Події на Кубані в 1917—1920 рр. (Період березень—липень 1917 року).
П. Л. Макаренко. Події на Кубані в 1917—1920 рр. (Період липень—грудень 1917 року).
Проф. Л. Л. Бич. Доклад Ф. А. Щербини Вороніжському сільсько-господарському Комітетові. (Цікава сторінка з життя Ф. А. Щербини).

Проф. Л. Л. Бич. Муніципалізація.

С. Л. Тищенко. Цель и желательная система электрофикации Кубани.

В. И. Терещенко. Мировая торговля хлебом и место в ней Кубани (2 лек.).

П. Л. Макаренко. Кубань і українська справа.

Крім того, по постанові Загальних Зборів Громади, що відбулися 8-го лютого 1925 року, було влаштовано 8-го березня урочисту Академію присвячену 75 роковинам зо дня народження першого Президента Чехословацької Республіки, професора Доктора Масарика. На цьому святі з докладами виступали: проф. Ф. А. Щербина — вступне слово, проф. Пражського Карлового Університету Доктор Гендріх — «Професор Масарик, як філософ і гуманіст», П. Л. Макаренко — «Професор Масарик, як освободитель Чехословацького народу» і В. Т. Гонтарь — «Професор Масарик, як педагог».

Памяти незабутнього борця за кращу долю Кубані, О. І. Кулабухова, були присвячені лекції: 21-го листопаду в Празі й 22-го листопаду — в Подєбрадах. З промовами виступали проф. Ф. А. Щербина, проф. Л. Л. Бич, М. Х. Хаттогу, М. Й. Кириченко й П. Л. Макаренко.

* * *

ЕКСКУРСІЇ.

В звязку з лекціями на Кубанських Курсах були влаштовані екскурсії з метою ближчого й безпосереднього ознайомлення кубанців зі станом і організацією сільського господарства в Чехословацькій Республіці, промисловістю, кооперацією, шкільною справою, установами соціального опікування, історичними містами й пам'ятниками. В літі 1923 року відбулась велика екскурсія членів Громади в південну й західну Чехію. Під час цієї екскурсії кубанці оглянули: а) в історичному місті Таборі — два історичні музеї, найкращу в Республіці середню сільсько-господарську школу зі зразковими полями і великим ботанічним садом, табачну фабрику і т. п.; б) в місті Будейовіце — лісопильний завод, фабрику на олівці, цементовий завод; с) в Глибокій — ставки для розведення риби; д) в місті Водяни — єдину в Чехословаччині зразково організовану рибарську школу; е) в місті Пільзень — мійський музей, відомий пивний завод, величезний механічний завод був. Шкода і т. п.

Друга велика екскурсія відбулася в літі 1924 року в Градець Кралове і його околиці (північно-східна частина Чехії). Метою цієї екскурсії було ознайомлення: а) з організацією електрофікації сільського господарства, б) з організацією і працею сільсько-господарської кооперації і с) ознайомлення з типовими приватними господарствами на 3—10, 30 і 100 десятинах. Було оглянуто установи Кралове-Градецького електричного союзу, дві електричні станції, кооперативні склади сільсько-господарських машин і всякого господарського приладдя, кооперативний елеватор, майстерні, кооперативний млин, величезну кооперативну фабрику цікорки, нову зразкову чинбарську школу, музеї (бій під Садовою — в 1866 році), зразкові приватні маєтки і т. п. Екскурсанти були розпо-

*Центральне об'єднання господарських кооперативів Чехословацької Республіки.
(Прага).*

Головний склад в Празі Об'єднання с.-г. кооперативів.

ділені на три секції: а) сільсько-господарську, б) електро-технічну й с) кооперативну. Кожна секція дала писаний доклад.

В обох цих екскурсіях взяло участь 71 чоловік.

Крім організації самою Громадою екскурсій по Чехословаччині, Громада Кубанців що року давала грошову допомогу тим кубанцям — учням різних фахових шкіл, що приймали участь в учебных екскурсіях, які влаштовували чехословацькі школи.

* * *

СЕКЦІЇ.

Од початку 1925—1926 шкільного року почали організовуватись на Кубанських Курсах секції:

- 1) Економічно-Кооперативна,
- 2) Сільсько-Господарсько-Інженірна,
- 3) Історично-Соціологічна.

Кожна Секція має на меті: 1) студіювання й розробку питань із своєї ділянки наукових і практичних знань; 2) підготовку рефератів для зачитання їх для всіх кубанців (в Празі, Подебрадах, Братиславі, Брно і т. п.); 3) підготовку статтів для «Інформації про Кубань» і для «Кубанського журналу», або для видання їх окремими книжками; 4) збирання матеріалів із своєї ділянки знань; 5) підтримка звязку, з метою інформації й одержання різних матеріалів, з відповідними організаціями й установами чехословацькими, українськими, російськими, французькими, американськими, англійськими і т. п.

На весні 1926 року організація Секцій була закінчена, були вироблені програми праці. Кожна Секція має своє Бюро; в склад Бюро Економічно-Кооперативної Секції входили: В. І. Терещенко, М. М. Штанько й Є. Д. Кокунько; — Сільсько-Господарсько-Інженірної — В. Т. Васюк, П. І. Бондаренко, С. Ф. Сьомак, Т. К. Йорж; — Історично-Соціологічної — К. О. Плохий, П. Т. Ярмоленко й А. О. Панюта.

Так «Кубанські Курси по вивченню культури й економіки Чехословаччини й Кубані», почавшись з лекцій проф. Ф. А. Щербини, з часом перетворюються в самодіяльну громадсько-наукову організацію кубанських культурних робітників за кордоном. Молоді кубанські сили, зібрані Громадою, з кожним роком перебування на еміграції, набираються знання й громадського досвіду і, в тісній співпраці, шукають кращих шляхів для служення своїй Батьківщині.

* * *

УЧАСТЬ В СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКІЙ ВИСТАВЦІ.

Для ознайомлення широких кол громадян Чехословаччини з Кубанню, з її природними багатствами, населенням і його заняттям, кооперацією, шкільництвом, експортом і імпортом товарів (до 1920 року) і т. п., Громада Кубанців організувала спеціальний кубанський відділ

на сільсько-господарській виставці в Празі весною 1923 року. Були виставлені спеціальні таблиці, діаграми, мапи і т. п., виготовлені кубанцями-студентами Української Господарської Академії в Подєбрадах під керівництвом проф. Ф. А. Щербини. Необхідні пояснення для численних відвідувачів цієї виставки подавались представниками Громади Кубанців.

КУБАНСЬКИЙ АРХИВ.

Стремління Громади Кубанців сприяти вивченню кубанцями минулого й сучасного життя на Кубані привело до думки про необхідність збирання, упорядкування й вивчення відповідних документів і матеріалів. Багато цікавих і цінних документів вивезено кубанцями за кордон. Необхідно їх зібрати і, принаймні в копіях, зберегти. З другого боку дуже багато корисних матеріалів про життя і діяльність західно-європейських народів можна і слід зібрати, щоб перевезти їх у свій час на Кубань. В наслідок таких двох засадничих думок Загальні Збори Громади Кубанців 5-го липня 1925 року прийняли постанову про заснування при Громаді Кубанського Архиву, після чого Управа Громади, в міру своїх сил і можливостей, намагається переводити в життя цю постанову.

ГРОМАДА КУБАНЦІВ ТА ІНШІ КУБАНСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ.

Громада Кубанців увесь час своєї самостійної праці підтримувала не тільки окремих осіб, а й цілі кубанські організації, що звертались до неї за її моральною й матеріальною підтримкою. Такими організаціями були:

1. «Кубанский Академический Союз», котрий організувався в місті Празі на початку 1923 року.
2. «Кубанське Земляцтво Студентів Української Господарської Академії» в Подєбрадах, яке діяло працює від початку 1923 року. Діяльність цього Земляцтва сприяла, в значній мірі, національному усвідомленню кубанців, котрі вчаться в Українській Господарській Академії.
3. «Кубанське Земляцтво в Моравській Тшебові». Земляки-тшебовці, за матеріальною підтримкою Громади Кубанців, видали два числа змістовного цікавого, ілюстрованого (рукописного) журналу «Надія».
4. «Гурток кубанців-українців», котрий організувався в Празі на початку 1924 року і «Громаду Українців з Кубані», котра заснувалася в Празі в 1925 році: як перша так і друга організації складались виключно з членів Громади Кубанців української національності й мали на меті працю по національній вихові й національному усвідомленню кубанців.
5. «Товариство кубанців-українців», учнів російської сільсько-господарської школи в Болгарії.
6. Товариство Кубанців імені Отамана Якова Кухаренка при У.Г.А.*).

*) Українській Господарській Академії.

Крім того, Громада Кубанців підтримувала деякі кубанські організації по-за межами Чехословацької Республіки.

Саме народження кожної з цих організацій Управа Громади вітала, як виявлення самодіяльності кубанців, як бажання їх, шляхом громадської організації, досягнути задоволення тих чи інших культурних або національних потреб. Через те всі ці організації одержували від Громади Кубанців саму різнородну допомогу й підтримку.

* * *

ВІДНОСИНИ З ІНШИМИ ЕМІГРАНТСЬКИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ.

Вище вже з'ясовано, при яких умовах Громада Кубанців прийняла пропозицію Громад Донців і Терців про співпрацю. З літа 1922 року ці Громади розпочали боротьбу проти Громади Кубанців і, разом з групою кубанців, котрі 13-го серпня 1922 року вийшли зі складу Громади Кубанців, заснували Козачий Комітет. Цей факт підтримки громадами Донців і Терців групи кубанців, котра повела систематичну боротьбу проти Громади Кубанців, уже визначав взаємовідносини поміж цими громадами з одного боку, і Громадою Кубанців з другого. Крім того, в періодичному органі Козачого Комітету — «Казачій Путь» вміщались статті й резолюції, скеровані проти Громади Кубанців. Розуміється, що не могло бути й мови про доброзичливі взаємовідносини поміж Громадою Кубанців і цим Козачим Комітетом.

З іншими російськими організаціями, як «Земгор», «Комитетъ по обезпеченію образования русскихъ студентовъ въ Чехословацкой Республікѣ», «Административная Комиссія при Земледѣльческой Еднотѣ», у Громади Кубанців були ділові взаємовідносини.

Дружні взаємовідносини були у Громади Кубанців з українськими громадськими організаціями й школами, збоку котрих Громада Кубанців зустрічала повне розуміння труднощів при веденні праці та постійне співчуття й підтримку в нелегкій роботі. Постійні добрі взаємовідносини у Громади Кубанців з Українським Громадським Комітетом нарешті знайшли свій вираз у писаній догоді від 8-го лютого 1924 року про співпрацю та взаємну підтримку.

Українські школи: Український Вільний Університет, Українська Господарська Академія, Український Вищий Педагогічний Інститут імені Драгоманова й Українські матуральні курси широко відчиняли свої двері для кубанців і, в дійсності, зустрічали їх, як своїх рідних. Професура цих шкіл своєю невтомною працею у великій мірі спричинилась до того, що значна кількість молодих кубанців, повних сил та енергії, набула й набуває наукових знань і національної свідомости. Українська професура дала щасливу можливість багатьом кубанцям глибоко відчутти міцну культурно-національну єдність всіх українських земель і гаряче бажання працювати для піднесення культури рідного народу і його добробуту.

Зі свого боку Громада Кубанців, в міру своїх сил і можливостей, постійно підтримувала загально українські культурно-національні і до-

помогові організації. Так от Громада Кубанців морально й матеріально підтримувала українську організацію «Кобзар», далі стала дійсним членом Українського Громадського Видавничого Фонду в Празі, взяла участь в організації цілого ряду загально-українських свят і т. п.

Також у Громади Кубанців були дуже добрі взаємовідносини з іншими національно-культурними організаціями: з «Союзом Горцев Кавказа», з громадами грузинською, вірменською й білоруською і, взагалі, з організаціями тих національностей, союзу Кубані з якими плекала, у свій час (1918—1919 рр.), Кубанська Краєва Рада. Коли в 1924 році повстало в Празі «Об'єднання емігрантських студентських організацій народів сходу Європи») і почало видавати журнал «L'orient libre», Громада Кубанців матеріально підтримала видання цього журналу в 1924 і в 1925 роках.

* * *

Вище ми зробили короткий огляд того, при яких умовах і з якою метою було закладено Громаду Кубанців, що і як вона робила 5 років. Вся праця Громади Кубанців була скерована на те, щоб захищати правні, культурні й матеріальні інтереси всіх кубанців, щоб зібрати й підготувати культурні сили для Кубані. Громада Кубанців допомагала кожному кубанцеві, не питаючи його ні про політичні переконання, ні про те, чи хоче він надалі залишатись за кордоном чи збирається їхати на Батьківщину. До кожного кубанця Громада Кубанців підходила не тільки з добрим братерським словом і порадою, але й давала необхідну йому реальну допомогу: добувала право на перебування в межах Чехословацької Республіки, в разі потреби призначала допомогу на одяг, на взуття, на харчі, на лікування, на подорож і т. п.

Не від Громади Кубанців залежав вибір людей, що з транспортами приїхали до Чехословаччини із других держав в 1921 і на початку 1922 року, не винна вона й в тому, що кубанців тоді приїхало до Праги так мало. Але Громада Кубанців допомогла вступити в ті чи інші школи всім тим, з числа прибулих до Чехословаччини, кубанцям, що мали необхідну попередню боляй невелику освіту. Всі ті кубанці, котрі, почувши про надзвичайно доброзичливе відношення до еміграції збоку Чехословацького Уряду й народу, прибували потім до Праги, находили в Громаді Кубанців все те, що їм було потрібно.

Ні одного випадку не було за 5 років, щоб хоч один з тих кубанців, котрі прибували до Праги і звертались за захистом і допомогою до Громади Кубанців, був потім поліцією висланий за кордон Чехословацької Республіки, або голодував до підшукання праці, або не міг вступити до школи, коли тільки мав дійсне бажання вчитись і необхідну попередню підготовку. До моменту одержання стипендії, кожний кубанець, котрий вчився і котрим опікувалася Громада Кубанців, одержував, правда, мінімальну грошову підтримку від Громади Кубанців. Про це добре знали кубанці не тільки в Чехословаччині, а й по за її межами.

*) В це «Об'єднання» входили студенти українці, білоруси, горці Кавказу, грузини, вірмени, кубанці — представники «Кубанского Академического Союзу».

На превеликий жаль, Громада Кубанців не мала можливості допомогти вступити до шкіл значній кількості з числа тих кубанців, котрі пересіли ії прохання із Болгарії, Югославії, Туреччини, Румунії й других держав. Це пояснюється слідуєчим: перед тим, як одержати дозвіл на візд в межі Чехословацької Республіки тому чи иншому кубанцеві, що бажав би продовжити навчання, необхідно було спочатку одержати згоду Чехословацького Уряду на забезпечення цього кубанця стипендією на таке число років, як довго продовжується навчання у відповідній школі *). Разом з випискою кубанців з-за кордону необхідно було забезпечити стипендіями тих кубанців, котрі вже самі прийшли до Чехословаччини, а через те кожного року Громада Кубанців примушена була ділити на дві частини ту кількість стипендій, яку Чехословацький Уряд, на прохання Громади Кубанців, погоджувався призначити для кубанців. Громада Кубанців прикладала всіх зусиль, щоб збільшити кількість стипендій для кубанців, але були об'єктивні обставини, які не тільки не сприяли успіху праці Громади Кубанців, а навпаки ставали ії на перешкоді. Вище ми вже говорили про ті перешкоди.

Громада Кубанців є організація краєва й культурно-економічна. Вона об'єднує людей трьох національностей, котрі живуть тепер на Кубані, а саме: українців, росіян і горців. Положення цих національностей на Кубані і до революції 1917 року й після революції було далеко не однакове: як відомо, пануючою нацією була і нині є нація російська. З 1917 й до 1920 року Кубань вела збройну боротьбу не тільки за добробут своєї Країни, а й за здійснення ідеалу національної свободи й соціальної справедливості. Це було так по суті, коли брати боротьбу в цілому. Але коли ближче придивитись до подій на Кубані, то ми побачимо, що був не тільки зовнішній фронт, а була, може, ще більше страшною, боротьба внутрішня. В самій Краєвій Раді не раз проти себе ставали, як два протилежні табори, угруповання російське й українсько-гірське. Коли українсько-гірська течія проводила через Краєву Раду, скажемо, конституцію Кубанської Республіки і постанову про Союз Кубані з Україною, Доном, Терекком, Грузією, Азербейджаном, або «Положення про Кубанську Армію», то друга — до конституції вводила вступ, в якому говорилося про те, що Кубанський Край є самостійною державою «впередь до возсоздання Російської Республіки на федеративних началах», і, разом з цим, гальмувала переведення в життя постанови про Союзу Державу і закона про Кубанську Армію. В момент перевороту на Кубані в місяці листопаді 1919 року представники однієї течії приймали участь в нарадах з генералом Покровським і, зараз же після перевороту, стали на чолі влади Кубанського Краю, а представники

*) Коли розмір щомісячної допомоги рахувати тільки в 500 кч., а час навчання в школі за 4 роки, необхідно було для одного кубанця 24.000 кч. Наприклад, в 1922 році Громада Кубанців одержала від Міністерства Закордонних Справ для кубанців, що постунали на високі школи, 20 візд, це вказувало на згоду Чехословацького Уряду видати на ії утримання найменш 480.000 кч., в 1923 році — 46 візд — 1.104.000 кч., в 1924 році — 25 візд — 600.000 кч.

другої — члени Паризької Делегації віддаються під військово-польовий суд — один з них гине на шибениці, а частина членів Ради — українці й горці — висилаються в Царьгород, щоб не шкодили будівництву «єдиної, неділимої». Природно, що коли вже за кордоном, в Громаді Кубанців, зустрілись ці течії, жадна з них не відмовилась від своїх ідеалів. Кожна з цих кубанських ідеологічних течій дивилась на Громаду Кубанців, як на один із засобів, може й незначних, для досягнення своїх ідеалів.

Вище вже пояснено, що 13-го серпня 1922 року зі складу Громади вийшло 7 душ. Це були виключно кубанські інтелігенти, при чому 6 росіян заснували нову Громаду, увійшли в угоду (ще до 13-го серпня) з іншими росіянами і повели боротьбу проти Громади Кубанців, а сьомий — українець (О. І. Балабас) згодом, по писаній заяві, повернувся до Громади Кубанців.

Діяльність ініціаторів заснування другої Громади Кубанців — росіян в Празі підтримало наприкінці 1922 і в 1923 роках і «Кубанское Землячество русских студентов» в Празі. Це земляцтво заснувалось року 1921 в Царьгороді. Прибули ці земляки до Праги в-осени 1921 року. Ні в 1921, ні в 1922 рр. переважаюча більшість їх не побажала вступити до Громади Кубанців (тоді ще ніхто з членів Громади Кубанців ніяких «відозв» не підписував), але охоче підтримала тих, хто вийшов з Громади Кубанців. Таким чином, поруч з Громадою Кубанців в самій Празі почав організовуватись другий Кубанський осередок, на чолі якого стали бувші члени Кубанської Краєвої Ради. Керівники цього угруповання звертались до Чехословацького Уряду з писаними й усними заявами, а до кубанців в Чехословаччині й по за її межами розіслали писаний заклик про підтримку своєї діяльності.

Розуміється, що агітація проти Громади Кубанців шкодила її діяльності, а цим самим шкодила й тим кубанцям, котрі чекали на її підтримку, бо Громаді Кубанців прийшлося вести не тільки позитивну працю, а й звільняти свій шлях від тих перешкод, що намагались ставити перед нею її супротивники.

Було в Чехословаччині ще одно угруповання кубанців — це були ті, хто або був членом Кубанського Уряду пана Іваніса, або гаряче підтримував цей Уряд*). Ці діячі теж не захотіли взяти участі в роботі Громади Кубанців.

Як бачимо, одно кубанське угруповання, російське, одверто виступило проти Громади Кубанців, а друге — трималось нейтралітету. Це свідчило, як найяскравіше, про необхідність найбільш енергійної праці Громади Кубанців, щоб, при несприятливих емігрантських умовах, допомогти молодим кубанським силам готуватись до праці на Батьківщині, бо нове культурне життя на Кубані будуть будувати нові діячі, які не засліплені славою «третього Риму» і які не будуть триматись нейтралітету, а з усією щирістю й рішучістю стануть на захист інтересів працюючих мас людства і поневолених націй. В умовах Кубані це, перш за все, значить здобути для українців і горців все те, на що має право кожна нація, по-друге, дати для працюючих козаків і не козаків оди-

*) П. п. К. Я. Безкровний. І. В. Івасюк і інші.

накові умови життя на Кубані, по-третє, звільнити цю Країну від експлоатації її чужою владою.

Громада Кубанців, як організація аполітична, ніколи не ставила й не розв'язувала питань політичних. Вона допомагала всім кубанцям всіх національностей, що живуть на Кубані. Це добре розуміли кубанці, не дивлячись на всю несовісну агітацію проти Громади Кубанців і її діячів, і через те в період самої завзятої агітації й боротьби проти Громади, Загальні Збори Громади Кубанців, 26-го грудня 1922 року, при участі 55 членів Громади, 20-го травня 1923 року — при участі 78 членів, 30-го вересня 1923 року, при участі 120 членів *одноголосно* висловлювали подяку Управі Громади за її працю й цим самим ствержували те, що й напрямки і методи праці Громади Кубанців відповідали бажанням кубанців.

Однак і після цього супротивники Громади Кубанців не припинили своєї боротьби проти неї, навпаки, коли вони побачили, що Громада Кубанців з кожним місяцем поширює свою діяльність, що вона вміщає до шкіл сотні кубанців, збирає бібліотеку, веде курси, на десятки тисяч копій чеських видає кубанцям допомогу, коли вони побачили, що натиск на неї збоку немає ніякого успіху, то стали шукати шляхів, щоб пошкодити їй з середини. Це легко було здійснити, бо членом Громади Кубанців міг стати кожний кубанець, подавши тільки відповідну коротеньку писану заяву. Вже 4-го січня 1924 року Загальні Збори Громади Кубанців констатують, що ведеться агітація серед членів Громади, скерована до руйнації Громади Кубанців, було також констатовано, що серед членів Громади є особи — члени російських військових організацій (Врангелівських) і що ці особи мають доручення закласти відділи цих організацій в Чехословаччині. Тоді ж Загальні Збори ухвалили постанову про те, що члени російських військових організацій не можуть бути членами Громади Кубанців.

Тими ж Загальними Зборами прийнята була й така постанова: «Загальні Збори запрошують Управу розвинути в найбільше широкому масштабі свою культурно-просвітну працю й серед кубанців-українців, виходячи з тієї засади, що українізація шкіл і розвиток правного, економічного й культурного життя на Кубані буде потребувати великої кількості українських культурних робітників».

Після цих постанов кожний член Громади, хто надалі хотів залишитись у складі Громади Кубанців, повинен був подати писану заяву про те, що він не належить до складу військових організацій, а нові члени приймались до Громади тільки після подання подібної ж заяви.

Наприкінці 1924 року в Празі заснувалось «Общество малороссов и белоруссов». Це «Общество», по суті, має своєю метою боротьбу з культурним відродженням української нації, воно в самому коріні відкидає, навіть, думку про існування українського народу, як окремої нації, це «Общество» мову великого українського народу зводить на положення «наречія» мови російської, воно намагається у невідомих українців і надалі приспати пробудження любови до свого рідного народу, його культури, мови, історії... Ідеологічно культурно-національні завдання Громади Кубанців і «Общества малороссов и белоруссов» одно друге виключають. Не може бути, щоб одна й та ж людина серйозно думала, що

український нарід є, як окремий нарід, і в той же час доводила, що його немає, а, значить, немає й необхідності праці для задоволення його окремих культурно-національних потреб, про що так виразно говорить вищенаведена резолюція Загальних Зборів Громади Кубанців. Коли до Загальних Зборів Кубанців поступили відомості про те, що де-хто й з кубанців записався до «Общества малороссов и белоруссов», Загальні Збори 8-го лютого 1925 року схвалили таку постанову:

«В склад Громади Кубанців не можуть входити кубанці, які числяться членами других організацій, котрі мають на меті осягнення, що йдуть всупереч з загальним напрямком культурно-національної діяльності Громади Кубанців».

В той же час Загальні Збори знову ствердили слідує: «В склад Громади Кубанців можуть входити кубанці всіх національностей, які живуть на Кубані: українці, росіяне й горці і всі вони користуються в Громаді рівними правами».

Громада Кубанців є організація, яка об'єднує кубанців різних національностей, але ці кубанці повинні поважати всі права всіх національностей, що живуть на Кубані. В Громаді Кубанців немає місця тому, хто стремить до пригноблення якої будь національності, або шкодить діяльності Громади, скерованої на задоволення культурних потреб кубанської еміграції у всіх її національних складових частинах. Далі, одно діло бути членом Громади, мати право й фактичну можливість впливати на напрямок її діяльності, а друге діло мати право і можливість одержувати від неї допомогу. Вище вже зазначено, що при призначенні тієї чи іншої допомоги ніколи й нікого з кубанців в Громаді не запитували ні про його національність, ні про його політичні переконання.

Така діяльність Громади Кубанців все ж таки і в 1925 році не задовольняла росіян. Після Загальних Зборів 8-го лютого 1925 року в емігрантській російській пресі *) з'явилися статті, в яких Управу Громади Кубанців було обвинувачувано в тому, що діловодство Громади ведеться українською мовою **), що уперто переводиться «українізація Общества», що праця Громади Кубанців велась тільки для того «чтобы усилить кадры кубанцев-украинцев и украинствующих», що Громадою Кубанців нічого не зроблено для зближення з російською демократією і т. п. Орган «Загально-Козачого Сільсько-Господарського Союзу» — «Казачий Путь» у свою критику діяльності Громади Кубанців вмістив і такі слова, сказані одним із промовців на Загальних Зборах Громади Кубанців 8-го лютого 1925 року:

«В итоге же, в вашей деятельности таится лик будущей гражданской войны на Кубани».

Так росіяне і їх преса оцінили виключно культурно-допомогову діяльність Громади Кубанців. І така оцінка зроблена при умові, 1) що за 5 років ні одному росіянинові-кубанцеві не було відмовлено Грома-

*) Газета «Дни» від 21-го лютого 1925 року. Газета «Последнія Новости» від 1-го березня 1925 року. Газета «Дни» від 25-го березня 1925 року. Журнал «Казачий Путь» від 21-го лютого 1925 року.

**) Діловодство Громади Кубанців ведеться трьома мовами: чеською, російською й українською.

дою Кубанців в допомозі, 2) що все листування Громади Кубанців з росіянами-кубанцями весь час провадилось виключно російською мовою, 3) що Громада Кубанців на свою працю не витратила ні однієї російської копійки, 4) що кількість росіян-кубанців, яким Громада допомагала, перевищувала кількість кубанців-українців, в той час, як росіяне на Кубані складають біля 30% населення цілої Країни, а українці не менш 60%, 5) що кубанці-росіяне, бувши члени Кубанської Краєвої Ради, не тільки не захотіли підтримувати діяльність Громади Кубанців, а всі до одного вийшли з неї і, більше того, вели, як уміли, боротьбу проти неї, 6) що від початку існування Громади Кубанців і до 8-го лютого 1925 року в склад Громади Кубанців було прийнято кубанців: росіян — 198 душ, українців — 89 душ, горців — 2 душі, а значить, росіяне-кубанці весь час складали в Громаді більшість і мали повну фактичну можливість впливати на напрямок і характер діяльності Громади Кубанців і на склад її виконавчого органу і Ревізійної Комісії, 7) що ні Загальні Збори Громади, які до 8-го лютого 1925 року було скликано 7 разів і кожного разу вони були доступні всім членам Громади*), ні Ревізійна Комісія Громади не тільки ніразу не зробили ніяких зауважень Управі Громади, а, навпаки, висловлювали повне задоволення діяльністю Управи Громади.

Розуміється, натиск росіян на Громаду Кубанців має інше походження. Не в тім річ, що Громада Кубанців сповна задовольняла потреби росіян-кубанців, а в тім, що вона не забувала й кубанців-українців; в тім річ, що кубанську українську інтелігенцію Громада кликала до культурної праці для рідного народу; в тім річ, що український нарід і в найбільш зрусифікованій країні поволі просинається; в тім річ, що кубанці і із станиць Спокоїної і Безскорбної, і з Ключевої і Катеринівської, і з Довгої й Анастасієвської, і з Брюховецької й Усть-Лабинської**) почали вживати свою рідну мову нарівні з мовою російською й іншими славянськими мовами.

Все це ми наводимо, щоб підкреслити те, в яких умовах приходилось працювати Громаді Кубанців. Кожного разу, коли на Громаду Кубанців налітала чергова хвиля ненависти її супротивників і їх руйнацької праці, знаходилась подавляюча більшість членів Громади (українців і росіян), яка й зберігала внутрішню цілість її і цим забезпечувала дальшу діяльність Громади Кубанців.

Прошло п'ять років, як Громада Кубанців була заснована. Весь час вона стреміла йти шляхом, який, на її думку, в емігрантських умовах є єдино можливим: це є шлях співробітництва кубанців в демократичній громадській аполітичній організації, це є той самий шлях, яким намагалась, у свій час, йти Кубанська Краєва Рада — шлях вільного обговорювання й вільного рішення всіх питань, шлях завідування й управління ділами Громади через обраних цілою Громадою людей, відповідальних перед нею.

*) Збори скликались у свята, немаєним кожного разу видавалась допомога на дорогу.

**) З усіх цих станиць в Україні в Чехословаччині.

Несприятливі зовнішні обставини не дали можливості Кубанській Краєвій Раді довести діло устрій рідної Країни до кінця: в 1919 році над нею насміялись одні, а в 1920 році її захопили другі. Червоною кров'ю й гіркими сльозами полито кубанські широкі степи й високі зелені гори.

Сини її, викинуті в 1919 й 1920 рр. за кордон, шукають нових шляхів для служення своїй Батьківщині. Громада Кубанців п'ять років допомагала кубанцям, як уміла й як могла. Вона переборювала внутрішні й зовнішні перешкоди й твердим кроком йшла до мети.

* * *

Оглянувши діяльність Громади Кубанців, ми не будемо робити висновків, це зробить хтось інший, що в майбутньому об'єктивно підійде до оцінки діяльності різних кубанських угруповань на еміграції. Ми тільки констатуємо той факт, що Громада Кубанців на еміграції є єдиним кубанським осередком культурної праці для кубанців і для Кубані.

Констатуємо й друге: все те, що Громада зробила, могло статись не тільки тому, що серед кубанців нашлись діячі, що zorganizували й повели Громаду, а, головним чином, через те, що Чехословацький Уряд з ініціативи Президента Республіки професора Доктора Масарика, розвинув широку допомогову акцію всій еміграції з земель бувшої Росії.

Особливо кубанці вдячні Міністерству Закордонних Справ і його керівникам, які дали моральну й матеріальну підтримку Громаді Кубанців і цим зробили можливою її культурно-допомогову акцію.

В цьому 1926 році кубанці, що були влаштовані в школи Громадою Кубанців, починають кінчати високі чехословацькі й українські школи й далі зможуть більше часу й уваги віддавати громадській роботі.

Доки є кубанська еміграція, доки Кубань страждає під політичним, національним і економічним гнітом, доти кубанці на еміграції будуть працювати. А прийде щасливий мент, коли кубанські емігранти, без приниження своєї гідності, зможуть повернутися на Кубань, вони понесуть туди найкращі почуття до Чехословацького народу, понесуть теоретичні й практичні знання, набуті в Чехословацькій демократичній Республіці, і, як вірні сини Кубані, віддадуть служенню їй всі свої сили.

Тоді зможе й Громада Кубанців дати самий повний звіт про свою закордонну діяльність.

П. Л. Макаренко.

З життя Кубані під радянською російською комуністичною владою.

(1920—1926 р.р.).

З осені 1917 р. Кубань стала на шлях боротьби за свою незалежність, за право її населення власними силами будувати своє щастя, свій добробут. Два з половиною роки тяглась ця кривава й жорстока боротьба. Не тільки більшовицькі війська йшли проти Кубані, а і єдиноділляці-монархисти. Кубань не витримала боротьби на два фронти — в березні місяці 1920 р. нею заволоділи більшовики. Сьомий рік вона перебуває під їх владою, сьомий рік тисячі кубанців примушені перебувати за кордоном, далеко від Батьківщини.

Ми мусимо пильно придивитись до того, що діється на Кубані тепер, ми мусимо проаналізувати, які процеси відбувались на Кубані за минулі шість років, щоб, на підставі всебічного вивчення подій на Кубані, зробити найбільш правильні висновки відносно завдань, налятку й змісту дальшої праці кубанців, як на еміграції, так і на самій Кубані.

У нас немає бажання робити огляд подій з якогось партійного кутка, чи з точки погляду інтересів однієї, тієї чи іншої, верстви населення Кубані: інтереси цілої країни і всіх працюючих верств населення її постійно будуть стояти перед нами.

З другого боку, на самому початкові ми мусимо зазначити, що в нашому розпорядженні немає вичерплюючих й перевірених відомостей, на підставі яких можна б намалювати більш-менш об'єктивно повну картину життя на Кубані за останні шість років. Брак необхідних матеріалів і відомостей не дозволяє нам систематично вести огляд подій.

За браком інших джерел, ми примушені використовувати, головним чином, статистичні й інші відомості, котрі вийшли друком у Катеринодарі, Ростові, Харкові та Москві після 1918 р. На жаль, обставини по-збавляють нас можливості зробити перевірку цих матеріалів, що було б

необхідно перевести, бо, перш за все, ССРСР*) немає свободи друку, а через те в газетах, журналах і, взагалі, в книжках там уміщується тільки те, на розповсюдження чого погоджується пануюча комуністична партія; по-друге, під її безпосереднім доглядом та її вказівками працюють всі статистичні установи, і по-третє, ці установи допускаються в своїй праці якщо несвідомих ухилень од правди, то значних помилок, що не раз було сконстатовано й самою комуністичною пресою. Наведемо тут один тільки приклад правдивості радянської статистики: офіційний «Статистический ежегодник за 1916—1920 год», виданий в Москві в 1921 р., на сторінках 340—341 говорить, що в 1920 р. на Кубані (Куб.-Черн. обл.) під ріжкими культурами було засіяно 1.987.000 десятин; «Статистический ежегодник за 1921 г.», виданий в Москві в 1922 р., на сторінці 260, посів на Кубані в тому ж 1920 р. означає в 1.842.513 десятин; а третя книжка — «Сборник статистических сведений по СССР» за 1918—1923 р., видана в Москві в 1924 р., на сторінці 260 говорить, що на Кубані р. 1920 засіяно було всього тільки 1.435.600 десятин. В якій же з цих книжок Статистичного Управління відомости про площу засіву на Кубані в 1920 р. наближаються до дійсности?

Це все ми зазначаємо на самому початку нашої статті.

За що боролась Кубань.

До захоплення Кубані більшовицькими військами 2½ р. вона боролась за свою самостійність, за Союз Вільних Народів і Земель, за демократизм. Вона не хотіла належати ні до радянської, ні до монархістичної Москви**). Це твердження не є порожньою фразою: коли ми переглянемо всю діяльність Кубанської Краєвої Ради, починаючи 1917 р., коли ми пильно придивимось до постанов її про Кубанську Конституцію, про Кубанську Армію, про земельне питання, про Союз Народів та Земель і т. и., ми знайдемо там повне підтвердження цієї думки.

Розуміється, коли ми так говоримо, то маємо на увазі переважуючу більшість населення Кубані, бо була і є одна частина його, що йшла за російськими комуністами, а друга — що йшла за російськими монархістами. Ми зараз не будемо зупинятись на цій надзвичайно складній боротьбі, а зазначаємо тільки засадничий факт: для того, щоб завладіти Кубанню, більшовики мусили її завоювати.

Повне визнання цього факту ми знаходимо навіть в комуністичній пресі. Так от бунший секретарь Кубанської Комуністичної партії, В. Чор-

*) Союз Советских Социалистических Республик.

***) Кубанська Краєва Рада, постановою своєю в місяця лютого 1919 р., категорично заборонила навіть пропаганду ідей більшовизма і монархізму на території Кубані.

НА КУБАНИ.

Річка Псекупс і «Вовчі ворота».

Анапа (пристань на Чорному морі).

ний, про це говорить так: «Кубань стала советской в 1920 году не по собственными усилиями, а будучи отвоеванной у Деникина»^{*)}).

* * *

Для чого Кубань була і є потрібною для більшовиків.

Перш за все, для того, щоб мати можливість вивозити з неї хліб і другі засоби харчування, а також сиринці. Про це згадуваний уже В. Чорний каже так: «Перед Кубанню самою життям видвигалась (1920 р.) первая основная задача — дать России хлеба, подкормить голодную страну и ее рабочие центры. И Кубань за все пятилетие и особенно в первые годы эту свою задачу и обязанность выполняла и выполнила с честью»^{**)}).

Не відомо, через що це Кубань має на собі такий тяжкий обов'язок — годувати Росію — та навіть і тоді, коли самій Кубані нічого було їсти, коли її діти вмірала десятками тисяч з голоду, як це було в 1921—22 р.!

По-друге, Кубань необхідна для радянської влади, як найближчий сучасний шлях до Кавказу, а далі, до Персії й до Турції, а Кубанські гурти — для сполучення морем з Європою, Азією й Америкою.

По-третє, радянська влада не хотіла допустити, щоб Кубань знову могла стати одним з осередків боротьби проти централістичних стремлень Москви. Через те за всяку ціну ця влада намагалась захопити Кубань і мати її у своїх руках.

* * *

Засоби, якими користувалась Московська влада, щоб удержати Кубань.

Для здійснення цього свого завдання радянська влада не спинялась перед вживанням найбільш крайніх і жорстоких заходів. Після приходу радвлади на Кубань до краю загострились взаємовідносини поміж козаками та іногородніми. Останнім передано було більшовниками всю владу по станицях. Про цю політику комуністичної влади свідчить В. Чорний, кажучи, що кубанське козацтво — «в течение всего пятилетия советской власти на Кубани, за свои вольные и невольные ошибки, держалось на положении пасынка в советской семье, не привлекалось к общественным делам, к советской работе в станице! Находило, если не под подозрением, то «на заметке» и стояло в стороне от общественной жизни, издали наблюдая, как у нас идут дела».

Ми навмисне характеризуємо становище козаків під радвладю словами комуніста, який, розуміється, не стане й не може писати проти своєї

^{*)} В. Чорний — козак ст. Троїцької. Див. його статтю. «Первое пятилетие советской Кубани», надруковану в газеті «Красное Знамя», за 21-III-1925 р., № 65.

^{**)} Майже скрізь цитати ми наводимо в тій мові, як це значиться в цитуємому оригіналі.

влади. Але про що ми довідуємось із його слів? Козаки, що навіть під тяжким гнітом царської Росії зуміли зберегти у себе по станицях свої виборні ради, виборних отаманів, які в свій час не допустили у себе кріпацтва, які, головним чином, своєю працею відкрили широкі кубанські степи багатими станицями, які своїм хлібом в 1920—25 р. р. годували цілу Росію, комуністичною владою свідомо держуться в стані *пасинків*, як делікатно висловлюється В. Чорний!

Чого досягла радвлада такою своєю політикою на Кубані? Ще в 1918 р. вона викликала страшенну ворожнечу й криваву боротьбу поміж козаками й некозаками; дякуючи цьому вона здобула р. 1920 Кубань і, роздуваючи ворожнечу між ними, тим полекшувала собі панування над цією багатю країною. Надалі, на будучину політикою правного й фактичного нерівництва й пригнічення козаків, та особливо своєю земельною політикою вона створила ґрунт і засіяла зерна, що ще довго будуть давати злі для Кубані рослини: масове недовір'я й неважність між двома основними групами населення — козаками й іногородніми.

Року 1920 у всі станиці були призначені ревкоми (революційні Комітети), які мали в своїх руках повну владу над майном та головами населення, крім того, по станицях безуспішно їздили надзвичайні комісії («Чрезвычайки») й вишукували скрізь «контр-революцію».

Кубанські офіцери, що залишились на Кубані, були зібрані в концентраційні лагери й потім, здебільшого, вивезені на північ: у Рязань, Москву, Вологодську й Архангельську губернії, або заслані на Сибір. Було також багато людей заарештовано по станицях й теж вивезено на північ. Забирали з Кубані тих, хто, на думку большевиків, міг бути організатором боротьби проти них. Значна кількість цих людей знайшла собі смерть або від большевицької кулі або від голодної смерті. Все населення станиць було зареєстровано радянською владою і всім зареєстрованим були видані спеціальні картки, як документ на легальне життя на Кубані.

Абсолютно по всіх станицях складені були списки «контр-революціонерів», які зобов'язані були періодично приходити «на реєстрацію» або тут же у станиці, або в район, або й в Катеринодар.

Поголовно у всього населення одбирались рушниці, револьвери, шапки, кінжалі й інша зброя.

По станицях, в районі котрих були повстанці, большевики забирали «заложників» і, при першій можливості, розстрілювали їх. Так гинули кращі сини Кубані, котрі не виступали навіть активно!

Цей страшний терор особливо збільшився під час десанту генерала Врангеля на Кубань — в місяцях серпні й вересні 1920 р. Тисячі людей тоді були розстріляні по станицях і по містах під керівництвом відомого большевика Артабекова.

Раніше Кубань перенесла дикий терор збоку генерала Покровського й інших, а тепер знову лилась кров її синів від руки червоних катів!

Щоб хоч до деякої міри зрозуміти те, яким тяжким кривавим гнітом радянська московська влада придавила Кубань, наведемо тут статистичні відомості про кількість «робітничо-селянської» міліції на Кубані в 1920 р.,

одночасно наводючи кількість робітн.-сел. міліції за той саме рік тако-ж по других губернях РСФСР*).

1. Івано-Вознесенська губерни	878
2. Калужська губ.	895
3. Московська губ.	2.225
4. Нижегородська губ.	1.550
5. Тверська губ.	1.356
6. Ярославська губ.	1.158
7. Орловська губ.	1.355
8. Пензенська губ.	1.017
9. Рязанська губ.	1.544
10. Тульська губ.	1.545
11. Володимирська губ.	1.418
12. Костромська губ.	811
13. Псковська губ.	1.081
Разом	16.833
Пересічно	1.217
Донська область	4.808
Кубань	6.738

Для порівняння ми взяли цілих 13 російських губернь. Як бачимо, кожна з цих губернь, пересічно, мала біля 1.200 душ поліції, в той час як на Кубані її було 6.738 д. с.-т., в 5 разів більше пересічного числа. На жаль, не маємо відомостей про те, яким змінам підлягла ця кількість радянської поліції на Кубані в роках 1921—1926.

До революційних трибуналів того ж 1920 р. поступило справ «про контр-революцію»:

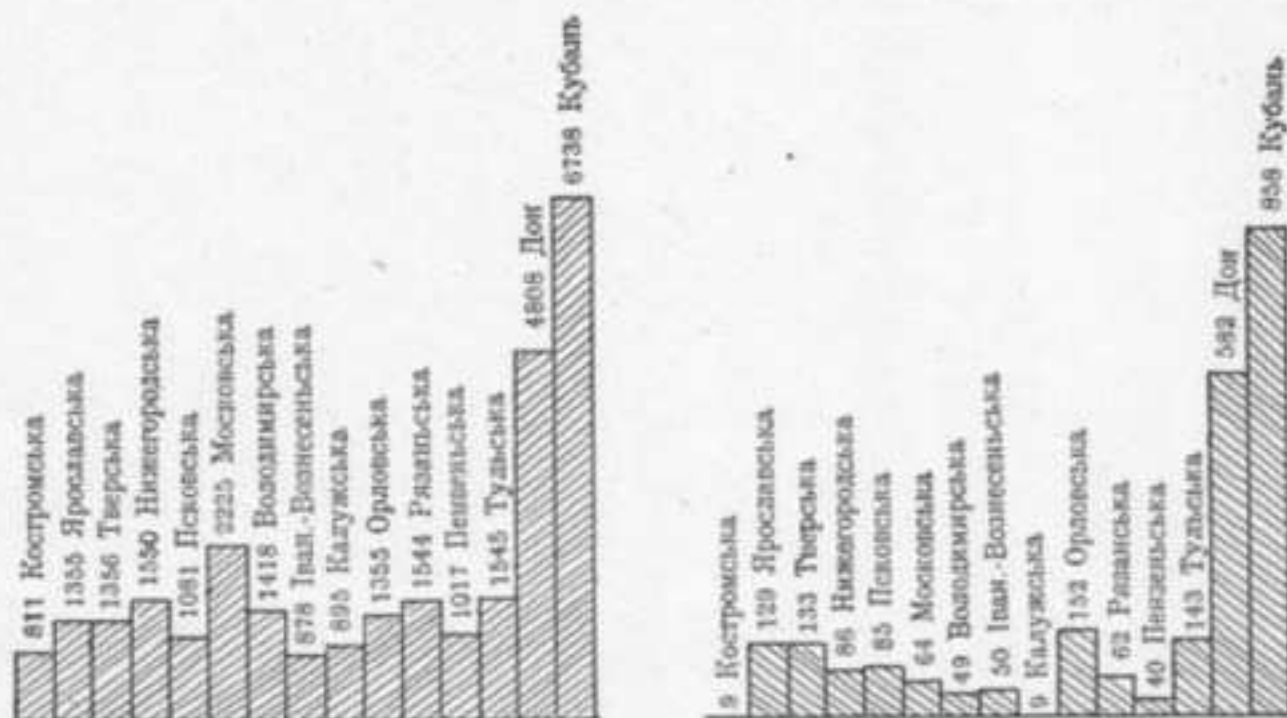
в Івано-Вознесенській губерні	50
« Московській губ.	64
« Тверській губ.	133
« Орловській губ.	152
« Рязанській губ.	62
« Володимирській губ.	49
« Псковській губ.	85
« Калужській губ.	9
« Нижегородській губ.	86
« Ярославській губ.	129
« Пензенській губ.	40
« Тульській губ.	143
« Костромській губ.	9
« Донській обл.	582
на Кубанщині	658

В 13 губернях разом 1.011 справ, на одній Кубані — 858. А скільки люду було розстрілювано, вже так, без усяких «справ»!

* * *

*) Ці відомости беремо з «Статистического ежегодника» за 1918—1920, в. II, Москва, стор. 56—57.

Міліція і суд в РСФСР в 1920 р.

Адміністративний устрій Кубані.

Не дивлячись на жорстокий терор, на тисячі червоних поліцаїв, не дивлячись на десятки тисяч московського окупаційного війська, скупченого на Кубані, більшовики не могли почувати себе спокійно в цій країні.

«Будучи уже советской, — писав р. 1925 В. Чорний, Кубань долгое время была как-бы осажденной крепостью, со всех сторон обложенной врагом»^{*)}. Дійсно вся Кубань вкрилась загонами повстанців! Особливо високо хвиля повстання піднялась в 1921 р., коли це повстання прийняло організовані форми і повстанці мало-мало не захопили центру Кубані — Катеринодару. Більшовики послали тоді на Кубань Буденного і знову залили стени, плавні й гори кровію. Однак це не ліквідувало зовсім загни повстанців.

Така упертість кубанців в боротьбі з більшовиками, з одного боку, Кронштадський бунт^{**)}, безугавні повстання на Україні, в Білорусії, а також селянський рух на Тамбовщині, з другого, примусили більшовиків і на Кубані шукати ще й інших шляхів і засобів для замирення її. Вони бачили добре, що одного нацьковування іногородніх на козаків не вистарчас.

^{*)} «Красное Знамя», за 17. III 1925.

^{**)} Кубанці, що склали тоді частину гарнізону Кронштаду, теж виступили проти більшовиків. Частина їх утікла потім у Фінляндію.

І от більшовики почали робити спроби, щоб перетягти на свій бік горців Кубані: в 1922 р. московська влада відокремила Адигейську (черкеську) автономну область і Карачаєво-черкеську автономну область*).

Коли б цим областям були дані автономні права, а не права повітів російських губернь, як то є в дійсності, кубанські горці могли б бути до де-якої міри задоволені. Проголошення цих двох «автономних областей» не дало більшовикам бажаних наслідків — роздроблення проти-більшовицьких сил на Кубані і замирення її.

Головним джерелом протибільшовицьких повстань було кубанське козацтво. Для забезпечення успіхів більшовицької політики на Кубані треба було його розеднати, розпорошити його сили. З другого боку, московські більшовики, завоювавши Кубань, мусили не тільки «выкачивать из нее побольше хлеба, чтобы кормить голодающую Россию», а мусили ще й дати тут заробіток тій комуністичній інтелігенції й півінтелігенції, котра допомогла більшовицьким проволірям не тільки утриматись в Москві, а й завоювати Кубань, Дон, Україну, Сибір, Туркестан, Кавказ і т. и. І як колись царський уряд проводив «обрусение» і призначав скрізь на посади, в першу чергу, «потомственных дворян» і дітей «чиновников», так і тепер московська комуністична влада порозпихала по завойованих країнах десятки й сотні тисяч членів нового «служилого сословия» — членів комуністичної партії. Одні з них дивляться «за порядком», другі вилловлюють «контр-революцію», треті збирають різного роду податки, четверті ведуть агітацію, п'яті торгують, шості складають «плани» господарювання, сьомі ділять землю і т. п.

Більшовики утворили на Кубані замість єдиного центру Кубано-Чорноморської області сім адміністративних осередків, розділивши територію Кубані на відповідне число адміністративних одиниць. Це районування було переведено 1-го жовтня 1924 р.

Розділивши Кубань на округи і «автономні» області, більшовики відібрали у станиць і ті права на самоврядування, які станиці мали навіть за часів царської влади, і перелали частину цих прав новим районним комітетам. До більшовиків кожна станиця мала свій бюджет, сама утримувала школи, лікарні й т. п., тепер цим відає район. Станиці з величезним населенням (15—20 тисяч) поставлені в залежність від районних комітетів, у станичних рад руки зв'язані. Станиці, що сотню років самостійно вели своє громадське господарство, мусять тепер по різних дрібних справах звертатись за 15—30 верстов в районний комітет! Громадські діячі-учителі, фершали, агрономи і інші мусять ходити пішки щомісяця за платнею у район. Дарма гається час, витрачаються кошти на канцелярську переписку, гальмується діяльність станичних громад. Це у більшовиків називається — «приблизить власть к населению!»

*) За даними 1) «Весь СССР» і 2) «Административное и территориальное деление СССР», виданими в Москві, — Адигейська автономна область має площу в 2.959 кв. км., населення 111.701 д., з цього — черкесів — 48,8%. Карачаєво — черкеська: площа — 11.400 кв. км., населення — 148.322 д., серед них: черкесів — 10,9%, чеченців — 33,6%, осетин — 9,0%, разом — 53,5%.

Цей новий адміністративний розподіл Кубані показаний на наступній таблиці*):

Округи, автономні області.	Площа в кв. верст.	КІЛЬКІСТЬ					У-стова насел.	
		Населення	Районів	Сільрад	Огель	Дворів		
Чорноморська ..	7.587	191.494	6	30	388	20.711	25	
Майкопська	12.027	299.955	5	70	385	51.295	25	
Армавірська	17.008	755.803	12	156	650	128.958	44	
Карачаєво-черкеська авт. обл.	10.281	161.095	6	73	125	25.772	16	
Адигее-черкеська авт. обл.	2.328	109.024	5	40	222	21.869	46	
Кубанська	32.591	1.440.651	18	215	1.119	221.460	43	
Донська**)			Д а н и х н е м а є					
Разом ***)	91.822	2.928.022	52	584	2.889	470.065		

Таке районування розпорозило козаків, дало можливість більшовикам розмістити на Кубані тисячі «державних» установ і вселити десятки тисяч урядовців, що видно з наступної таблиці †):

Округи і автономні обл.	Кількість установ	в них урядовців.
Кубанська	2.772	17.324
Адигее-черкеська	408	1.397
Чорноморська	685	7.241
Майкопська	548	2.977
Армавірська	1.045	6.607
Карачаєво-черкеська	381	1.533
Донська	Немає відомостей.	
Разом	5.839	37.079

На кожну тисячу населення припадає 12,6 «совработників». Кожний урядовець в 1924—25 р. діставав пересічно 56 карб. 35 коп. на місяць ††), а 37.079 урядовців одержували на місяць 2.089.401 карб. 65 коп., а на рік 25.072.819 карб. 80 коп.

Ці колосальні видатки на радянських урядовців на Кубані свідчать про те, що московська влада дійсно стала дуже близько... до кишені населення і витягає з неї на своїх «совработників» щорічно 25 мільйонів карбованців, або з кожної душі бере 8 карб. 50 коп.

Ми не говоримо, що ці «совработники» усі не потрібні для Кубані. Ні! Ми тільки констатуємо, що 1) «совработників» на Кубані занадто багато і 2) що вони коштують для населення надзвичайно дорого!

В тому ж 1924 р. більшовицька влада організувала окреме Управління Північно-Кавказького Краю, об'єднавши 1) *округи* Донецьку,

*) «Статистический справочник по Северо-Кавказскому Краю», 1926, стр. 2—3.

**) До Донської округи одрізані Ейський, Староміський і Кушівський райони Кубані.

***) Без Ейського, Староміського і Кушівського районів.

†) «Справочник по Северо-Кавказскому Краю», стор. 327, на 1. V. 1925 р.

††) «Статистический справочник по С.-К. Кр.», стор. 330.

Шахтінську, Таганрогську, Донську, Сальську, Ставропольську, Кубанську, Чорноморську, Майкопську, Армавірську, Терську і Сунженську, 2) автономні області: Адигеє-Черкеську, Карачаєво-черкеську, Кабардіно-Балкарську, Северо-Осетинську, Ингушетську і Чеченську і 3) самостійні міста: Владикавказ і Грозний.

Північно-Кавказький Край має: територію в 268.149 кв. кіломет., населення 7.521.582 душ, районів — 146, сілрад — 1.832, осель — 9.183, дворів — 1.225.020*).

Порівняємо Північно-Кавказький Край з де-якими самостійними державами**):

Д е р ж а в и.	Територія в тис. кв. км.	Населення в тисячах душ.
Північно-Кавказький Край	268	7.521
Бельгія	30	7.666
Болгарія	103	5.008
Венгрія	93	8.159
Чехословачія	140	13.611
Югославія	249	12.017
Румунія	296	16.500
Голандія	34	7.204

Відомо, що з 1917 р. і до 1920 р. кубанці, донці й терці мали свої виборні парламенти — Кубанську Краєву Раду і Круги — Донський і Терський, відомо, що не тільки кубанці, а донці й терці довго вели боротьбу з більшовицькою владою за свої права.

Здавалось, що комуністична влада, почавши в 1924 р. організувати Північно-Кавказький Край, має на увазі дати йому принаймні автономію. Однак цього не сталося! Величезний і багатий Північно-Кавказький Край більшовики зробили просто звичайнісецькою губернією РСФСР. Голова Виконавчого Комітету Північно-Кавказького Краю і голови всіх округ призначаються московською владою, як за часів царської влади призначались з Петрограду наказні отамани і губернатори. Не ми мусимо констатувати і цей факт ясно засвоїти не на підставі наших спостережень або даних емігрантської преси, а на підставі заяв самих комуністів.

Ось голова Північно-Кавказького Виконавчого Комітету, комуніст Богданов, на засіданні Совнаркому в Москві в-осени 1926 р. зявив наступне: «Наші округа, которые не ниже крупных губерний РСФСР., пользуются только правами уездов! Краевой Исполком. в сущности, имеет права не больше любого губернского исполкома. Поэтому Край-исполком выдвигает вопрос о необходимости расширения административно-хозяйственных прав Северного Кавказа»***). Навіть комуніст, призначений тією ж Москвою, примушений говорити «о расширении прав!»

Коли більшовики вели боротьбу проти Кубанської Ради, вони проголошували Кубансько-Чорноморську, а потім і Північно-Кавказьку са-

*) «Статистический справочник по С.-К. Кр.», стор. 2—3.

***) «Народное хозяйство СССР в цифрах», 1925.

****) Газета «Молот» за 3. XI. 1926.

мостійні республіки, а коли завоювали Кубань, то цілий Північно-Кавказький Край зробили губернією Москви. Кубанська округа, наприклад, що займає територію більшу цілої Бельгії і має 1.410.651 д. населення*), користується тільки правами повіту якої російської губернії! Не більші права мають Адигейська і Карачаєво-черкеська «автономні» області. Виконавчі Комітети в округах і «автономних» областях залежать від Краєвого Виконавчого Комітету, а Краввий — в Ростові має права губерніяльного.

Така сумна дійсність захована за крикливою більшовицькою вивіскою — РСФСР., такий зміст конституції «первой в свете социалистической республики!»

Очевидно, більшовиків на Кубані цікавлять не права населення, не права національностей, а щось інше!

* * *

СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИЙ ПОДАТОК.

По приході на Кубань радянська влада почала вивозити відділя на північ пшеницю, ячмінь, жито, коров, овець і т. п., дармо забираючи все це у населення. Раніш вже згадуваний В. Чорний пише про це так: *«Стає хлібним и продовольственным резервуаром Советской России, она (Кубань) дала многим десятки, если не сотни миллионов пудов хлеба, спасла от голода и смерти тысячи и тысячи людей».*

В дійсності, розуміється, хліб свій Кубань не давала по своїй волі, а радянська влада забирала його у населення. Перший редактор газети «Красное Знамя», зрештою зараз же після приходу радвлости на Кубань в 1920 р. А. Личманг, в статті: «Воспоминания о первых днях» пише: *«Работа советской власти и нашей партии тогда состояла в том, чтобы, по возможности, выкачать больше хлеба с Кубани для снабжения армии и голодающих рабочих»**).*

Спочатку це називалось «продразверсткой», яка полягала в тому, що агенти влади наказували станицям стільки й стільки-то десятків тисяч пудів зерна приставити на своїх возах, своїми кінями чи волами до зазначеного місця. Разом з такими наказами впрягались у станиці війська з кулеметами, а іноді й з гарматами, зганялось населення на майяги, де й оголошувалось йому, які будуть наслідки, коли збіжжя не буде своєчасно звезене. Від цієї «продразверстки» стогін стояв по всій Кубані!

Потім, коли кубанські винбаї були вичищені, влада запровадила «процвалог», який в 1923 р. перетворюється в єдиний сільсько-господарський податок. Здавалося, що мусили б наступити кращі часи, бо у державі, яку її влада іменує соціалістичною, оподаткування населення на всій території її мусить переводитись на однакових засадах.

Що ж бачимо в дійсності? Порівняємо те, що бралось з Кубані, з

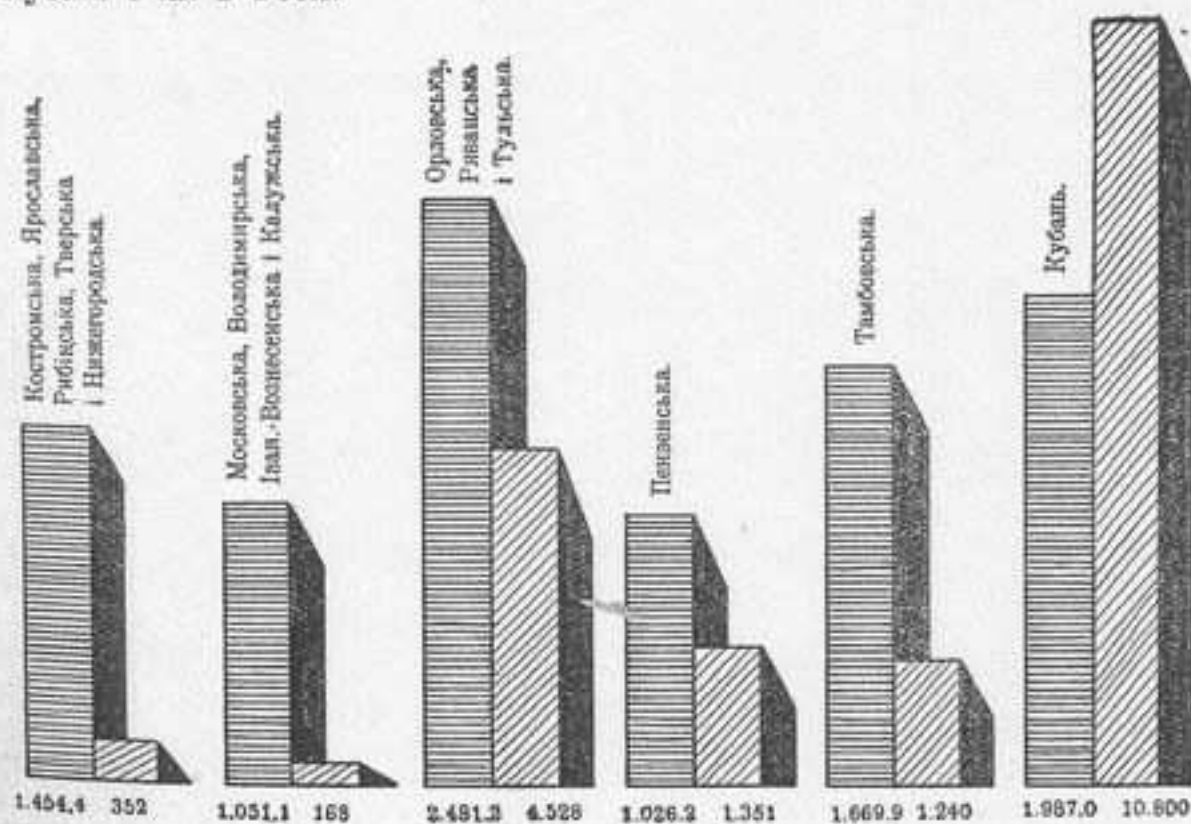
*) Площа Кубанської округи — 32.591 кв. кілм., площа Бельгії — 30.000 кв. км. Кубанська округа об'єднує території військ бунш. Черноморського і Азовського.

***) «Красное Знамя», 5. V. 1925.

тим, що бралось з Центральної Росії, наприклад, за другу половину 1923 р. у формі єдиного сільсько-господарського податку*):

Губерні.	Площа засіву р. 1920 в тис. дес.	Продподаток в тис. пудів.
Володимирська	359,7	60
Івано-Вознесенська	145,2	00
Костромська	293,2	12
Московська	276,6	41
Нижегородська	319,4	168
Рибінська	218,2	00
Тверська	470,2	172
Ярославська	153,4	00
Калужська	230,7	67
Орловська	791,5	1.083
Пензенська	1.026,2	1.351
Рязанська	857,5	1.038
Тамбовська	1.669,9	1.240
Тульська	832,2	1.807
Разом	8.062,8	7.439
Кубань	1.987	10.800

З цієї таблиці бачимо, що з 14 російських губернь зтягається с.-г. податку 7.439.000 пудів, а з самої Кубані — 10.800.000 пудів. Це порівняння наводимо тільки, як зразок тому, як продподаток збирається на Кубані і як в Росії.

*) Дивись: 1) «Бюллетень Центрального Статистического Управления». № 87, за 1924 р. Москва.
2) «Сборник статистических сведений за 1918—1923 гг.». Москва, 1924, стор. 106.

Площа засіну в тисяч десятин.

Продподаток в тисячах людей.

Коли нам скажуть, що в Центральній Росії сіють мало, а населення живе там густо, то ми можемо на це відповісти, що в тих губернях зосереджено майже всю фабрично-заводську промисловість РСФСР^{*)}, також промисловість лісову, а нарешті там значно розвинутий дрібний хатній промисел, в той час, як на Кубані 92% населення живиться майже виключно з сільського господарства.

Заробіток, принесений московським селянином до свого господарства з тимчасового отхожого промислу або від хатнього (кустарного) виробу, зовсім не оподатковувався, а продукт його праці на полі оподатковувався в зниженій нормі. Одночасно, кубанський хлібороб відчував тягар збільшеного податку на весь продукт своєї праці, бо з під податкового пресу ніщо не вислизало; навпаки, як побачимо, ще де-що накидалося зверх дійсного прибутку.

Скільки неправди й всякого насильства творилось представниками радянської влади на Кубані, щоб зтягти з її населення «продналог», або с.-г. податок, скільки трудових козачих та інших господарств зруйновано і зроблено жебрацькими, скільки людей за продподаток було посажено по тюрмах, скільки гірких сліз темними ночами пролито на Кубані, так про це все й писати не треба!

Коли у закордонній пресі вміщуються звістки про ці жахливі насильства, комуністичні газети, звичайно, на це відповідають, що все, що пишеться в еміграційній пресі про знущання комуністів над громадянами ССРСР., є неправда й вигадки контр-революціонерів. Щоб уникнути такого закиду, в нашому огляді подій на Кубані ми покликаємось, майже виключно, на комуністичну пресу, яка, розуміється, в жадному разі не стане прибільшувати ганебних вчинків представників своєї влади.

Вкажемо декілька прикладів того, в який спосіб збирають продподаток на Кубані. Навмисне візьмемо факти з життя на Кубані не в жахливий період до 1925 р., коли, як пише В. Чорний, «у власті не было необходимой чуткости к населению, внимательного отношения к его нуждам, запросам и требованиям... временами товарищи забывали, что они служат народу, что перед ним они ответственны, что они для населения, а не население для них... Часто излишне приказной тон в разговорах с населением, преувеличенное администрирование, отсюда иногда и неправильные распоряжения, незаконные действия, притеснение населения, высокомерное отношение к нему... что вызвало недовольство населения, раздражение против местной власти»^{*)}.

Ні, не з цих часів будуть наші приклади, а з «нової ери», коли комуністична влада стала «лицом к деревне», «лицом к казачеству», це — роки 1925 та 1926.

Ось станція Успенська, бувиш Кавказького відділу, 24 січня 1926 р. зібралось 900 чоловік громадян станції послухати доповідь про роботу

^{*)} «Красное Знамя» за 21. III. 1926 р.

районового виконавчого Комітету. Після заслухання йде обговорювання доповіді. З приводу виступів селян дописувач газети «Красное Знамя» пише наступне:

«По докладу РИК-а громадяне говорили більше о податку, обложеніе котрым большинства хозяйств станицы было неправильным. Уполномоченный РИК-а, по выявлению скрытых пашен, насильно приписывал некоторым хозяйствам по 3—4 десятины неизвестно чьей земли; эта земля впоследствии вошла в объем обложения приписным хозяйствам, в результате граждане отказались платить или же, под давлением станичных органов, продавали последнее, чтобы уплатить... Много хозяйств нашлось и таких, которые при продаже последней лошаденки или овец, не в состоянии были уплатить налог, благодаря неправильному обложению. Все это сильно отразилось на состоянии хозяйств станицы».

Ну й що ж? Покарано п. уповноваженого РИК-а, який зробив такі вчинки в 1925 р.? Ні!

А ось другий приклад: «14—ХІ—1925, Ейск. Президиум райисполкома (Ейского) постановил привлечь к судебной ответственности сельсоветы (станичні ради — збори депутатів. Примітка П. М.) Широцанской, Камышеватской и Староцербинювской станиц за бездеятельность по сбору сельско-хозяйственного налога. Перед Донисполкомом возбуждено ходатайство об устройстве в станицах показательных судов над этими сельсоветами».

Як бачимо, цілі станиці несуть відповідальність за несвоєчасне внесення селянами продподатку. Так було в Європі в давні середні віки, так було при московських царях, так було в часи кріпацтва, так в й тепер в соціалістичній, як називають її комуністи, державі. Станичні ради віддаються під суд за те, що станичники не змогли внести «продналог»: виборні люде ставляться на знаменитий за царів московських «правьож».

Через те ми не мусимо дивуватись, коли читаємо повідомлення про те, як члени станичних рад, од ранку й до пізнього вечора, бігають по станицях й хуторах і примушують населення приносити останню мірку зерна, щоб бути — «хлебным и продовольственным резервуаром Советской России».

Для прикладу наведемо тут кореспонденцію:

«Ст. Удобная, Отраденского района. Сельсовет на ногах! Квартальные из темного утра все в разгоне! Председатель совета весь день с седла не вставал. («Трудовой Путь» 11—ХІІ—1925)».

Не тільки центральна комуністична влада накладала на Кубань надзвичайно тяжкі податки, а й її агенти на Кубані з усіх сил намагались зтягти з населення, як можна більше, хлеба й інших засобів харчування. Наприклад, в 1925 році з Кубанської округи взято було продподатку не 9.300.000 пудів, як це було загадано з центру, а 9.642.108 пудів, себ-то на 342.108 пудів більше («Красное Знамя», № 85, за 1925 рік).

Яким шляхом цього було досягнуто? Там же читаємо слідуочу відповідь на цей запит: «К неплательщикам, за январь и февраль 1925 г., были применены следующие меры воздействия: описей имущества — 9.132 случая, штрафовано — 92 хозяйства, отчуждено — у 756 хозяйств на сумму — 24.899 руб. 82 коп. За январь и февраль месяцы

передано суду 177 человек, осуждено — 149 человек». Або ось ще приклади: «Село Казминское. 1 декабря 1925 г. в село прибыла выездная сессия суда.... Суд вынес справедливое решение: виновные осуждены на 6 месяцев принудительных работ с взысканием в пользу государства полностью налога».

Далі — «Отраденский район. К 1 декабря из 184.000 рублей, причитающихся по двум срокам, внесено 119.293 руб. Первой по уплате налога идет ст. Подгорная. Между прочим, Подгорная сильнее других пунктов пострадала от градобития, в ее юрте выбито до 2.000 десятин. В районе произведено 467 описей на отчуждение имущества неплательщик. 315 описей утверждено».

Коли тут зазначимо, що Отраденський район дуже бідний на землю для оранки (Армавірська газета «Трудовой «Путь» ч. 12 за 1926 рік пише, що в цьому районі на душу населення припадає всього 0,85 десятини), що цей район в 1925 р. дуже постраждав од градобією, буде зрозумілим, через що там, при всьому бажанні, не мають можливості вносити с.-г. податок. Але представники «робітничо-селянської влади» на Кубані не дивляться на це й з молотка продають селянське добро!

Не тільки шляхом зтягання продподатку більшовики забирають добро у населення, а ще й шляхом «торговлі». Про це буде сказано у відповідному відділі.

ЗЕМЕЛЬНЕ ПИТАННЯ.

З цілого терену бувшої Кубанської області Кубанському козацькому військові належало біля 78,8%^{*)}. Це була величезна козацька громада, що нараховувала біля 1½ міль. душ обох полів, в якій усі її члени-козаки мали рівні права на землю. Майже вся земля, крім лісів, була розділена на станичні юрти і вже самі станичні козаки громади наділяли своїм членам пай у тимчасове користування. Земельне питання у Кубанського війська має свою довгу історію, але зараз про це ми говорити не будемо. Зазначимо тільки слідує: з кінця минулого XIX ст. значна частина козацьких станичних громад постійно скаржаться на недостачу землі. Деяким, особливо гірським станицям приходиться досить скрутно, тим більше, що козаки мусили на свій рахунок набувати військовий одяг, зброю, коней і т. п. Станична козацька громада відповідає за добрий стан військового вбрання й коней у всіх станичників, що йшли у російське військо, незможеним козакам станична громада позичала кошти на купівлю військового одягу. Заборженість козаків станичним громадам з кожним роком зростала. Перед революцією 1917 р. козацький пай у степових станицях був рівний 4—12 десятинам, а в гірських — 1—5 дес. Майже всі приватні землі були в руках іногородніх, або як власність, або на правах оренди.

Поруч з козаками, горцями й «корінними» іногородніми, що мали

^{*)} Див. Г. Ладоба. «Очерки гражданской борьбы на Кубани», 1923, Катеринодар, стор. 13; всього земель на Кубані — 8.620.589 десят., куб. каз. військові належало — 6.785.144 дес. або 78,8%. Павої землі — 72,9%. Горці мали — 600.000 дес. або 6,9%.

землю, по станицях жило ще 500—700 тисяч безземельних іногородніх, котрі займались хліборобством, промислом, ремісництвом, торгівлею, або заробляли найманою працею.

За даними російського сільсько-господарського перепису 1916—1917 р. на Кубані, за винятком Чорноморської округи, наймитів у сільському господарстві було — 35.000 чоловіків і 37.000 жінок, разом — 72.000 д. о. п., проти 1.199.000 своїх робочих рук (527.000 чоловіків і 672.000 жінок)*).

Тут ми мусимо сказати де-кілька слів про походження іногороднього населення на Кубані. В 1865 році, себ-то через рік після скінчення довгої й кривавої Кавказької війни, всього населення на Кубані було 556.916 душ обох полів**). Серед них було: козаків 430.040 душ о. п., горців — 73.871, міщан — 29.090, селян — 11.343, купців — 3.952, духовних — 2.875, вислужених салдатів — 2.314, німців — 1.435. Як бачимо, козаків і горців було тоді 503.911 д. о. п., або 90,5%, а решта населення складала тільки 53.000 душ о. п., або 9,5%. Коли взяти на увагу те, що духовні, німці й значна частина селян були також забезпечені землею, а купці торгівлею, можна зрозуміти, що «іногороднє» питання не стояло тоді гостро. У 80-х роках минулого століття кількість іногородніх на Кубані зростає до 250.000; з кінця ж минулого століття кількість іногороднього населення з кожним роком значно збільшувалась за рахунок переселенців, головним чином, з українських губернь.

За даними перепису 1897 р. Кубань мала населення 1.971.853 душ о. п., а в 1914 році вже 2.884.600 душ о. п.***), а значить за 17 років населення Кубані зросло на 912.747 душ о. п. До кінця 1919 року кількість населення Кубані, без Чорноморської округи, піднялась до 3.254.000 душ о. п.†), себ-то з 1914 року зросло на 370.00 душ о. п., а з 1897 р. — на 1.283.000 душ о. п. Розуміється, що такого великого збільшення населення ні в якому разі не міг дати природній зріст його. Перед революцією 1917 р. козаче й гірське населення Кубані складало, приблизно, тільки біля 51% всього населення цієї країни.

На загально-кубанському з'їзді представників всього населення Кубані в місяці квітні 1917 р. делегати іногородніх, з власної ініціативи, одноголосно ухвалили постанову про те, що вони взагалі не мають ніяких претензій на козачі паї й що свої надії покладають на Російські Установчі Збори.

Як відомо, земельним законом Кубанської Краєвої Ради 1917—1918 р.р. на Кубані була скасована приватна земельна власність. Землі приватні, церковні, монастирські, бувші державні й т. п. поступали у краєвий земельний фонд для наділення малоземельних та безземельних козаків, горців і корінних іногородніх. За тими земельними власниками, котрі обробляли землю своїми руками, залишалась земля у розмірі пая

*) Большевики самі визнають, що дані цього перепису не можна рахувати точними.

**) Дивись: «Указатель географического материала, заключающегося въ Кубанских областныхъ вѣдомостяхъ за 1863, 1866 и 1874 г.г.». Тифлисъ. 1874. Стор. 11.

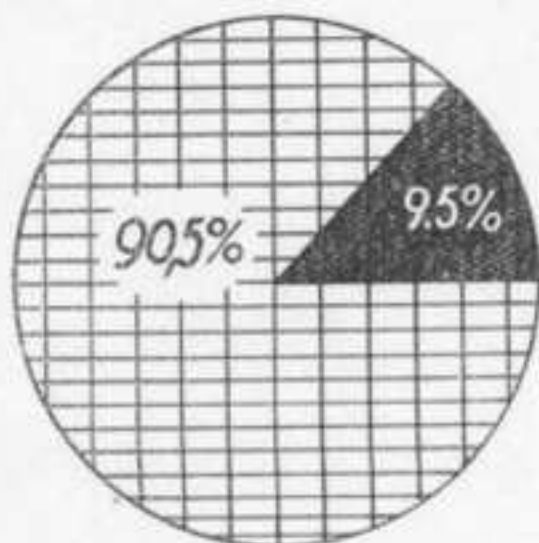
***) Див.: «Статистический ежегодник». Том VIII, вып. I. 1921 р., Москва.

†) Див. Дм. Мерхалев — «Материалы по Экономическому положению Кубанского Края», Екатеринодар, 1919 р.

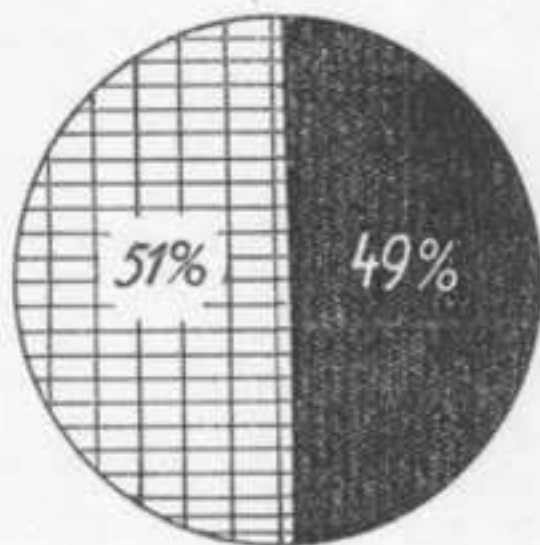
сусідньої станиці. Громадські землі козаків, горців і селян залишалися за ними сповна. Крива Рада не змінила ні порядку наділення землею ні принципу, який був положений в основу землекористування.

На нижченаведених діаграмах показано відношення кількості козачого й гірського населення Кубані до кількості иншого населення її в 1865 і 1915 роках.

1865 р.

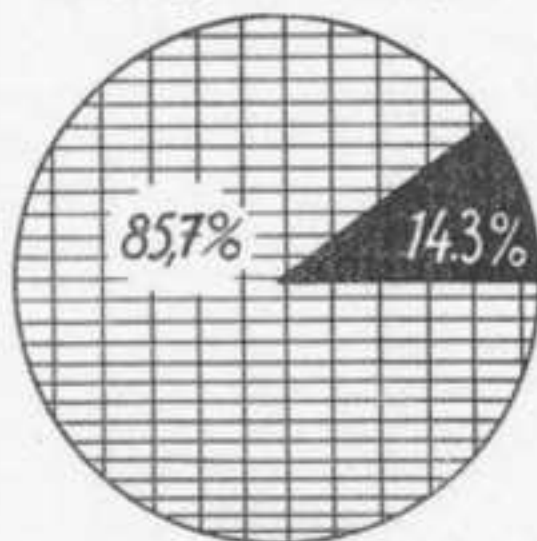
1915 р.

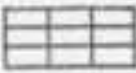

козаки й горці — 90,5%   инші — 9,5%

Росподіл землі на Кубані перед революцією 1917 р. можна зобразити більш наочним на такій діаграмі:

Площа Кубані: 8,6 мл. дес.

землі:

 козацькі й гірські — 85,7% инші — 14,3%

Радянська влада, захопивши Кубань в 1920 р., розповсюдила також на неї свій земельний закон. По цьому законі: 1) все населення Кубані, яке проживає у цій країні й займається сільським господарством, має право одержати землю, 2) земля наділяється на кожну родину на всіх її членів обох полів, в незалежності від їх віку («по числу едоков»), 3) розподілу на всіх підлягають всі юртові землі кожної станиці, села, або аула, 4) всі, хто займається сільським господарством, творять земельну громаду цієї станиці, села, аула, чи хутора, 5) бувші приватні землі проголошені державним земельним фондом.

В наслідок переведення в життя цього закону боротьба за землю на Кубані стала надзвичайно гострою. На боці іногородніх стояли: 1) радянська влада з її системою державного примусу й терору, 2) комуністична партія, 3) комсомол (комуністичний союз молоді), 4) «ков» — и (кресьянские общества взаимопомощи), 5) «союз робітників землі й ліса».

З часу приходу на Кубань військ московської червоної влади, себ-то, з весни 1920 р., починають іногородні захоплювати козачі й інші землі. В різних станицях це проводилось по різному, але загальна картина цього процесу може бути зведена ось до чого*): 1) під проводом озброєних червоноармійців іногородні захоплювали ті чи інші кутки козачого станичного юрта, ділили їх на клатті й починали засівати, при чому чимало було випадків, що забіралась й земля вже засіяна. Звичайно, забіралась ними краща земля: або біля річок, або по балках, або просто вирізувалась біля самої станиці. В такий же спосіб було захоплено багато хуторів приватних власників. Там іногородні знайшли готові будови для людей і для худоби, сільсько-господарські машини, хліб, корм для коней і т. п. 2) Іногородні йшли, так би мовити, легальним шляхом: вони, підтримані станичною владою, яка до 1925 р. була в руках, майже виключно, їх представників, а також підтримані всіма тими організаціями, які ми перерахували вище, проводили через загальні збори громадян станиці постанови про переділ станичної юртової козачої землі. В деяких станицях такий переділ був зроблений уже в 1920 р. Коли бідноті в якійсь станиці чи на селі не вдавалось звичайним шляхом перевести постанови про переділ землі, ватажки їхні допускались терору. Обвинувативши у контр-революційности тих, хто, на думку іногородніх, стояв на перешкоді їх бажанню одержати землю, вони заарештовували їх, садовили тут же в станиці в арештні хати, або одвозили у район чи й в округ. Іноді просто забивали таких людей у їх же на дворах, або на кладовищах, або й в станичному правлінні. Такі випадки траплялись не тільки по станицях, де земля була в руках козачих громад, а й по селах, де козаків зовсім не було. Про подібні факти в книжці «Революция в деревне» розказано слідує**).

«Село Львовское (Майкопського відділу — П. М.) населено также украинцами. В этом селе 5.000 душ, 480 хозяйств и больше 3.000 десятин... С первых же дней прихода советской власти на Кубань беднота

*) Див.: «Революция в деревне», Москва, т. II.

***) «Революция в деревне». Очерки под редакцией В. Г. Тана-Богораза, ч. II. Москва, 1925. Стр. 71.

начала требовать наделения землею... Но кулаки, а с ними и некоторые середняки противостояли этому справедливому требованию своим большинством... Поэтому беднота создала нелегальную, но решительную организацию, которая произвела террор... Спрашиваю у одного из бедняков: «Как же вы добились наделения землей?» — «Да, долго они нас морочили своими правами. Все говорили: «Босяки, понаходили соды, тай сыдыте на наших шнях... Сыдили б та робыли б як робыли раньше» — «Такое нас зло взяло, — говорят другие бедняки, — та беднота и начала их». — «Что начала? — спрашиваю я, «просить у них землю?» — «Как же просить?» продолжаю допрашивать. — «Да пойдут ночью к такому кулаку и вызывают его: Иван Иванович! или как там. Он и выйдет. Ну, и бацнут его из револьвера... и готов. Да так шесть человек главнейших и упростили. Потом все стали шелковые и сразу согласились делить». — «Много же вам досталось земли?» — «Да по 2.160 кв. саж. на душу. (1 десятина, як відомо, = 2.400 кв. саж.)».

Таким чином, щоб одержати менше однієї десятини землі на душу, у цьому селі іногородні неможливі вжили кривавого терору. Так було й по станицях.

З-за нестачі землі й заробітку ці люди п'ять, десять, або й двадцять років перед цим залишили свою батьківщину й прийшли на Кубань, шукаючи кращої долі, кращих умов для життя. Але тут вільних земель уже не було: вони належали або козакам, або черкесам, або приватним землевласникам. Десятки й сотні тисяч цих нових поселенців до революції знаходили собі заробіток у старих колонізаторів Кубанщини.

Прийшла революція й поставила і перед кубанцями земельне питання, поставила його як перед тими, хто її мав, так і перед тими, хто її ще не мав.

На початку революції, коли море людське ще не було розбурхане, іногородні самі проголосили, що вони не зазіхають на козачі землі. Але між 1917 й 1920 роками стояли вже 2½ роки занадто жорстокої, упертої й кривавої боротьби. Зазнали вже за цей час козаки й некозаки і шибениці і нагана, не мало людей було розполошовано шаблями, були вже жорстокі повстання козачі, був кубанський перший та другий похід, були й повстання іногородніх, позаду був уже їх зимовий похід через астраханські піски, багато десятків тисяч людей загинуло в цій боротьбі не тільки від кулі й шаблі, але й від хвороб (тиф), горіли вже козачі хати, палали й хати іногородніх.

Був в 1918 р. приказ Кубанського Уряду про те, що ніхто не має права карати смертю без суда й без затвердження його постанови виборним Кубанським Отаманом, а хіба цього послухали всі, хіба мало було забито людей по станицях тишком-нишком у ночі? Звісно, це діялось тільки у де-яких станицях, але це було.

Закликала й Кубанська Краєва Рада до припинення ворожнечі, випустила в 1918 р. відозву з приводу цього, зачитували її по всіх станицях, зачитували її й перед полками. Але чи скрізь послухали цього приказу? 30. IV. 1919. року Кубанська Законодавча Рада висловила недовіря Кубанському Урядові, між иншим, і за те, що він не карав тих

представників Уряду, хто на терені Кубані допустився вбивства. Це все було, але жорстоких засобів боротьби це не могло припинити. За часів Ради помста за пролиту кров родичів, близьких або знайомих мала місце.

Коли прийшла на Кубань радянська влада, вона теж зпочатку закликала до спокію, до забуття пролитої вже крові, але це продовжувалось не довго.

Шляхом крові, шляхом безчоловічного терору захопили більшовики владу в Росії, шляхом збройної ж боротьби з Денікіним, Колчаком, Юденічем та іншими, вони удержали Москву й Петроград у своїх руках; цим шляхом рік крові вони йшли до світової революції, до збройного повстання в цілому світі. На початку їм необхідно було закріпити свою владу на землях бувшої Росії.

І от на цьому їхньому шляхові зустріли вони Кубань, невелику але надзвичайно багату хлібом, так потрібним для робітників та селян Росії, так потрібним для червоної армії, що розбила Денікіна, Колчака й інших.

Так хіба більшовики подивляться на те, хто й як придбав цей хліб на Кубані, у кого мозолі були на руках, добуваючи цей хліб?... Вони розв'язують питання просто — беруть хліб і везуть його на північ, а коли хто з кубанців перешкоджає цьому, так вони усовують його з дороги чи то загрозою кари чи то й смертю. Бо для них Кубань є засіб, а не мета.

Це кубанці люблять свою Кубань-неньку, це вони за неї клали й кладуть свої голови, бо широкі її степи вони зорали своїми руками, бо ці степи й гори вони вкрили багатими станицями, це для них вона мати! Кубанцеві болять, коли у нього силою забирають його добро, коли розоряють його гніздо, яке його батьки та й він сам будували десятки років! А хіба болять це людям, які прийшли, щоб задармо взяти кубанське добро?

Ось Кубань в 1920 р. знову була повстала.

Вона не підтримала десанту з Криму, не дивлячись на те, що збройну його силу складала кубанська козачка, бо вона по 1919 р. знала, що принесе їй Врангель.

Але проти більшовиків вона повстала в горах, почала збирати сили по плавнях, шепотіла про повстання ночами по степах.

Цю незадоволеність кубанців більшовицькою владою, ці повстання намагались викочистати монархисти, що йшли раніш під проводом генерала Денікіна, а тепер скупчилися в Криму під керівництвом генерала Врангеля. Вони посилали на Кубань своїх агентів, посиляли гроші тільки щоб кубанський повстанський рух прибрати до своїх рук і направити його в потрібний для них бік. Іноді це їм удавалося зробити.

Московська більшовицька влада теж поспішила послати на Кубань жорстокою Артабекова й других, приїхав до Катеринодару й сам Троцький, Повстання утопили в крові!

І от, коли розстрілюють тисячі кубанців високі комісари московські, коли це роблять менші агенти московської влади, коли їх за це не тільки ніхто не карає, а такий спосіб виховання є в принцип (бо не ж убивають, мовляв контр-революцію, кулаків, що хотять морити голодом біднів за революцію), через що ж не може убивати людей незаможний іногородній, якому хочеться зараз же мати у своїх руках землю, як засіб для забезпе-

чення себе й своїх дітей? То на початку революції проводирі (російські с.-д. й с.-р.) говорили йому про те, що його найбільш пекучі потреби задовольнять Російські Установчі Збори, що зберуться в Петрограді. Після того Установчі Збори зібрались, але їх розігнали й на протязі 2½ р. не знайшлося сили, яка б захистила їх.

Замість цього були Колчак, Денікін та інші генерали, які теж воювали, розстрілювали, лили річками людську кров, а разом з цим, повертали величезні маєтки поміщикам, били різками й шомполами селян, що в 1918 чи 1919 р. посіяли собі хліб на цій землі. Ці генерали, зібравши біля себе силу війська, йшли до влади теж шляхом крові, насильств, але забірали у селян те, що вони цілі століття обробляли своїми руками — землю.

За минулі роки революції була перед кубанськими іногородніми ще одна сила, це та, яка породила Кубанську Краєву Раду, сила кубанської трудової демократії, що те-ж спасувала приватну земельну власність, що боролась за національне й соціальне визволення! Але над Кубанською Краєвою Радою насміявся Денікін, ніхто її не захистив! А тепер її й зовсім не було, на її місці був «Совет Кубано-Черноморской области», й скрізь по станицях неслася більшовицька проповідь про те, що Кубанська Краєва Рада є організація контр-революційна, що козаки теж контр-революціонери, що іногородні власними силами мусять розв'язати земельне й інші пекучі кубанські питання, що це вони допомогли розбити генеральські контр-революційні сили. І як в 1918 році, з поворотом на Кубань Кубанської влади, на поверх життя виплило не мало людей, які зайнялись жорстокою помстою, одбирали й розпродавали з молотка майно іногородніх, били різками й тих, хто тільки щось негарне сказав й т. п., так і в 1920 р. й пізніше друга верства населення Кубані дала не мало таких людей, котрі діяли з помсти за кров і кривди. Ріжниця тільки в тому, що за часів Ради велась боротьба проти такого способу розв'язання соціальних питань, а за часів московської рдавлади на перших порах откривалась широка безкарна можливість такої діяльності.

При таких загальних умовах і настроях розв'язувалося земельне питання на Кубані. Росподіл земель поміж всіма був вже не тільки програмом якоїсь партії, а став законом, що видала існуюча влада.

Козаки всіма засобами протягом усіх шости років існування рдавлади на Кубані борються проти переведення в життя нового земельного закону. Ця боротьба провадиться ними на станичних радах, в де-яких станицях козакі спробували не визнавати постанов про переділ землі: виїзнили в степ і орали старі свої наділи, або відмовлялись від оранки землі тих іногородніх, що не мали своїх коней. Є станиці, де козаки організовано вели боротьбу з тими козаками, що згоджувались орати за гроші землю іногороднім, які не мали сільсько-господарського інвентарю (ні плуга, ні борони, ні коня, ні вола), иноді цих орачів просто били, а потім кидали в борозни.

Чимало є й таких станиць, що посилали своїх депутатів до Катеринодару, Армавіру, Ростову й навіть до Москви, щоб легальним шляхом боротись проти наділення землею всіх іногородніх.

Під примусом обставин козаки погоджуються тепер дати землю тим іногороднім, котрі дійсно займались хліборобством на Кубані до 1914 ро-

ку, але відмовляються давати землю тим, хто не займався хліборобством або прийшов на Кубань пізніше 1914 р. А таких було багато!

З усіх кінців великого СРСР йдуть люди за землею на Кубань.

Для характеристики цього явища, процитуємо тут статтю, вміщену в газеті «Красное Знамя» за 22. IV. 1925 року:

«В текущем году замечается громадный наплыв на Кубань ходоков со всех уголков нашего Союза. Ежедневно окружное землеустроительное управление осаждается представителями разных концов РСФСР*) и Союзных Республик. Тут и украинцы и закавказцы и сибиряки и жители Западной, Средней и Северной России. Кажется нет ни одной губернии, нет ни одного самого отдаленного уголка Союза, который не прислал бы на Кубань своего представителя-ходока за землей. К сожалению, вместе со славой о нашем черноземе, всюду рознеслось неверное представление о большом количестве свободной земли на Кубани**). Такое ошибочное представление имеется не только в отдаленных местах Союза, но даже у наших ближайших соседей. Отсюда и ходоки. Их много, в большинстве — по несколько человек от общества или группы их посылающей... Между тем, все поездки ходоков совершенно напрасны и, кроме расходов, потери рабочего времени и разочарования ничего желающим переселиться не дают и дать не могут. Причины совершенно ясны: земли на Кубани не много, землеустройство еще не везде прошло и еще много у нас местных хлеборобов, которые земли еще не имеют или имеют в недостаточном количестве».

Завідуючий землеустроєм на Північному Кавказі на засіданні Північно-Кавказського виконавчого комітету в 1925 р. про це говорив так: — «У нас сейчас большой наплыв стихийных переселенцев. Переселение идет так, что земорганам не удается даже узнать, где поселились, какие земли имеются в запасе, какие засеяны. Словом, нет учета! Пример отсутствия учета: 50.000 десятин Кутоевской степи втхомолку заселено переселенцами». («Молот» 15. VII. 1925).

До цих слів ми нічого додавати не будемо, бо вони й так добре характеризують становище Кубані!

В 1920—1924 роках і потягами й на возах їчали на Кубань нові поселенці й займали ті землі, які їм подобались. В наслідок цього на Кубані і в сусідніх землях зявилося багато нових хуторів і «підселків». Є тут люди з Харківської, Полтавської, Курської, Гомельської й інших губернь.

Ніхто ще, на жаль, не підрахував того, скільки нових поселенців прийшло на Кубань за роки 1920—1925.

Нарешті ралвллада розповсюдила й на Кубань закон, згідно з яким право на одержання землі у кожній земельній громаді мають тільки ті, хто прибув у цю місцевість не пізніше 22 травня 1922 р., але на червоноармійців цей закон не розповсюджується: вони, за радянськими законами, мають право одержати землю в кожній станиці, коли б не прийшли туди.

*) Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика... РСФСР.

***) Ще в 1917 році на «Всероссийском Крестьянском съезде» у Петрограді відомий с.-р. В. М. Чернов говорив про «море земель в казачьих областях».

Питання про те, хто й коли прийшов у станицю і чи займався він хліборобством тут, розв'язується на місці кожною земельною громадою через її виборну земельну комісію, але рішення це може бути опротестоване перед вищими органами землеуправління або й перед судом.

Найгостріша боротьба по станицях велась як раз біля питання про те, кого рахувати членами тієї чи іншої земельної громади. Зпочатку ця боротьба провадилась поміж козаками, горцями чи селянами, котрі були членами земельних громад до революції, з одного боку, й тими, хто хотів увійти в них знову, з другого боку. А пізніше всі старі поселенці, та причислені до земельних громад некозаки, почали об'єднуватись у боротьбі проти нових поселенців, що приходили на Кубань після 1920 р. р. В комуністичних газетах досить часто зустрічаємо вказівки на це.

Тепер на Кубані є нові, так би мовити, іногородні, це ті, хто прийшов на Кубань після 22. V. 1922 р.: по Кубанській окрузі їх тепер уже нараховують 29.647 д., а по Армавірській — 16.239 душ, але ці відомості безумовно не відповідають дійсності. По округах Майкопській, Чорноморській та частині Єйського відділу, що приєднана до Донської округи, відомостей про це ми не маємо зовсім, але й без цього ясно, що нові безземельні іногородні на Кубані складають вже тепер десятки або й сотні тисяч душ і з кожним місяцем кількість їх все збільшується.

Радвлада ніби-то не підтримує цих поселенців в їх бажанні одержати землю на Кубані, в той же час сама поселяє на Кубані нових поселенців, так в 1925 р. Виконавчий Комітет Північно-Кавказького Краю ухвалив поселити на Кубані жителів-хліборобів і зробив розпорядження про одведення для них десяти тисяч десятин землі в Чорноморській окрузі. Ми ще не знаємо, в якому розмірі здійснюється радвладною ця постанова, але в 1926 р. де-кільком жидівським родинам одведені були землі в Майкопській окрузі.

Факт недостачі землі для задоволення потреб хліборобського населення Кубані був не раз зконстатований земельними органами радвлади на Кубані; про це не раз писалось в радянських газетах, говорилось на офіційних засіданнях представників радянської влади.

При таких умовах надзвичайно тяжко дати які-будь задовольняючі й зрозумілі пояснення земельній політиці радвлади на Кубані, коли взяти на увагу те, що вона дала німцям біля міста Крпакоткіна (бувший хутір Ромачівський при станції Кавказській) двадцять тисяч десятин дуже родючої землі на концесію на 31 рік.

Німці люди розумні: взяли ці 20.000 десятин біля річки Кубані з будовами попередніх власників, навезли туди сільсько-господарських машин з Німеччини та й халяхнуть собі на здоров'ячко! Дописувач газети «Молот» (за 19. V. 1925) скаржить на те, що — «рабочие концессии (розуміється, не німці) нахолятся в положении кочевников: столов, нет, скамеек тоже, о кроватях и разговору не может быть... рамы в окнах не застеклены и затянута тряпками и камышом»...

Хіба діло в тому, що німецькі капіталісти затикають вікна камішем та ганчірками, через які, звісно, кубанські робітники не побачуть світу білого, питання в тому, через що не роздали цієї землі безземельним кубанцям?! Цеж не десятина й не дві, з-за яких людей вбивають в селі Львівському й скрізь по Кубані, а цілих 20.000 десятин!

Чи Кубань пережила й переживає криваві події, щоб дати можливість німецькій буржуазії одержувати тут величезні земельні концесії?! Чи радвілада обрала Кубанську землю для переведення на ній спроб капіталістичного господарювання?

Не можна також зрозуміти й другого явища в земельній політиці радвілади на Кубані, а саме: землі бунших власників були зараховані у державний земельний фонд; частину цих земель радвілада роздала під «совхозы» (советские хозяйства), а другу частину здала в оренду. Господарювання в совхозах ведеться таким чином, що багато з цих земель оброблялось дуже зле, або й зовсім не засівалось. Наприклад, в районі станиці Ахтирської участок родючої землі в 100 десятин заростає бурьянами з 1920 р. аж до 1926 р.

Тільки в 1925 р. на третьому пленумі Північно-Кавказького Виконавчого Комітету представники радвілади заговорили про наділення цією землею малоземельних громад. Через що ця земля шість років не роздали хліборобам, не відомо.

* * *

Далі наведемо відомости, що маються під руками, про землеустрій по округах Кубанській і Армавірській. Із цілої площі Кубанської округи в 3.389.481 дес. на 1. X. 1924. на підставі радянського закону розмежовано 1.227.233 дес., себ-то поділено 36% цілої площі Кубанської округи, а на 1 жовтня 1925 р. розмежована земля складала вже біля 1.800.000 дес., або 53%.

Про форми землекористування в Кубанській округі маємо такі відомости:

- 1) громадська трудова (паева) земля складає — 93,3%,
- 2) колективна — 0,8%,
- 3) «єдиноличная» — 0,9%,
- 4) меліоративні товариства — 5,0%.

Як бачимо, в Кубанській округі залишається стара форма землекористування — громадська, паева.

За даними газети «Трудовой Путь» Армавірська округа має 1.650.000 десятин землі, зручної для обробки, і 118.000 дес. незручної для оранки; на цьому терені з дрібними хуторами нараховувалось 699 осель; в 1916 р. на землях теперешньої Армавірської округи козацьке населення складало 51,5%, селяне-тубольці (корінні) — 8% і іногородні — 40,5%.

В 1925 р. козацьке населення складало вже тільки 43%, а іногороднє — 57%. Пересічно на 1 душу сільського населення припадає — 2,4 дес.

На 1 жовтня 1925 р. землеустрій був переведений на площі в 1.197.621 десятині, що складалає 68%. В 1923 р. був переведений землеустрій у 29 виселках на площі в 17.000 десятин і наново виділено 13 виселків на площі — 5.590 десятинах. В 1924—1925 р. р. зафіксовано було вже 80 існуючих виселків на площі в 52.000 десятин, з 4.500 дворами і з 22.250 душами о. п.; в цьому ж році організовано 47 нових виселків на 29.000 десят., з 2.500 дворами і з 12.400 душами о. п., так що на 1. X. 1925 р. у Армавірській округі було вже 168 виселків на 103.590 десятинах.

В 1923 р. в Армавірській окрузі колективних господарств було 15 на площі в 4.300 десят.; в 1924 р. був переведений землеустрій ще у 19 колективних господарствах на 4.000 дес., разом у 34 колективних господарств з 8.300 дес.

* * *

«Совхозы». Вище вже було сказано про те, що радянська влада після свого приходу на Кубань завела й тут «совхозы» — совітські державні господарства. Уже в першій половині 1920 р. подібних господарств було на Кубані 62 з засівом в 6.676 десят. На кінці того ж р. кількість їх піднялась до 120 господарств і мали 183.000 дес. всієї землі. В 1921 р. було зліквідовано 41 господарство на площі в 122.417 дес., залишилось — 79 господарств на площі в 60.583 десят., з посівом в 2.279 десят.*):

Р о к и.	Кількість господарств.	С о в х о з и	
		Площа в десят.	Посів в десят.
1920 — літо	62	?	6.676
1920 — кінець	120	183.000	
1921 — кінець	79	60.583	2.279

Таке величезне зменшення за один рік кількості «совхозів», площі, ними засіяної, і посіву, очевидно, пояснюється розпочавшимся тоді вже розподілом земель поміж безземельними, з одного боку, і неврожаєм 1921 р., з другого.

Цікаво звернути увагу й на те, як були забезпечені «совхозы» живим і мертвим інвентарем в р. р. 1920 і 1921**):

Р о к и	Р о б о ч а х о д о б а.		М е р т в и й і н в е н т а р ь			
	Коні.	Воли.	Плуги.	Сіялки.	Косілки.	Молотілми
1920	1.282	767	532	270	192	124
1921	650	685	475	178	265	58
Різниця ±	— 632	— 82	— 57	— 92	+ 73	— 66

Далі маємо відомости про «совхозы» за рік 1925, причому, на жаль, не по всій Кубані (без Чорноморської округи і частини Свіського відділу, що відійшла до Донської округи***):

О к р у г и і а в т о н. о б л.	Кількість господар.	С о в х о з и		
		Посів в десят.	Р о б о ч а х о д о б а: коней	волів
Армавірська	14	21.755	814	1.023
Кубанська	13	2.458	241	151
Майкопська	1	830	52	20
Адигей	2	224	18	8
Кар.-черк.	—	—	—	—
Р а з о м	30	25.267	1.125	1.202

*) «Статистический ежегодник за 1921 р.», стор.: 274—76, 299.

***) Там-же.

***) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 117.

З порівняння даних про «совхози» за р. р. 1921 і 1925 видно, що кількість цих господарств зменшилась, зате посів зріс з 2.279 десят. до 25.267 десят., також збільшилась і кількість робочої худоби. Таким чином, державні господарства ніби-то закріпились на Кубані, але складають вони всього біля 1% всієї площі посіву 1925 р.

* * *

Комуни, артіль. Найчастіше хліборобські комуни на Кубані складались з родин червоноармійців-кубанців, були й комуни з післяреволюційних поселенців на Кубані. Звичайно така комуна забірала панський хутір з землею, з будовами, з сільсько-господарськими машинами й т. п. більшість комун надзвичайно недбало вела своє господарство й наразі такі комуни розкладались, але невелика частина їх продовжує вести комунальне господарство. Є й такі комуни, що з кожним роком значно поліпшують своє господарство.

Кількість колективних господарств в 1920 р., населення їх, розміри посіву і забезпечення їх робочою худобою видно з наступної таблиці*):

	Колективні господарства				
	Кількість.	Населення.	Посів.	Робочої худоби коней	волів
Комуни	369	1.352	1.059	198	87
Артілі	66	293	100	67	2
Разом	435	1.645	1.159	265	89

На одно колективне господарство припадало тільки 2,6 десят. посіву, не кожний колектив мав робочу худобу.

Дані про колективні господарства в 1925 р. видно з наступної таблиці**):

Округи і автоном. обл.	Кільк. господ.	Населення.	Посів.	Робочої худоби коней	волів
Кубанська	166	9.276	15.038	1.125	402
Армавірська	79	5.105	9.662	595	71
Кара-черк.	3	352	371	27	19
Майкопська	34	1.962	1.611	143	15
Чорномор. Довська	Не має відомостей.				
Адигейська	7	515	792	45	8
Разом	289	17.210	27.474	1.935	515

На кожне колективне господарство, пересічно, припадало 59 душ, 91,5 дес. посіву і 8 штук робочої худоби. Порівнюючи ці дані з даними за 1920 р., бачимо, що кількість колективних господарств зменшилась на 146, проте вони далеко краще забезпечені і посівом і робочою худобою.

Щоб хоч до деякої міри схарактеризувати те, як ведеться господарство в колективах, наведемо тут приклади, взяті нами з радянської преси.

*) «Статистический ежегодник» за 1921 р., стор. 274—76.

***) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 116.

Подамо короткі відомости про найбільшу комуну на Кубані. Це в — «Всемирная дружба», що 12.VI. 1920 р. захопила землі, будови, худобу й сільсько-господарські машини у Марії-Магдалинського монастиря, що біля станції Рогівської. Як відомо, цей монастир був гарно впорядкований, добре вів своє господарство. Організатором цієї комуні був козак станції Рогівської — Караух.

В комуні було:

Р о к и.	Чоловіків.	Жінок.	Разом.	С е р е д н и х.		
				Козаків.	Інгород- нубанців.	Інших.
1920	87	110	197	9	181	7
1921	331	353	684	24	616	43
1922	125	113	238	4	234	0
1923	158	144	302	4	298	0
1924	69	77	146	0	146	0

З наведеної таблиці видно, що населення комуні за п'ять років підлягло значним змінам. В 1921 р. на Кубані був особливо розвинутий «бандитизм». У місяці квітні (апреле) було вирізано сусідню комуну «Набат», що оселилась на землях Лебезького монастиря, через що комунари з «Всемирной дружки» охоче приймали до комуні людей, щоб збільшити свої військові сили. В тому ж 1921 р. усіх монашок вони виселили з монастиря. Комуна була озброєна рушницями й кулеметом, усі чоловіки складали роту. Частина комунарів постійно держала сторожу. Комунари орали землю й провадили иншу працю у степу з рушницями за плечима. Так було до 1925 р. В 1920—1921 р. було засіяно комунною — 292 дес., в 1921—1922 р. — 302 дес., в 1922—1923 — 362 д., в 1923—1924 р. — 322 дес. В 1924 р. комуна мала 25 коней, 25 корів, 160 овець, 117 свиней, 362 птахів.

Того ж 1924 р. комунари займали тільки половину всіх келій (окремих хаток). «Келії прийшли в полуразрушенное состояние и производят неприятное впечатление» читаємо в нарисі про діяльність комуні*). Далі там же читаємо: «Соседи коммуны говорят: «У монашек как было хорошо! В кельях и перед кельями было чистоенько, цветники были хорошие... А вы все загадили, перебили стекла, проломали полы, сняли двери, крыши текут, а вместо цветников кучи грязи». И это все верно и сознают это сами коммунары, но ничего не предпринимают для искоренения этого недостатка. На вопрос: «Почему вы не делаете ремонта?» — отвечают: «Они (келії) у нас государственные, мы сделаем ремонт, а государство потом скажет: «Уходите из келий, это не ваши!» Так говорят рядовые коммунисты, такую же мысль, только облеченную в лучшую форму слов, высказывают и верхи коммуны... ..Собор закрыт. Думали устроить в нем паровую мельницу, да боятся, что окрестные жители не повезут к безбожникам».

Комуна має школу. «Из окончивших три мальчика имеют желание поступить во вторую ступень. Но... коммунары против этого, говорят: «Мы будем работать, а они поедут учиться, — только расходы для коммуны... Между прочим, фельдшер отмечает недоверчивое отношение ком-

*) Дия.: «Революция в деревне», т. II, 1925, Москва, стор. 91.

мунаров к медицине. Обращаются к фельдшеру, в большинстве случаев, когда лечение бабки не помогает». Национальный склад коммуны в 1924 році був такий: українців — 128, росіян — 14, поляк — 1, чех — 1, латин — 1, китаець — 1.

В радянських газетах частенько зустрічаємо повідомлення про те, як недбало комунари ведуть господарство. Ось приклад: «Многие колхозы (коллективные хозяйства) не дождалась 1925 г. — умерли, некоторые значительно продвинулись вперед, а некоторые продолжают разорять богатства, принадлежащие рабоче-крестьянскому государству. Если в 1922 году умирающие и разоряющие государство колхозы и говорили, что «нам-де трудно жить, некооперированное население, под влиянием врагов соввласти, враждебно относится к нам и подставляет нам ногу», то в настоящее время причиной уважительной такое оправдание считать нельзя. В Брюховецком районе по соседству расположены два колхоза: «Общий труд» и «Зерно». «Общий труд» от государства получил великолепное хозяйство, значительную часть которого разорил и продолжает разорять. Взять хотя бы ветряную мельницу: стоит она, как сирота, крылья обломались, подтоварники пниют. Единственное назначение мельницы теперь — служить маяком, показывать, где в степи притаился колхоз. Комунары внимания не обращают на то, что они своим ведением хозяйства, внутренними раздорами, а иногда п'янством и дракой, подрывают авторитет с.-хоз. кооперации. Пора разорителей убрать, а имуществом пусть пользуется тот, кто умеет хранить хозяйство». («Красное Знамя» за 1925 рік, № 164).

Що ми можемо сказати проти такого розумного заклик?! Звісно, ще краще було б, як би з цілої Кубані «разорителей убрать!»

А ось приклад доброго ведення господарства:

«Второй колхоз — «Зерно» от государства получил несколько построек и больше ничего. В настоящее время там виднеются жилые хаты, построенные колхозом, и сарай и инвентарь, нажитый бедняками. Все в исправном виде. Семейного раздора не замечается и от населения имеет этот колхоз хорошие отзывы и отношение к нему населения самое хорошее. Вот как разнятся колхоз от колхоза».

* * *

Із всього сказаного про земельне питання на Кубані, бачимо, що це питання ще не розв'язане там за минулі шість років панування рад-влади, бачимо, що тепер там наділяють землею усіх, хто прибув на Кубань до 22-V-1922 р., але це не розв'язує ще земельного питання, бо в де-яких станицях на душу припадає менше однієї десятини, а в де-яких і по 3—4 десятини, з другого боку, значна кількість інгороднього населення немає чим обробити землю й через те здає її в оренду за гроші, за зерно, оддає з половини і т. п., або й повертає її знову до станичного земельного фонду. Так от у станиці Дядьківській за один рік було повернуто 550 десятин, у станиці Ільській теж більше 500 десятин і т. д.*).

*) «Революция в деревне», т. II, стор. 66—72.

В багатьох станицях й селах землю дали тим, хто не мав на неї права навіть на підставі радянських законів, а є такі станиці, що до 1926 року ще ні разу не робили переділу землі.

* * *

Ще не так давно було те, що на шляхові розвитку російської держави — Российской Империи ніби-то стояли черкеси, що з давніх давнь, ще до народження Христа, жили на Кубані. Жили й господарювали, як уміли. Царська Росія розпочала з ними війну. Зруйнувавши Запорозьку Січ, царський уряд переселив на Кубань частину Запорозьких козаків — Чорноморське військо і втяг їх у війну з вільними синами гор — Черкесами. Потім примусом були переведені на Кубань донські козали. Війна була довга й кривава. Черкеси надзвичайно хоробро й завзято боронили свою землю, але не змогли витримати натиску цілої Росії.

В 1864 р. їх останній аул попав до рук російськ. військ. І що ж з ними було зроблено? Їх вигнали з гір, де жили вони не менш 2.000 років, зруйнували їхні аули, знищили небагато їхнє господарство! Черкеси почали тікати до Турків. За офіційними відомостями, їх переїхало до Анатолії більше 400.000 д., а скільки ще їх було потоплено у Чорному морі?!

Черкеські землі роздали закубанським козацьким станицям. За час від 1861 р. до 1864 р. на бувших черкеських землях за Кубанню було засновано 111 станиць. Людей для цих станиць брали там, де тільки було можливо (з Куб. коз. війська — 147 сімей, з бувшого Чорноморського — 3.850 сімей, бувшого Лінейного — 4.490, Терського — 51, Донського — 1.008, Азовського — 1.051, Оренбургського — 425, Уральського — 83, салдат Кавказької Армії — 1.014, державних селян — 1.338, ріжних — 929 сімей).

З приводу цього російська газета «Русский Инвалид» (№ 29 за 1868 р.) писала тоді: «в 1864 г. положение Куб. обл. было вполне обезпечено: 220.000 душ воинственного населения Кубанского войска занимали самые горы, тогда как 100.000 горцев, выселенных на плоскость, были разобщены друг от друга».

Так був здійснений «высочайше утвержденный в конце 1858 г. план о колонизации обоих скатов Кавказского хребта воинственным христианским населением», — писав тоді — «Русский Инвалид».

Чи не нагадує нам політика більшовицького уряду політики царського уряду: і той і другий не спинились перед пролиттям рік крові, щоб тільки захопити й утримати в своїх руках багату Кубань. Ріжниця тільки в тому, що 60 років тому знищили черкесів, а тепер нищать козаків і черкесів; 60 років тому на Кубані селили «воинственное христианское население», а тепер населяють «воинственных» червоноармійців. Тоді були одні умовини, а тепер інші, а суть — однакова.

* * *

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО.

До революції Кубань була крайною сільсько-господарською, такою вона залишилась і при радьладі, а тому саме положення сільського господарства на Кубані характеризує добробут її населення. На нашу думку, положення сільського господарства на Кубані можна схарактеризувати: 1) розмірами площі землі, засіяної різними культурами, і урожаєм взагалі або з десятини посіяного, 2) кількістю худоби, як робочої, так м'ясної й молочної. Порівняємо дані про стан сільського господарства в нашій країні під радянською владою з даними перед захопленням Кубані більшовицькими військами.

Площа засіву. Різними культурами на Кубані засівалося щороку за останні перед війною часи (пересічно)	3.140.000 дес.
р. 1917 було засіяно*)	2.888.000 «
р. 1919 « « **)	2.781.000 «
р. 1920 « « ***)	1.987.000 «

Отже участь Кубані у світовій війні, з 1914 р. до 1917 р., викликала зменшення загальної площі засіву на 252.000 дес., а боротьба Кубані за свою незалежність ще на 107.000 дес., разом на 359 тис. дес., або на 12%.

Катастрофально падає посівна площа р. 1920: замість попередніх 2.781.000 дес. цього року було засіяно лише 1.987.000 дес., себ-то зменшення зразу на 794.000 дес. чи на 28,5%.

Це був страшний для Кубані рік завойовання її більшовиками: в січні вони вступили на Кубанські терени, а в початку березня вже захопили Катеринодар; в результаті — недосіяно ярівих 800.000 дес.

Цікаво подивитись, яким змінам підлягла площа засіяного різними с.-г. культурами, коли порівняти 1917 р. з 1920 р.:

	в 1917 р.	в 1920 р.	+ —
	тисячі десятин.		
Пшениця озима	1.082	791	— 291
Пшениця ярова	384	243	— 141
Жито озиме	18	14	— 4
Жито ярове	10	7	— 3
Просо	14	12	— 2
Гречка	2	6	+ 4
Горох, квасоля й инш.	3	1	— 2
Ячмінь	694	452	— 242
Овес	129	71	— 58
Кукуруза	118	142	+ 24
Соєвник	290	136	— 152
Льон	9	2	— 7
Прядиво	4	8	+ 4
Картопля	24	24	—
Табак	15	2	— 13
Баштанн й городи	32	43	+ 11
Буряки	2	1	— 1
Трави	46	24	— 22
і инші.			

*) Див.: «Кубанский настольный Календарь на 1920 год», виданий «Куб. Союзом Потреб. Обществ», Катеринодар, 1920, стор. 16.

**) Дм. Мерхалек. «Материалы по эконом. полож. Куб. Края», стор. 9.

***) Див.: «Статистический ежегодник» 1918—1920, вып. 1, Москва, 1921, стор. 340—341.

З цієї таблиці видно, що з 1917 р. до 1920 р. засів пшениці озимої й ярової зменшився на 430 тис. дес., жита на 7 тис. дес., ячменю на 242 тис. дес., тютюну на 13 тис. дес., сояшника — на 152 тис. дес. і т. и., себ-то, тільки по п'яти головних культурах зменшення рівно 844 тис. дес. Площа засіву кукурузи зросла на 23.000 десятин, баштанів і городини — на 11.000, гречки — на 3.700 десятин. Це збільшення пояснюється, очевидно, тим, що на весні 1920 р. безземельні іногородні стали одержувати землю й засівати її, в першу чергу, баштанами, городинною, кукурузою, гречкою й т. и.

Сбор хлібів. Під руками ми не маємо точних відомостей про те, як змінювалась площа посіву по всій Кубані в наступних роках, натомість маємо дані про сбор хлібів на Кубані в рр. 1920—1922. Ось вони:

1. До війни щороку (пересічно) збирали на Кубані	224.000.000 пудів або 100 %
2. у 1920 році зібрано всього тільки	94.144.000 « « 42 %
3. « 1921 « « « « (рік голоду)	62.281.000 « « 27,8%
4. « 1922 « « « «	113.044.000 « « 50,5%

З порівняння валового збору врожаю за перші три роки перебування московської радвлади на Кубані зі збором довоєнним бачимо, що в 1920 році зібрано менше, ніж за рік миру, на 130.000.000 пудів, або на 58%, за 1921 рік — менше на 162.000.000 пудів, або на 72,2%, за рік 1922 — менше на 111.000.000 пудів, або — 49,5%, за три роки недобрано 403.000.000 пудів хліба. На власні потреби (споживання й посів) в нормальні роки для Кубані було необхідно біля 124 міл. пудів зерна на рік. Отже 1920 р., давши збору 94 міл. пудів, визначив дефіцит зерна в 34 міл. пудів; цей дефіцит сяк-так було покрито зі запасів попередніх років, хоч в цей же час десятки мільонів пудів вивезено на Московщину. Неврожайний 1921 р. дав збору 62 міл., с.-т. тільки половину власної потреби; біля 50—60 міл. пудів треба було б ввезти на Кубань; в цей час зерно й борошно вивозились з неї, а кубанцям було полишено право вмирати з голоду.

Зміни в с.-г. на Кубані, в загальних рисах, підходять дуже близько до змін у сільському господарстві на сусідніх землях: на Донщині, Терщині й Ставропольщині, а через те ми наведемо дані про засів і урожай на Південно-Східних Землях, а, разом з цим, ці дані порівняємо з відповідними даними по Московському району (губерні — Московська,

Роки.	Кубань, Дон, Терек, Ставропольщина.				Московський промисловий район			
	Засіяно в тисячах десятин	%%	Зібрано зерна в тисячах пудів.	%%	Засіяно в тисячах десятин	%%	Зібрано зерна в тисячах пудів.	%%
1909—1912	12.033,6	100,0	578.238	100,0	4.393,0	100,0	176.448	100,0
1916	9.685,0	80,4	347.554	60,1	3.403,6	77,4	140.999	79,9
1917	8.931,3	74,2	376.372	65,8	3.397,2	77,3	104.564	59,3
1920	6.202,3	51,4	222.514	38,5	2.630,7	59,8	95.899	54,3
1921	5.810,1	48,2	130.329	22,5	2.744,2	62,4	96.952	54,9
1922	4.514,8	37,5	227.058	39,2	3.103,8	70,6	122.602	69,5

Володимирська, Івано-Вознесенська, Костромська, Нижегородська, Рибинська, Тверська й Ярославська*). (Див. табл. на стор. 104 вишу).

За цими даними загальна площа посіву на Південно-Східних Землях в 1922 р. проти 1913 р. зменшилась на 7.518.800 десятин, або на 62,5%, а в Московському районі — на 1.289,2, або на 29,4%. Тут збор 1922 р. менше щорічного пересічного збору 1909—1913 р.р. на 351.180.000 пудів, або на 60,8%, а в Московському районі на 53.846.000 п., або на 30,5%.

Далі, порівнюючи ці два райони відносно площі посіву тільки в 1920—1922 р.р., себ-то з моменту, коли радянська московська влада опанувала Кубанню, ми бачимо, що на Південно-Східних Землях р. 1920 було засіяно 6.202.300 десятин, а в 1922 р. вже тільки 4.514.800 десятин, або констатуємо зменшення на 1.687.500 десятин (або на 27,2%), а в Московському районі в 1920 р. було засіяно 2.630.700 десятин, а в 1922 р. — 3.103.800 десятин, або за два роки збільшення на 473.100 десятин (+ 18%).

Скогарство. Боротьба на Кубані 1917—1920 рр. викликала в сільському господарстві значні втрати на конях, худобі, вівцях, свинях і т. п. Це видно з наступної таблиці:

Роки.	Коні.	Воли, корови, телята.	Вівці.	Кози.	Свині.
1917**)					
Без Чорноморської округи	985.000	1.497.000	2.654.000	107.000	942.000
1920***)					
По Куб.-Чорн. обл.	812.000	1.135.000	1.216.000	52.000	834.000
Різниця ±	-173.000	-362.000	-838.000	-55.000	-108.000

Така кількість коней й т. п. у 1917 р. нарахована тільки по бувшій Кубанській області, а в 1920 р. кількість коней й т. п. нарахована по бувшій Кубанській області й Чорноморській губернії, а значить змен-

Райони-роки.	Коні.	Воли, корови, телята.	Вівці.	Кози.	Свині.	Разом.	
						голів.	%
Південно-Східний Край.†)							
1916 рік	2.882.100	1.775.800	9.447.800	613.100	2.338.900	17.025.400	100,0
1920 „	1.742.200	1.551.800	4.724.200	322.900	1.044.400	9.885.200	58,0
1921 „	1.598.400	1.455.800	4.971.900	455.800	1.189.800	9.671.500	56,3
1922 „	982.500	1.131.400	2.476.600	235.000	252.200	5.065.700	29,7
За 6 років 1916-22 +	-1.899.600	-622.200	-4.971.200	-275.100	-2.076.600	-11.864.700	70,3
За 1920-22 р. +	-779.700	-420.400	-2.247.600	-84.900	-1.292.200	-4.824.800	
Московський район (в губернії).††)							
1916 рік	1.420.100	1.974.100	3.611.900	33.800	471.300	7.211.200	100,0
1920 „	1.293.200	1.765.600	3.158.000	43.100	107.500	6.367.500	88,3
1921 „	1.288.400	1.759.200	3.825.400	58.400	182.500	6.585.200	96,4
1922 „	1.334.500	1.832.700	3.786.200	77.000	189.200	7.193.600	99,75
За 6 років 1916-22 +	-85.500	+158.600	+168.300	+43.200	-303.100	-17.600	-0,25
За 1920-22 р. +	+41.200	+ 67.100	+622.200	+33.900	+61.700	+828.100	

*) Див.: «Сборник статистических сведений» 1918—1923, Москва, 1924, стор. 122.

***) Див.: «Кубанский настольный календарь на 1920 г.». Стор. 17.

***) Див.: «Статистический ежегодник» 1916—1920, вып. II, Москва, 1921, стор. 340—341.

†) Див.: «Сборник статистических сведений» 1918—1920, Москва, стор. 138—139.

††) Там-же, стор. 136.

шення за вказані роки по цілій Кубані в дійсності більше на ту кількість коней й т. п., яка в 1917 р. була в бувшій Чорноморській губернії *).

Тепер знову порівняємо Південно-Східні Землі з Московським районом відносно кількості коней, худоби, овець, свиней і т. п. (Див. табл. на стор. 105 внизу).

Таким чином, на Південно-Східних Землях з 1916 р. до 1922 р. бачимо величезне зменшення кількості коней на 1.899.600 голів, крупної худоби — на 642.000 голів, овець — на 6.971.200 голів, коз — на 375.100 голів і свиней — на 2.076.600 голів, всього зменшилось на 11.964.700 голів, або на 70,3%, в той час як у Московському районі бачимо зменшення тільки кількості коней на 85.600 голів і свиней на 302.100 голів, проти тому крупної худоби стало більше на 158.600 голів, овець — на 168.300, коз — на 43.200, в результаті — зменшилося всього лише на 17.600 голів, або на 0,25%.

Таким чином в 1922 році на Північному Кавказі залишалось тільки 29,7%, а в Московському районі 99,75% того, що було в 1916 р.

Ще більш цікава картина получається, коли ми візьмемо для порівняння тільки роки 1920—1922 (три перші роки радвлади на Південно-Східних Землях).

	Південно-Східні Землі.	Московський район.
Коні	— 779.700	+ 41.200
Худоба	— 420.400	+ 67.100
Вівці	— 2.247.600	+ 622.200
Кози	— 84.900	+ 33.900
Свині	— 1.292.200	+ 61.700
Разом ±	— 4.824.800	+ 826.100

Як відомо, в 1920 р. радянська влада опанувала майже всією тією територією, якою володіє й тепер, внутрішніх фронтів вже не існувало, також з Польщею війна була припинена, наступили, так би мовити, мирні часи творчої праці. І ми бачимо, що Московський район дійсно багатіє: за три роки, з 1920 до 1923, площа засіву в цьому районі, як сказано вище, збільшилась на 473.100 десятин, зросло також на 626.100 голів число коней, овець, свиней і т. п.

Зовсім инше бачимо в сільському господарстві Південно-Східних Земель: за цей час засів зменшився на величезну площу в 1.687.500 десятин, а кількість коней, овець, свиней, волів і т. п. зменшилась на 4.824.800 голів. Коли ці величезні втрати на площі засіву й на худобі ми перевели б на гроші, то краще зрозуміли б мову цих чисел. Вони наочно свідчать про страшну й грізну руйнацію сільського господарства на Північно-Східних землях за часів радянської влади.

Коли пригадаємо тепер і те, що у другій половині 1923 р. з однієї Кубані взято 10.800.000 пудів продукату, а з величезного району 14-ти російських губернь тільки 7.439.000 пудів, то німі статистичні дані, які взяті з московської статистики, а не з еміграційної преси, починають оживати й краще всяких промов характеризувати і політику

*) За даними книжки: П. И. Лященко: Юго-Восточный статистический сборник. Ростов на/Д., стор. 17, в 1914 р. в Чорноморській губернії було: коней — 12.135, волів і коров — 29.023, овець — 7.140, коз — 14. 729 і свиней — 10.976 голів.

радвлadı і стан сільського господарства на Кубані й на всьому Північному Кавказі.

З метою характеристики стану сільського господарства на Кубані в 1920—22 р.р., а також і положення цієї країни в СРСР, ми наведемо тут ще деякі дані. Візьмемо й порівняємо Московський район (8 губернь) з Кубанню відносно того, скільки господарств без посіву, без робочої худоби, без корів, припадало на кожні 100 господарств в цих країнах за роки 1917, 1920 і 1922.

Р а й о н и.	Р о к и		
	1917	1920	1922
<i>Кубанський *):</i>			
з кожних 100 господарств без посіву було	29	31,4	17,3
« « « « « « робочої худоби було	38,4	40,7	44,9
« « « « « « корів було	36,6	39,1	39,1
на 100 душ населення було корів	20,9	19,5	15,9
<i>Московський:</i>			
з кожних 100 господарств без посіву було	17,0	7,6	5,7
« « « « « « робочої худоби було	36,6	35,7	37,0
« « « « « « корів було	21,2	17,8	19,2
на 100 душ населення було корів	17,3	19,5	18,7

Помічаємо: 1) відсоток господарств без посіву на Кубані значно більший, ніж у Московському районі: в 1922 р. на Кубані без посіву було 17,3%, а в Московському районі — 5,7%; 2) відсоток господарств без робочої худоби знову на Кубані більший ніж у Московському районі: в 1922 р. на Кубані — 44,9%, а в Московському районі — 37,5%; 3) на 100 душ сільсько-господарського населення в 1922 р. на Кубані припадає 15,9 корів, а в Московському районі — 18,7.

Гірка доля хлібороба, у якого нічого не засіяно, який немає коняки, тяжко живеться його дітям, коли в господарстві немає корови. Як бачимо з даних радянської статистики, відсоток таких хліборобів-бідолаг на Кубані в 1922 р. був більший, ніж у Московському районі. Ми зовсім не задримо московським хліборобам, навпаки, ми б бажали, щоб у кожному дворі там була не одна, а дві-три корови, щоб у всіх хліборобів були й коні, малась би й засіяна нива. Ми тільки констатуємо той факт, що за перші три роки перебування радвлadı на Кубані положення хліборобського населення її з кожним роком гіршало й гіршало, а в той же час загальний стан господарства хліборобів московських помітно покращав.

Чи не цим саме пояснюється і той факт, що в 13 губернях Московського району в революційних трибуналах було майже стільки контрреволюційних справ за рік, скільки на одній Кубані; в Калузькій за рік 9, в Костромській — 9, а на Кубані коло 900. Там радвлıda є своя, рідна влада, вона дає селянам землю, худобу; тут, на Кубані, вона чужа, вона тільки бере, бере землю, зерно, худобу й все інше!

* * *

*) Див.: «Сборник статистических сведений» за 1918—1923, Москва, 1924, стор. 108—112.

Як пишуть радянські газети, з 1923 р. посівна площа на Кубані знову потроху стала збільшуватись. За даними «Центрального Статистичного Управління» у Москві в цьому (1923) році на Кубані було засіяно всього 2.090.900 дес.*), проти 1.987.000 дес. 1920 р. (+103.900 д.).

В Кубанській окрузі, котра займає приблизно третину площі цілої Кубані, за радянськими даними, було засіяно в 1916 р.***) 1.391.000 дес. — 100,0%, а в 1925 р.***) 1.317.109 дес. — 98,9%.

В Армавірській окрузі було засіяно:

Роки.	Площа засіву в десят.	%
1916	819.898	100,0
1922	435.094	53,0
1924 †)	616.660	75,0
1925 ***)	758.619	92,5

За даними «Северо-Кавказского Краевого Статистического Управления»****) в 1925 р. на всій Кубані було засіяно:

Округи.	Площа в десятинах.
Армавірська	712.580
Майкопська	133.880
Адигеє-черкеська	74.516
Карачаєво-черкеська	50.339
Кубанська	1.317.109
Донська (Свіський відділ)	300.000
Разом	2.588.424, або 82,9%
В 1913 році було засіяно	3.140.000, або 100,0%

Площа засіву на Кубані в 1925 р. не досягла ще розмірів 1916 р. (92,5%—98,9%) і була ще значно меншою площі засіву 1913 р.

* * *

Але чи поліпшало польове господарство якостно? На цей запит находимо таку відповідь в радянській пресі: «Урожайность за последние годы была значительно ниже (процентов на 25) по сравнению со средней урожайностью довоенной... Качество обработки за последние годы во многих районах не улучшилась, а ухудшилась, засоренность полей огромна, головня уничтожает не менее 10% урожая, причиняя ежегодно убыток 8—10 миллионов рублей (тільки по Кубанській одрузі — П. М.). Основной причиной плохой техники полеводства является недостаток рабочего скота и мертвого инвентаря. Нагрузка посевами на одну рабочую лошадь увеличивается: в 1916 году на 1 лошадь приходилось 3,4 де-

*) «Статистический ежегодник за 1922—1923 г.», вып. I, Москва, 1924, стр. 120.
 **) «Красное Знамя», 3-X-1925.
 ***) «Статистический справочник по Северо-Кавк. Краю», Ростов на/Д., 1926, стор. 105
 †) Див.: «Трудовой Путь» 20-X-1926.

сятини посева, а в 1925 — 4,6 десятини, т. е. нагрузка возросла на 35%. В северо-восточном районе округа в истекшем году площадь посева доведена уже до 7 десятин на 1 рабочую лошадь. Правда, стальной конь — трактор уже переложил часть работы на свои плечи, но в общем хозяйстве округа работа трактора еще мало заметна*).

Щоб ця заява комуністичної газети стала більше зрозумілою, наведемо далі статистичні дані про те, який відсоток хазяйств Кубані не мав зовсім коней, робочої худоби і корів, а також машин для оранки землі і для уборки врожаю в 1925 р.**):

Округи	Загальна кількість хазяйств.	Із кожних 100 хазяйств не мали:						
		Плугів і букарів		Косілок		Коней	Робочої худоби	Корів
		Кількість	% %	Кількість	% %			
Армавірська	141.178	80.278	56,8	124.717	88,4	54	45	36
Кубанська ..	232.359	126.805	54,5	195.047	83,9	42	41	35
Майкопська	51.929	35.091	67,6	49.811	95,9	65	44	38
Разом ..	425.466	242.174	56,9	369.575	86,8	Пересічно		
						53,6	43,3	36,3
						або		
						228.000	183.000	153.000

Таким чином, 56,9% хазяйств не мають чим виорати землю, а 86,8% хазяйств не мають косілок. Далі: у 53,6% хазяйств Кубані немає коней і 43,3% не мають зовсім робочої худоби (ні коней, ні волів).

Ці статистичні відомості досить виразно говорять про те, в якому надзвичайно тяжкому стані працюють бідологи хлібороби на Кубані під радянською московською владою: тільки по трьох округах Кубані 242.174 хазяйства не мають ні плугів ні пугарів, 228.050 хазяйств не мають коней, 184.227 хазяйств не мають ні волів ні коней!

До світової війни на Кубань щороку довозилось біля 1½ міль. пудів різного роду сільсько-господарських машин***):

1910 р.	1911 р.	1912 р.
(в тисячах пудів)		
1.558	1.378	1.529

Довіз с.-г. машин на 1 душу населення до війни був такий***):

	1910 р.	1911 р.	1912 р.
(в пудах на 1 душу):			
Воронізька губернія	0,13	0,16	0,21
Курська губ.	0,07	0,10	0,12
Харківська губ.	0,18	0,25	0,36
Донська область	0,54	0,49	0,42
Кубань	0,60	0,50	0,54

*) «Красное Знамя» за 3-X-1925.

***) Див.: «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», 1926, стор. 128.

****) Д. Мерхалев. «Материалы по экономическому положению Кубанского Края», стор. 59—61.

Зпочатку світова війна, а потім горожанська майже зовсім припинили довоз с.-г. машин на Кубань. Большевики за 6 років свого панування не наладили постачання с. г. машин для Кубані, через те абсолютна кількість їх з кожним роком не збільшується, а зменшується. На наступній таблиці порівнюємо кількість деяких с.-г. машин на Кубані за рр. 1914 і 1925:

С.-г. машини.	Кількість машин.		Різниця ±	
	1914 *)	1925 **)	Кількість	% %
Плуги	335.900	235.100	— 100.800	— 30,3
Косілки	68.900	51.800	— 17.100	— 24,5
Снопов'язалки	28.400	17.000	— 9.400	— 35,6
Віялки	112.300	75.000	— 37.300	— 33,2
Молотілки:				
а) парові	4.700	4.600	— 100	— 2,1
б) кінні	700	300	— 400	— 57,1

Таким чином, на підставі цих даних можна сконстатувати, що з 1914 р. до 1925 р. кількість плугів зменшилась, приблизно, на 100.800 штук, або на 30,3%, косілок — на 17.100 штук, або 24,5%, снопов'язалок — на 9.400 штук, або на 35,6%, віялок — на 37.300 штук, або на 33,2% і т. д.

До такого стану большевицька влада довела за 6 років колись багату країну — Кубань!

Коли большевики завойовували Кубань (1917—1920), вони вели саму ганебну агітацію проти кубанського казачтва й черкесів, проти Кубанської Ради й Кубанського Уряду; вони не спинялись ні перед чим, аби тільки захопити Кубань.

Тепер населення Кубані добре бачить, що дала йому большевицька московська влада. Землю поділили «по числу едоков», кожний, хто хотів, одержав її на Кубані, але чи ліпшою стала од цього доля хлібороба?

Ні, бо більше $\frac{1}{2}$ хліборобських господарств не мають чим виорати цю землю, більше $\frac{1}{5}$ — не мають, що запрягти хоч би в чужого плуга!

Самі большевики добре розуміють, що правильне розв'язання земельного питання не полягає в розділі її «по числу едоков». Учитель большевиків, В. Ленін, ще в 1917 р. на Всеросійській зїзді Селянських Депутатів гаявив:

«Крестьяне часто говорят — земля разгородится, будет вольная земля и вольный труд. Значит ли это, что земля передается всем трудящимся? Нет, не значит!... Землю есть нельзя, а чтобы хозяйничать, нужно иметь орудия, скот, приспособления, деньги! Без денег, без орудий хозяйничать нельзя!»***).

Як забезпечена робочою худобою решта господарств Кубані, видно з наступної таблиці†):

*) Д. Мерхалев. «Материалы по экономическому положению Кубанского Края», стор. 59—61.

**) «Статистический справочник по Северо-Кавказскому Краю», 1926, стор. 128—129.

***) А. С. Мартынов. «Ленин и аграрный вопрос», 1924, стор. 53.

†) Див.: «Итоги сельско-хозяйственной переписи 1925 г. по Сев.-Кавк. Краю», Ростов, стор. 20.

О к р у г и	1925 рік.				% % господар. без робочої ху- добн.	Разом % %
	% % господарств, котрі мають робочої худоби:					
	1 шт.	2 шт.	3 шт.	4 шт.		
Армавірська	23,2	23,9	4,5	3,7	44,7	100
Майкопська	27,0	22,3	3,5	2,8	44,4	100
Кубанська	17,6	27,7	7,0	7,1	40,6	100

Як бачимо, поруч з господарствами, що зовсім не мають робочої худоби (43,3%) значний відсоток, від 17,6 до 23,2, складають господарства, котрі мають тільки одного коня, або вола. Таких господарств тільки по трьох округах Кубані було нараховано р. 1925 — 96.155. Господарства, що мають 2 штуки робочої худоби, складала тільки $\frac{1}{5}$, ті — що мають 3 штуки — $\frac{1}{20}$, приблизно $\frac{1}{22}$ складають ті господарства, що нараховують 4 штуки робочої худоби й більше.

За даними перепису 1925 р. на Північному Кавказі, з точки погляду забезпечення господарств робочою худобою, відбулись такі зміни в 1920—24 рр.*):

Роки	% % господарств					
	без робочої худоби	з 1 голою	з 2 голою	з 3 голою	з 4 голою	з 5 голою і більше
1920	39,3	16,8	24,6	8,8	6,5	4,0
1924	47,9	24,8	19,6	4,6	2,2	0,9

Кількість господарств без робочої худоби, порівнююче, зросла з 39,3% до 47,9%, — господарств з 1 головою робочої худоби теж, порівнююче, зросла (16,8%—24,8%). З другого боку, % господарств з 2—5 головами робочої худоби зменшився.

Теж саме можна сказати й про забезпечення господарств коровами**):

Роки	% % господарств					
	без коров.	з 1 коров.	з 2 коров.	з 3 коров.	з 4 коров.	з 5 коров.
1920	35,1	37,7	17,7	6,0	2,2	1,3
1924	40,3	41,7	13,0	3,4	1,1	0,5

Порівнююче на обох таблицях 1920 р. з 1924 р., мусимо сконстатувати значне збільшення % господарств пролетарських (без робочої худоби і без коров), і напівпролетарських, і значне зменшення % господарств, котрі мають 3—5 голов худоби.

* * *

Населення Кубані уперто веде тяжку боротьбу за своє існування. Ті сотні тисяч господарств Кубані, котрі не мають ні робочої худоби, ні машин для обробки землі чи вборки врожаю, або мають те й друге в малій кількості, виробили ріжнотипні форми співпраці. Дані сільсько-господарського перепису р. 1925 на Північно-Кавказ. Краєві, що торкаються цього питання, можна представити на такій таблиці***):

*) А. А. Пономарев. «К характеристике расслоения северо-кавказской деревни», 1925, Ростов на/Д., стор. 41.

***) Там-же.

***) Див.: «Итоги с.-х. переписи 1925 г. по Сев.-Кавк. Краю», стор. 37.

Райони.	Склад сім'ї на 1 господарство.	% господарств, котрі обробляють свою землю.					
		Свою худобу і своїм інвентарем.	Свою худобу і найманним інвентарем.	Наймною худобою і своїм інвентарем.	Наймною худобою і найманним інвентарем.	«Спрягокою».	Рівними способами
Кубанський ..	5,13	21,8	1,7	1,0	27,9	23,7	23,9
Армавірський	4,77	14,3	1,7	0,8	36,4	43,4	2,4
Майкопський	4,67	18,1	2,6	1,1	35,9	28,8	13,5

Свою худобу і своїм інвентарем в 1925 р. обробляло землю тільки 14,3%—21,8% господарств Кубані, або загалом менше $\frac{1}{5}$ частини їх; «спрягаються» для обробки землі приблизно $\frac{1}{2}$ господарств; також значний відсоток господарств (27,9%—35,9%) — обробляють землю наймною худобою і найманним інвентарем.

Ці дані свідчать про те, що життєздатних господарств на Кубані в 1925 р. було приблизно $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{3}$ частина, це ті господарства, що мають і свою робочу худобу і свій інвентарь; безумовно нежиттєздатними є господарства, котрі для обробки землі наймають і худобу і інвентарь; тільки по трьох округах (Кубанській, Армавірській і Майкопській) таких господарств нараховано більше 140.000. Коли до цього прирахувати подібні господарства (що наймають інвентарь і худобу) з других районів Кубані (Карачаєво-черкеський — 5.300 господарств, Адигейський — 4.000, Чорноморський — 5.000, Єйський — 12.000, разом 26.300*), то таких господарств по перепису 1925 р. нарахуємо біля 166 тисяч. Маючи на увазі й те, що, за даними того ж перепису, на 1 господарство на Кубані припадає пересічно біля 5 душ сім'ї, ми прийдемо до висновку, що в 1925 р. до подібних нежиттєздатних господарств належало більше 800 тисяч населення Кубані!

* * *

Тепер подивимось, як були забезпечені посівом хлібороби Кубані в 1925 р.

За даними перепису цього року по трьох округах Кубані було нараховано господарств, що не мали зовсім посіву**):

Округи	Без посіву		Склад сім'ї на 1 господарство
	господарств	вони скла-дали % %	
Армавірська	11.834	8,3	3,14
Майкопська	4.734	9,0	3,11
Кубанська	25.180	10,7	3,42
Разом	41.748		

*) Див. «Итоги с.-х. переписи по Сев.-Кавк. Краю», стор. 37; стор. 20-В.
 **) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 132—136.

Як наведено вище в 1917 р. безпосівні господарства на Кубані склали 29%, а в 1925 р. — 9,8%*), себ-то за п'ять років майже $\frac{1}{3}$ всіх господарств Кубані, котрі були до війни безпосівними, стали засівати. Не дивлячись на цей факт, кількість безпосівних господарств по трьох округах в 1925 р. ще досягала великого числа — 41.748, з населенням, приблизно, в 133 тисячі душ!

Росподіл тих господарств Кубані, що мали р. 1925 посів, можна бачити з наступної таблиці**):

О к р у г и	% % господарств, котрі мали посів в розмірі:											
	до 1 десят.		1,1—4 десят.		4,1—8 десят.		8,1—16 десят.		16,1—25 дес.		25,1 д. і більше	
	госпо- дарств	% %	госпо- дарств	% %	госпо- дарств	% %	госпо- дарств	% %	госпо- дарств	% %	госпо- дарств	% %
Чорноморська ..	591	10,1	3.051	51,3	1.521	25,1	597	9,6	43	0,7	00	0,0
Майкопська	11.169	21,9	23.831	48,3	9.508	17,9	2.521	4,6	188	0,3	00	0,0
Армавірська ..	10.903	7,9	50.342	35,9	38.444	27,1	24.045	16,9	4.608	3,2	1.002	0,7
Карачаєво-черк..	3.645	22,5	8.157	50,1	2.093	12,7	972	5,3	287	1,7	18	0,1
Адигеє-черк. ..	2.210	11,9	9.051	48,0	5.191	26,5	1.682	8,5	123	0,6	00	0,0
Кубанська	15.608	8,8	63.190	27,4	72.342	27,1	45.925	19,3	8.729	3,7	2.285	1,0
Разом	44.128	10,4	157.602	37,2	129.099	30,5	74.842	17,9	13.956	3,3	3.305	0,7
47,6%												
78,1%												
З посівом всього 422.950.												

З наведених цифр видно: 1) що господарства з посівом до 1 дес. по одних округах Кубані складають 7%—8%, (Кубанська, Армавірська), а по других — 22% (Майкопська, Карачаєво-черкеська), 2) господарства з засівом від 0,1 дес. до 4-х десятих складають в Чорноморській окрузі — 61,4%, Майкопській — 68,2%, Армавірській — 43,8%, Карачаєво-черкеській області — 72,6%, Адигеє-черкеській області — 59,9% і в Кубанській — 34,2%. Цих господарств нараховано р. 1925 — 201,748, або 47,6%.

Такі господарства самі большевики називають «карліковими».

Господарств, що засівали від 4-х до 8 десятих, було нараховано 129.099, або 30,5%. Подібні господарства большевики називають «маломощними». Середняків нараховано 74.842 господарства, або 17,9%; це ті, що засівають від 8 до 16 десятих і, нарешті, «кулацьких» — 4%.

Таким чином, коли до характеристики положення сільського господарства на Кубані підходити з точки погляду забезпечення населення посівом, бачимо, що «карлікові» і маломощні господарства в 1925 р. склали 78,1%, або більше $\frac{3}{4}$ всіх господарств!

Ступінь забезпечення посівом населення Кубані видно також і з наступної таблиці***):

*) Всього по трьох округах 425.466 господарств, безпосівних — 41.748 господарств, або 9,8%.

***) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 132—144. В нашу таблицю не внесені Ейський, Староміський і Кушівський райони Кубані, котрі в 1924 р. приєднані до Донської округи.

***) «Итоги с.-х. переписи 1925 г. по Сев.Кавк. Краю», стор. 41.

Округи	Посів в десятинах	
	на 1 господарство	на 1 душу населення
Карачаєво-черкеська	2,9	0,6
Армавірська	5,0	1,1
Майкопська	2,6	0,6
Чорноморська	3,9	0,7
Адигеєво-черкеська	3,9	0,7
Кубанська	5,7	1,1

На одно господарство припадає пересічно 4 десятищини посіву, на одну душу — 0,8 десят., при чому забезпечення посівом по округах Кубані значно різняться: від 2,6 десят. до 5,7 десят. на господарство і від 0,6 десят. до 1,1 десят. на одну душу, або одні райони забезпечені посівом у два рази краще других районів Кубані. А ці факти знову свідчать про те, що земельна політика большевиків не внесла в станиці рівенства матеріального.

В 1910—14 рр. на кожне господарство в Кубанській окрузі припадало 9,7 десят. посіву*), а в 1925 р., як бачимо, 5,7 десят., а по всій Кубані тільки 4 десят.

За даними сільсько-господарського перепису 1925 р., площа посіву на 1 господарство в 1920—24 рр. на Північному Кавказі підлягла таким змінам**):

Роки	% % господарств							
	Без посіву	0,1—2,0 десят.	2,1—4,0 десят.	4,1—6,0 десят.	6,1—10,1 десят.	10,1—16,0 десят.	16,1—25,0 десят.	Більше 25 десят.
1920	24,3	13,7	16,4	12,7	16,5	9,6	4,6	2,2
1924	11,6	17,8	22,7	17,4	18,7	8,6	2,5	0,7

На підставі цих даних, можна сконстатувати, що 1) кількість безпосівних господарств, порівнююче, зменшилась, 2) також зменшилась і кількість господарств, що сіють більше 10 десят., при чому, чим більшу площу засіву мали господарства, тим більший % їх ліквідується, 3) порівнююче, зросла кількість господарств «середняцьких», що сіють 6—10 десят., але 4) разом з тим, росте і кількість господарств напівпролетарських (0,1—2,0 десят.) і «маломощних», котрі разом склали в 1924 р. 57,9%, а з безпосівними — 69,5%. Ці дані знову свідчать про те, що загальний стан сільського господарства Північного Кавказу, а в тому разі й Кубані, з кожним роком гіршає.

* * *

Вище вже було вказано, що загальний збор хлібів на Кубані складав р. 1920 — тільки 42%, р. 1921 — 27,8%, р. 1922 — 50,5% щорічного збору перед світовою війною (224 міл. пудів).

На жаль, ми не маємо відомостей про врожай і збор хлібів по цілій Кубані за р.р. 1923—25. Само собою розуміється, що значне скорочення

*) Див.: «Кубанский статистический сборник», Краснодар, 1925, стор. 246.

**) А. А. Пономарев. «К характеристике расслоения северокавказской деревни», стор. 40.

площі засіву, відсутність інвентаря і робочої худоби не могли не відбитись на якості обробки землі, а значить і на врожаєві і загальному зборі хлібів. Наведемо тут відомости про врожай і збір головних культур тільки по одній Кубанській окрузі за р.р. 1923 і 1924, разом з тим, порівняємо ці дані з даними про врожай за роки перед світовою війною:

Культури	Пересічно рр. 1905—1914*)		1919**)	1923***)	1924***)
	За даними Міністерства Хліборобства	За даними Центрального Статистичного Комітета			
Жито	71,7	63,8	63,2	51,4	46,3
Пшениця озима	73,3	64,6	62,4	54,1	52,8
Пшениця ярова	66,6	58,3	69,1	37,6	29,3
Ячмінь яровий	80,2	69,6	79,6	39,5	32,8
Овес	74,1	66,4	73,6	44,9	31,1
Кукуруза	98,0	85,7	114,5	71,7	68,6
Сояшник	—	65,5	77,1	61,7	72,0
Картошка	329,2	350,4	514,7	236,5	211,7

З таблиці видно, що особливо катастрофічно падає врожай ярових культур: пшениці, ячменю, вівса, кукурузи і картошки...

В Кубанській окрузі зібрано було різних культур †):

р. 1905—14	113 мільйонів пудів	100%
« 1923	59 « «	52%
« 1924	57 « «	50%

Так стоїть справа в Кубанській окрузі, де населення, як видно з вищенаведених таблиць, і інвентарем, і робочою худобою, і землею забезпечено краще ніж по других округах Кубані. Коли по цій окрузі в 1923—24 р.р. збирають 50%—52% того, що давали щороку різні польові культури до світової війни, то що ж дістають хлібороби за свою працю в Майкопській, Армавірській і по інших округах?

Відомо, що до світової війни щороку з Кубані вивозилось біля 100 мільйонів пудів різних хлібів††) та й само населення харчувалось значно краще ніж по другим районам бувшої Росії; більшовики своєю політикою за п'ять років довели Кубань до такого страшного стану, що на весні 1925 р. самі примушені були для робітників Катеринодару привозити американську пшеницю. Це дуже показний і характерний факт! Треба було зуміти зруйнувати господарство багатой країни настільки, щоб вона на шостому році панування більшовицької московської влади примушена була ввозити хліб з Америки!

Так успішно більшовики з Москви ведуть Кубань до комунізму!

Може бути, що кого-небудь і ведуть, але тільки не кубанських хліборобів! Добробуть цих більшовики систематично руйнують.

Тепер уже не йде про те, кому стало краще за часів панування більшовиків — козакам чи іногороднім. Ясно, що кубанське трудове козацтво

*) Див.: «Статистический ежегодник», 1918—1920 гг., Москва, 1921, стор. 246—262. Дані по цілій Кубані.

**) Мерхалев. «Материалы по экономическому положению Кубанского Края», 1919, стор. 9. Дані по цілій Кубані.

***) «Кубанский статистический сборник», 1925, стор. 251. Дані по Кубанській окрузі.

†) «Куб. стат. сборник», 1925, 251.

††) «Статистический сборник» за 1918—1923 гг. Москва, 1924.

понесло й несе надзвичайні жертви і людьми і матеріально, а що придбали іногородні?

З кого складаються 242 тисячі (57%) господарств, що не мають чим орати землю?

А чії то 228 тисяч (53,6%) господарств, що не мають коней?

А кому належать 183 тисячі (43,3%) господарств, котрі не мають робочої худоби?

Кому належать 42 тисячі (9,3%) господарств, котрі зовсім не мають посіву, або 44 тисячі (10,4%) господарств, що сіють менше 1 десятини?

Безумовно, це, головним чином, господарства іногородніх.

В 1925 р. на Кубані була нарахована величезна кількість господарств безпосівних, «карлікових» і маломощних — біля 370 тисяч, або біля 88%.

Поруч з цим, як вже сказано вище, після п'ятирічного панування більшовиків на Кубані збирається врожаєм різних культур тільки $\frac{1}{2}$ того, що збиралось за рік до світової війни, а це вказує на щорічний недобор в розмірі більше 100 мільйонів пудів. Коли взяти на увагу те, що р. 1925 на Кубані нараховано біля 423 тисяч господарств, котрі мали посів, то ця втрата на кількості зібраного хліба на кожне господарство, пересічно, буде рівною 264 пудам.

Ніхто не може рахувати за ідеал положення сільського господарства на Кубані перед світовою війною, навпаки, і навіть більшовики в своїй літературі вказують на його хиби, на те, що воно було екстенсивним й т. п. Але як же назвати більшовицьке господарювання, коли воно дає такі наслідки?

* * *

Коли ми розцінюємо положення хліборобської Кубані під більшовицькою московською владою, розуміється, діло не тільки в тому, наскільки хлібороб забезпечен робочою худобою, інвентарем, посівом, що йому дає земля за його тяжку працю, а і в тому, що з його бере держава в виді різних податків і що хлібороб може дістати за свій хліб: яка ціна на продукт праці хлібороба — хліб і на ті товари, що так потрібні хліборобові. Про податок — «єдиний с.-х. налог» ми вже говорили вище, а про ціни на хліб і на фабричні товари, котрі встановлює комуністична влада, скажемо в розділі «торговля».

* * *

Комуністична московська влада називає себе «робітничо-селянською». Попереду ми вже бачили, наскільки вона селянська, до яких злиднів вона довела селян. Тепер порівняємо положення фабрично-за-

водських робітників з положенням хліборобів, візьмемо економічний бік життя.

За радянськими даними по містах Кубані бюджет робітника в місяці лютому 1925 року був такий (в золотих карбованцях*)).

	Катеринодар.	Армавір.	Новоросійськ.	По Краю.
	ка р б о в а н ц і			
Приход	81,18	62,23	75,33	72,91
Росход	74,65	60,13	69,35	68,04
Різниця	+ 6,53	+ 2,10	+ 5,98	+ 4,87

Видатки покривають: найом помешкання, топливо, освітлення, харчі, спиртні напитки, табак, господарські видатки, лікування, культурно-освітні витрати, громадсько-політичні, допомога відсутнім членам родини й т. п., словом різноманітні потреби родини робітника. Прибуток робітника пересічно складав — 72 карб. 91 коп. на місяць, або 864 карб. 92 коп. на рік. Видатки його на місяць — 68 карб. 04 коп., — на рік 816 карб. 48 коп. За покриттям видатків залишається робітникові 58 кар. 44 коп.

Який прибуток має хлібороб від своєї праці?**) .

За радянськими даними***) в 1924—25 рр. пропорція польових культур на Кубані була така (в % %):

[Округи	Жито	Пшениця	Ячмінь	Овес	Кукуруза	Сояшник	Картопля	Батати	Трави	Інші
Армавірська	0,3	54,8	8,0	1,3	12,0	17,0	0,5	2,6	0,7	1,7
Майкопська	0,5	53,6	1,6	4,1	15,9	18,6	1,3	2,2	0,5	1,7
Кубанська	1,0	52,8	18,5	1,1	7,3	11,3	0,6	4,0	1,6	1,8
По Краю	0,6	53,8	9,4	2,2	12,0	16,6	0,8	3,0	0,9	1,7
	93,6%									

Перші шість культур (жито, пшениця, ячмінь, овес, кукуруза, сояшник) займають 93,6% всієї площі посіву. Ці культури являються головним джерелом прибутків кубанського хлібороба.

Що мог уторгувати хлібороб, продавши увесь врожай з 1 десятини, скажемо, в 1924 р.? †).

Культури	Зібрано з 1 десятини пудів	Ціна 1 пуда Карбованці	Що дала 1 десятина
Пшениця озима	52,8	0,93	49,10
Пшениця ярова	29,3	0,93	27,24
Ячмінь	32,8	0,64	20,99
Овес	31,1	0,71	22,08
Кукуруза	68,6	0,85	58,31
Сояшник	72,0	0,91	62,52
Пересічно			40,50

*) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», 1926, стор. 336—338.

**) Бюджет кубанського хлібороба ще ніким докладно не вивчався, через те ми не маємо під руками необхідних даних.

***) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 108—109.

†) «Кубанский статистический сборник», 1925, стор. 251, 184—185.

Одна десятина головних польових культур в 1924 р. дала пересічно 40 карб. 50 коп.

Щоб одержати такий прибуток, необхідно було затратити гроші на оранку, на насіння, заплатити за косовицю і молотьбу, що складає біля 25—30 карб. росходу на 1 десятину*), а значить в 1924 р. на харчі і на всілякі видатки залишалось з десятини 10—15 карб.

На харчі на рік на 1 душу треба 15—16 пудів**), а на сімью в 4—5 душ — 60—80 пудів.

А ще ж видатки на одяг, на різні господарські й культурні потреби, а ще «єдиний сільсько-хозяйственный налог», на який йде, приблизно $\frac{1}{2}$ врожаю!

На жаль, ми не маємо даних про бюджети хліборобів Кубані, через те навіть приблизно не можемо визначити, який % всіх прибутків хлібороба-кубанця складають прибутки від польового господарства.

Але коли ми будемо рахувати, що польове господарство на Кубані дає тільки 50% всіх прибутків хлібороба, то увесь його дохід при посіві до 4 десятин не буде, пересічно, вищий 300—350 карб., а при посіві в 8 десятин — 640—700 карб.

Ясно, що господарство, котре має посів до 4-х десятин, не може задовольняти навіть мінімальних потреб його хазяїнів, і, у всякому разі, положення подібних хліборобів далеко гірше положення робітників, котрі, як наведено вище, на сімью мають 864 карб. 92 коп. річного доходу.

Такі хлібороби примушені продавати свою працю.

Відомо, що й серед фабрично-заводських робітників є багато безробітних. При таких умовах, де і як можуть заробити члени таких господарств, щоб мати гроші на задоволення самих некучих потреб? Куди підуть з Кубані оці бідолаги-хлібороби в «отхожий промисел», як це робили до світової війни селяне українських і російських губернь?

* * *

*

Большовики давно уже відмовились від проголошеного ними після захоплення влади в 1917 р. принципу — «кожний може обробляти землю тільки власними руками», — уже давно вони примушені були дозволити вживати і в сільському господарстві найману працю. З нижченаведеної таблиці видно, яка кількість господарств і яку кількість робітників наймала в 1925 р.***):

*) Оранка — 7—10 карб., насіння — 10 карб., косовиця — 5 карб., молотьба — 4—6 карб.

**) Мерхалев. «Матеріали по економічному положенню Кубанського Краю», стор. 4.

***) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 120.

О к р у г и	Кількість господарств, котрі наймали робітників.		Ними нанято.		
	Абсолютна	% загальної кількості господ.	чоловіків	жінок	разом
Чорноморська	990	5,0	626	457	1.083
Ачинська	2.155	4,1	1.903	419	2.322
Адрієво-чернеська	803	4,2	784	526	1.310
Армавірська	6.241	4,4	4.759	2.685	7.444
Карачаєво-чернеська	287	1,1	268	19	287
Кубанська	12.600	5,4	8.033	6.873	14.906
Всього (частина) ..	Ваних	не маємо			
В с у м	23.076		16.373	10.979	27.352*)

Також більшовики завели в сільському господарстві і другий «буржуазний» принцип — оренду землі.

О к р у г и	Кількість господарств, котрі арендують землю.	Ними заарендовано десятин						Всього**)
		За гроші	За натуру	За відробіток	З мірки	Рівні форми	Форма невідома	
Армавірська ..	20.168	17.812	6.930	10.065	9.285	10.860	12.737	67.689
Карачаєво-черк.	624	5	58	76	326	131	355	951
Майкопська	5.208	3.112	934	1.576	662	577	807	7.668
Чорноморська ..	2.271	1.361	829	149	341	—	433	3.113
Адрієво-чернеська	2.582	941	—	98	—	270	5.550	6.859
Кубанська	21.065	23.592	7.443	7.594	17.427	6.593	15.270	77.919
Біський відділ ..	невідомо							
В с у м	51.918	46.823	16.194	19.558	28.041	18.431	35.152	164.199

З таблиці видно, що в 1925 р. 51.918 господарств, або 12,2% орендувало 164.199 десятин землі.

Оренда землі, наймана праця, оренда живого і мертвого інвентаря свідчать про те, що на Кубані й тепер панують самі звичайні для буржуазної держави взаємовідносини поміж хліборобами.

* * *

Свою політикою більшовики досягли просто блискучих для них наслідків: зруйнували кубанське хліборобство, зробили усіх незаможними! Цей факт визнають і самі більшовики. Ось комуніст А. Н. Пономарев про це пише так: «Разом з безпосівними господарствами, кількість котрих значно скоротилась в порівнянні з дореволюційними часами, сільські незаможники, посіви котрих не більші 4 десятин на господар-

*) Ці дані радянської статистики безумовно не відповідають дійсності: наймитів на Кубані в 1925 р. було значно більше. Це видно хоч би з того, що за даними газети «Красное Знамя» в одній Кубанській окрузі в 1925 р. було наймитів у сільському господарстві 28.014 душ, а не 14.906 душ, як це значиться в «Статистическом справочнике по Сев.-Кавк. Краю». А в 1928 р. в Куб. окр. було 30.000 наймитів («Кр. Зн.», за 8-XII-1928 р.).

***) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 118.

ство, складають мало не половину усіх господарств сучасного села. Коли додати до них і групу «неустойчивого середняка» (з посівом до 6 десят. на господарство), в їх рядах буде більше $\frac{2}{3}$ сучасного селянства!.. За час з 1920 до 1924 р. виселилось або ліквідувалось до $\frac{1}{2}$ господарств з посівом не вище 2 десят. на господарство і біля $\frac{1}{2}$ господарств з посівом до 4 десят.»*).

Само життя висовує перед кубанськими хліборобами запит: як найти шляхи до кращої долі, як визволитись з під важкого гніту, що ось уже більше 6 років гнітить хліборобів Кубані, забірає їх працю, руйнує їх господарство? Як скинути ярмо, що наділи на Кубань московські правителі? Треба кубанцям добре подумати над тим, як найти найліпший шлях до щасливої будучини.

Вдалось більшовикам в 1917—18 р.р. нацькувати іногородніх на козаків. Тепер уже добре відомо з їх же книжок, як вони кинули на Кубань 39 дівізію, як вони намагались розбити угоду поміж козаками, горцями і іногородніми, що була вже вироблена й прийнята в грудні місяці 1917 року на спільних засіданнях Кубанської Краєвої Ради і З'їзду іногородніх. Нагла клевета, демагогія, підкуп — все було взято, аби тільки викликати внутрішню боротьбу на Кубані й на всьому Північному Кавказі!

Позаду страшні криваві сторінки горожанської війни.

Так де ж тепер вихід? Невже в тому, щоб повторювати 1918—26 р.р., неville в тому, щоб знову одна частина населення Кубані зі зброєю в руках одбирала землю у другої, нищила людей і таким тяжким трудом набуло господарство?!

Коли будуть кубанці між собою воювати, прийде стороння сила і знову завоює їх і буде диктувати їм свою волю! Зараз сторонні сили експлуатують Кубань, це вони впрягли і козака і іногороднього у одно ярмо!

Спасіння в об'єднанні і в захисті спільними силами від спільного ворога!

* * *

Вище ми спинили увагу читача на де-яких головних сторонах життя кубанських хліборобів. Коли тепер ми візьмемо на увагу те, які лихі часи переживають наші кубанські хлібороби за останні 12 років: тут і трьохрічна світова війна, й ще тяжча горожанська, тут і надзвичайно важкі «продразверстка», «продналог», «єдиний сільсько-хозяйственный налог», тут і довгий, кривавий, руйнуючий у корінні сільське господарство, процес боротьби за землю на Кубані; тут і нечувана суша 1921 р., сухі й дуже холодні зими; тут і різні шкідники: сарана, польові миші; тут і, порівнююче, низькі ціни на хліб й занадто високі на товари, потрібні хліборобові, й т. п., тоді тільки зрозуміємо, яку велетенську боротьбу мушили вести кубанські хлібороби, щоб не тільки захистити себе й свою родину від голодної смерті, не тільки зберігати своє господарство й підтриму-

*) А. А. Пономарев. «К характеристике расслоения северокавказской деревни», 1926, стор. 61.

вати загальний добробут Кубані, а ще й своїм хлібом годувати «голодаючу Росію!»

Далі ми мусимо зазначити, що за останні роки на Кубані робляться зусилля, щоб підняти рівень сільсько-господарської культури, щоб розповсюдити серед широких кол хліборобів необхідні сільсько-господарські знання.

У кожному числі газет, котрі виходять там, зустрічаємо гарно написані статті по різних питаннях сільського господарства, де даються поради, як краще вести хліборобство. По станицях організуються агрономичні гуртки й сільсько-господарські курси, влаштовуються по всіх більших станицях сільсько-господарські виставки, а в 1925 році відбулась велика окружна сільсько-господарська виставка в Катеринодарі. В багатьох станицях є свої громадські агрономи, у деяких станицях організовані взірцеві господарства й т. п. Приклади: «хутор Упорний, Павловського району. При нашій школі організован сельско-хозяйственный кружок. Работой руководит учитель. В с.-х. кружке состоит 80 человек хлеборобов. Есть своя запашка. Библиотечка тоже есть, но небольшая. «Здорове спасибі нашому вчителеві за такий гурток», кажуть хуторяни. («Кр. Знамя». 9. X. 1925).

«Отрадная. По смете РИК'а (районный исполнительный комитет) ассигновано 350 рублей на проведение с.-х. курсов и на последнем заседании рай-бюро агропропаганды решило организовать передвижные с.-х. курсы и обслужить следующие маломощные станицы: Надежную, Подгорную, Спокойную, Передовую, Преградную. Указанные станицы ежегодно страдают от градобития и полеводство не имеет главенствующей роли». («Трудовой Путь» 6. XII. 1925).

Це, як бачимо, робиться заходами самого населення та близької до його інтелігенції. В цьому виявилась «своя», місцева економічна політика, а не центральна радянська.

ПРОМИСЛОВІСТЬ І РОБІТНИКИ.

А. Промисловість. Промисловість на Кубані за мирних часів була на низькому рівні. Щороку оброблялось сирівців тільки на 40—50 мільйонів карбованців*). В 1915 р. на Кубані (без Чорноморської губернії) зареєстровано було 7.994 промислових підприємств, з 21.690 робітниками і оборотом в 36.484.881 карб.; того ж року домашнім промислом на Кубані займалось 21.734 душі й ними вироблено різних товарів на 7.603.880 карб.

Від 28 серпня 1920 р. й до початку 1921 р. радвлада перевела перепис усіх промислових підприємств по цілому РСФСР. За даними цього перепису**) на Кубані (бувшій Кубанській області і Чорноморській губернії) було зареєстровано 11.363 промислових підприємства, між ними

*) Див.: «Настольный календарь» на 1920 р., стор. 18.

**) Див.: «Статистический ежегодник» за 1915—1920 гг., Москва, вып. II, стор. 209—211.

2.688 з механічною силою, причому в це число увійшли всі підприємства, як здобуваючої, так і обробляючої й переробляючої промисловости, що мали: 1) окреме помешкання, 2) механічний двигун, 3) найнятих робітників.

З 11.363 підприємств працювало тоді ще 10.720 підприємств з 53.689 робітниками (фабрично-заводської й домашньої промисловости); з числа працюючих підприємств найманих робітників мали 3.235 підприємств, з механічною силою — 2.438, де працювало 41.650 робітників. Підприємств, що мали робітників в числі не менше 31, було 282, з них працювало 272 (з 32.293 робітниками)*). Ті підприємства, що мали найману робочу силу, розподілялись так: (вказимо найголовніші):

Види промисловости	Кількість	
	підприємств	робітників
1. Добування й обробка каменя, глини й т. п.	50	14.118
2. Нафта	7	626
3. Солина	1	44
4. Металообробна	464	2.532
5. Виробна с.-г. машин, струменту й т. п.	37	3.217
6. Обробка дерева: лісопилні й фанерні заводи й інші .	13	351
7. Хемічна промисловість:		
а) жири	5	599
б) миловарні	17	315
в) сірнички та інші	1	79
8. Млинів (парових і водних)	919	6.242
9. Цукровари	1	394
10. Пивоварні	19	332
11. Табачні	17	1.540
12. Чинбарні	262	2.035
13. Обробка шерсти	21	879
14. Одежа й взуття	466	4.415
15. Залізничні майстерні та інші	15	7.089

Постановою ВСНХ (Воєросійського Совета Народного Хозяйства) від 29 листопаду 1920 р. були націоналізовані всі підприємства приватних осіб та громад, «имеючі число робочих свыше 5 при механическом двигателе или 10 без механического двигателя».

В наслідок цього розпорядження й на Кубані радвлда забрала до своїх рук фабрики, заводи, млини, олійниці й т. п.

Однак, дякуючи багатьом причинам, на яких спиняться не будемо, радвлді на Кубані, як і в інших районах РСФСР, не пощастило зберегти велику кількість промислових підприємств в чинности, ренту ж підприємств або зовсім позачиняно, або віддано на оренду артілям робітників, станичним виконавчим комітетам, КОВ-ам (Крестьянским обществам взаимопомощи), кооперативам і приватним особам. У своїх руках радвлда залишила більші по кількості робітників фабрики й заводи.

Особливо тяжку кризу кубанська промисловість пережила в 1920—1923 роках; цьому є багато причин, перш за все, військовий комунізм, далі, загальний тяжкий економічний стан РСФСР, голод 1921—1922 року, неуміння робітників керувати фабрично-заводськими підприємствами,

*) В число працюючих Московський Статистичний Комітет поставив і ті підприємства, котрі працювали в 1920 році принаймні декілька днів. («Статистический сборник» за 1920—1922, вып. II, стор. 241)

розладження транспорту, неможливість налагодити постачання сирівців і збут товарів і т. п.

На 1 січня 1923 р., на Кубані було фабрично-заводських підприємств 201, на них було робітників 8.264, службовців — 1.854, разом — 10.118 душ. З цієї кількості фабрично-заводських підприємств в приватних руках було 77 підприємств, з 1.364 робітниками й 303 службовцями, разом 1.667 душ.

Протягом 1923—1925 р. р. радвлада й професійні робітничі організації роблять значні зусилля, щоб підняти промисловість: із державної скарбниці даються гроші на ремонт заводів та фабрик. Так, наприклад, у 1924—25 бюджетовому році тільки по Кубанській окрузі було видано на ремонт 993.434 золотих карбованців. Державні органи й робітничі організації вживають різних заходів, щоб підняти продукційність праці, щоб налагодити своєчасне одержання фабриками й заводами як сирівців, так і замовлень на вже вироблені товари.

Але ці зусилля зустрічають на своєму шляху значні перешкоди й через те, коли стан промисловости брати взагалі, ні радвлада ні робітники на Кубані не мають до цього часу (1926 рік) бажаних наслідків своєї праці. Від цього страждає все населення. Ми тут наведемо заяву селянина Сульєва, сказану ним у місяці грудні 1925 р. на засіданні Краєвого Виконавчого Комітету в м. Ростові: «Мы, как самые низы, должны сказать, что наша районная и сельская промышленность в самом плачевном виде находится! Мельницы стоят и крестьянину приходится несколько верст грязь месить, чтобы пуд муки смолоть. На все на это надо обратить внимание, надо поближе смотреть на наши нужды». Проти цих слів селянина ніхто не протестував ні на засіданні, ні в пресі.

Та й не тільки «мельницы стоят». В газетах частенько читаємо повідомлення про те, що та чи інша фабрика чи завод стоїть. Ілюстрація: «Крапоткін (хутір Романівський біля ст. Кавказької); хладобойня, которая имеет краевое значение и хорошо оборудована, стоит без дела и гниет. Несколько раз ее пускали и вновь закрывали, сокращали и ликвидировали... и, в конце концов, совершенно закрыли».

На початку 1926 р. було «положение маслобойной промышленности... весьма тяжелое. В главнейшем из производственных районов — Кубанском, за отсутствием сырья, остановлено 5 заводов: Армавирский с производственной программой в 2.120.000 пудов, Лабинский — в 890.000 пудов, Белореченский, Северский и Краснодарский — в 1.400.000 пудов. Расчитано 70% рабочих».

«Краснодар. 1-й госгидрогенизационный завод имени Коминтерна 31 декабря 1925 г. стал за отсутствием сырья и простоят две недели. Остановка завода связана с колоссальными расходами: на уплату жалованья 300 рабочим, которые будут двор убирать и т. п.».

В Катеринодарі не працює крохмальний завод.

Таким чином, зі слів селянина Сульєва й наведених прикладів, бачимо, що тяжку кризу переживає на Кубані якраз промисловість, що в найбільшій мірі, здавалось би, забезпечена сирівцями: олійна і млинарська.

З другою боку, зусилля робітників Кубані в 1923—1925 р. р. дали були по деяких заводах та фабриках добрі наслідки. Це бачимо, як на

роботи окремих заводів, так і на загальній цінності вироблених товарів на Кубані.

Вкажемо тут на роботу Кубанського цукровару й консервної фабрики. Кубанський цукроварний завод почав працювати в 1913 р. Наслідки його праці були такі:

в 1914 р. посіяно 3.514 десят., . . .	вироблено 422.584 пудів цукру *)
« 1915 « « 4.000 « . . .	« 300.794 « «
« 1919 « « 1.219 « . . .	біля 200.000 « «
« 1920 « « . . .	13.512 « «
« 1924—25 р. « . . .	346.559 « «

Якщо відомости за 1924—25 роки відповідають дійсности, Кубанський цукровар у тому році наближається вже до-військової продукційности.

Добре також працювала до 1925 р. консервна фабрика в Катеринодарі; це можна бачити з таких даних:

в 1920 р. вона виробила . . .	109.500 коробок консервів**)
« 1921—22 р. вона « . . .	355.399 « «
« 1922—23 р. « « . . .	623.078 « «
« 1923—24 р. « « . . .	800.000 « «

Тут теж констатуємо помітний зріст продукційности.

Відродження Кубанської промисловости можна бачити на цінности продукції всієї промисловости Країни. За даними радянської преси, на кожні 100 карб. фабрично-заводської виробки до війни (1913 рік), припадало*):

в 1920 р.	38,50 карбованців
« 1924 «	52,25 «
« 1925 «	68,00 «

Або: в 1913 р. було оброблено сирівців на . . .	44.000.000 карбованців
« 1920 « « « « « . . .	13.000.000 «
« 1924 « « « « « . . .	23.000.000 «
« 1925 « « « « « . . .	30.000.000 «

Щоб оцінити по суті ці дані, необхідно було б взяти на увагу не тільки суму карбованців, якою оцінили вироблені товари, а ще й кількість та якість самих цих товарів. Коли оцінку зроблено правильно, з наведених цифр можна бачити, що Кубанська промисловість хоч вузьким і тяжким кроком все-ж таки до 1925 року йшла вперед. Але, на жаль, тут вона знову, як і в цілому ССРСР, переживає кризу.

Перша криза була викликана, головним чином, світовою й горожанською війною та їх наслідками, а також перебудовою організації й ведення фабрично-заводських підприємств, коли вони з рук капіталістів передавались до рук держави й робітників. Друга криза викликається вже не тільки зазначеними причинами, а ще й новими. Головною з них є

*) Див.: а) дані за 1914, 1915 і 1919 роки — «Кубанский календарь» на 1920 год, стор. 19 і 79; б) дані за 1920 г. «Статистический ежегодник» 1918—1920, II, стор. 264—265; в) дані за 1924—25 газета «Молот» за 1925 рік.

***) Дані за 1920 рік — див.: «Статистический ежегодник» 1918—1920, стор. 258. Дані за 1921—24 гг., «Красное Знамя» за 1925 рік.

****) Див.: «Красное Знамя» за 1-XI-1925.

зношеність фабричних і заводських установок — старі машини, словом дуже низький технічний стан їх взагалі.

В радянській пресі ми досить часто зустрічаємо вказівки на це. Наприклад: «Майже. Работа спичечной фабрики «Красный химик» хромає во многом. Работа идет плохо не потому, что рабочие не хотят работать хорошо, а потому, что фабрика технически плохо оборудована»^{*)}. Того ж 1925 р. один з радянських економістів писав у доповіді наступне^{**}): «изношенность фабрик и заводов (на Північному Кавказі) достигает 50—70 проц. Особенно изношены котлы».

Щоб фабрика чи завод мали можливість далі нормально працювати, необхідно зробити фундаментальний ремонт, необхідно поставити нові машини. Це добре розуміють на Кубані. Але вона не сама розв'язує подібні питання: вона просить Ростов, де сидить Виконавчий Комітет Північно-Кавказського Краю, а цей, у свою чергу, мусить просити у Москви дозволу на купівлю машин.

Москва сама не тільки немає чим допомогти, а, як ми вже бачили, озброєною рукою забирає для себе на Кубані все їй потрібне! Москва немає необхідних для Кубані машин, це все є закордоном. Але, щоб одержати машини з-за кордону за свої кошти, обов'язково треба дістати дозвіл з Москви, бо в її руках «монополія зовнішньої торгівлі».

Постачання сировини для кубанських фабрик і заводів: заліза, сталі, чавуна, жерсті, міді, олива, цинку, бавовни й т. п. залежить теж від Москви. Невчасний довоз на Кубань цих сировин гальмує або й зовсім припиняє працю заводів. Ось, наприклад, у літі 1925 р. — «ейские заводы ощущают острый недостаток в чугуна для литья. Недостаток чугуна... грозит удорожанием продукции»^{***}).

Велике значіння в роботі фабрик і заводів мають фахові сили й робітники. Ще до світової війни Кубані, як і всій бувшій Росії, бракувало інженерів різних фахів. За часів світової й горожанської війни і той малий кадр фахівців, який був раніш, значно зменшився: одні померли чи забиті, другі попали за кордон, а третіх вивезли на північ.

Запозичити фахові сили у сусідів не можливо, бо їх спіткала така ж доля. Через те працюють тепер на Кубані або люди з Центральної Росії або й чужинці[†]), що не знають цієї Країни. Приїзять вони на Кубань і замість того, щоби, передовсім, придивитись гарненько до обставин і до умов життя, починають навчати других, складати «плани» для праці фабрик та заводів цілої країни, щоб через місяць чи через півроку про ці «плани» заявити — «да, мы сделали просчет».

Ось приклад: на пленумі Північно-Кавказського Краєвого Комітету комуніст Лавров в липні місяці 1925 р. робить величезний доклад на тему «экспортно-импортный план на этот год» (1925—1926), між иншим

*) Див.: газета «Молот» за 1925 год, № 1331.

***) Див.: газета «Молот» 5-V-1925.

***) Див.: газета «Молот» за 9-X-1925.

†) На заводі «Саломас» в Катеринодарі працював в 1925 році інженер-німець, пан Маркман, що одержував щомісячно 480 зол. карбованців платні, та командіровочних біля 300 зол. карбованців.

він говорить: «помимо подсолнечного масла, нам придется экспортировать и подсолнечное семя, ибо общий урожай, исчисляемый в 40.000.000 пудов, не может быть переработан нашими заводами. Предполагается экспортировать 5.000.000» і т. п.*).

Для комуніста Лаврова все ясно і через те він склав «гарний план». Цей план правителі Північного Кавказу схвалили. А наслідки такої «планової» роботи олійних заводів ми вже бачили: через півроку прийшлося зачинити 5 великих заводів у тому самому районі, відкіля думали вивозити сояшникове насіння.

Від такого «плану» терить країна, втрачає держава і на вулицю викидають 70% робітників. Подібних «планів» багато було складено за минулі шість років.

Наведемо тут ще один приклад того, які наслідки має «планове» большевицьке господарювання на Кубані: ось газета «Молот», за 24. IX. 1926 р., сповіщала — «зачинився Кубанський завод «Кубаноль». Безплановість роботи, відсутність учота, роздутий штат службовців і робітників... ось причини, наслідком котрих «Кубаноль» давав величезні страти: в 1922—23 р. «Кубаноль» дав 70.000 карб. страти, в 1923—24 р. — 26.000 карб., в 1924—25 р. — 240.000 карб. За першу половину 1925—1926 р. страта була рівною — 90.000 карб. 27. IX. 1926 спинили останні станки».

До большевиків це був один з самих нових і великих заводів на Кубані, він добре працював, а при большевиках тільки за 3½ роки цей завод дав на 426.000 карб. дефіциту й, нарешті, зовсім припинив працю. Так «планово» працює на Кубані большевицька влада!

Успіх праці й взагалі розвиток фабрично-заводської промисловости на Кубані, в значній мірі, буде залежати від того, хто буде керувати господарством цієї Країни, чи вона сама через відповідальних перед її громадянами людей, чи представники московської влади.

Ця країна надзвичайно багата на різноманітні сировини, є вугіль білий (вода), є вугіль і земляний, є нафта, є повна можливість мати добрі шляхи (водні, залізні, шосовані), населення її працююче, землі вже замало, щоб зайняти всі робочі руки. Отже, маються всі підвалини для розвитку промисловости. Все залежить від того, хто та як надалі буде господарювати на Кубані!

*) Мова йшла про Північний Кавказ. На жаль, під руками у нас є відомості тільки про Кубань, де в час миру (1909—13) збирали сояшникове насіння, пересічно, біля 18 мільйонів пудів. Тільки р. 1917 було зібрано 23 міль. пудів. Див.: Мерхалев. «Матеріали по економічному положенню Кубанського Краю, стор. 15.

В. РОБІТНИЧЕ ПИТАННЯ.

Влада РСФСР називається владою робітничче-селянською. Робітникам влада уділяє найбільшу увагу: на сторожі їх інтересів стоять державні закони, преса, їх захищають партійні й професійні організації. Робітники йшли в перших рядах революції; головним чином, вони організували селянство на боротьбу з дійсною контр-революцією. РСФСР це є перша спроба організувати робітничче-селянську державу. Подивимось, як же живеться робітникам на Кубані.

Як зазначено було раніш, до горожанської війни на фабриках і заводах Кубані працювало біля 20.000 робітників; крім того, за даними сільсько-господарського перепису (1916—1917 р.), по станціях і селах Кубані жило в наймах 72.000 душ обох полів. Після свого приходу на Кубань радвлада шляхом перепису спробувала виявити число працездатного населення на Кубані. За даними цього перепису в другій половині 1920 р. в цій країні було 453.104 працездатних чоловіків та 612.796 жінок, разом 1.065.900 душ, і ті й другі віком од 16 до 50 років*). Із цієї кількості робітників різних фахів, мимо тих, що працювали у сільському господарстві, було нараховано 121.058 чоловіків і 65.385 жінок, всього 186.443 душ обох полів.

Кожна працездатна людина обов'язково мусила належати до професійної організації людей свого фаху і тільки, маючи відповідний документ від своєї організації, така людина мала право на захист її інтересів та на допомогу з боку держави. В наслідок цього й на Кубані в тому ж році організувалось багато професійних організацій, а саме**):

гірняки	727 членів
робітники по обробці дерева	2.538 «
робітники по металу	5.380 «
харчові робітники	5.523 «
будівельники	5.978 «
текстильщики	1.579 «
швачки	2.362 «
транспортники	11.475 «
чирбарі	4.390 «
друкарщики	1.916 «
стекольщики	470 «
тютюнніки	2.294 «
хеміки	4.242 «
транспортники-місцеві	3.434 «
залізничники	25.375 «
робітники землі й ліса	7.967 «
народнього харчування	3.468 «
комунального господарства	3.410 «
робітники розумової праці:	
а) мистецтво	3.558 «
б) медико-санітари	13.145 «
в) просвіта	4.782 «
г) нар-сполучення	3.650 «
е) радробітники	18.542 «
Разом	136.165 членів

*) Центральні статистичні установи в РСФСР самі зазначають, що цей перепис не був повним: не все населення Кубані було ним охоплено. «Стат. ежег. за 1918—1920 р., вып. II.

**) «Статистический ежегодник», 1918—1920 гг., Москва, вып. II, стор. 158—159.

Порівнюючи загальну кількість робітників різних фахів (186.433 д. обох полів) з кількістю членів професійних організацій (136.165 душ обох полів), бачимо, що значна кількість (біля 50.000 душ обох полів) робітників у 1920 р. всеж таки не увійшла в склад професійних союзів.

Робітники обов'язані були працювати на державу там, де вона їм укаже; натомість держава (теоретично) мала на своєму обов'язкові: харчування робітників, мусила одягати їх і давати помешкання.

В Катеринодарі й по других містах, а також по де-яких станицях були організовані громадські їдальні, де робітники діставали собі страву. Само собою розуміється, що радвлда не мала можливости годувати всіх робітників; звичайно, страву діставали далеко не всі й не в тому розмірі, як це було б необхідно. З часом такий спосіб стравування робітників залишили. Забезпечення робітників стравою, одягом і т. п. почали переводити через кооперативи, де це було можливо. Державна радянська влада, порівнюючи, по низьких цінах, давала для цих кооперативів харчові продукти, мануфактуру і т. п.

Щоб забезпечити робітників помешканням, у всіх містах і по де-яких станицях Кубані були реквізовані будинки, куди й вміщали робітників та їх родини. Але це не розв'язало задовольняюче питання про квартири, бо за останні 10—15 років населення міст подвоїлося, в той час, як нових будинків не ставилося і через те в містах ще в 1926 р. і робітники й не робітники живуть в дуже скрутних житлових умовах. Наприклад, в Катеринодарі на 1 душу населення припадало в 1925 р. 4,9 квадратних метрів (проти 9, що положено по радянських законах).

Із 10.000 домів у Катеринодарі муніципалізовано 1.119 будов, які виносять 45% всієї житлової площі. Щоб схарактеризувати, настільки гостро стоїть житлове питання в Катеринодарі, можна вказати на те, що в 1926 р. цілі родини жили в шорах під кручею біля Кубані.

Зорганізовані «житлові кооперативи» теж майже ніякої фактичної допомоги в цій справі не подали за браком коштів на нові будови.

Ми знаємо, що це питання стоїть гостро в усіх державах Європи, навіть в Англії, де в самих широким розмірах будівнича діяльність провалиться на кошти держави, великих міст, банків, робітничих кооперативів і т. п.

* * *

На жаль, ми не маємо відомостей про те, скільки робітників всіх фахів живе на Кубані після її районування в осени 1924 р. За радянськими даними на Північно-Кавказському Краєві їх було:

на 1. X. 1924.	500.000 душ
на 1. X. 1925.	610.000 "

В склад фахових організацій входило:

1. X. 1924.	367.340 душ*), або 73% всієї кількості
1. X. 1925.	433.377 «*), « 71% « «

З цього числа членів професійних союзів на Кубань припадало*):

*) Див.: «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», 1923, стор. 345.

О к р у г и і автономн. обл.	Всього членів профсоюзів	З них % до загальної кількості.	
		Робітників.	Службовців.
Кубанська	69.203	53,2	46,8
Адигеє-черкеська.....	3.361	29,7	70,3
Армавірська	37.200	53,1	46,9
Карачаєво-черкеська	2.522	19,9	80,1
Майкопська	15.415	58,4	41,6
Чорноморська	26.975	60,9	39,1
Донська (Ейський відділ)	Відомостей немає.		
Р а з о м	154.676		

В літку 1925 р. в Кубанській окрузі наймитів по станціях зареєстровано 28.014 душ, з числа котрих в робітничі союзи входило тільки 3.699 душ, або 13%.

Большовики ведуть серед робітників саму енергійну агітацію за вступ їх в професійні організації, однак біля 27—29% робітників зовсім не вступають в ці большевицькі професійні союзи. По станціях Кубанської округи в професійні союзи не записалось 87% наймитів. Через що ж майже $\frac{1}{3}$ робітників не вступає в професійні організації?

Здавалось би, що наймитам, розкиданим по станціях, більш потрібно було б вступати в професійні союзи, щоб захищати свої професійні інтереси!

Необхідно підкреслити й другий факт, а саме, в професійних союзах на Кубані службовці складають, порівнююче, досить значний відсоток — від 39,1% в Чорноморській окрузі до 80,1% в Адигейській, навіть в Кубанській і Армавірській округах в професійних організаціях службовці складають біля 47%.

* * *

Безробіття. У попередньому розділі — «Промисловість» ми на прикладах пояснили, в якому досить тяжкому стані знаходиться промисловість на Кубані, а ще раніше говорили про те, в яких скрутних умовах там живуть хлібороби. Наслідком всього цього є безробіття: люде не знаходять праці ні в місті, ні в станиці. Наведемо далі деякі дані про безробітних на Кубані, при чому зовсім не будемо торкатись перших трьох років перебування Кубані під радвладю, бо це були роки руйнації, голоду, крові! Візьмемо останні 1924—1926 роки.

Скільки безробітних нараховували за ці роки? За даними Ради професійних робітничих організацій у Ростові, на Північному Кавказі безробітних було в 1924 р.: 1. I. — 36.000 душ об. пол., 1. IV. — 40.000, 1. VII. — 38.000, 1. X. 42.000 і 1. I. 1925. — 73.000. Себ-то кількість безробітних за один 1924 рік зросла з 36.000 душ до 73.000 душ, або на 202,8%. За офіційними даними — «бірж праці» 1. I. 1925 безробітних було — 28.313. Розуміється, ближче до дійсности будуть відомости професійних організацій, що реєструють всіх безробітних, котрі звертаються до цих організацій. За тими ж офіційними даними безробітних було: 1. VIII. 1925. — 33. 976, 1. X. 1925. — 28.418.

По реєстрації професійних організацій на Північному Кавказі було безробітних: 1. X. 1925. — 65.701*), 1. VII. 1926. — 82.770 душ о. п.**), в той же час членів професійних союзів нараховано біля 500 тисяч душ**). Таким чином, літом 1926 р. безробітні склали 16,5% всіх робітників Північного Кавказу, або кожний 6-й робітник не мав праці.

У самому Катеринодарі було безробітних: 1. XII. 1925. — 5.213, 1. I. 1926. — 6.327. В Армавірській окрузі — 1. VII. 1925. — 6.703, 1. X. 1925. — 6.092, у Новоросійську 1. IX. 1925. — 2.617 душ.

Із всього числа безробітних, зареєстрованих на офіційних «біржах праці», на початку 1926 р. допомогу одержувало тільки 11.134 душ, себто менше третини офіційно зареєстрованих. Чим жила решта безробітних, не відомо. У Армавірі, наприклад, із 2.000 безробітних допомогу одержувало 1.287 душ, у розмірі від 8 карб. 08 коп. до 14 карб. 40 коп.

Щоб знайти собі заробіток, безробітні організуються у різного роду колективи. На 1. VI. 1925 р. таких колективів у Катеринодарі було 19 з 624 членами (461 чоловіків і 163 жінок).

Але подібні колективи не мають оборотних коштів, не мають також грошей на залучення роботи й через те вони далеко не всі життєздатні. Не диво, що разом зі звітками про відкриття нових колективів, читаємо в радянській пресі повідомлення й про ліквідацію уже існуючих колективів безробітних. На території Північно-Кавказського Краю в 1925 р. в колективах безробітних було всього 3.612 членів. Вони допомагають боротьбі з безробіттям, але, при загальній економічній кризі, їх значіння не дуже помітне.

Крім безробітних, котрі купчуються по містах Кубані, ще більше безробітних розкидано по станіях. Їх стан ще гірший, бо ні професійні організації, ні радянська влада не допомагають їм, бодай в тих розмірах, як це робиться в містах***).

Таким чином, число безробітних на Північному Кавказі, а значить і на Кубані збільшується з кожним роком; безробітних було:

1. I. 1924.	36.000 д.
1. I. 1925.	73.000 д.
1. VII. 1926.	82.770 д.

або за 1¹/₂ року збільшення на 229%. Для Північного Кавказу це числа страшні! Руїнація сільського господарства й друга криза фабрично-заводської промисловості і надалі будуть збільшувати голодну армію безробітних†).

Розуміється, що не тільки економічна політика більшовицької влади на Кубані й на всьому Північному Кавказі є причиною того, що тут утворюється з кожним роком все більша армія голодних. Кубань є частина СРСР: ті причини, які викликають зріст безробіття по других країнах, діють і на Кубані. В розділі «Земельне питання» наведено було

*) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 353.

***) Газета «Молот» за 24. IX. 1926.

***) Див.: газета «Молот», № 1365.

†) Газета «Советский Юг» за 9. XII. 1926, повідомляє, що в осінь цього року безробітних на Північному Кавказі було вже 102.575 душ.

довшу цитату з більшовицької газети для характеристики того, як на Кубань з цілого СРСР йдуть люди, шукаючи вільної землі. Так і з безробітними: вони, вишукуючи праці, снують і сюди і туди по широких теренах «соціалістичної держави».

«З різних районів Республіки», говорив в місяці вересні 1926 р. комуніст Белізький на з'їзді комуністів Північно-Кавказського Краю, — «безробітні приходять в наш край і осідають тут... Ми в цьому році витратили на безробітних $1\frac{1}{2}$ мільйону карб.; по одному тільки Ростову видано 150 тисяч карб.; асигновано 320 тисяч на громадські роботи. Але всі ці заходи не вистарчають, щоб утримувати сотисячну армію безробітних! Ось через що треба добиватись плану й регулювання переброски робочої сили. Це тим більше необхідно, що це питання з часом починає перетворюватись в політичне питання: чим більше поліпшується матеріальний стан тих, котрі працюють, тим гостріше стає різниця поміж працюючими і безробітними». («Молот» за 24. IX. 1926.).

З цієї заяви комуніста Белізького довідуємось, що за 8 місяців 1926 р. на безробітних Північно-Кавказського Краю держава видала $1\frac{1}{2}$ міль. карбованців. Як би більшовики видавали на кожного безробітного тільки 40 коп. на день*), пересічно, то на 80.000 безробітних протягом 8 місяців вони мусили б видати 7.680.000 карб.; видано фактично тільки $1\frac{1}{2}$ міль. карб., або 19,5%, менше $\frac{1}{5}$ потребної суми, а значить, підтримка видавалась $\frac{1}{5}$ безробітних: 15—16 тисячам.

А чим же жили 64—65 тисяч безробітних? Як відомо, в буржуазних державах (Англія, Франція, Германія і т. д.) допомога видається всім безробітним, а от у більшовицькій СРСР так $\frac{1}{5}$ безробітних Північно-Кавказського Краю такої допомоги не отримують.

Чи повірять ці голодні люди в те, що більшовики ведуть їх до соціалізму чи ні?! А чи повірять більшовикам мільйони членів сімей пролетарських і напівпролетарських хліборобських господарств Північного Кавказу?

Ті робітники, які мають заробіток на фабриках і заводах, живуть, порівнююче, добре. Для прикладу вкажемо на заробітки робітників чинабарень у Катеринодарі. За даними Московського «Центрального Статистичного Управління», в 1913 р. вони заробляли пересічно 268 карбованців за рік, або 22 карб. 33 коп. за місяць; в 1924 р. заробіток їх вивосив од 70 карб. до 86 карб. 54 коп. на місяць, а в 1925 р. від 82 карб. 15 коп. до 108 карб. 08 коп.**). У всіх груп фабрично-заводських робітників Кубанської округи заробітна платня, пересічно, рівнялась: в 1923—1924 році 44 карб. 79 коп., а в 1924—1925 — 50 карб. 80 коп.

За радянськими даними в 1924/25 р. робітник мусив платити 1 карб. 92 коп. за те, за що в 1913 р. він платив тільки 1 карб., себ-то реальна заробітна платня в 1924/25 р. була рівна не 50 карб. 80 коп., а 26,4 карб.

*) В Чехослованській Республіці видається на день, пересічно, біля 50—55 коп. На Північному Кавказі видають, пересічно, 40 коп. на день.

***) Див.: газета «Молот» за 9. X. 1925.

Даних про заробітну платню по других округах Кубані не маємо під руками. На Північному Кавказі в 1924/25 бюджетному році фабрично-заводські робітники діставали таку платню, пересічно:

папірники	46,19 карб.
деревобробл.	43,54 «
слюсарі	50,84 «
друкарщики	51,82 «
харчові	47,44 «
кравці	44,01 «
водники	53,36 «
гірники	37,86 «
чинбарі	65,64 «
будівельники	45,53 «
ткачі	42,73 «
хеміки	52,33 «
комунальники	51,84 «
залізнодорожники	49,86 «

* * *

Як відомо, успіх праці державних як і інших заводів і фабрик залежить не тільки від технічного влаштування й других чинників, зазначених на відповідних містах розділу — «промисловість», а, також в значній мірі і від ступня технічної підготовки самого робітництва, від його трудової дисципліни й уміння господарювати на тому чи іншому підприємстві.

Радянська економічна преса констатує, що заробіток робітників зростає скорішше ніж продукційність їх праці. Так, коли порівняти заробіток робітників Північно-Кавказького Краю й продукційність праці їх на кінці двох років — 1924 і 1925, побачимо, що за рік заробіток робітників піднявся на 28,2%, а продукційність праці їх тільки на 18,2%. Через те у відповідному розмірі зростає собівартість товарів, які виробляє фабрика чи завод, а споживає, головню, хлібороб.

Є й другі явища, загрожуючі успіхові праці, це прогули робітників та простої фабрик і заводів. На фабриках і заводах Північно-Кавказького Краю за першу чверть 1924—1925 господарського (жовтень—грудень) року було зареєстровано 7.324 чоловіко-днів простоїв, а за жовтень—грудень 1925—1926 р. простоїв уже було 10.000 чоловіко-днів, що покаже збільшення простоїв на 36,6%.

Ще страшнішим явищем є прогули робітників, які в 1925—1926 р. теж збільшились на 37,2% проти 1924—1925 р. Тільки за жовтень—грудень 1925 р. на кожного робітника припадає 8 прогуляних днів, при чому за прогуляні дні було заплачено 67.964 карб., як щоденна платня 24.529 робітникам; ці ж прогули викликали затримання в виході продукції на 329.258 карбованців*).

Таким чином, порівнявши останні три місяці 1924 р. з тими ж місяцями 1925 р., констатуємо, що 1) заробіток зростає скорішше продукційности праці. 2) кількість прогуляних і простояних днів в 1925 р.

*) Ці всі дані висті в газеті «Молот», за 1926 р.

теж значно зросла проти р. 1924, а від цього вироблені товари мусять бути продані дорожче, ніж слід, щоб мати можливість повернути гроші, видані робітникам за прогуляні й простояні дні. Вже не говоримо про якість вироблених товарів.

Далі, маємо такі відомости про стан державної промисловости Північно-Кавказського Краю в січні місяці 1926 р.

«По підприємствам С.-К. Краю, пише газета «Молот», количество предприятий с 132 в декабре (1925 г.) сократилось до 125 в январе (1926 г.), т. е. произошло относительное уменьшение количества работающих предприятий на 5,3%. Точно так же сократилось число дней работы этих предприятий с 3.207 до 2.888, т. е. на 9,9%. В этом же месяце имеем сокращение числа отработанных человеко-дней на указанных предприятиях на 4,8%. Особенно важно отметить происшедшее за этот период сокращение числа человеко-дней, отработанных непосредственно на производстве, а именно: декабрь показывает цифру 426.827, январь — 407.910, т. е. абсолютное уменьшение на 18.917 человеко-дней. Далее следуют такие факты: увеличивается число дней, потерянных вследствие прогулов: в декабре прогульных человеко-дней было 71.732, в январе — 78.397, т. е. увеличение прогулов на 6.665 человеко-дней. Наряду с этим вырисовывается другой, не менее угрожающий фактор, т. е. потеря человеко-дней вследствие простоев предприятий. Простой увеличился с 6.294 до 7.122 т. е. на 828 человеко-дней. Декабрь дал продукции на 10.468.658, январь на 9.443.363 или уменьшение на 1.025.295 довоенных рублей. В то же время заработная плата на одного рабочего в день в червонном рубле поднялась с 2 руб. 69 коп. в декабре до 2 руб. 77 коп. в январе». (Газета «Молот» за 1926 рік, № 1370).

Гарно працюють! Прогуляли 18.917 чоловіко-днів, продукції дали менше на 1.025.295 золотих карб., але платню збільшили!

Коли підраховуємо, що коштували державі тільки прогуляні й простояні дні на фабриках і заводах Північно-Кавказського Краю за один місяць січень 1926 р., то одержимо 218.425,58 червоних карбованців. Державна радянська скарбниця заплатила робітникам цю величезну суму грошей за прогуляні й простояні дні, а з кого ж вона взяла ці кошти?

Газета «Молот» за 28. X. 1926 р. сповіщала, що за 9 місяців 1925—1926 г. «в подведомственной Сев.-Кав. Крайсовнархозу промышленности, вследствие простоев и прогулов, невыработано продукции на 15.454.000 рублей. Одни прогулы по неважным причинам дали невыработку продукции на 3.756.000 руб. За три первые квартала прошлого хозяйственного года (1925—26) количество прогулов выразилось в 834.700 человеко-дней. По сравнению с соответствующим периодом 1924—25 хозяйственного года количество прогулов увеличилось на 325.500 человеко-дней. В то время, как в 1924—25 хоз. году на каждого рабочего приходилось 22,7 человеко-дней прогулов, в 1925—26 хоз. году их было — 24,3 человеко-дней».

Радянська влада й преса ведуть досить енергійну боротьбу за підвищення продукційности праці робітників, за краще господарювання. За минулі роки праці маються помітні досягнення, але ще й досі в багатьох відношеннях на фабриках і заводах СРСР не досягнуто, навіть, того, що було в Росії перед світовою війною.

Розуміється, що перед робітниками стоять величезні завдання! Досягнення норми продуктивності, що була перед війною, ще не означає, по суті, серйозного успіху. Це, може, й має значіння, як доказ того, що рада влади й робітники можуть працювати без капіталістів і їх влади. Але чи має це велике значіння, коли становище фабрично-заводської промисловості ССРСР, продуктивність праці робітників, кількість і якість вироблених товарів, брати в порівнянні з наслідками праці фабрик та заводів у державах з високою технікою, з високою загальною культурою?

До світової війни американські с.-г. машини були кращі й дешевші на Кубані, ніж машини російської виробки. А що ж буде через 5—10 років? Хай на землях бувшої Росії буде досягнуто того, що було перед війною. Чи задовольнить це потреби населення?! Чи товари російської виробки будуть дешевші, ніж товари заграничні (машини, мануфактура і т. п.)?

Цікаво тут навести слова відомого комуніста Троцького, сказані ним у січні місяці 1926 р. на з'їзді текстильщиків ССРСР у Москві. Порівнюючи положення текстильної промисловості в «соціалістичній Росії» з положенням текстильних фабрик у капіталістичній Америці, він сказав:

«число веретен, що припадає у нас на 135 мільйонів населення — в $7\frac{1}{2}$ мільйонів. У Сполучених Державах (Америка) на 112 мільйонів населення — 38 мільйонів веретен, тоб то в $5\frac{1}{2}$ разів більше. У нас на душу населення на рік виробляється тканин $2\frac{1}{2}$ —3 фунти, а в Сполучених Штатах — 30 фунтів. Загальна вартість текстильної продукції, коли брати в довоєних карбованцях, у нас дає біля мільярда карбованців, а в Сполучених Штатах — 14 мільярдів карбованців. На 1.000 веретен у Сполучених Штатах, завдяки правильній організації та високій техніці, працює $2\frac{1}{2}$ — $3\frac{1}{2}$ робітників, а у нас $7\frac{1}{2}$ робітників. Механичних двигунів на одного робітника у нас припадає 1 кінська сила, а то й менше, а в Сполучених Штатах — $4\frac{1}{2}$ кінських сили. Річної продукції на одного робітника у нас припадає на 1.500 карбованців, там — на 3.500 карб. на рік».

При таких умовах, чи зможе російська фабрика продавати для Кубані, скажемо, ситець по такій ціні, як Сполучені Штати?

Коли Кубань примушена купувати для себе фабрично-заводські товари, то відкіля ці товари можна дістати кращі й, порівнюючи, дешевше, з Росії чи з Європи й Америки?

ТОРГОВЛЯ.

За даними «Центрального Статистического Управления в Москве*)» в 1909—1911 р. р. Кубань довозила щороку, пересічно, між иншим такі товари (в тисячах пудів):

каміного кутіля й коксу	7.665
сільсько-господарських машин	1.387
машин фабрично-заводських	722

*) Див.: «Статистический сборник» за 1918—1923 г.г., Москва, 1924.

залізних, сталевих і інших виробків	1.220
заліза, сталі, чавуна, бляхи не в виробках (півсирівці)	2.287
міді, свинцю, цинку не в виробках	12
бавовни	43
овечої вовни	30
бавовняної тканини	548
	(137 мільйонів аршин)
вовняної тканини	85
	(5.950.000 аршин)
обробленої шкіри	43
барв	74
чаю	45

Вивозила щороку (пересічно) в тисячах пудів:

пшениці	57.672
жита	1.967
ячменю	31.355
вівса	775
пшеничної муки	6.124
житньої муки	782
макухи	6.900
солянникового насіння	5.757
м'яса	13
битих птахів	9
лець	13
масла коров'ячого	5
коней	3
птахів живих	7
льону	1
кож вироблених	81
вовни	230

Товари перевозились як по залізницях (Владикавказька, Чорноморсько-Кубанська, Армавір-Туапсинська, Бійська), так і по річці Кубані і по Чорному й Азовському морях. Рух пароплавів в Кубанських портах за 1913 р. видно з наступної таблиці:

Порт	Закордонні пароплави		Каботаж близький і далекий (пароплави)	
	Прибуття	Одхід	Прибуття	Одхід
Новоросійськ	509	490	2.262	2.265
Бійськ	1	2	1.421	1.428
Темрюк	31	31	276	274
Анапа	6	6	775	775
Приморсько-Ахтарська	38	39	418	418
Тамань	—	—	361	362
Геленджик	2	1	1.603	995
Туапсе	—	1	1.079	1.081
Джубга	—	—	287	288
Сочі	—	—	915	915
Всього	587	570	8.797	9.001

В 1914 р.*) торгівлю на Кубані займав 19.392 особи (не козаків — 18.138, козаків — 1.254). Обороти торговельних підприємств у тому ж році були рівні — 230.400.000 карбованців.

*) Див.: «Кубанський календарь» на 1920 р., стор. 19.

Світова війна в значній мірі загальмувала довоз і вивоз товарів з Кубані. Уже в 1916 р. торгівля переживала кризу, особливо страждало постачання найнеобхідних товарів для населення станиць, крім того дуже були піднялись ціни на ці товари. Населення було надзвичайно цим незадоволене, наслідком чого в 1916 р. на Кубані, та й по других областях, пройшла хвиля «погромів лавок».

За часів горожанської війни потреба населення Кубані в привозних товарах задовольнялась теж не в повній мірі.

Радвлда привезла на Кубань в 1920—1922 роках невеличку кількість товарів і, в першу чергу, видавала ці товари робітникам по містах. Товарів було так мало, що їх не вистарчило для задоволення потреб навіть самих робітників. У станиці діяло тоді товарів зовсім мало та й продавались вони по надзвичайно високим цінам, так, наприклад, у січні місяці 1921 р. ситець продавався по 2.938 карбованців за аршин*), прості чоботи — 10.000 карб. за пару, а вже у місяці липні того ж року за 1 аршин ситцю платили — 6.000 карб.; сіль у січні місяці 1921 р. коштувала 750 карб. за фунт, в той час як на пшеницю, ячмінь і т. п. радвлда назначала дуже низькі ціни (60—75 карб. за пуд).

Ми вже говорили на початку нашої статті, що найголовнішим своїм завданням на Кубані радвлда ставила — добування хліба для Росії. Хліб та інші засоби для харчування радвлда не тільки просто забирала у населення (дивись розділ — «прододаток»), а й «купувала» по твердих цінах. Населення зобов'язане було дати для представників радвлди, або залежним від неї організаціям («хлебопродукт», «центр-союз» й інші) по твердих цінах «излишки хліба».

Щоб пояснити, що значили для населення ці «тверді ціни», ми вкажемо, що, наприклад, у другій половині 1920 р. забірали у населення Кубані й Ставропольщини пуд жита за 60 карб., пуд пшениці за 75 карб., а на базарі ця ж пшениця продавалась в Ставропольщині того ж 1920 р.***) в липні місяці по 4.250 карб. за пуд, у жовтні — 7.500 карб. за пуд, а в січні 1921 р. — 13.250 карб., себ-то, пересічно, за півроку по 8.666 карб. за пуд, або в 115 разів дорожче, чим за неї платила радвлда.

Заготовлення вбіжжя й фуражу на Кубані по твердих цінах за 1920—1923 р. р. дало для радвлди дуже гарні наслідки. Кількість хліба, «купленого» на Кубані за ці роки, ми порівняємо з валовим збором урожаю, що дасть можливість бачити, який відсоток всього урожаю на Кубані було «куплено»; з другого боку, поруч з даними про Кубань поставимо й дані про Московський район (8 губернь):

Райони	1920—1921			1921—1922			1922—1923		
	Валовий збор	Заготовл.	%	Валовий збор	Заготовл.	%	Валовий збор	Заготовлено	%
	тисячі пудів			тисячі пудів			тисячі пудів		
Кубанський	94.144	36.581	38,8	62.281	5.076	7,6	113.044	28.675,2	25,0
Московський	95.899	7.845	8,2	96.952	15.707	16,2	122.602	22.107,0	18,0

*) Див.: «Статистический ежегодник», 1918—1920, стор. 113—114.

**) Див.: «Статистический ежегодник», 1918—1920, стор. 106.

Крім хліба, «купували» худобу, сіно, овочі, картошку, мед і т. п. За ті ж роки всього (хліба, худоби, овочів, сіна й т. н.) було «куплено» по цінах до світової війни:

Райони	1920—1921	1921—1922	1922—1923	Разом
В тисячах карбованців				
Кубанський . . .	53.913	9.688	32.504	96.105
Московський . . .	25.731	30.425	33.346	89.502

Таким чином, різних харчових засобів й фуражу за три роки на одній Кубані «куплено» більше, ніж у восьми губернях Московського району, не дивлячись на те, що Кубань в 1921 р. голодувала*).

* * *

Нам не вдалось зібрати відомостей про те, що і на яку суму більшовицька московська влада «купила» на Кубані в 1923—24 господарському році. На підставі різних даних можна думати, що за цей рік було «куплено» тут не менше, ніж в р. 1924—25.

В 1924—25 р. більшовиками було «куплено» на Кубані**):

Культури	О к р у г и							Разом
	Червоно-земля.	Майкопська.	Нарзансько-чиркеська.	Армавирська.	Алагеєвська.	Кубанська.	Сільська, Староміський і Кушівський райони***)	
	в пудях							
Пшениця.....	348.006	304.710	8.572	5.920.946	16.524	10.394.954	2.932.000	19.315.712
Ячмінь	22.563	29.000	1.219	329.071	—	2.006.347	368.000	2.756.200
Жито	—	—	—	—	—	4.322	52.600	56.922
Кукуруза	—	—	9161	350.475	—	1.000	—	360.636
Специальне овсянка	89.694	817.783	17.535	7.589.046	13.145	6.023.299	1.430.000	15.969.492
Льон	—	—	—	22	—	342	9.700	10.064
Проро	4.000	—	—	119.800	—	—	250	124.050
Вівси	74.800	3.342	—	227.400	—	465.181	25.000	795.723
Разом	438.053	1.154.835	38.487	14.140.760	29.669	18.985.345	4.717.550	39.408.699
Мілеза	44.000	37.000	2.000	1.662.000	—	1.248.000	868.000	3.879.000
А всього	482.053	1.191.835	38.487	15.828.760	29.669	20.133.345	5.585.550	43.287.699

В 1924—25 господарському році «купували» те, що вродило в 1924 р. В розділі «Сільське господарство», на підставі більшовицьких даних, було констатовано, що в цьому році (1924) на Кубані зібрано врожаю різних культур тільки $\frac{1}{2}$ того, що збиралось щороку до світової війни, себ-то набрано біля 110—112 мільйонів пудів. З цієї кількості біля $\frac{1}{2}$ або 20—22 мільйонів пудів більшовики взяли, як «єдиний сільсько-хазяйствений налог». Залишилось біля 90 мільйонів пудів.

*) За офіційними радянськими відомостями на Кубані з голоду вмерло не менше 70.000 л.

***) Див.: «Стат. справочн. по Сев.-Кавк. Краю», стор. 261—272.

***) Для определения кількості «купленого» по районах Бяському, Староміському і Кушівському беремо $\frac{1}{2}$ «купленого» по новій Донській окрузі, в склад якої входить ці райони. П. М.

За даними статистики*) на задоволення тільки своїх потреб для Кубані щороку до світової війни було необхідно:

	в тисячах пудів.
жита	7.076,9
пшениці	65.876,3
ячменю	27.249,8
зівса	13.468,3
кукурузи	7.541,6
проса	2.433,9
гречки	133,5
гороху і квасолі	194,4
картошки	21.433,5
разом	145.407,2

Коли потребу Кубані определяти, не беручи на увагу картошки, то і то одержимо величезне число — 123.973.700 пудів. Далі візьмемо на увагу й те, що засівається тепер на 500—600 тисяч десятин менше, ніж до світової війни, а значить на насіння йде теж менше на $4\frac{1}{2}$ —6 мільйонів пудів; також худоби тепер теж менше в порівнянні з роками до світової війни, а значить менше витрачається зерна на її корм. Однак це зменшення не дасть великого числа. З другого боку, треба взяти на увагу й те, що населення Кубані, в порівнянні з роками до війни, безумовно, збільшилось. Про це ми вже говорили в розділі: «Земельне питання».

Взявши все це на увагу, річну потребу Кубані в зернових хлібах можна б определити, приблизно, в 120 мільйонів пудів. Вище було сказано, що після внесення «єдиного сільсько-господарського податку» на Кубані в 1924—25 р. залишилось біля 90 мільйонів пудів, себ-то менше потреби Краю на 30 мільйонів пудів. Один цей факт характеризує тяжкий стан Країни.

Але це не спиняє московську владу! З 90 мільйонів пудів вона ще «купує» по встановлених нею занадто низьких цінах $39\frac{1}{2}$ мільйонів пудів.

Крім того, в тому ж році «куплено» на Кубані рогатої худоби і свиней — 21.760 штук, шкур — 150.000 штук, вовни — 32.000 пудів, смушків — 87.000 штук і т. п.

* * *

На прикладах, що торкаються 1920 р., ми вже показували, що по суті значить ця «купівля». І в наступних роках радвілада вживала всіх заходів, щоб весь час удержувати низькі ціни на пшеницю, ячмінь і т. п. В 1924—1925 господарському році радвілада думала добре заробити на купівлі хліба у населення по низьких цінах й на продажу його по високих цінах за кордоном, через те в літні місяці 1925 р., наприклад, пуд ячменю в Кубанській окрузі купувався й по 50—60 коп.**), а аршин ситцю продавався тоді ж по 40—80 коп., або за пуд ячменю можна було дістати тільки 1 аршин ситцю.

*) Див.: Е. В. Яшнов — «Промисловість, перевози і потреба хліба в Росії», Дм. Мерхалев в книжці — «Матеріали по економічному положенню Куб. Краю», 1919, стор. 5, говорить: «Потреба Кубані определено по формуле: годовое потребление равно годовому производству плюс годовой ввоз минус годовой вывоз».

**) «Красное Знамя» за 21. VII. 1925.

За радянськими даними*) за 1 пуд житньої муки можна було купити:

	в 1913 р.	в 1924 р.	в 1925 р.
цукру	8,5 фунт.	3 фунт.	7 фунт.
соли	190 „	17,5 „	66 „
ситцю	9 арш.	3 арш.	7 арш.

Далі, за радянськими ж даними:

	в 1913 р.	в 1924 р.	в 1925 р.
1 фунт цукру коштував	14,5 коп.	39 коп.	33 коп.
1 „ соли „	1,9 „	6,7 коп.	5 „
1 аршин ситцю „	13—17 коп.	60—80 коп.	40—80 коп.
1 дюймова дошка „	80—90 коп.		5 карб.
1 вершкова доска „	2 кар.—2 кар. 50 коп.		9 „
1 полувершкова „	3 кар.—3 кар. 50 коп.		11 „
1 рейка 1/2 дм. „	60—80 коп.		3 „
1 пуд шпалету „	8—10 карб.		40 „
1 пуд пшениці	80 коп.—1 карб. 10 коп.		1 карб. 20 коп.

Ці порівняння досить виразно говорять про те, як на Кубані тепер бідує хлібороб, бо результати своєї праці він продає принаймні в тричотирі рази дешевше, ніж то було перед світовою війною.

Ці порівняння говорять і про те, в яких умовах живуть там дрібні радянські службовці, що заробляють 18—40 карбованців на місяць. Особливо ж тяжке положення десятків тисяч людей, що живуть без постійного заробітку.

Радянські журналісти пишуть у газетах, що підчас виборів до ставничних рад в 1926 р. «кулаки» вели агітацію серед бідноти, вказуючи на те, що «радянська влада у нас (кулаків) забирає, а вам (бідноті) нічого не дає». А про що говорять цифри, які ми беремо майже виключно з радянських джерел?

* * *

З другого боку, велика різниця поміж цінами на речі сільсько-господарської продукції й цінами на речі фабрично-заводської промисловості свідчить і про те, що фабрично-заводських товарів продукується в СРСР занадто мало, що радянська промисловість не в силах задовольнити попит населення на ці товари.

Вихід є єдиний і ясний — купити необхідні товари за кордоном і дати їх населенню. Кубань і до війни багато товарів одержувала з-за кордону (с.-г. й інші машини і знаряддя, пшпагат і т. п.), або з земель, що не входять тепер у склад Росії (Лодзь, Варшава, Білосток й інші).

За свої сирівці (збіжжя, табак, цемент, поташ, вовну й т. п.), вона могла б дістати й тепер потрібну кількість товарів з-за кордону.

В 1921 й 1922 р.р. кубанцями й за кордоном і дома вживались зовсім практичні кроки, щоб дати Кубані необхідні товари. В наслідок цієї праці в осени 1922 р. приїздила до Праги делегація кубанських коо-

*) Див. газету «Трудовой Путь» за 7. X. 1925. Армавір.

**) «Красное Знамя», № 37, за январь 1926 р. Ціни на складах державних.

ператорів. Кубанські кооперативні організації, що вміли до світової війни й під час цієї війни, а також горюжанської вести торгівлю, зуміли б і тепер зібрати серед населення необхідні для Європи товари, вивезти їх за кордон, а відтіля привезти на Кубань мануфактуру, с.-г. машини й знаряддя, цяхи й т. п. Але на цьому шляхові стала Московська радянська влада та її організація — «Внешторг» («внешняя торговля»), що зосереджує в своїх руках усю торгівлю з-за кордоном цілого величезного СРСР, а Кубань не одержала товарів.

Щороку Кубанський Виконавчий Комітет складає окремий програм торгових операцій Кубані на наступний рік. Потім цей план поступає на розгляд до Виконавчого Комітету Північно-Кавказького Краю, а далі вже йде на розгляд і затвердження Москви. Такий трьохповерховий порядок проходження торговельного плану викликає значні непорозуміння серед самих представників комуністичної влади в Катеринодарі, Ростові й Москві.

Згаданий уже нами комуніст Лавров на офіційному засіданні Виконавчого Комітету в літі 1925 р. говорив наступне: «Москва должна учитывать, что Северо-Кавказский Край нуждается в утверждении нашего плана быстрее, чем в других частях Союза... Президиум Крайисполкома поставил в центре вопрос, чтобы для нашего края то количество товаров, которое надо ввезти, давалось бы совершенно самостоятельно»^{*)}.

Як бачимо, представники тієї ж Москви, такі ж самі комуністи, сидючи на Північному Кавказі, вже помітили добре, що саме життя вимагає необхідності розірвати ланцюги, якими централістична Москва скоює економічне життя цілої багатой Країни. Залежність Північного Кавказу від Московської влади дуже шкодить економічному розвитку цієї Країни, а в тому разі й Кубані.

Із тієї ж доповіді комуніста Лаврова довідуємось, що Північний Кавказ в 1924—1925 р. вивіз різних товарів на 70 мільйонів карбованців (хлібо-фуража на 29 мільйонів карб., нафти на 28 мільйонів і т. п.) і Виконком гадав, що треба Країні повернути принаймні частину взятого у неї добра — довести сюди потрібні для неї товари. Але й на таку, здавалось би, зовсім природню річ, треба мати дозвіл Москви.

А які наслідки? Відповідь на цей запит дамо словами комуніста Лаврова: «в отношении импорта Крайисполком в прошлом (1924—1925) году вынес постановление о ввозе в наш край на 12.000.000 различных заграничных машин и медикаментов, но Москва значительно урезала этот импортный план — до 3.525.000, т. е. дала только 25% того, что мы просили». Висновок який? З населення взяли по низьких цінах на 29.000.000 хлібофуражу, а на місто взятого не хотять дати цьому населенню, та знову за його ж гроші, сільсько-господарські машини і знаряддя, які для нього дійсно потрібні для продукції того-ж хлібофуражу.

В 1925—1926 р., по плану Краєвого Виконавчого Комітету в Ростові, передбачалось вивезти з Північного Кавказу, а, значить, головним чином, з Кубані, різних товарів на 275.000.000 карбованців. «Раз мы предполагаем такой колоссальный экспорт», казав комуніст Лавров, «то, конечно, мы должны рассчитывать на то, чтобы ввезти как можно больше

^{*)} Газета «Молот» за 14. VII. 1925.

товара, с таким расчетом, чтобы потребности хозяйства, промышленности, городского и сельского населения были бы совершенно прочно удовлетворены».

Думка вірна, але комуніст Лавров був примушений додати до цього — «Мы решили просить Москву ввезти заграничных товаров на 39.000.000 рублей... общая нужда в сельско-хозяйственных орудиях будет определяться в 12.854.000 рублей... Наиболее существенным вопросом является вопрос о тракторах... мы, по плану, предполагаем получить 2.500 (тракторов). Мы имеем реальное обещание (Москвы) о 800 штуках... Ввоз для переоборудования промышленности должен выразиться в цифре 20.000.000 рублей». Ці слова комуніста свідчать про те, на які колосальні суми треба ввезти тільки за один рік товарів з-за кордону для задоволення потреб країни!

На шляху до задоволення цих потреб сидить Москва, яка є, власне, не тільки «капіталістичний комісіонер», що бере з країни гроші й за ці гроші довозить їй потрібні товари, ні, вона не тільки «гандлює», вона також «регулює»: бере по надзвичайно низьких цінах у населення продукти його праці, а взамін дає йому й мало товарів і по високих цінах. Коли бере, добре заробляє, а дає, то знову заробляє, та найголовніше — не дає того, що так потрібно для населення. По твердження ми зараз зробимо наочним прикладами, взятими з життя Кубані за 1924—1925 рр.

Газета «Красное Знамя» (за 1. XI. 1925 р.) констатує: «в истекшем 1924—1925 хозяйственном году потребности Кубанского населения были удовлетворены: мануфактурой на 49%, обувью — на 72% и сельско-хозяйственными машинами на — 53%». За липень, серпень і вересень місяці 1925 р. необхідно було для Кубані заліза 2.000.000 пудів, доведено 176.000, або 8%; у серпні місяці лісних матеріалів потрібно було 700 вагонів, доведено 150 вагонів — 21,4%, мила доведено 50% потреби. На місяці жовтень—грудень 1925 р.*) необхідно було:

- 1) підшви 18.000 пуд., дали — 8.600 42%
- 2) чобіт і ботиків 87.000 пар**), дали — 18. 681 пар 20,7%

«Особенно остро стоял вопрос с подошвой, футовыми товарами и крестьянскими мятками; в данное время особый острый недостаток ощущается в заграничных хромовых товарах» — пише газета «Красное Знамя».

- Заліза сортового необхідно було — 65.000 пуд., дали — 13.000 пуд. — 20%
- Заліза на стріхи необхідно було — 60.000 пуд., дали — 10.000 пуд. — 16,7%
- Сила необхідно було — 1.300 ящиків, дали — 500 ящиків — 38%
- Лісних матеріалів необхідно було — 1.160 вагонів, дали — 267 вагонів — 23%

Таким чином, за липень—грудень 1925 р., по определению большинства, потреба Кубані в різних фабрично-зародських товарах була задоволена:

заліза	8% — 16,7%
лісних матеріалів	21,4% — 23%
чобіт і ботиків	20,7%

*) Див.: «Красное Знамя» за 1926 р., № 27.

**) За даними книжки Мерхалева — «Материалы по экономическому положению Кубанского Края», стор. 37, на душу населення припадало вшити 2,65 пар, а в іногородніх — 2,12 пар, пересічно — 2½ пар. На Кубанську округу в 1924—25 р. треба було 6 3/4 міль. пар.

Чи краще стало в 1926 р.? На цей запит комуністична преса дає таку відповідь:

«Недостаток в лесоматериалах имелся большой, при чем само качество их далеко не удовлетворяло потребностей» — пише газета «Красное Знамя» (№ 27 за 1926 р.). Це так обережно говорять про якість матеріалів на державних складах, а що ж там було в дійсності, коли вже не може мовчати комуністична газета? Ціни на ці самі матеріали указані вже нами вище.

В тій же газеті читаємо (№ 17 за 1926 р.): «в настоящее время главную нужду рынок ощущает в мануфактуре... Совершенно нет на рынке грубошерстных суконных товаров, а на них то и наибольший спрос. До сих пор затянулся кризис в железо-скобяных товарах. Особенно сильно чувствуется отсутствие кровельного и сортового железа... Ощущается недостаток бумаги и карандашей, особенно в станциях. Это вредит нормальной работе школы».

Для характеристики якості товарів наведемо ще такі цитати з радянських газет: «Молот» (15. X. 1925.) пише: «Кралоткин. В Кубчерпай-торге имеется много гнилого товара. И вот, когда приходит какой-либо покупатель, все равно за какой покупкой, ему обязательно всучат 15—18 катушек гнилых ниток или же пожарную книжку, а если не хотите брать этого, то убирайтесь из магазина — нет вам ничего!»

Спроби привезти фабрично-заводські товари з-за кордону дали негарні наслідки. Газета «Трудовой Путь» (8. X. 1925) пише: «привезенный из-за границы сатин французского и австрийского производства по прочности и в отделе неудовлетворителен». В радянській пресі писалось, що з-за кордону в 1925 р. був привезений ситець такої якості, що сорочки розлазились за тиждень. Відомо, що в осені 1925 р. була розкриті величезна панамка з закупками товарів за кордоном. Де-кого з радянських шахраїв було покарано, але чи стало від цього краще населенню Кубані?

Ось що говорить інспектор наркомвнуторга (Народного Комиссариата внутренней торговли) про торгівлю на Кубані після того, як він ознайомився з нею в осені 1925 р.: «на рынке промышленных товаров установлен целый ряд ненормальностей. Одно из безобразнейших явлений этого рода — это, прежде всего, «нагрузка» или «принудительный ассортимент» (себ-то, бери те, що дають!). Это дело практикуют все оптовики, маскируя этим, собственно говоря, вздутие цен. В станции дают мохнатые полотенца, шолковые повязки, дорогое сукна, платки не подходящих размеров, анекдотические «близнецы» сковороды. Мы говорим об электрофикации, но есть станции, которые по три месяца не видят у себя керосину! Отсутствует сахарный песок, подсолнечное масло, нет кровельного железа, леса, не хватает мануфактуры».

Чи можна краще схарактеризувати положення торгівлі на Кубані? Це ж говорить не контр-революціонер-емігрант, а свій рідний комуніст! Заліза немає, натомість «шолковые повязки», «говорим об электрофикации», а нема керосину; в 1925 р. на Кубані нема олії.

Це все на шостому році господарювання на Кубані московської рдавлади. І не все констатує не кубанець (який, звісно, з дебільшого є «контр-революціонер»), а агент тієї ж самої влади, що трохи совісними очима глянув на кубанську дійсність!

Великий біль і жаль за долю населення мусить стискувати серце кожному, хто бачить таку «торговлю», такі способи й методи постачання товарів для того населення, яке по низьких цінах з примусу дає до рук радвллади десятки мільйонів пудів пшениці, ячменю і т. н., здобутих дуже тяжкою працею! Заплатило воно не легкий «єдиний сільсько-хазяйственный налог», оддало за безцінь ще на сотні мільйонів карб. збіжжа, худоби й инш., забрали його синів до «красної армії», поділили всю землю і на всіх, а йому за його гроші не дають конче потрібних для нього товарів!

Ми далеко стоїмо від тієї думки, що кубанцям хтось повинен був допомагати! Ні, для них одно є необхідне — щоб їм тільки не шкодили.

За кордонами ССРСР є багато товарів і добрих товарів, і їх кубанці змогли б дістати при допомозі своїх кооперативних організацій, аби тільки не ласкава політика «матушки Москви».

Але чи можуть взагалі завойовники не шкодити завойованим? Чи може Кубань без боротьби звільнитись від большевицького панування?

* * *

Хто ж провадить при большевиках торгівлю на Кубані? На жаль, ми не маємо відомостей за всі роки і по всій Кубані. За даними «Статистического справочника по Северо-Кавказскому Краю», в місяці лютому 1925 р. на Кубані було нараховано всього 10.684 торговельних підприємств, котрі мали річний оборот в 169.576.000 карб. Розподіл цих підприємств по округах Кубані і по тому, хто веде торгівлю, покажемо на наступній таблиці*):

Оборот в тисячах карбов.

Округи і Автоном. обл.	Торговельні підприємства							
	Державні		Кооперативні		Приватні		Всього	
	Кількість	Оборот	Кількість	Оборот	Кількість	Оборот	Кількість	Оборот
Чорноморська	38	24.294	94	6.956	1.165	6.768	1.297	86.018
Майкопська	12	107	165	2.573	854	3.319	1.031	5.999
Армавірська	82	12.219	299	11.648	2.117	12.858	2.498	36.725
Карачаєво-черкеська ..	5	95	68	765	292	996	365	1.856
Адыгей-черкеська ..	6	57	43	376	23	57	72	490
Кубанська	264	27.449	730	29.918	4.427	29.121	5.421	86.488
Ейський, Старо- мінський, Кушівський	в і д о м о с т е й н е м а є .							
Всього	407	64.221	1.399	52.236	8.878	53.119	10.684	169.576
%	3,8	37,9	13,0	30,8	83,2	31,3	100	100

*) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 202—244.

**) Ейський, Старомінський і Кушівський райони, як це сказано вже вище, складають частину Донської округи з центром в м. Ростові. В місяці лютому 1925 р. по цій округі нараховано 5.059 торговельних підприємств з оборотом в 164.518.000 карб. Не маємо даних, на підставі яких можна було б відокремити згадані райони Кубані, котрі увійшли в Донську округу.

Державних і кооперативних підприємств нараховано було 1.806, або 16,8%, а приватних — 8.878, або 83,2%. Обороти державних — 37,9%, кооперативних — 30,8% і приватних — 31,3%.

Тяжко сказати, наскільки дані цієї таблиці, складеної на підставі офіційного статистичного збірника, виданого в 1926 р. в Ростові н/Д., відповідають дійсності.

Для порівняння наведемо далі дані про торгівлю тільки по Кубанській округі, взяті нами зі звітів про торгівлю, уміщених в газеті «Красное Знамя»:

1) 1923—1924 р. торговельних підприємств по Кубанській округі було всього — 7.029; державні склали — 2%, кооперативні — 8% і приватні 90%.

2) 1924—1925 р. — всього підприємств — 8.153, із них державних — 4%, кооперативних — 10% і приватних — 86%.

Влітку 1925 р. — всього по Кубанській округі — 9.831 торговельне підприємство, із них — в станицях 60%. За першу половину 1925 р. станична торгівля мала 37.133.035 карбованців обороту. На кооперацію припадає 37% цієї суми. В Катеринодарі в 1925 р. було 3.970 торговельних підприємств, із них державних — 134, кооперативних — 122, приватних — 3.711. Між ними: гуртових — 250, рента — роздрібні.

Як бачимо, не дивлячись на «внешторг» і «внуторг», приватний торговель в житті Кубані відіграє значну роль.

Не дивлячись на досить тяжкі обставини, все ж помалу стала відновлятися торгівля Кубані з-за кордоном: в 1925 р. почали вивозити цемент: до портів Близького Сходу і до Америки, тютюну вивезено 20.000 пудів, риби — 80 вагонів до Турції, 1.100 тон поташу до Німеччини і т. н. Помалу відновляється рух і в кубанських портах: за місяць вересень 1925 р. до Новоросійська прийшло 56 чужоземних пароплавів (французьких — 3, англійських — 22, італійських — 13, грецьких — 16, єгипетський — 1, німецький — 1), а одпливло — 36, каботажних прийшло — 2 і одпливло — 2, в Бійську був в тому ж місяці 1 грецький пароплав і в Ахтарях — 1 англійський. Чужі пароплави вивозять, головним чином, зерно.

Якої якості товари та в якій кількості й по яких цінах дістає Кубань за взяті у неї добро, ми вже бачили.

ШЛЯХИ.

Шосовані. Царська Росія теж забірала з Кубані все, що тільки могла, й зовсім не дбала про її добробут. Коли візьмемо, наприклад, шосовані шляхи (шоссе), то Кубань, в порівнянні в цьому відношенні з якою державою Європи була найзанадбанішою країною. В Румунії на 100 квадратних кілометрів припадає 21,14 кілометрів шосованих дорог, а на 1.000 душ населення — 4,22 кілометрів. На Кубані — на 100 квадратних вер. — 0,24 верстви шосованих шляхів і на 1.000 душ населення — 0,38 верстви. Відомо всім, яке величезне господарське значіння мають добрі шляхи для господарського й культурного розвитку країни. В Кубанській окрузі на 7.271 вер. колісної дороги шосованого шляху припадає 59 верстов.

Що ж зроблено радвладою для поліпшення шляхів? До 1925 р. не тільки не проведено ані одного вершка шосованого нового шляху, а й старі (Катеринодар-Тахтамукай, Брюховецька-Переяславська, Канівська-Стародеревянківська, Прочноокопська-Армавір і інші) не ремонтувались. В 1925 р. був розроблений план на проведення 313 вер. нових шосованих шляхів (за 6.573.000 карбованців), але комуніст Рабинович, що розробляв план, сам казав, що воли по конториску округу будуть давати на шляхи те, що нині дають (80.000 карб. на рік), то й цей малесенький програм буде переведений в життя тільки за 100 років.

Залізниця. Тепер скажимо коротко про стан залізниць. Усі залізниця Північно-Кавказького Краю (Владикавказька, Армавір-Туапсінська, Чорноморсько-Кубанська, Ейська й інші) тепер об'єднані і управління ними провадиться з міста Ростова. З нижченаведеної таблиці видно, скільки вантажу й пасажирів перевозилось цими дорогами за 1913, 1922—1923, 1924—1925 роки:

	1913 р.	1922—23 р.	1924—25 р.
пасажирів	9.731.000	5.000.000	9.255.000
вантаж (грузів)	590.000.000	219.000.000	442.000.000

Далі порівняємо кількість паротягів та вагонів за 1924—1925 р. з кількістю їх за 1914 р.

	1914		1924—25		Зменшення	
	кількість	%%	кількість	%%	кількість	%%
паротяги	806 *)	100	632	79,0	174	21,0
вагони	29.374**)	100	19.120	65,2	10.254	34,8

За 10 років кількість паротягів зменшилась більше ніж на 174, або на 21%, а кількість вагонів зменшилась на 10.254, або на 34,8%. Загальний стан залізниць можна схарактеризувати наступними заявами найбільше відповідальних радянських урядовців на Північно-Кавказьких залізницях: «состояние путевого хозяйства создает не только угрозу невыполнения намеченных планов по грузо-перевозкам, но и угрозу в смысле безопасности движения» («Молот», 18. IV. 1925).

*) Тільки на дорогах Владикавказькій і Ейській.

***) На Владикавказькій, Армавір-Туапсінській і Ейській.

«После разрухи состояние дорог ухудшилось. Основной капитал на одну версту линии до войны составлял 117.471 руб., а в 1924 году — всего — 76.490 руб., или 65,1% («Молот» 31. I. 1926).

«Изношенность парового хозяйства округа составляет 50%—60%», — свідчить газета «Молот».

Не тільки не будуються нові залізниці, конче необхідні для краю (Лабинська-Старе Житло, Катеринодар—Ключева—Туапсе, Славянська—Темрюк—Тамань), але до 1926 р. не ходили зовсім потяги між Славянською й Кримською та не продовжувано будування залізниць Невинномиська—Теберда й Сосика—Медвеже, яких не закінчено було до революції.

Знаючи про все це, ми дивуємось тому, яку колосальну працю й уміння виявили прості робітники, технічний персонал і інженери Північно-Кавказьких залізниць, щоб при надзвичайно несприятливих умовах досягти тих значних наслідків праці, які спостерігаємо, наприклад, за 1924—1925 р.: залізниці перевезли 9 мільйонів пасажирів і 440 мільйонів пуд. різнородного вантажу та дали мільйони чистого прибутку. Шкода тільки, що цей прибуток стався — «за счет сокращения жизненно необходимых потребностей», як про це дізнаємося з постанови президії Краєвого Виконавчого Комітету («Молот», 18. IV. 1925); розуміється, прибуток пішов до Московської кишені.

«Президиум Крайисполкома признал такое положение совершенно недопустимым и не отвечающим интересам края» — справедливо проголошує далі газета «Молот».

А як дивиться на це Москва, коли своєю політикою руйнує залізниці Північно-Кавказького Краю?

Стая залізниць настільки тяжкий, що вже не можуть мовчати навіть агенти московської влади — теж комуністи!

Москві скрізь потрібні барини і вона їх одержує з залізниць, — «за счет сокращения жизненно необходимых потребностей». Паротяги зносились на 50%—60%, основний залізничний капітал зменшився на 34,9%, мається явна загроза безпеки руху, а комуністи тягнуть і тягнуть у Москву не тільки те, що можна перевозити по залізницях: пшеницю, ячмінь, худобу й т. и., а ще й з самої праці залізниць видавляють барини!

Кавказькі комуністи кричать: «Ратуйте! Така політика недопустима і не відповідає інтересам Краю». А що б сказало з приводу цього населення завойованої країни, як би тільки воно мало можливість одверто висловити свої погляди. Руйнуються залізниці, що будувались 50 років, псується шляхи, котрі збудовані кубанськими станицями: Чорноморсько-Кубанська, Армавір-Туапсинська, Бійська. Унеможлиблюється нормальний економічний розвиток Краю в майбутньому.

Це так робить влада, котра називає себе комуністичною, котра працює під гаслом: «Будуємо соціалізм!» Навіть буржуазні держави тепер не роблять того в своїх колоніях, що робить комуністична влада на Кубані!

Всі дійсно соціалістичні і прогресивні партії давно вже ведуть боротьбу за визволення колоній буржуазних держав, а чи не слід вести боротьбу за визволення колоній, що залежать від комуністичної Москви?!

Чи легше населенню Кубані від того, що московська комуністична влада щороку зтягає з цієї Країни десятки й сотні мільйонів карбованців і розсилає ці гроші комуністам цілого світу?

Чи не так же боляче давить плечі працюючих верств буржуазне ярмо в Африці, в Азії і по других краях, як комуністичне на Кубані?

ОСВІТА.

Революційні події по станицях та хуторах Кубані, голод 1921 року та його наслідки і, майже, повна руйнація економічного життя взагалі, усунення козачого населення від громадських справ і громадського господарства по станицях й т. п. в надзвичайно шкідливий бік відбилися на стані школи на Кубані.

До приходу радвлади на Кубань усі початкові школи, за винятком шкіл «церковних» і «іногородніх», утримувались на кошти станичних козачих громад. Як відомо, при кожній школі була «Шкільна Рада», що складалася з окремо обраних на станичній раді членів, далі в неї входили: отаман станиці, завідуючий школою та представники учителів. На обов'язку «Шкільної Ради» лежало повне матеріальне забезпечення школи. «Шкільна Рада» була безпосереднім й органічним зв'язком між школою й станичною радою. Крім початкових шкіл було на Кубані в 1919 р. 180 шкіл «вищих початкових» (4 класи середньої школи), що утримувались, за дуже невеличким винятком, те ж на станичні кошти.

В 1919 р. початкових та вищих початкових шкіл на Кубані (без Чорноморської округи) було — 1.571, в них вчилось біля 160.000 дітей, учителів було біля 4.500 душ. У початковій школі р. 1919 витрачалось на 1 учня, пересічно, 103 карб. на рік, а у вищій початковій школі — 228 карб. за рік*), або на всі початкові й вищі початкові школи станиці витрачали щороку, приблизно, біля 20 мільйонів карб.

І вересня 1919 р. на Кубані середніх шкіл було 151, серед них дві українських, вчилось в них біля 13.000 учнів. Існувало також дві середніх сільсько-господарсько-технічних школи (в Григоріполіській і Новоцербинівській) і одна середня технічна школа (в Майкопі), учительський інститут і п'ять учительських семінарій, з того числа одна українська; інших професійних шкіл було 124.

На початку 1919 р. в Катеринодарі був одчинений Кубанський Політехнічний Інститут, в 1919—1920 шкільному році в ньому вчилось 2.665 студентів*).

Радянська влада, перш за все, старі назвиська шкіл перемінила на нові: замість «початкових», «вищих початкових», «гімназій», «реаль-

*) Див.: «Кубанський календарь» на 1920 р., стор. 53.

них», «семинарій» і т. п. були вжиті інші назви — школа першого ступня (4-х річна), школа другого ступня (семилітка і девятилітка), подтехникум (бувша семинарія), сільсько-господарський техникум й т. п.

Далі почалась «переподготовка» вчителів. Щороку вчителів збирають на курси, де їм читають «політграмоту» (политическую грамоту). У школі має право залишитись тільки той, хто складе встановлений іспит з «політграмоти». Правове положення вчителя погіршало, він залежав від усіх: від комісарів, від членів комуністичної партії, членів комсомолу; всі вони не розумілися у шкільній справі.

Стан учителя й школи за перші роки панування більшовиків на Кубані радянська преса характеризує так: «шкраб» (школьний работник) — это было голодное, до обморока напуганное революцией существо, потихоньку свыкшееся с неполучением пайков и убогим жалованьем и по инерции продолжавшее учить грамоте в нетопленных школах*).

Багато з старих підручників було заборонено, а нових ніде було дістати. Школи мусили приймати участь у різних політичних святах, що йшли одно за другим. На перші місця в школах піднялись люде, які, в першу чергу, своєю поведінкою задовольняли представників влади та пануючої комуністичної партії.

Матеріальний стан шкіл став дуже тяжким, бо 1) станичні громадські каси були порожніми, 2) «Шкільні Ради» були зліквідовані й на їх місце поставлені нові «Комітети содействия», 3) шкільні земельні участки були відібрані у шкіл. Станична громада, або «Комітет содействия», або й просто група батьків наймали вчителя за умовлену кількість пудів пшениці на місяць і він приймався за свою тяжку працю. Не тільки не було коштів на нові будови для шкіл, а й старі помешкання ні за що було справляти. У значної кількості шкіл не було паперу, чорнила, підручників. Зімою школи, здебільшого, не топились, а через те вчителі й діти мерзли, або й зовсім припинялось навчання.

Зараз зовсім не маємо ні можливості, ані наміру писати історію шкільної справи на Кубані за часів радвлади (1920—1926). Нам хотілося б тільки в коротких словах згадати про шкільництво на Кубані за ці часи.

Дуже сумні й тяжкі для неї були роки 1920—1923. В той час, як радвлада оголосила рішучу боротьбу з неписьменністю серед дорослих, великий відсоток дітей шкільного віку за ці роки не попадав зовсім до школи. Тяжке політичне й економічне становище Кубані, розуміється, не могло не відбитися на стані школи.

* * *

Початкова школа в 1924—26 рр.

Починаючи з 1924 р. положення школи начеб трохи покращало, вона ніби-то стала загоювати свої глибокі рани, принаймні про її болячки стали з більшою увагою писати в радянських газетах та жур-

*) Газета «Молот» за 5. VII. 1925.

налах. Щоб схарактеризувати положення кубанської школи в 1924—25 й 1925—26 шкільних роках, ми звернемось знову таки до радянської преси, добре знаючи наперед, що ця преса не стане малювати занадто чорними барвами роботу радвлдади на Кубані, скоріш — навпаки. Ось газета «Молот» (за 16-VI-1925), характеризуючи радянську школу взагалі, пише так:

«Подбор инспектуры, в особенности на местах, далеко не удовлетворяет требованиям момента. Некоторые из них не имеют не только авторитета, но вызывают законнейшее недоумение по поводу их пребывания на столь ответственных местах. Подбор заведующих школами также оставляет желать много лучшего. Квалификация их далеко недостаточна. Наблюдается разложение «командного состава»: буйство, драки, пьянка, картишки и т. п. «Переподготовка учительства дает пока чрезвычайно слабые результаты. Отрыв от центра по этой линии, отсутствие фактического руководства приводят места к тому, что при огромной затрате сил (вернее, варения в собственном соку) получается в итоге апатия».

Отже на шостому році господарювання в школі представників радвлдади ми бачимо: «разложение командного состава — буйство, драки...» «переподготовка дает чрезвычайно слабые результаты» і т. п.

Далі там же читаємо: «весьма часто приходится наблюдать непролазную грязь (в школах). В детях не прививают бережливого отношения к предметам первой необходимости, а, между прочим, задача школы — воспитать будущих хозяйственников и строителей. С формальными навыками, т. е. с тем, что называется грамотностью, дело обстоит совсем плохо. Наблюдаются случаи, что ребята четвертой группы (4-го отделения) едва-едва по своей грамотности соответствуют второй группе... Родители протестуют против такого положения вещей в школе, но их утешают выставками, лепкой, рисунками... Применение новых программ, без соответствующих пособий (даже для учителя), привело к тому, что дети разучились читать, писать и владеть правильно речью... Многочисленность праздников и торжеств, отнимающих для предварительной подготовки целые недели от учебного времени, требуют неимоверного напряжения сил со стороны учащихся и учащихся, бьющие, главным образом, на показную сторону, в конце концов, вызывают у детей и учительства одно утомление и безразличие к работе. Родителей учащихся второй ступени чрезвычайно волнует половой вопрос»...

Так характеризується радянська школа самими комуністами в 1925 р., а через рік, в літі 1926 р., завідувачий народною освітою на Кубані, комуніст Потапов, про кубанську школу пише так: «в последнее время обострились некоторые вопросы, потребовавшие принятия серьезных мер к изжитию, а именно: 1) трудность осуществления программ вследствие обширности материала и неподготовленности учителей и учащихся, 2) ужасающая безграмотность учащихся, с каждым годом все углубляющаяся. Учащиеся слабо усваивают технику чтения, письма, арифметических действий и т. д., пишут безграмотно. Если мы теперь же не обратим серьезного внимания на обучение грамоте, счету, то школе грозит опасность — она с каждым годом будет увеличивать количество выпускаемых безграмотных» («Кр. Зн.», за 31. VII. 1926).

До цих слів ми додавати нічого не будемо, бо не тільки для того, хто любить школу й дітей, та хто розуміє значіння вихови в школі, а й для всякого ці слова малюють повну картину «досягнень» шестирічної праці большевиків у школі. Гірка доля батьків, а ще гірша доля дітей, що вчаться у подібній школі: «Многочисленность праздников и торжеств», а поруч з цим — «с тем, что называется грамотностью, дело обстоит совсем плохо»; нові програми, а рядом — «дети разучились читать, писать»,... або, як говорить ком. Потапов, «ужасающая безграмотность учащихся с каждым годом все углубляющаяся».

Але навіть і таку школу не мають можливості відвідувати всі діти шкільного віку (8—11 років), бо немає для навчання їх помешкань, не выстарчає вчителів. Розуміється, люде, відповідні в першу чергу за шкільне діло на Кубані, іноді намагаються представити шкільну справу перед громадянами в рожевих барвах; так, наприклад, робить згаданий вже завідувач освітою в Кубанській окрузі*), коли пише, що тепер на Кубані ніби то вчиться 61% дітей шкільного віку і взагалі шкільна справа стоїть краще, ніж то було в 1914 р. Але в тій же газеті «Красное Знамя», тільки місяцем раніше**), читаємо наступне: «Из обзора и сопоставления статистических данных о количестве учащихся в школах 1-й ступени в 1924—1925 учебном году, и об общем числе детей в возрасте от 8 до 11 лет за то же время, можно видеть, что образовательная нужда Кубокруга в отношении указанного возраста удовлетворена на 49%, а 51% детей школьного возраста остаются вне школы». Це говорить в офіційному органі комуністичної партії.

А як ця справа стоїть по других округах Кубанщини? Щоб дати відповідь, візьмемо де-кілька прикладів за 1925—1926 шкільний рік з радянської комуністичної газети «Трудовой Путь», що виходить в Армавірі.

«Село Ольгинское. (Армавірської округи). Из вновь поступающих предполагается отослать домой больше половины (детей) по неимению в должном количестве парт и скамеек и школьных работников. Преподавателей на бумаге семь, а на лицо пять».

«Село Коноково. (Армавірської округи). В прошлом учебном году 182 ученика остались за бортом (школы), в этом же году эта цифра выросла до 275 человек. Районо (районный отдел народного образования) не то, чтобы увеличить штат учителей, но даже сокращает его».

«Армавир. Записалось в 1 ступень 2.195 детей, принято 978, осталось вне школы 1.217 (або 55%). Во вторую ступень записалось 762, принято 323, осталось 439 (або 57%). В общей сложности, за бортом школы осталось 1.656 детей школьного возраста. Школы второй ступени насчитывают по 800 человек, перегружены, загрязнены, работают в три смены, это «заводы с суточным действием».

*) Див.: «Красное Знамя» за 26. IX. 1925.

***) Див.: «Красное Знамя» за 29. VIII. 1925.

«Петропавловский район. По станции Петропавловской и Темирговской вновь записалось в школы 1.038... Школы в состоянии принять только 400». За бортом школы 638 душ (або 61%) із складу одних «записавшихся» до школи, а певно були й такі, що не записувалися. Далі ми не будемо наводити прикладів, бо їх було б стільки, скільки є станцій на Кубані.

Загальна картина і без дальших прикладів ясна! Нам можуть зауважити, що ми навмисне вказуємо тільки на ті оселі, де шкільна справа стоїть дійсно кепське, і замовчуємо ті, де це діло стоїть добре. Щоб уникнути подібних закидів, покличемося ще на свідцтво комуністичної газети «Молот», котра 18. IX. 1926 р. писала про те, що на Північному Кавказі в 1924—25 шкільному році початкову школу відвідувало тільки 35,9% дітей шкільного віку, а в 1925—26 — 46,9%. Так було у «русского населения», а у горців, по свідцтву тієї ж газети, вчилось тільки 15% — 25%.

Виходу з такого становища радвлда шукає не в будові нових шкіл, а в тому, що починає перебірати дітей і вибирати серед них дітей пролетарів і незаможних селян. Але часто буває й так, що ці бідолахи мають право та не мають жадної можливості посилати своїх дітей до школи. Голова Кубанського Виконавчого Комітету, комуніст Нейбах, причину цього явища вбачає в тому, що «не менее важную роль, конечно, играет и невозможность беднейшего населения посылать детей в школу за отсутствием средств на приобретение учебных пособий, обуви, одежды и проч.»*). Але для чого ж існують «Комитеты содействия?»

Раніш школи давали даремно учням підручники й приладдя, а шкільні ради допомагали одягом і взуттям біднішим дітям, однаково і козачим і «городовицьким». Чому ж тепер цього нема? Чи не тому, що школа перестала бути громадською, зробилася «казьонною?» Чи не тому, що вона стала населенню чужою, не своєю?

Матеріальний стан шкіл на Кубані надзвичайно тяжкий і в 1925—26 р. Ось що пише в 1926 р. газета «Красное Знамя» (№ 32) про школи сусідньої з Катеринодаром Адигейської автономної республіки: «инвентарь школ весьма скуден и приобрести новый на имеющиеся небольшие средства — невозможно. Здания школ, в большей части (70 школ из 105), не отвечают своему назначению».

Через що ж не ставиться нових шкільних будинків? Згаданий вже комуніст Нейбах відповідає на це так: «через недостаток средств».

В попередніх розділах ми вже вказували причини руйнації сільського господарства й взагалі економічного життя на Кубані. Доки будуть діяти ті причини, доки з Кубані будуть вивозити на північ її добро, працю її населення, доки чужі люди будуть керувати її справами, доти вона не відродиться економічно й не зможе витратити необхідних коштів на школи.

*) Див.: «Красное Знамя», № 173 за 1925 р.

Крім цієї, так би мовити, засадничої причини, є й інші. Комуніст Нейбах твердив: — «Мы имеем «Школьные комитеты содействия». Однако, в большинстве случаев, они бездействуют! Мы имеем при стансоветах (станичных советах) секции народного образования, однако, и они работают очень слабо!»

Раніше «Шкільні Раді» були живими, працездатними й творчими організаціями, що постачали школам все необхідне, що дали можливість зібрати при школах прекрасні й багаті фізичні кабінети, а тепер — «школьные комитеты содействия» — бездействуют!» Це на шостому році радянської влади на Кубані! А коли ж вони почнуть діяти? Бо не тільки не будуються нові школи, а й старі в багатьох місцях занедбані до крайности, їх не ремонтують, не дають топлива й т. п. Ось приклади:

«Отрадо-Кубанская... Школа по-прежнему стоит, как опципанный гусак: штукатурка осынается, крыша протекает. Во время дождей — полон класс воды. Кроме того, в прошлом 1924—1925 учебном году школа в холодные дни была закрыта».

«Ст. Константиновская. Наступает время учебного года. Школы в крайне плохом состоянии: без окон, в стенах дыры и т. д. («Трудовой Путь», 2. IX. 1925).

«Ст. Старолеушковская. Школы 1-й и 2-й ступени закрыты, ученики распуцены, так как заниматься в школах нельзя из-за холода» («Красное Знамя» № 26 за 1926 р.).

«Удобная. Мерзнут школьники в школе потому, что нет стекол в окнах и дров для отопления». («Трудовой Путь» № 3 за 1926 р.).

«Армавир. Печально обстоит дело со школьными зданиями: новых нет, старые обветшали, например, в 5-й школе местхоз собирается поставить 19 подпорок... Норма топлива недостаточна»...

«Усть-Лабинская. В продолжении целого ряда лет ремонту школ уделялось мало внимания и средств; школьные здания с каждым годом все более и более теряли в своем внешнем виде. Оконные рамы подгнивали, двери изнашивались, полы стирались, печи перестали греть!»

«Хутор Александровский. Школьное здание пришло в такое состояние, что угрожает обвалом, заниматься в нем опасно. Сельсовет не включил в смету ни копейки на ремонт школы. РИК (районный комитет) тоже относится к этому делу равнодушно! В прошлом году занятия происходили при очень тяжелых условиях: холод в классах был адский! Да и как ему не быть, если в стенах дыры... («Кр. Зн.» № 176 за 1926 р.).

Здається, що досить і цих прикладів, взятих з різних районів Кубані!

Розуміється, що станиця, чи місто, які збудували для себе школи (та ще які школи! Іноді просто палаці!), не винні в тому, що нові господарі, нові правителі так їх занедбали! Розуміється, що боляче станичанам дивитись на те, як громадське майно псується, руйнується, але, мабуть, не сила їхня прогнати «хазяїнів!»

* * *

Тепер ще де-кілька слів про положення учителя. Перед світовою війною учитель початкової станичної школи, як відомо, одержував зовсім не велику платню за свою тяжку працю, а все ж не менше 52 карб. на місяць (золотих). Але нині під радвладю та платня йому здається, певно, мрією, сном, бо в 1924—1925 шкільному році він одержував, пересічно, 32 карбованці на місяць, що, в переведенні на крм, дасть не більше 15 передвоєних карбованців, себ-то матеріальне положення вчителя в-тричі погіршало. Як бачили раніш, робітник на заводі одержував в 1924 р. пересічно 44,79 карб., а в 1925 р. 50,8 карб.*); робітникові ж на ниві освіти платиться в 1½ рази менше. Звісно, добре, що робітникам платня збільшена, але зовсім зле, що вчителів поставлено в положення паріїв в соціалістичній республіці. Це характеризує керівників цієї республіки. Що найменше робітників цих двох категорій слід було б урівняти в праві на рівну винагороду за працю.

Платню свою вчителі отримують в районній станиці. «Почти всюду учителя за жалованьем в район за 20—30 верст ходят пешком: местные власти подвод не дают» — пише газета «Молот» (5. VII. 1925).

Праця учителя й перед війною не була легкою, але за перші 6 років перебування радвлади на Кубані ця праця стала надзвичайно тяжкою. В той же час правне положення вчителя за часів радвлади не тільки не стало кращим, а погіршало. Ось приклад: «В станице Северской, читаемо в тій же газеті, была созвана учительская конференция, на которой с докладом должен был выступить председатель РИК'ка (районного виконавчого комітету). Гордый «Пред», однако, счел для себя унизительным явиться на конференцию, да еще с докладом, да еще к учителям. Учитель С. отозвался об этом поступке «Преда» неодобрительно, за что был в скорости арестован за «контр-революцию» и выпущен только через 4 месяца». Це було в 1925 р.

Ось ще приклад: «В станице Холмской местные власти буквально загравили учителя К., большого общественного работника. Человека довели до того, что он ни с кем не говорит без свидетелей» («Молот», 5. VII. 1925). Подібних фактів газета наводить цілу низку й, нарешті, додає: «увеличить эту коллекцию фактов сможет всякий, кто заглянет в Кубанский отдел Работпрос (работников просвещения).

Не дивлячись на таке тяжке матеріальне й правне своє становище, кубанський учитель працює не тільки в школі, а ще й приймає живу участь в найрізномордній громадській роботі й цю працю він виконує безплатно. Так, наприклад, в 1925 р. тільки по самій Кубанській окрузі вчителі були членами наступних громадських і кооперативних організацій: 1) членами станичних рад 313 душ, 2) членами районних виконавчих комітетів — 29 чоловік, 3) членами КОВ'ів (крестьянские общества взаимопомощи) — 171 чоловік, 4) членами кооперативів — 2.035. «Зараз ми знаєм, пише радянська газета, яку величезну, тяжку й відповідальну працю несе на собі станичний учитель: він — лектор, агроном, лікар, статистик, фінансовий агент».

* Робітники чинбарень одержували в 1924 р. 70—80 карб., а в 1925 р. — 82,15—108,08 карб.

Коли порівняємо стан початкової школи на Кубані зі станом тієї ж школи в Московському районі, то побачимо*), що: 1) в 1923 р. шкільними помешканнями було забезпечено — в Московському районі 69,7% всіх дітей шкільного віку (8—11 років), а на Кубані тільки 30,7%; в 1924 р. — в Московському районі забезпечено було вже 76,1% дітей, а на Кубані — 38,7%, 2) на кожну тисячу душ населення Московського району учнів припадало 95 душ, а на Кубані — на кожну 1.000 душ населення було тільки 45 школярів**).

Висновок ясний: діти шкільного віку (8—11 років) в Московському районі і школою забезпечені в два рази краще, ніж діти того ж віку на Кубані, і фактично школу відвідує там в два рази більший відсоток дітей, ніж на Кубані, себ-то через 8—10 років у Московському районі відсоток грамотних, порівнююче, у двічі буде більший, ніж на Кубані.

Як бачили з попередніх розділів, економічний стан Московського району теж є значно кращий, ніж економічний стан Кубані. Отже пишеться Кубань, підноситься Москва!

* * *

Середні школи.

Коли говорити про стан середніх шкіл на Кубані під радянською владою, то будемо примушені й про них сказати майже все те, що говорили вже про початкові школи. Яке число цих шкіл на Кубані за часів радянської влади?

роки	школи
1919	було 151
1923	98
1924	76 (з Черноморскою округою).
1925***)	73—74

Коли радянські статистичні відомості відповідають дійсності, мусимо зробити висновок, що за 6 років перебування радвлади на Кубані зачинилось біля 77—78 або більше $\frac{1}{2}$ середніх шкіл з числа тих, що були на Кубані за часів Кубанської Краєвої Ради. Це є страшний факт!

Яку підготовку дають середні школи при більшовиках? Завідуючий освітою в Кубанській округі, комуніст Потапов, як вже говорилося вище, констатував «ужасающую безграмотность учащихся, с каждым годом все увеличивающуюся». Це говорилося, очевидно, про початкові школи. Може в середніх школах краще, може на них не росповсюдився руйнуючий вплив радянської влади?

*) Див.: «Бюллетень Центрального Статистического Управления в Москве». № 92, за 1924 р.

***) В Чехословацкій Республіці на кожну 1000 д. населення в початковій школі вчиться 125 дітей.

****) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 72. «Статистический справочник» вказує на існування на Кубані в 1925 р.

а) шкіль II ступня — 51.

б) «Объединенных I и II ст.» — 17, разом 68. До цього числа мусимо прирахувати 5—6 середніх шкіл по районах Ейському, Старомініському і Кушівському. Всього на Кубані р. 1925 було 73—74 середніх шкіл.

Відомий є той факт, що за часів радвлади, в порівнянні з тим, що було до большевиків, значно зменшені вимоги при вступі до високих шкіл, але кожний, хто бажає вчитись у високій школі, мусить тримати іспит по де-яких предметах з курсу середньої школи. Для характеристики підготовки вступаючих до високих шкіл, візьмемо наслідки іспитів, переведених на початку 1926—27 шкільного року високими школами Кубані*).

В Кубанському Медичному Інституті тримало іспит 280 душ, з них витримало задовольняюче з усіх предметів 48 душ, або 17,1% вступило 87 душ. Екзаменаційна комісія дає такий загальний одзив: «неумение логически выражать свои мысли, незнание синтаксиса и, просто, грубая неграмотность свойственны половине письменных работ; на устных испытаниях обнаружено незнакомство с литературой; по математике дело обстоит несколько лучше, хотя были случаи, когда отдельные лица не знали арифметики (деление и умножение дробей) и не имели понятия о тригонометрии».

В Кубанському Педагогічному Інституті тримало іспити 403 душі, з них витримало задовольняюче з усіх предметів 161 душа, або 40%, вступило в Інститут — 246 душ.

«В результате слабой подготовки лиц даже зачисленных в Пединститут, говорит екзаменаційна комісія, этому ВУЗ'у придется заняться ликвидацией грехов школ 2-й ступени и техникумов, введя на I курсе дополнительное изучение русской литературы, математики и физики».

Констатуємо: 1) середні школи при большевицькій владі дають настільки слабу підготовку, що і при зменшених вимогах при вступі до високих шкіл іспити витримують тільки 17,1%—40% з числа скінчивших середні школи, 2) в наслідок цього високі школи примушені приймати невідготовлених слухачів і вводити в свій курс предмети середньої школи, що, безумовно, затримує нормальний хід навчання у високій школі і робить її, власне, не високою, а переходною від слабой середньої до справжньої високої школи.

* * *

«Робфак». Радвлада 1920 р. одчинила в Катеринодарі середню школу виключно для робітників та селян. Це є робітничий факультет — робфак. Того ж 1920 р. до нього було прийнято біля 200 душ слухачів. 1. I. 1923 р. на робфаку вчилось 573 душі, а 1 січня 1924 р. в цій школі було вже 52 вчителі (51 чоловік і 1 жінка) і 875 слухачів (600 чоловікі і 275 жінок). 1 січня 1925 р. — 755 слухачів**).

В 1924—1925 шкільному році робфак скінчило 170 душ. В 1925—1926 р. прийнято було 210 душ нових слухачів, серед них: трудових хліборобів 100, кандидатів російської комуністичної партії — 60, ради професійних союзів — 40, демобілізованих червоноармійців — 10 душ. В 1926—1927 р. на робітничий факультет приймаються: а) особи, що по

*) «Красное Знамя» за 1926 р., № 202.

***) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 81.

своєму походженню належать до робітників і селян і що безпосередньо перед вступом на робфак фізично працювали в промислових, транспортних і сільсько-господарських підприємствах, у віці:

від 17-ти до 20-ти років	не менше 3-х літ
« 20-ти « 25-ти «	« « 4-х «
« 25-ти « 30-ти «	« « 6-ти «

в) хлібороби, котрі займались перед вступом на робфак хліборобською працею без експлоатації чужої праці. Поступаючі на робфак мусять уміти читати й передати прочитане, вони мусять знати 4 арифметичні правила на прості й «іменовані» числа, а також бути знайомими з елементарними дробами. Крім того, вони мусять скласти іспит з політграмоти по програмі: радянська влада й її органи, професійні союзи і їх органи, російська комуністична партія і всеросійський комуністичний союз молоді, засадничі одміни господарського й політичного устрою ССРСР від буржуазно-капіталістичних держав, світова війна 1914—1918 років, февральський переворот й жовтнева революція 1917 р., горожанська війна, кооперація та її значіння в соціалістичнім будівництві.

Катеринодарський робітничий факультет вже дав можливість сотням робітників і селян одержати середню освіту.

Високі школи.

В 1920 р. Кубанський Учительський Інститут був реорганізований в Кубанський Педагогічний Інститут. В тому ж році в Катеринодарі був відчинений Кубанський Медичний Інститут, а потім і Кубанський Сільсько-Господарський Інститут. Кубанський Політехнічний Інститут, котрий був відчинений в 1919 р., пережив де-кілька разів реорганізацію й, нарешті, в 1923 р. був зачинений і його майно було передано Індустріальному Технікумові.

Кубанські високі школи до 1925 р. переживали тяжку матеріальну кризу й не раз стояли, особливо, Сільсько-Господарський Інститут*), перед повною ліквідацією. Але ж, дякуючи надзвичайним зусиллям професури, громадських діячів, а також дякуючи допомозі збоку де-яких представників радилади на Кубані, ці високі школи збереглися і працюють далі. Матеріальне їх положення і в 1925—1926 р. залишається тяжким, але вже не є безнадійним.

1 січня 1924 р. в Кубанському Медичному Інституті було: 89 професорів і лекторів (71 чол. і 18 жінок) та 1.209 студентів (616 чоловіків і 593 жінок). В Кубанському Педагогічному Інституті тоді ж було: 68 професорів і лекторів (55 чоловіків і 13 жінок) і 622 слухачів (261 чоловіків і 361 жінка); слухачі по факультетах на Педагогічному Інституті розподілялись так: загальний — 287, природничо-математичний — 172, словесно-історичний — 116, педологічний — 14, позашкільної

*) В 1924 р. С.-Г. Інст. після постановки Московського Уряду був намічений до повної ліквідації.

освіти — 33. В Кубанському Сільсько-Господарському Інституті було: професорів і лекторів 36 (32 чоловіків і 4 жінки) і слухачів 392 (268 чоловіків і 124 жінки).

В 1924—1925 р. по всіх вищих школах була проведена «чистка», в результаті якої школу залишило біля 30% студентів.

Для характеристики складу студентів вищих шкіл на Кубані, матеріального стану і успіхів їх, наведемо тут докладніші відомості про Кубанський Педагогічний Інститут і про Кубанський Медичний Інститут. 1 квітня 1925 р. в Куб. Пед. Інст. було 494 студенти (194 чоловіки і 300 жінок), з цього числа було:

дітей робітників	53, або 10,7%
селян і козаків	265, « 53,7%
ремісників	19, « 3,8%
службовців	88, « 17,9%
інтелігентних професій	52, « 10,5%
інших	17, « 3,4%

Партійний склад слухачів був такий:

членів російської комуністичної партії	9, або 1,8%
російського лєнінського комуністичного союзу молоді	30, « 6,1%
безпартійних	455, « 92,1%

На державних стипендіях було 152 студенти, інших стипендій малося — 7. Професорів, лекторів та наукових співробітників було 70, з того числа комуністів — 2. Професор за 6 обов'язкових лекцій на тиждень одержував 80 карб. на місяць, лектор — 54 карб. Матеріальний стан Інституту характеризується порівнянням витрат на одного студента до світової війни, які складали тоді 1.400 карбованців на рік, з витратами на одного студента 1924—1925 р., що виносили тільки 110 карбованців, або в 12—13 разів менше, ніж то було до світової війни. Того ж року вчилися задовольняюче: на I курсі — 25%—30% студентів, на II — 35%—40%, на III — 50% і на IV — 80%—85%.

В 1925—1926 р. було одведено 15 місць для кандидатів Адигей, Карачаєво-Черкесії, Абхазії й Аджарістану. В 1925 р. Педагогічний Інститут закінчило 51 слухач.

Кубанський Медичний Інститут в 1925 р. постановою Московської Ради Народніх Комісарів було перебрало на державні кошти. Того ж року Медичний Інститут зробив перший випуск 114 лікарів (67 чоловіків і 47 жінок), серед них було: дітей робітників — 15, дітей хліборобів — 34, дітей службовців — 28, інших — 37; за національністю: росіян — 88, жидів — 13, вірмен — 6, греків — 3, черкесів — 1, інших — 3. Українці мабуть попали серед «інших» або їх зовсім не було серед лікарів!

Про підготовку осіб, поступаючих до вищих шкіл, було вже сказано раніше.

Великою перешкодою до розвитку вищих шкіл на Кубані є тяжке їх матеріальне становище, недостача наукових сил (наприклад, в Медичному Інституті в 1924—1925 р. не було замінено 4 катедри: судебної медицини, фізіологічної хемії, гігієни й терапевтичної хемії), та незабезпеченість студентів. 1925—1926 р. на трьох вищих школах, на ро-

бітничому факультеті та на 6 технікумах (середні фахові школи) вчилилось 4.888 душ. Державні стипендії отримували 991 чоловік, а решта вчилася на свої кошти. Обід у студенській їдальні коштував 27 коп., обідало там 1.150 студентів, а решта, як повідомляє радянська преса, харчувалось на базарі. Газета «Красное Знамя» (за 15. XI. 1925.) пише: «в общем положение студентов, как в смысле бюджета, материального, в смысле квартиры, а также питания — очень тяжелое».

Серед студентів робітничого факультету на початку 1926 року було хворих: на недокрівлення — 249 душ, або 49,8%, неврастенію — 109 д., 21,8%, невроз серця — 15 д. 3%, катар легенів — 44 д. — 8,8%, туберкульоз легенів — 57 д. — 10,8%, катар шлунка — 15 д. — 3%, на малярію — 74 д. і т. д.

«Державної стипендії в розмірі 17 карбованців на місяць не вистарчає не тільки на культурні, але й на господарські потреби, не кажучи вже про підручники й одягу» — пише газета «Красное Знамя» (№ 32, за 1926 р.).

Кількість студентів у високих школах на Кубані за р. р. 1922—1925 (на 1 січня кожного року) була така:

Високі школи	1922*)	1923**)	1924***)	1925†)
Педагогічний Інститут	300	658	622	490
Медичний Інститут	700	951	1.209	1.001
Сільсько-Господарський Інститут	297	363	392	385
Політехнічний Інститут	1.319	1.393	—	—
Разом	2.616	3.365(7)	2.223	1.876

Наскільки ці данні відповідають дійсности, сказати тяжко. Можна сконстатувати слідуєче: 1) загальна кількість студентів у трьох високих школах в 1925 р. (1.876 д.) менше кількості студентів в одному Кубанському Політехнічному Інституті, що мала там в 1919 р. (2.665 д.) на 790 душ, або на 30,4%, 2) кількість студентів у трьох високих школах в 1925 р. на 347 д., або на 15,7% менше кількості їх в р. 1924.

Очевидно, що дуже тяжкий загальний економічний стан Кубані перебуваючої під більшовицькою владою, слаба підготовка, яку дають своїм слухачам середні школи, і загальна мала кількість останніх не сприяють розвиткові високих шкіл в Катеринодарі.

ФАХОВА ОСВІТА.

Кількість фахових шкіл на Кубані та учнів в них за 1922—1925 р. р. були такі:

- *) «Статистический ежегодник» за 1921 р., вып., II, стор. 4.
 **) «Статистический ежегодник» за 1922—23 рр., вып. I, стор. 212.
 ***) «Красное Знамя» за 1925—26 рр.
 †) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 79.

Технікуми	1922 ¹⁾		1923 ²⁾		1924 ³⁾		1925 ⁴⁾	
	Шкіл	Учні	Шкіл	Учні	Шкіл	Учні	Шкіл	Учні
Педагогічні	7	1.004	6	702	5	818	7	931
Сільсько-господарські	2	149	3	172	3	258	2	315
Технічні	7	998	3	423	4	1.311	4	454
Промислово-економічно-індустріальні	—	—	1	100	—	—	2	376
Медичні	—	—	—	—	1	329	1	313
Мистецькі й музичні	2	560	2	335	2	639	2	640
Кооперативні	—	—	—	—	—	—	1	274
Разом							19	3.303

1 січня 1925 р. на Кубані були наступні технікуми: 1) *Педагогічні*: в Баталпашинській — вчилось 72 д., Армавірський 90 д., Майкопський — 128 д., Новоросійський — 101 д., Полтавський (український) — 258 д., Катеринодарський — 232 д., Адигейський в Катеринодарі — 60. *Сільсько-господарські*: Катеринодарський — 123 д., виноградо-винодільний в Туапсе — 192. *Технічні*: Катеринодарський робочий — 96 д., механічно-будівельний в Майкопі — 133, індустріально-технічний в Новоросійську — 197, електро-механічний робочий в Новоросійську — 28. *Промислово-економічно-індустріальні*: Катеринодарський — 274, Армавірський — 102. *Медичні*: фершальсько-акушерський в Катеринодарі — 313. *Мистецько-промисловий* в Катеринодарі — 148, *музичний* в Катеринодарі — 492. *Кооперативний*: Пашківський — 274, заснований Північно-Кавказьким Союзом Кооперативів.

Всі ці школи працюють по програмах вироблених у Москві.

Кубанський Індустріальний Технікум в Катеринодарі має такі відділи: дорожно-будівельний, електро-механічний, хемико-технічний і промислово-економічний. В 1925—1926 р. на всі ці відділи він мав зачислити 305 кандидатів. Професурою цього технікума робляться значні зусилля, щоб цю школу з часом перетворити у високу школу.

В 1924—1925 шкільному році в Кубанській окрузі, крім згаданого вже вище Сільсько-Господарського технікума, існували ще й 4 нижчих сільсько-господарських школи: — одна в Катеринодарі, друга в станиці Старолеушковській, третя в бувшому Покровському монастирі й 4-та в бувшому Лебежому монастирі. Всі вони утримуються на кошти станиць. У Майкопській окрузі в 1925 р. не було ні однієї сільсько-господарської школи ні низчої ні середньої.

Для розповсюдження сільсько-господарських знань по всій Кубані улаштовуються різного рода сільсько-господарські курси.

*) «Статистический ежегодник» за 1921 р., вып. II.
 **) «Статистический ежегодник» за 1922—23 гг., вып. I.
 ***) Див.: «Бюллетень Центрального Статистического Управления» за 1924 р., № 92.
 †) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 79—81.

ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТА.

За даними перепису 1920 р. на 1.000 чоловіків припадало грамотних 420, на 1.000 жінок — грамотних 253, обох полів пересічно — 330*).

Значні зусилля радвлда робить для ліквідації неписьменности серед дорослого населення. У всіх станицях ведеться праця в цьому напрямку і дає, порівнюючи, добрі наслідки. Особливо успішно така робота переводиться на фабриках та заводах. Як що вірити радянським даним, є вже на Кубані такі фабрики, де серед робітників не залишилось ні одного неписьменного.

Крім того, по станицях є читальні. Але тяжкий економічний та моральний стан населення Кубані й відсутність підготовлених робітників до цього часу не дали можливості зробити помітних успіхів у цій справі. Величезне значіння має також і те, що ця культурна праця серед населення провадилась шість років не на рідній для більшости його мові. Населення говорить між собою здебільшого по-українському, а приходять до школи грамоти, або до читальні й там зустрічає книжки й газети на иншій мові. Докладніше про це скажемо на другім місці, а зараз констатуємо, що праця бібліотек-читалень, як це було й за царських часів, не дає ще бажаних наслідків.

У радянських газетах дуже часто зустрічаємо повідомлення про те, що читальні або зовсім не працюють, або як що й працюють, то але. Частенько дописувачі газет сповіщають про те, що — «наша изба-читальня служить більше для свіданій, нікто, нікогда и ничего не читает, на столах газетный хаос, избач редко навелывається». Особливо люди старшого віку — «боятся и нос показать в избу»: «Як його там усидиш, коли кругом тебе то цілуються, то обнімаються, а крик такий, що хоч вуха затикай» — кажуть старі люди («Красное Знамя», № 38 за 1926 р.). Розуміється, що не скрізь так, є й такі станиці, де читальні працюють дуже гарно, але таких станиць не багато.

Дошкільна освіта дітей знаходиться на дуже й дуже низькому рівні. Немає на це коштів, немає організаторів, само населення не виявляє жадної зацікавленности до цієї справи. І так не тільки на Кубані, а й по цілому РСФСР. Ось газета «Молот» (№ 1375), закликуючи до праці в цій парині, констатує, що — «дошкольное воспитание охватывает пока всего 2% дошкольного населения, а у нас, на Северном Кавказе, и того меньше». Два відсотки це, власне, нічого! Цей факт ми мусимо сконстатувати з великим жалем.

БЕЗДОГЛЯДНІ ДІТИ.

Жахливим фактом з життя Кубані й цілого ССРС є сотні тисяч бездоглядних дітей, що за роки світової й горожанської війни, за часи голоду 1921 р. втратили своїх батьків і матерів. За радянськими ланими, тільки на Північному Кавказі їх є біля 40.000 душ, при чому 98% складають діти селян і робітників.

*) «Сборник статистических сведений» 1918—1923, стор. 51.

Безпритульні діти на Кубані в 1925—1928 р.р.

«В настоящее время» — оголошує 12. V. 1925 р. Кубанський Виконавчий Комітет (газета «Красное Знамя» за 1925 р. № 105) — «перед Советской властью и населением всего Союза особенно остро стоит вопрос о борьбе с детской беспризорностью. Тысячи беспризорных детей раздетые, голодные, больные, расбросанные по территории всего округа, вынуждены воровать, чтобы не умереть с голоду, ночевать в темных зловонных подвалах и т. п.».

Голодні, босі, прикриті тільки ганчірками ходять ці діти ватагами й по одинці по базарах, по вулицях, купчуються по станціях залізниць, скрізь вишуковуючи собі «кусочок хлібця», піячуть, грають у карти, нюхають кокаїн, співають неподобні пісні... Жахливі малюнки з життя цих тисячів бездоглядних дітей частенько зустрічаємо в радянській, як російській, так і українській, пресі.

Ці малі бездоглядні діти тисячами попадають у радянські тюрми, а по виході відтіля знову блукають по містах та селах. Тільки на Північному Кавказі в літі 1925 р. більше 800 душ бездоглядних дітей сиділо по тюрмах.

Радвлада не може організувати їм необхідної допомоги й через те звертається до громадян СССР зі закликом до боротьби з цим страшним соціальним злом. Робить це і радвлада на Кубані. Ось у 1925 р. в газетах читаємо наступне: «Кубанский Исполнительный Комитет обращается ко всем гражданам и организациям Кубанского округа с призывом оказать помощь советскому государству в большом деле — ликвидации беспризорности в Кубанском округе. Каждый сознательный гражданин, имеющий хотя бы некоторую материальную возможность, должен взять на иждивение круглого сироту и приучить его к полезному труду. Всякий крестьянин, взявший ребенка из детского дома, получает на него подушный падел. Кустарь, ремесленник, взявший на иждивение сироту, так же пользуется от государства льготами».

Дуже мало людей послухало цього заклику; але були й такі, що, взявши до себе бездоглядних сиріт, потім виганяли їх прямо на вулицю. У газеті «Красное Знамя» (за 8. XII. 1925) читаємо: «Ст. Славянская. В нашей станции имеется детдом. Детей раздавали первому попавшемуся, лишь бы разгрузить. Что же мы видим теперь? Некоторые из «разгруженных» очутились на улице и ночуют под забором».

Притулків («детских домов») для сиріт на Кубані дуже мало, та й дітям в таких притулках живеться не скрізь гарно. Ось, наприклад, про притулок у станиці Уманській читаємо наступне («Красное Знамя» за 21. XII. 1925): «Санитарное состояние детдома очень плохое, за целый год дети были только раз в бане. С насекомыми нет сил бороться, они заели детей окончательно. Дети разуты и нет надежды когда либо получить одежду и обувь. О воспитательной работе и говорить нечего. Всех детей 100 человек, а воспитателей трое» і т. и.

В самому центрі Кубані, Катеринодарі, безпритульні діти тікають з дитських притулків. Через що? Відповідь дає радянська преса: «Когда послушаешь, можно сказать, вопли работников детдомов о том, что там творятся, действительно становится грустно; не будем говорить о разврате, потому что это уже не ново, а вот что страшно, что после нескольких лет обучения в детдоме дети выходят совершенно неграмотные и

не приспособленные к труду; как пример, можно привести несколько подростков, сейчас работающих на кожзаводе, которые после нескольких лет обучения в детдоме не умеют даже расписаться». («Красное Знамя» за 29. VIII. 1926).

Хіба це не жахливі інформації? Дітей заїдають воші остаточно! Діти розбуті й роздягнуті! «Разврат» — явище старе, до нього звикли вже; після кількох літ навчання в дитбудинкові діти не уміють навіть, написати своє прізвище!

Для чого ж існують подібні дитбудинки?! Не диво, що діти тікають від такого життя в большевицьких притулках і як повідомляє «Красное Знамя», краще кучами ночують на гробках у склепах для мертвяків, аби тільки уникнути від «соціальної вихови» комуністичної влади.

Слід було б якійсь заграничній делегації заглянути в кубанські дитбудинки, щоб мати об'єктивну уяву про дійсний стан річей, а не вихвалювати московські «плотьомкінські деревні». Большевики можуть і уміють показувати різним делегаціям «успіхи своєї праці», а чи зможуть вони обманити населення Кубані?

Ні в одній державі цілого світу не знайдемо тепер такої величезної кількості безпритульних дітей і такого тяжкого положення їх, як у ССРСР. В 1926 р. зїзд представників станичних рад звернув увагу на бездоглядних дітей і дав доручення Виконавчому Комітетові вступити в рішучу боротьбу з цим соціальним лихом. Це ж представники станиць, а що ж представники радвлдади та й сама Радвлдада?

* * *

НАЦІОНАЛЬНА СПРАВА.

За даними перепису 1897 р. на Кубані було українців — 49,1%, росіян — 41,8%, черкесів і інших — 9,1%. Після 1897 р., як вже зазначалося раніш, значно збільшився приплив на Кубань нових поселенців, головним чином, з українських губернь. На жаль, більш менш точних відомостей про національний склад населення Кубані перед великою революцією ми не маємо.

За даними сільсько-господарського перепису 1917 р. на Кубані було господарств: українських — 56%, російських — 36% і інших — 8%*).

В тяжкі часи боротьби 1917—1920 рр. національне питання на Кубані не було поставлене гостро перед широкими масами й вся праця в Красній і Законодавчій Радах провадилась не під українським, або російським прапором, а під кубанським, при чому самостійність Кубані захищали, головним чином, козаки й горці, а іногороднє населення в 1917 р. в більшості своїй йшло за російськими партіями соціалістів-революціонерів та соціал-демократів, а з 1918 р. за партією большевиків.

*) Кобляньський. Українці на Кубані. «Червоний Шлях», 1924, № 3, стор. 267.

Жорстока й надзвичайно кривава війна з більшовиками гальмувала нормальний хід українізації Кубані, але не припинила цього природнього процесу. Кубанська Військова Рада, прийнявши ще в місяці вересні 1917 р. постанову про бажанність переведення шкіл Кубані на рідну мову, тільки сконстатувала те, яке стремління в національній справі виявилось тоді серед більшості населення цієї Країни; це бажання населення мати школу на рідній мові виявилось також і в постановах цілого ряду станичних рад про українізацію станичних шкіл. В 1919 р. було вже на Кубані декільки початкових українських шкіл, дві українських гімназії і одна учительська семінарія.

Ми вже пояснювали раніш словами самих комуністів, які найголовніші завдання переслідувала на Кубані російська комуністична партія. Національного питання на Кубані для цієї партії на перших порах не існувало зовсім, а пізніше, коли комуністи вже й звернули увагу на це питання, то не з метою задоволення національних потреб тих національностей, що були в російському ярмі, а тільки з метою закріплення пануючого положення комуністичної партії й радянської московської влади на Кубані.

Як вже сказано вище, ця влада в 1922 р. відокремила на Кубані Карачаєво-Черкеську і Адигеє-Черкеську автономні області, але поставила їх в такі економічні й політичні умовини, що фактичне положення цих областей є не кращим, аніж положення звичайного повіту російської губернії. Коли не можна вже було придушити національний рух серед українського населення Кубані, комуністична російська партія з усіх сил намагається прибрати керівництво ним до своїх рук, але зовсім не для того, щоб сприяти нормальному розвитку його.

Політичні діячі кубанці, що були самі свідомими комуністами (Полуяни, Чорні, Ковтюхи та інші), або ті, що йшли за цією партією, рахували себе росіянами. Тільки пізніше серед комуністів на Кубані з'явилась невеличка кунка людей, що визнавали себе українцями й хотіли працювати на користь і свого народу.

* * *

Радянська влада перевела на Кубані в 1920 р. перепис всього населення, а в 1923 р. — перепис тільки по містах. При перепису кожного кубанця не «інородця» запитували, хто він є: руський, українець чи великорос. Згідно з даними цього перепису було нараховано по містах*): (див. таблицю на стор. 164).

Що з цієї таблиці видно? У всіх містах на Кубані в 1920 р. українцями себе проголосили 6,5% населення, а в 1923 р. вже 32,2%, себ-то за три роки більшовицької влади значно зросла національна свідомість мійського українського населення Кубані. Особливо цікаво порівняти кількість українців в цих роках по таких містах, як Армавір, Крапоткін, станиця Лабинська й т. п.: так от, в Армавірі в 1920 р. українцями себе за-

*) «Червоный Шлях» за 1924 р., ч. 3, стор. 207. Харків.

М і с т а	1920 рік				1923 рік.			
	Усього насел.	«Рус-ських»	Велико-росів.	Україн-ців.	Усього насел.	«Рус-ських»	Велико-росів.	Україн-ців.
Краснодар	146.691	92.146	12.897	17.261	144.327	29.105	40.493	48.037
Новорос.	49.521	34.281	13	127	49.055	11.062	13.773	10.275
Бієльскі	42.333	40.571	8	32	34.776	8.199	12.713	12.431
Темрюк	15.916	15.417	—	46	15.163	5.561	1.858	7.314
Анапа	16.909	10.944	2	1.649	13.015	2.982	2.375	5.054
Туапсе	8.876	5.520	1	17	10.650	1.246	4.345	1.820
Сочі	7.758	4.557	8	110	7.876	318	3.193	1.351
Геленджик	5.183	3.048	2	1	4.357	1.551	737	950
Гарячий Ключ . .	2.181	1.867	—	3	1.330	418	149	540
Майкоп	50.436	5.808	27.174	12.003	44.766	1.952	25.468	12.091
Армавір	63.167	43.637	7	363	60.474	11.678	17.261	12.318
Крапоткін	33.617	30.299	2	154	27.455	1.661	12.277	10.287
Тихо-ріцька	15.167	14.449	1	8	13.602	634	7.038	4.805
Лабінська	25.797	21.616	1.575	1.206	25.585	731	12.817	9.776
Примор-сько-Ах-тарська	11.058	10.608	5	196	10.639	577	2.426	7.035
Славян-ська	19.505	18.742	—	136	18.437	1.864	4.007	11.131
Р а з о м	514.115	353.510	41.695	33.312	481.507	79.539	160.930	155.215
У відсотк.	100,0	68,8	8,1	6,5	100,0	16,5	33,4	32,2

явили тільки 363 душі, а в 1923 р. — 12.318 душ, в Крапоткіні в 1920 р. — 154 душі, а в 1923 р. — 10.287, в Лабінській — в 1920 р. — 1.206 д., а в 1923 р. — 9.776 д.

Школа. Зріст національної свідомості серед українців викликав і необхідність задоволення культурних потреб людей цієї національності. І дійсно, ми бачимо, як у 1920—1924 роках іде продовження процесу, котрий розпочався в 1917 р. — по різних станицях, заходами самого населення, організуються українські початкові школи.

Страшний голод 1921 р., тяжкий с.-г. податок, надзвичайно жорстокий утиск з боку чужої влади не спиняють цього руху! Уже на початку 1924 р. було на Кубані 143 українських школи, а в 1925—26 шкільному році — 148 шкіл з 442 комплектами, де навчання переводилось на українській мові.

Як ставилась радянська влада до цього руху, як ставилась комуністична партія, що на увесь світ голосно кричить про утиски національностей у других державах, що всі пригноблені національності закликає до збройного повстання проти гнобителів?! Вона, перш за все, не дає для шкіл необхідних підручників. З приводу цього газета «Радянський Станічник» (14-X-1925) пише наступне: «Зовсім не можна було дістати

українських учебників у Краснодарі і школярам доводилось братись за російські книжки». Не треба бути педагогом, щоб розуміти, що не легко вчити дітей без книжок.

Величезна більшовицька держава — РСФСР, в якій живе більше 5 мільйонів українського населення, 9-й рік зовсім не дбає про друк українських учебників і книжок взагалі для українських шкіл і населення. Цей безумовно ганебний факт з життя «соціалістичної» республіки сконстатувала катеринодарська газета «Красное Знамя» в статті Я. Кальницького «Украинские школы без учебников» (№ 175 за 1926 р.).

Населення Кубані веде уперту боротьбу за рідну школу: не дивлячись на саму жорстоку й систематичну експлоатацію його з боку московської влади, не дивлячись на голод, на надзвичайно тяжкий економічний стан, воно поширює рідну школу, не спиняючись перед значними витратами на її утримання. Але, на жаль, ця велика робота самого населення для рідної школи не може поширитись за межі станиці, бо по містах міцно сидять комуністи-єдинонеділимці! Населення до цього часу не має можливості при більшовицькій владі готувати українські учебники. Московська влада не в силах позачиняти українські школи на Кубані, учебників же для цих шкіл друкувати не хоче.

І от, як повідомляє згаданий вище Я. Кальницький в «Кр. Зн.», «недавно Наркомпрос*) РСФСР обратился к Наркомпросу УССР (Украинской Социалистической Советской Республики) с просьбой снабдить и кубанские украинские школы учебниками. И это тоже понятно, потому что больше некому во всем Союзе заниматься этим делом!».

Через що ж Москва не хоче надрукувати букваря або читанки для української школи? Коштів немає? Так населення не даром візьме українську книжку, а за гроші і, таким чином, поверне кошти Москві! Чи мало ще десятків і сотен мільйонів Москва стягла з Кубані? Чи немає людей в РСФСР, котрі зайнялись би цією справою?

Розуміється, є кошти, найшлись би й люди, але більшовики не хотять задовольняти самі елементарні потреби українців в РСФСР! А наслідки які? «Чи можемо ми бути спокійні що ця українізація реальна? — запитує Я. Кальницький в згаданому вже числі «Красн. Знам.? Чи можна бути певним, що українська школа на Кубані залишиться українською і виконає свої завдання?».

«Ні, не можемо!» — відповідає він, — «без учебника не можна вести навчання! Без української літератури не може бути української хатичитальні!». Це не гірше, ніж комуніст Я. Кальницький, розуміють у Москві, і саме через те й не друкують українських книжок.

Цікаво знати, як стоїть справа з друком російських книжок на радянській Україні? На підставі радянських даних вкажемо, яке число назв книжок в українській і російській мовах було надруковано за рр. 1924, 1925 і за першу половину 1926 р. на Україні, а також вкажемо тираж книжок**):

*) Народний Комісар Освіти.

**) Газета «Вісти» за 9-V-1926, Харків.

Роки.	Українською мовою				Російською мовою			
	назв.		тираж		назв.		тираж	
	кіль- кість	%	кількість	%	кіль- кість	%	кільність	%
1924	870	31,0	7.461.000	50,0	1.876	67,0	7.284.000	?
1925	1.373	42,7	16.887.000	61,0	1.724	54,0	10.207.000	?
1926	1.135	41,0	9.636.000	56,0	1.533	55,0	?	?

Таким чином, за рр. 1924—26 книжки видані на Україні в українській мові склали всього 31,0% — 42,7% назв, а в російській — 54%—67% назв. Тільки за останні 2½ роки на Україні надруковано російською мовою 5.133 книжки, а в той же час, — «некому займатися» друком українських книжок в РСФСР!

Так більшовики задовольняють культурні потреби росіян на Україні і українців в РСФСР.

Другим надзвичайно серйозним фактором в житті школи є учитель. В молодій українській школі на Кубані, що будується при таких несприятливих умовах, роль учителя є значно більша, ніж його роль в звичайних обставинах шкільної праці. Тут він мусить бути не тільки педагогом в самому широкому розумінні цього слова, ні, він мусить глибоко любити, перш за все, свій нарід, його історію, його культуру, він мусить бути пропагатором рідної школи, він мисить виборювати її! Особливо є значною роль завідуючого українською школою.

Як же стоїть ця справа тепер на Кубані? Ось газета «Радянський Станічний» (№ 74, за 15-V-1926) констатує такий факт: «у нас є технікум в станиці Полтавській*), який уже дав вчителів чоловік з 50, із них є дуже підготовлені педагоги, але й досі ще, на 200(?) українських шкіл на Кубані, з їх нема ні одного завідуючого українською школою, а з де-більшого завідувачі цих шкіл такі, що частенько перечать українізації, бо її не хочуть». Це в українські школи, що відчинені заходами самого населення й на його кошти, не призначають завідувачами тих, хто скінчив українську вчительську семінарію («педтехнікум») і присвятив себе праці на користь рідного народу, а навмисне на чолі цих шкіл ставлять осіб, котрі не хочуть, щоб українське населення на Кубані мало свою школу. Для чого комуністи доручають, так би мовити, вовкові пасти овець, це кожний зрозуміє!

На зїзді українських вчителів Північно-Кавказького Краю 15 травня 1926 р. було констатовано (див. «Радянський Станічний» за 22-V-1926), що «при перегляді завідувачих українськими школами виявилось, що є особи не придатні до цієї роботи, а инколи навіть і зовсім не володіють українською мовою». Для чого ж радвлда в українські школи призначає завідувачих, що «зовсім не володіють українською мовою?». Очевидно, для того, щоб губити українські школи на Кубані! В той час, як учителів, що скінчили українську семінарію, призначають до російських шкіл, росіян посилають в українські школи. «На вчительській укра-

*) Це більшовики так назвали кубанську учительську семінарію, українізовану за часів Краєвої Ради в 1919 р.

їнській конференції в ст. Славянській на кінці 1925 року можна було помітити таких вчителів, котрі з великим трудом розуміли доповіді, котрі викладались в українській мові. Чого можна ждати від роботи таких педагогів в школі?» — пише газета «Радянський Сталічник».

Нам можуть зауважити, що таких учителів і завідуючих призначали без відома комуністів, без відома радвледи, а, значить, ми свідомо пишемо неправду про політику влади й партії, яка на своєму прапорі написала гасло — боротьба за визволення всіх поневолених націй, яка ніби-то допомагає китайцям, індусам та іншим народам в їх боротьбі проти гнобителів. У відповідь на такий можливий закид нам процитуємо комуністичне «Красное Знамя», що виходить у Катеринодарі: «В Краснодаре 1-го апреля 1925 года открылся окружной съезд украинских учителей. Этот съезд за все время существования не только советской власти на Кубани, но и, вообще, в жизни украинской школы, проводится первый раз. Доклады с мест ярко обрисовывают картинку быта украинцев-хлеборобов. Заведующий Педтехникумом (українською семінарією — прим. П. М.), в станице Полтавской, *член партии с 1917 года, рассказывает, что за ведение работы на украинском языке, за выступления среди масс, в течение года он получил восемь выговоров и два раза подвергался исключению из партии.* Были такие случаи, рассказывает член Р. Л. К. С. М. (Российского Ленинского Коммунистического Союза Молодежи), когда учителя, выступающего с докладом, масса просит говорить по-украински, а «начальство» приказывает говорить по-русски, говоря, что «надо бросить собачий язык».

Це розповідають не звичайні громадяне, а комуністи. Українська мова — «собачий язык», за вживання її серед населення Кубані в 1925 р. виключають із комуністичної партії.

Отак російські комуністи хазайнують на Кубані! Отак вони задовольняють національні культурні потреби! Не даром голова комуністичної влади на Кубані, комуніст Нейбах, у великій статті («Красное Знамя» № 173 за 1925 р.) «К новому учебному году» навіть не згадував про українську школу на Кубані, бо проти цієї школи та її потреб йому писати, очевидно, незручно, а говорити на користь її він не рахує за необхідне. Так робить голова Кубанської округи, де, навіть за даними комуністичної статистики, українці складають не менше 80% всього населення. Не диво, що на згаданному вже зїзді вчителів українських шкіл на Північному Кавказі було сконстатовано, що «в большинстве округов (округи — Армавірська, Майкопська, Чорноморська, Таганрозька, Ставропольська, Терська, примітка П. М.), не смотря на наличие значительных масс украинского населения, не велось никакой украинской просветительной работы... Большим препятствием в самообразовательной и методической работе украинского учительства до сих пор являлось отсутствие на местах соответствующей украинской литературы, журналов, газет» («Красное Знамя» за 30-V-1926).

І це констатує зїзд українців на 7-ому році перебування большевицької влади на Північному Кавказі! А через що це в більшості округ Північного Кавказу не ведеться ніякої української освітньої праці?! Через що немає української літератури, журналів, газет?! Більше того, за останні два роки (1924—26) були зліквідовані початки національної

української культурної праці в Таганрозькій окрузі після того, як цю округу в-осени 1924 р. було одірвано від України і приєднано до Північно-Кавказького Краю. Ось що писала про це газета «Червоний Прапор» (26-IX-1926), що виходила в Ростові на/Д.: «Початок українзації міста Таганрогу і його округи був закладений ще тоді, коли Таганрог належав до України. Тоді були організовані українські школи перших ступнів, були дитячі притулки, крамниці з українською літературою; існувало багато українських гуртків, бібліотечок. *Все це росло, поширювалось.* Але, якось, все це раптом рушилось, загинуло без надії на відродження. Закрили дитячі притулки, школи перевели на російську мову і всій українзації прийшов край. Багато культурних робітників бігали, шукали допомоги, дбали, але нічого з цього не вийшло!» Так пише робітник-українець.

Хто ж це українські школи в Таганрозькій окрузі перевів на російську мову? Хто позачиняв дитячі притулки? Розуміється, що це зробив той, хто Таганрозьку округу відірвав від України — московська більшовицька влада.

Інакше не було жадної рації приєднувати цю округу до московського царства! На Кубані, власне в Кубанській окрузі, цього не посміли зробити прямо, тут хотять досягти тих же наслідків, але більш складною роботою.

В-осени 1926 р. Кубані «пощастило»: приїхав до Катеринодару сам Наркомос Луначарський. «На зібранні Катеринодарських робітників освіти 11 вересня, як повідомляє «Красное Знамя» (за 18-IX-1926), йому було поставлено багато запитів, котрі торкалися українзації шкільної мережі на Кубані». Комуніст Луначарський, між иншим, дав такі вказівки: «Украинизация» пугает некоторых русских учителей тем, что и русская школа будет украинизирована, и, таким образом, русский язык займет положение исчезающего языка на Кубани. Эти опасения совершенно напрасны. Если на Украине проведена основательно украинизация*), то это там совершенно естественно, согласуется со всем местным бытом. Здесь же, на Кубани, этого делать нельзя!» Далі комуніст Луначарський радив вживати в школі «кубанський язык», а не український. «Ведь, можно в будущем перевести учебу на русский язык», додає комуніст Луначарський.

Ось до яких «розумних» висновків додумався наркомос РСФСР в 1926 р.! Чи не краще було б не плутати бідних «робітників просвещения» якимсь «кубанським языком», а повернутись до відомого наказу 1876 р. про заборону українського слова! Але це зробити прямо, незручно, через те й треба займатись видумками! Щось ніхто не чув від розумного Луначарського про існування рязанського чи володимирського язика, в обох цих губернях вчать російській мові. Роз'яснення ком. Луначарського, зроблені в Катеринодарі, роблять зрозумілим і його поведінку в Москві, наслідком чого є те, що в цілому Союзі (СССР) нікому займатись друком українських книжок.

*) В 1926 р. на Україні до шкіл попало тільки 38% дітей, що мали вже 8 років; українські школи II ступня складають на Україні тільки 54,1%. Це комуніст Луначарський називає «основательной украинизацией».

Усім добре відомо, який галас на увесь світ підняв був у Москві комуніст Ларін на весні 1926 р. з приводу «українізації України», а чого ж він мовчить тоді, коли в українського населення Кубані й цілого Північного Кавказу шість років забирають на сотні мільйонів його добра, а йому не дають книжки й газети на рідній українській мові! Чи це не болить комуністові Ларинові й його партії?! Чи книжки й газети на рідній мові потрібні тільки для китайців, індусів, мароканців, яких комуніст Ларін хоче «освободити от експлоатації капиталистических держав?». А якою ж тоді державою, по суті, є СРСР? Бо це робиться не один день і не помилково якомось там, а цілих шість років провадиться жорсткими заходами економічна експлоатація Кубані й її національне пригноблення.

Які підстави мали і мають росіяне для того, щоб голосити про «насильственную украинизацию?!» Що говорять факти з життя національних меншостей на Україні, якими там є росіяне, жида, поляки, німці й інші?

За даними перепису 1920 р. на Україні нараховано росіян 2.607.978 душ обох полів, жидів — 1.698.619 душ обох полів, поляків — 348.135 душ обох полів, німців — 289.649 душ обох полів, і т. д.*). Скільки шкіл мали ці меншости на Україні? За даними «Радянського Статистика» — органу Центрального Статистичного Уряду в Харкові р. 1925 на Україні було шкіл: російських — 1.214, жидівських — 295, польських 192, німецьких — 345, разом 2.046 шкіл. Крім того, було ще російсько-українських 905 шкіл, жидівсько-українських — 63, польсько-українських — 100, німецько-українських 99, молдавсько-українських — 31 і т. д. Так задовольняється на Україні потреба нацменшостей в рідній школі! Російських шкіл тільки II ступня було на Україні 279.

А на 3.500.000 українського населення Північно-Кавказького Краю залишилась тільки одна Катеринодарська школа II ст.**)) і було 210 українських шкіл з 508 групами, 548 вчителями й 24.000 учнів, в той час, як дітей українців шкільного віку (8—11) не менше 350 тисяч***).

*) Див.: «Україна. Статистичний справочник», 1925, стор. 13.

**)) Та й про цю єдину українську школу II ступня не тільки на Кубані, а і в цілому РСФСР, ось що писала «Червона Газета» 27-XI-1926 р.: «Цей рік наша школа почала свою працю в тяжких умовах. Перше те, що хотіли зачинити II. Школа не була зачинена тільки завдяки батькам, що попекувались і звернулись куди слід з проханням не зачиняти II. Потім, спочатку нам не дозволяли ходити в кабінети як фізичний, так і хемічний... Приходиться у темряві вчитись, бо світла немає, а немає його тому, що комсод наш бідний і йому трудно платити за електрику. У школі майже всі діти робітників і хліборобів. От жалко, що зачинили перший ступінь школи»...

Як бачимо з цього прикладу, заява наркома Луначарського про можливість ліквідації українських шкіл на Кубані переводиться в життя: вже зачинили в Катеринодарі перший ступінь української школи, де вчилися діти робітників і хліборобів... Російські школи II ступня знаходяться на утриманні міських і районних Виконавчих Комітетів, а на українському школі в Катеринодарі коштів немає і II «хотіли зачинити» на сьомому році існування.

***)) За даними перепису 1897 р. діти шкільного віку (8—11) склали тоді 9,4% всього населення, а за даними перепису 1920 р. — 11,5%. Ми беремо 10%, що від 3.500.000 українського населення Північно-Кавказького Краю дасть 350 тисяч. (Див.: «Сборник статистических сведений» 1918—1923, Москва, стор. 60).

В Армавірській окрузі до 1926 р. на 400.000 душ українського населення було тільки 3 школи (249 учнів), на Терщині — тільки одна, в Чорноморській окрузі — лише одна група*).

Коли рахувати за нормальне дати можливість вчитись усім дітям шкільного віку, то для українських початкових шкіл Північно-Кавказького Краю треба найменше 7.000 учителів (350.000 учнів, по 50 душ на одного учителя). А скільки ж треба українських учительських семінарій, щоб вони підготували принаймні $\frac{2}{3}$ потрібної кількості учителів, себ-то 4.600 душ? Кубанський Педтехникум у 1924 р. зробив перший випуск учителів в кількості — 37 душ, у 1925 р. дав нових — 27 душ і в 1926 — 29. Коли б більшовики в дійсності думали перевести всі школи на рідну мову протягом 5-ти років, як це вони пишуть, вони мусли б щороку давати не 29 нових учителів, а 800 душ. А скільки треба було б мати середніх українських шкіл, скільки фахових: сільсько-господарських, технічних, торговельних, кооперативних й інших... На це діло потрібні величезні кошти, необхідно поставити до роботи тисячі людей.

Позачиняли більшовики українські школи в Таганрозькій окрузі, не допускають організації їх на Ставропольщині, Терщині, в Армавірській, Майкопській і Чорноморській округах, з усіх сил гальмують працю українських шкіл в Кубанській окрузі, а ком. Ларін кричить у Москві: — «Ловіть злодія!».

Треба мати совість московського комуніста, щоб так робити!

* * *

Газета. Кожному добре відомо, яке колосальне значіння має для населення газета чи журнал на рідній мові. Що ж з приводу цього зроблено на Кубані, та й не тільки на Кубані, а й у сусідніх землях — на Донщині, Ставропольщині й Терщині, де живуть «значительные массы украинского населения»? До 1925 р. не було зроблено нічого, а з осені цього року перевели на українську мову тільки три сторінки малесенької щотижневої газети «Радянський Станичник», що виходила в Катеринодарі прилогою до газети «Красное Знамя». Але вже через місяць у комуністичному «Красному Знамени» почали вмщувати нерозумні й дикі статті «проти українізації» цієї газети. Звісно, вороги української справи повилазили з усіх дірок й підняли звіряче ревище проти бідного засмоктаного «Радянського Станичника!». З приводу цього редактор газети «Красное Знамя», комуніст Базарник, писав так: «Ни одна дискуссия в нашей газете за все 5 лет существования не вызвала таких горячих и таких многочисленных споров». Той же комуніст Базарник (Секретарь Кубанської комуністичної партії) розумно доводив, що само населення бажає мати газету на рідній мові, що «население Кубани — украинцы, в основу их теперешнего языка положен украинский язык (он основной, коренной, а русский наносный) и этим определяется и вся наша политика по этому вопросу».

*) «Красное Знамя» за 30-V-1926.

Здавалось, що після цього українська газета на Кубані буде виходити щодня, що на неї дадуть необхідні кошти. Але в дійсності сталося наступне: «Радянський Станичник» продовжував виходити тільки один раз на тиждень у кількості всього 1.900 примірників, в той час, як усі газети Північно-Кавказького Краю мають щоденний тираж біля 210.000 примірників*). Крім російських газет і однієї тижневої української на Північному Кавказі виходили ще й такі газети**):

«Карахалк» в кабардинській мові, тираж . . .	1.100 прим.
«Тауду Чашау» в карачаєвській мові, тираж . . .	500 «
«Адиге-Псагу» в черкеській мові, тираж . . .	500 «
«Растдзіннад» в осетинській мові, тираж . . .	1.200 «
«Сердало» в інгушській мові, тираж . . .	1.000 «
«Серло» в чеченській мові, тираж . . .	500 «

Це все тижневі газети. Коли порівняти тираж тільки російських і українських газет, що виходять на Північному Кавказі, то вийде, що українські складають не більше $\frac{1}{110}$ частини російських.

Треба мати на увазі ще й те, що газета «Радянський Станичник» була єдиною українською газетою на всю РСФСР!

А як забезпечені газетами національні меншості на Україні? Там в р. 1925 видавались ось які газети***):

жидівська «Дер-Штерн», тираж . . .	10.000 примірників
німецька «Дас нойе Дорф», тираж . . .	8.500 «
польська «Серп», тираж . . .	7.100 «
молдавська «Плугарул Рощ», тираж . . .	3.000 «
болгарська «Светське село», тираж . . .	3.000 «
російські біля 30 газет тираж . . .	420.000 «
Разом . . .	451.000 «

Вище ми бачили, що говорив вартівний російської пануючої нації, наркомос Луначарський, про українську справу на Великій Україні і на Кубані: «Если на Украине проведена основательно украинизация, то... на Кубани этого сделать нельзя!» В перекладі на мову чисел ця заява стає ще більш ясною й зрозумілою для українців як на Великій Україні так і на Кубані: 420.000 примірників російських газет на Україні і 1.900 примірників українських в РСФСР! Нам здається, що російські емігранти можуть спокійно спати; більшовики досить енергійно захищають інтереси «русской культуры» на землях, заселених українцями!

Цікаво тут порівняти кількість і тираж російських і українських газет, що виходять на Україні***):

Роки	Всього газет	З них українською мовою		Тираж газет	
		газет	%%	російських	українських
1924	64	24	37,5	445.000	90.000
1925	75	29	38,0	369.000	439.000
1926	84	50	61,0	420.000	612.000

*) Це число було оголошено на з'їзді журналістів в м. Ростові р. 1926.

**) Див.: Умар Азиев. «Национальный вопрос и национальная культура в Северо-Кавказском Крае», 1926, стор. 57.

***) Газета «Вісти» за 5-V-1926.

А ще ж який потоп російських газет пливе на Україну з Москви і Петрограду по всіх залізницях! Оце й називається в більшовицьких і в емігрантських російських газетах «гоненням на все русское», «насильственной українізацією». А комуніст Луначарський називає це явище «основательной українізацією!».

Ці факти констатуємо для того, щоб краще зрозуміти відношення більшовиків до українського друкованого слова в РСФСР взагалі, і зокрема, на Кубані.

Ще в місяці лютому 1926 р. українська секція з'їзду робітників у Катеринодарі (робітничо-селянські кореспонденти) ухвалила таку постанову: 1) прохати редакцію «Красного Знамени» видавати «Радянський Станичник» двічі на тиждень, 2) збільшити формат, 3) ввести в штат ще одного літературного робітника-українця*), 4) більше ілюструвати газету малюнками й т. п.

Це молоді українці висловили такі побажання про поліпшення рідної газети. Не дивлячись на все це, а також і на те, що в кожному числі вона проповідувала «Заветы Ильича», в травні місяці 1926 р. й цю маленьку газету — «Радянський Станичник» — радянською владою було припинено. Офіційно це пояснено браком коштів і випуском у світ щотижневої газети «Червоний Прапор» в місті Ростові. Отже Кубань, де живе біля 2.000.000 Українців, знову немає своєї газети. Найшлись кошти на 420.000 примірників російських газет на Україні і немає коштів на 1.900 примірників української газети в РСФСР!

Більшовики багато пишуть про утиски українського населення під Польщею, а як мусить бути названа їх політика відносно українського населення на Кубані й на цілому Північному Кавказі?

* * *

До цього часу (1927 р.) немає в Катеринодарі українського театру, немає українського клубу, немає навіть доброго українського хору, бо на все це «немає коштів». А поруч з цим у газеті «Радянський Станичник» (за 15-V-1926) читаємо наступне: «В м. Катеринодарі по деяких клубах є українські драматичні гуртки. Один з таких драм.-гуртків є при клубі «Профінтерн»**). Але дивно стає, коли поглянеш на роботу цих гуртків, пише «Радянський Станичник», перш за все, в цьому гурткові, як члени його, так і керівник зовсім не знають української мови. Не знаючи мови, учасники не розуміють не тільки дієвих осіб, а навіть ідеї пєси. Тепер виникає питання: для чого існують такі гуртки», запитує «Рад. Станичник». Відповідь ясна: щоб дурити Українців, щоб гальмувати українську справу, бо робітники Катеринодару, в більшості своїй, українці, вони бажають чути пєси на рідній мові***), так от їх потребу й задовольняють подібні «українські артисти з Москви».

*) Як відомо, більшовики викидають мільйони карбованців на агітацію в чужих землях, а на Північному Кавказі не дають грошей на співробітництво української газети.

***) Це є головний клуб для робітників міста Катеринодару.

***) Про це писало навіть «Красное Знамя».

Призначати в українські школи завідуючими росіян, організувати українські гуртки з росіян, а, разом з тим, карати Українців «за ведення роботи на українском языке», — так можуть робити тільки закляті й уперті вороги відродження українського народу! Коли за ведення праці українською мовою виганяють із пануючої комуністичної партії, коли голова уряду, комуніст Нейбах, не цікавиться українськими школами, коли наркомос Луначарський проголошує можливість переведення українських шкіл на російську мову, коли влада не дає коштів на українську книжку, на українську газету, на українську школу, то що ж забороняє решті росіян перешкоджати веденню культурної праці серед українського населення Кубані? Наведемо для ілюстрації декілька прикладів запозичених з комуністичних газет, що виходять на Кубані:

«В городе (Краснодаре) на окраинах процент украинцев достигает 80—90%, а преподавание в школах, за небольшими исключениями, ведется на русском языке. Введенное в прошлом году в окраинных школах украиноведение проходило слабо и не дало реальных результатов. Педагоги (русские — примітка «Красного Знамени») школ 1 и 2 ступени слабо или почти совсем не интересовались вопросом украинизации», пише газета «Красное Знамя» 11-X-1925 р. А ось що пише газета «Радянський Станичник» (12-XI-1925): «Ст. Полтавська. На засіданні Станради в біжучих справах було поставлено питання про те, на якій мові вчити дітей в школі. Це питання поставив робітник, котрий недавно прибув у ст. Полтавську. Він указував, що однієї російської школи мало, що треба відкрити ще одну. В станиці 95% складають українці. Населення — хлібороби заявили, що наші діти вчилися по українськи, то й нехай вчаться. На сцену виліз тоді учитель, котрий почав доказувати станичникам «превосходство русского языка пред украинским». Тільки хлібороби припинили «горячу» промову і попрохали його зійти зі сцени».

А ось із станиці Іванівської пишуть — «багато наших робітників вороже ставляться до поширення роботи українських шкіл».

Ось «Червона Газета», що виходить у Ростові, 20-XI-1926 р., писала про працю українського відділу Кубанського робфаку наступне: «У нашому рабфаківі українизація не дає себе почувати... Росіяне з прищирством дивляться на українську мову. На зборах студентів 12-X було подане питання до президії українською мовою. Росіяне-студенти казали (звичайно не всі): «Что за дурак такой; разве не мог написать по-русски, а то прет — «прохаем»... кімната»... Таких випадків у нас трапляється багато... Навчання йде українською мовою, але завдання даються студентам на російській мові. Студенти гають даремно час, приходиться завдання перекладати на українську мову, або писати відповіді російською мовою»...

Сам завідуючий освітою в Кубанській окрузі, комуніст Потанов, про цю агітацію пише наступне: «В некоторых районах положение культурно-просветительной работы на украинском языке является ненормальным, так как часть местных работников ведет неправильную линию, идущую против украинизации, одни оказывают противодействие открыто, иногда ставят данный вопрос на разрешение учащихся первой ступени (безграмотных) и прибегают к другим средствам, совершенно ненужным

и недопустимым. Другим тормозом в деле украинизации является отрицательное отношение к этому вопросу со стороны части руководителей просвещения, проявляющих излишний русский шовинизм». Хто ж признає на посади «руководителей просвещения, проявляющих излишний русский шовинизм?».

В оцьому «русском шовинизме» і все діло! В яку б партійну одезу він не одягся, а все його криваве й ненажерливе обличчя вилазе наверх. Не тільки росіяне-комуністи, в міру сил своїх та уміня, ведуть боротьбу проти українського національного руху, це ж саме зустрічаємо і в еміграційній російській пресі*).

У вересні місяці 1926 р. з Ростова була послана в Єйський і Старомінський райони спеціальна комісія для обслідування цих районів збоку українзації. Що ж нашла ця комісія? Газета «Червоний Прапор» (за 26-IX-1926) з приводу роботи комісії пише наступне:

«Відносно українзації цих районів питання підіймається тільки зараз... в ст. Старомінській уже мається 5 українських шкіл, українізовані лікнепи (пункти ліквідації неписьменности), українізована хата-читальня»...

Комуністи ставлять це питання перший раз тальки в 1926 р., а населення, при допомозі своєї інтелігенції, давно вже має 5 українських шкіл! Далі та ж газета повідомляє: «Старомінський район має 84.475 душ населення переважно українського (80%). Населення поділяється на козаків (51.566) та іногородніх (26.905), але і ті і другі користуються українською мовою. Те-ж і в Єйському районі. Наприклад, ст. Довжанська має 10.942 душ населення. Козаки — бувші запорожці, іногородні — переселенці з Чернігівщини, Київщини та Полтавщини. Російська мова тут «не в моді». Комісія скрізь скликала збори станактиву, обговорювала питання з місцевими партосередками, з шкільними радами, з профактивом робітників освіти, і скрізь за малим винятком зустрічала прихильне відношення до питань українзації».

Цю довшу цитату наводимо, щоб на підставі матеріалів і всебічного обслідування питання, зробленого цією комісією, показати і національний склад населення цих районів і його відношення до українзації. Це все сконстатовано в місяці вересні, а ось в газеті «Молот» (за 5-X-1926) в кореспонденції з тієї ж ст. Старомінської зконстатовано другий факт: «Отмечено, что в районах и отчасти в станичных организациях руководящий состав работников украинского языка не знает, что затрудняет массовый охват работы на родном языке и делает трудно осуществимым приближение аппарата к населению». Цей факт констатує бюро Старомінського райкому комуністичної партії.

Хто ці люде, що складають «руководящий состав в районных и отчасти станичных организациях», відкіля вони й чого прийшли на Кубань? Наколи б ці «руководящие работники» були родом з Кубані чи з України, вони знали б українську мову! Чи це не ті, що прислані на Кубань, «чтобы дать голодающей России хлеба!», як писав В. Чорний.

* Газета «Руль» за 10-I-1925 писала: у нас в деревне (на Україні — прим. П. М.) теперь два фронта: бандиты и украинизация».

Здається, що питання ясне: це є урядовці, прислані московською комуністичною владою на Кубань, щоб переводити тут в життя таку економічну й національну політику, котра для Москви дає щороку десятки й сотні мільйонів карбованців прибутку. В попередніх розділах вже говорилось про те, що і як роблять на Кубані ці московські «руководящие работники». Вони наближаються до населення не для того, щоб допомогти йому, а для того, щоб зтягти з нього побільше різних податків.

Не дивлячись на зовнішні несприятливі умови, українці на Кубані, перебуваючи під московською комуністичною владою, не тільки не залишили праці на користь рідному народові, а вживали всякої найменшої можливості для того, щоб ширити рідну школу, рідне слово, рідну культуру поміж громадянами. Так, крім згаданої вже праці по організації початкових шкіл по станицях Кубанської округи, вони повели широку працю по підготовці культурних робітників: в місяці квітні 1925 р. вони зібрали в Катеринодарі зїзд українських учителів, на якому одверто заговорили про болячки української національної роботи на Кубані; в місяці червні того ж року були відкриті в ст. Полтавській курси для українських учителів; в тому ж місяці червні було скликано на конференцію учителів українських шкіл у ст. Полтавській, а в місяці грудні в ст. Славянській. Далі, примусили владу відкрити в 1925—1926 шкільному році українські відділи на робітничому факультеті й при Педагогічному Інституті в Катеринодарі, розіслали по станицях 133 українських дитячих бібліотеки для початкових шкіл і 28 бібліотек для шкіл II ступня, у всі великі станиці передали педагогічні українські бібліотеки, відчинили Кубанську філію організації українських молодих письменників — «СІМ» («Село і Місто»).

Українське населення Кубані цю працю інтелігенції підтримувало, результатом чого й було те, що в 70 станицях на Кубані в-осени 1925 р. вже були українські школи. Розуміється, що для задоволення потреби населення в рідній школі цього замало, але це зроблено на Кубані за часів політичного, економічного й національного гніту.

Комуністична партія примушена була й сама звернути уваги на цей рух, і от 11—12 листопаду 1925 р. агітаційний відділ Кравого Комітету комуністичної партії в Ростові затверджує спеціальний програм праці комуністичної партії серед українського населення на землях Північно-Кавказького Краю. У цьому програмі дуже обережно й в загальних рисах говориться про необхідність українзації школи, говориться про бажанність ведення роботи на рідній мові серед «піонерів, жінок та комсомолу, також говориться про необхідність організації комісії для вивчення питання про перевод діловодства радянського апарату на українську мову». Ми ще не знаємо, які позитивні наслідки мали ці ухвали, бачимо тільки, що на українську справу коштів не дають, як і раніш не давали, і що вже в 1926 р. зачинили одну українську газету «Радянський Станичник».

П'ять років збирались видавати українську газету, нарешті вийшла вона, малесенька й бідна. Але, не дивлячись на це, почала вона розбуджувати національну свідомість, почала скупчувати молоді українські сили на Кубані, мала вже 100 кореспондентів з станіць, і її придушили.

Припинили те, на що потрібні були всього тільки сотні карбованців у місяць. То хіба ж найдуться мільйони на українську справу?! Розуміється, мільйони знаходяться, але їх щороку забирають і вивозять до Москви на потреби її влади і тамтешнього, Московського народу.

Добре бачуть Українці на Кубані, що культурна праця серед свого населення, її розміри, зміст і напрямок, тісно зв'язані з політично-державним устрійом Кубані, залежать від того, хто господарює в цій країні. Вони бачуть, що не можна сподіватись на те, щоб змінилась політика радянської влади відносно Кубані й через те починають шукати шляхів, які б забезпечили можливість праці для рідної країни, для рідного народу. Вони поки що потихеньку, по кутках дебатують питання про автономію, або й про самостійність Кубані. Про це довідується пакуюча партія і влада. Ось що писала з приводу цього явища газета «Радянський Станічник» (15. V. 1926):

«Де хто думав, що партія тільки на словах згодна з українізацією Кубані, а на ділі, «пасивно забороняє»^{*)}. З-за того вони ставились не дуже прихильно до Радвлади і партії. Знаходились «ватажки», які хотіли використати українізацію з контр-революційними замірами. Але недовірря до партії розвіялось, коли всі побачили, що українізація провадиться дійсно і практично. Тоді у контр-революційних ватажків виняв останній козирь». Але вони стали відшукувати новий козирь. Для цього вони стараються роздуть «автономізм» серед населення і згодні тепер же ставити питання гостро: «Чи автономна Кубань чи ні?» Тільки населення вже не йде на такі вудочки. Кожному зрозуміло, що українізація є не мета (ціль), а тільки засіб для ускорення культурного й економічного розвитку населення. Тому й українізація повинна йти таким шляхом, який найбільше і найзручніше допомагає такому розвитку. «Автономія», або самостійність не тільки не допомагають нічому, а, навпаки, можуть доставити зараз зайві турботи і витрати для населення. Коли відокремлення населення, яке перейде цілком на українську мову, стане можливим і необхідним, то ніхто не стане на перешкоді. Але тепер контр-революційні ватажки прикривають «автономізмом» свої дійсні заміри. Їм вже ніхто не повірить і не стане підтримувати дурні вигадки».

Цю замітку ми наводимо всю цілком, від слова до слова. Не дивлячись на езоповську мову її, все ж вона досить виразно малює те, як ставиться населення й до українізації й до радвлади. Населення добре бачить, хто перешкоджає йому в цій справі і воно хоче усунути ці перешкоди, а для цього треба розірвати залежність Кубані від московської влади, відцїля й «автономізм», відцїля й самостійність, відцїля й «ватажки». Автор дуже помиляється, кажучи, що «коли відокремлення населення стане можливим і необхідним, то ніхто не стане на перешкоді».

^{*)} Раніш на підставі даних радянської преси ми вже констатували, як в дійсності російські комуністи ставляться до національного питання на Кубані: забороняють українізацію не тільки «пасивно», а иноді зовсім активно!

Здавалось би, що нічого дивного, нічого неприродного немає в тому, що кубанці ведуть боротьбу за усамотінення Кубані від Москви, що вони висовують при більшовицькій владі зовсім легальну форму — автономію. Більшовики самі ж вихваляються тим, що вони ніби-то стремлять до розкріпощення поневолених царською Росією народів. Дійсно на 1 січня 1926 р. на папері значиться, що в РСФСР входять 11 автономних республік і 12 автономних областей, а ССРСР складається з 6 союзних республік: Російської СФСР, Української ССР, Білоруської ССР, Закавказької ССР, Узбекської ССР і Туркменської ССР.

Коли більшовики не допустили об'єднання всіх земель, заселених українцями, від Збруча до Кубані, в одну Українську Республіку, то чому українцям Північного Кавказу вони не дали принаймні автономних прав? Чим ці українці гірші від корельців, зирян, вотяків, башкирів, німців на Волзі, кімликів й інших, що мають «автономні республіки»? Українці в Північно-Кавказькому Краї, коли брати його без гірських народів, складають не менше 60% всього населення, а в Кубанській окрузі — не менше 80%.

Здається, що ні ступінь розвитку національної культури, ні географічні й економічні умови, ні відсоток росіян, що живуть серед перелічених народів, не дають їм переваги перед українцями Північного Кавказу. Звернемось до радянської статистики, подивимось, що вона говорить про розміри й національний склад «автономних республік» — Карельської, Зирянської й інших*).

Автономні республіки і області	Площа в тисячах кв. км.	Населення в тисячах душ	Національний склад населення	
			Інородц. %	Росіян %
Карельська автономна ССР	108,0	218,8	43,0	55,7
Вотська автономна область	28,4	784,2	56,9	39,5
Марійська автономна область	18,2	395,4	54,4	40,4
Башкирська автономна ССР	154,0	2.483,4	36,8	33,7
Татарська автономна ССР	65,5	2.925,0	49,0	45,0
Німців на Волзі ССР	27,3	503,4	67,5	21,1
Кімлицька, автономна Р.	76,4	164,0	53,0	?

Що говорять ці цифри? 1) Що національності, відокремлені в ті чи інші автономні республіки, складають 36,8%—67,5% всього населення, 2) росіяне, що живуть на території тієї чи іншої автономної республіки, складають значний відсоток — від 21,1% до 55,7%, 3) що ці автономні республіки по кількості населення не більші, а менші Кубані, а тим більше, Північно-Кавказького Краю. Чому ж це 100.000 карелів, або кімликів мають право на автономію, а 2 мільйони українців на Кубані, або 3½ міль. українців Північного Кавказу таких прав не мають?! Від Батайська, що біля Ростова, від Лежанки і ст. Торгової й до Новоросійська й Туапсе українці сидять суцільною масою, що складає не менше 80% всього населення. Чому вони не мають автономії? Хоч би на папері, як це мають інші?

*) Див.: «Весь ССРСР».

Хіба кубанці не воювали за свою самостійність 2½ р.? В 1917 р. не тільки Краєва Рада висловила за боротьбу з більшовиками, а і з'їзд іногородніх в місяці листопаді й грудні приймав подібні ж постанови! Не слід забувати, що збройну боротьбу з більшовиками на початку 1918 р. вів Кубанський уряд, котрий складався з 5 представників від козаків, 5 представників від іногородніх та 1 — від горців.

Кубанська Законодавча рада також складалась тоді з 46 козаків, 46 іногородніх і 8 горців, і саме ця Рада й підтримала збройну боротьбу проти тих більшовицьких військ, що йшли тоді на Кубань по приказу Москви! А хіба Рада не вела боротьби проти Денікіна? Вела! Не даром же самі більшовики визнають, що вони завоювали Кубань!

Таким чином, здається, всі підстави є для того, щоб кубанці й тепер домагались «розірвати залежність Кубані від московської влади!»

Московські комуністи (та й не тільки комуністи, а майже всі «московські люде») через те з усіх сил і гальмують справу українізації, бо ж як раз і бояться цього «відокремлення». Через те вони й карають своїх же комуністів «за ведення роботи на українском язике», через те й мова українського народу є «собачий язык», через те й на посади завідуючих українськими школами призначаються росіяне, які зовсім не розуміють української мови, через те й організуються при російських робітничих клубах «українські драматичні гуртки із росіян», через те й про українську школу в Кубанській окрузі «мовчить» комуніст Нейбах, а в Чорноморській, Армавірській та по інших округах Північно-Кавказького Краю при ОНО (отдел народного образования) немає завідуючих українськими школами, через те до кінця 1925 р. комуністична партія «мовчить» про українізацію Кубані й цілого Північно-Кавказького Краю, через те й немає коптів на українські газети, книжки, школи, в той час, як з Кубані щороку забираються десятки мільйонів карбованців і десятки, як що не сотні мільйонів пудів зерна і вивозяться з Кубані до Москви!

Де вже там давати Кубані автономію! До осені 1926 р. більшовики не допустили ні в одній станиці Кубані навіть діловодства українською мовою!

«За останній рік, пише Б. Вишневецький в газеті «Червоний Прапор» (за 18. IX. 1926 р.), дуже багато писалось в газетах, говорилося на різних зборах про українізацію Кубані. А де-які установи прямо вносили палкі резолюції про те, щоб українізувати в станицях не тільки школи та хату-читальню, а й радянський апарат (станраду, суд й т. п.). Одначе від цього нікому не лекше. Постанови залишились на папері... Станична рада ст. Уманської, Кубанської округи, ще в лютому місяці прийняла постанову про українізацію. Рада хутора Козаче-Мальованого, Кореновського району на Кубані, й вівіску зняла з ради й налисала нову українською мовою. А українізація так таки й не проводиться!.. Районні виконкоми стоять збоку й чекають, що воно з цього вийде. Українська секція (комуністичної партії — пріям. П. М.) те. : неначе й не чула про це!

Досить розказувати «теплі» слова про українізацію! Треба взятись за практичну роботу!» — закінчує Б. Вишневецький.

Дійсно! Чи не досить вже більшовикам обманювати населення Кубані?! Районові виконавчі комітети на Кубані в 1926 р. складаються з 66,3% росіян і 29% українців. Тепер зрозуміло, чому це вони «стоять збоку», як пише Б. Вишневецький, коли питання йде про українізацію Кубані. Хіба члени цих виконавчих комітетів працюють для того, щоб помагати культурному й національному відродженню Кубані?! Та зовсім не для цього! Наказано їм тягти багатства Кубані в Москву, вони це й роблять занадто старанно й успішно. А що до українізації, так можна й почекати, «що з цього вийде!» Це так в 1926 р., а раніше так просто «честью просили» не вживати «этот собачий язык», і навіть голову української учительської семінарії заарештували й виключали з партії.

А чому ж на Великій Україні не чекають, а організували «Молдавську Республіку», а в сотнях сел завели діловодство на мовах польській, жидівській, російській, німецькій й т. н. Ось голова Маріупольського Окужного Виконавчого Комітету докладав на III сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад (Харківські «Вісти» за 27. V. 1926 р.) про те, що «в Маріупольській окрузі утворено низку національних сілрад — грецьких, татарських, єврейських, болгарських, руських, та інших, де діловодство провадиться на мовах відповідних нацменшостей... По окрузі утворено судові камери нацменшостей і т. н.»

За даними газети «Вісти» (за 11-І-1927), що виходить в Харкові, до кінця 1926 р. на Україні було вилучено 933 національних рад:

руських	306,
німецьких	228,
польських	137,
єврейських	117,
молдавських	52,
болгарських	47,
грецьких	30,
чеських	13,
білоруських	2,
шведських	1.

де все діловодство провадиться на відповідній мові.

Чому це можна й слід робити на Україні, а на Кубані й Північному Кавказі цього не робиться! Де ж логіка, де навіть більшовицька правда й послідовність? Чи більшовики думають, що як підірвали Кубань під себе, так можна тепер безкарно й без кінця тягти з неї всі її соки, знущатись над її населенням, грабувати його працю, нищити його фізично й духовно?! Невже це є шлях до комунізму на землі, шлях обману, виступу, руйнації, одвертого й брутального насильства!

Чому це більшовики в газетах на Великій Україні так голосно й старанно пишуть про насильства поляків над українцями, що дійсно так страждають під Польшею, а чому вони мовчать про те, що твориться над українцями в РСФСР і зокрема на Північному Кавказі?!

Все це робиться свідомо й уперто на протязі цілих років, хоч по договору про утворення ССРСР Москва добровільно прийняла на себе обов'язок задовольняти потреби українського населення, що залишилось поза межами Української Республіки. Приклади того, як задовольняються

ці потреби комуністичною владою, ми навмисне взяли з радянської преси, яка, розуміється, є далекою від думки бути «унтер-офіцерською вдовою», що сама себя «высекла». А що ж там твориться в дійсності, коли наведені нами факти попадають навіть на сторінки комуністичних газет?

Такий поведінці московських комуністів ми не дивуємось, бо іншим вони не були й не можуть бути! Український нарід зробив уже з цього свої висновки. Ці висновки робить і та частина українського населення, що замешкує Кубань й на цілий Північний Кавказ. Це й родить «затажків», що шукають кращого шляху для допомоги своєму народові. Ось якийсь молодий кубанець у газеті «Радянський Сталінчик» (№ 6 за 1926 р.) написав:

«Мені Кубань маюся,
Бабуся — Україна.
Кубань і Україна
Були одна родина»...

В цьому примітивному віршові — цілий політичний програм.

Комуністи не раз писали в газетах і висловлювали на мітингах правдиву думку про те, що на Кубані до революції була, порівнюючи з Росією, числена інтелігенція, але вона або загинула в боротьбі, або виїхала за кордон, і що комуністи-росіяне виховують тепер нову кубанську радянську інтелігенцію. Дійсно, на Кубані в огні революції й боротьби виростає молоде, національно й політично більш свідоме, більше здатне до національної праці, ніж батьки, покоління, що одверто поведе далі боротьбу за кращу долю працюючих. Треба також, щоб кубанська еміграція не спала, щоб вона зняла зі своїх очей політичну полуду, прищеплену старою школою Іловайських і Белярмінових, прищеплену ідейними рабами старих і нових панів; треба, щоб кожний кубанець знайшов своє місце в національній роботі.

Малі й великі славянські народи: чехословаки, поляки, болгари, росіяне, югославяне мають свої школи, свої суди, свої війська, свої держави.

За свою культуру, за збудування своєї самостійної держави бореться й український нарід!

Вибороли свою самостійність маленькі народи — финський, естонський, латвійський, литовський та й живуть тепер значно краще, ніж ті народи, що не здобули ще собі самостійности!

Звісно, це вони зробили не одразу й не за один рік боротьби! Ще не так давно всі ці народи входили в склад великих держав-монархій — Австро-Угорщини, Турції, Росії, Германії. У кожного з цих народів була, в свій час, і своя еміграція; далеко не вся вона дожила до щасливих часів незалежного існування своїх народів, не вся вона повернулася на батьківщину!

Тепер для кожного кубанця питання повинно стояти руба: необхідно йти зі своїм народом і допомагати йому в визвольній боротьбі, або бути зрадником, йти проти свого народу, разом з його ворогами.

Група членів з'їзду рад Кубанської округи в 1926 р.

РАДЯНСЬКА ВЛАДА І НАСЕЛЕННЯ.

У попередніх відділах ми вже писали про те, що «Кубань стала советской в 1920 г. не по собственным усилиям», що вона була завойована більшовиками. Ми писали й про те, чого, власне, прийшла на Кубань радянська московська влада, якими жорстокими заходами вона забірала з Кубані харчові припаси, як вона розв'язувала пекуче земельне питання, як руйнувала сільське господарство, як вона «постачала» товари для Кубані, як дбала по освіту й як задовольняла національні потреби цієї країни. Населення протестувало проти насильств, що їх творила й творить радвлада на Кубані. Весь час поміж населенням і радвладою йшла не припиняючися боротьба. Згаданий вже комуніст Чорний з приводу цього писав наступне:

«И, нечего греха таить, среди некоторых, иногда довольно значительных групп населения, особенно казачьего, временами взгляд поворачивался в камыши и горы! Будучи уже советской, Кубань долгое время была как-бы осажденной крепостью, со всех сторон обложенной врагом. Временами волна бандитизма поднималась довольно высоко и иногда даже непосредственно угрожала Советской власти, принимая организованные военные формы, выливаясь в наступлении на станицы, захвате их и подступов к Краснодару. Бывало, что неделями казак и крестьянин не мог выехать в поле на работу без риска быть убитым. Органы власти, особенно станичной, постоянно находясь под угрозой банд, принимали военный облик, усваивали военные приемы управления. Чувствуя себя подстерегаемыми с неизвестной стороны, они часто в каждом жителе видели возможного изменника, не доверяя большинству населения, особенно казачьего»^{*)}).

Ці слова комуніста досить яскраво малюють взаємовідносини, що були між населенням й радвладою на протязі перших п'яти років панування цієї влади на Кубані. Виборні станичні ради були скасовані, а на їх місце поставлені або ревкоми, або виконавчі комітети в більшості — з чужих Кубані людей. Замість таємного голосовання «вибори» переводились піднесенням рук, по списках, що їх складали комуністи. Розуміється, це була фікція й профанація виборів.

На всі не тільки більш-менш відповідальні, але й на другорядні посади призначалися люди, в більшості своїй, прислані з Москви. З місцевого населення брали на незначні посади тільки тих, хто прославив себе в боротьбі по боці більшовиків.

Багато крові пролили ці правителі, багато лиха натворили; вони знущались над населенням, як і скільки хотіли. Де-кого з цих представників влади в 1925 та в 1926 роках самі комуністи покарали, як от в станицях Новолокинській, Єлизаветинській, а скільки кривавих володарів ще залишилось на місцях урядовців?! Покарали дрібних комісарів, а «високі» ще правлять!

^{*)} «Красное Знамя», за 21. III. 1925.

Районові виконавчі комітети мають де-які важливі права в сфері місцевого управління, вони мають свої кошториси, на їх утриманні є школи, шляхи, медична й санітарна справа й т. и. І що ж, — в цих комітетах хлібороби Кубані складають вже тільки 38,5%, а козаки тільки 37,4%. На першому місці стоять службовці: їх 222 душі, або 47,7%; це є окремий тип радянського урядовця, що пускає коріння в кубанський ґрунт.

Ще більш цікаву картину будемо мати, коли порівняємо національний склад населення Кубанської округи з національним складом районних виконавчих комітетів: за даними радянської преси в цій округі українці складають не менше 80%, а коли візьмемо тільки населення станиць та сел, то відсоток українців підніметься до 88%—95%, росіян же буде менше 10%.

А в районних виконавчих комітетах українців нараховано тільки 29%, натомість росіян — 66,3%.

Значить в українській кубанській округі справами керують росіяне, а українське населення мусить працювати в степу, платити податки Москві, утримувати її урядовців, давати синів у червону армію й т. п. До громадських справ його допускають, щоб не можна було сказати, що українців у виконавчих комітетах зовсім немає, але допускають їх такий відсоток, щоб фактично можна було вести діло й без них.

В цьому відношенні особливо є цікавими результати виборів до міської ради в Катеринодарі. Обрано було в 1926 р. 456 членів цієї ради, між ними комуністів 231, безпартійних — 225; за національністю: росіян — 383 душі, або 84%, українців — 15 д., або 3,3%, інших — 58 д., або 12,7%.

За даними міського перепису 1923 р., як було сказано вже раніше, в Катеринодарі українцями себе проголосило 48.000 душ, або 33%, а в міській раді українці складають тільки 3,3%.

Ясно, що Кубанню правлять чужі, московські люде, котрі, як повідомляє газета «Молот», «українського язика не знають, что... делает трудно осуществимым приближение аппарата к населению», або, як писала «Червона Газета» (20-X-1926 р.) — «У нас керовники радянських та громадських установ станиці, замість того, щоб пояснювати громадянам національну політику компартії і радєвлади... вороже ставляться до українізації, бо майже всі вони не розуміють національної політики й висловлюються проти українізації, ставлючи свої власні інтереси вище громадських. Це помітно майже по всіх Чорноморських станицях... При таких умовах попробуй заговорити про українізацію!» — говорить комуністична «Червона Газета». Це комуністи — плантатори, головним завданням котрих є — зтягати з населення Кубані добро для метрополії — Москви.

У розділі «національна справа» ми говорили про те, що в Катеринодарських початкових школах в 1924—1925 шкільному році учителі-росіяне не захотіли вести роботу по українознавству навіть в тих школах, де українські діти, по свідонству комуністичного «Красного Знамени», складають 80%—90%. Цих дітей вчать по-російськи й бояться російською мовою розказати про Україну, про український нарід, та про його культуру. Цей ганебний факт можна пояснити тільки тим, що в Кате-

ринодарі, як і на цілій Кубані, діло освіти тримають в своїх руках вороги українського народу та його культури!

В більшості станиць вибори пройшли під знаком більш чи менш гострої боротьби поміж козаками й іногородніми. Ця ворожнеча приймає часто характер одвертої боротьби, коли одна частина населення загрожує другій кривавою розправою. Другий Окружний з'їзд рад, 19 березня 1926 р., з приводу цього сумного явища випустив прокламацію до населення Кубані. В цій прокламації, між иншим, говориться наступне:

«Съезд советов не может не отметить того чрезвычайно прискорбного явления, которое до сего времени наблюдается в единой трудовой хлеборобской семье станиц. Съезд имеет ввиду *сословную рознь* между хлеборобами казаками и иногородними, которая до сего времени разделяет их на два чуждых, а иногда и враждебных лагеря, мешая мирной работе по восстановлению хозяйственной и культурной жизни. Помните, что до тех пор, пока в вашей среде будет сословная вражда, не сможете восстановить и наладить свое хозяйство, не сможете упорядочить, как надо, всю общественную жизнь станицы, не сможете построить то лучшее будущее, к которому мы стремимся».

Це все так, але хто ж винен в тому, що одну частину населення Кубані (козаків), радвилада протягом п'яти років тримала на становищі пасинків «в советской семье», хто винен в тому, що й досі по станицях відновідальні посади займають ті, хто пролив стільки козачої крові; хто винен в тому, що й досі синів Кубані держуть на засланні в далеких краях СРСР, що й досі маються по станицях «чорні списки».

А для чого це й в 1926 р., всякими заходами, накидають станицям комуністів та більшості станиць не дають можливості обрати на громадські посади таємним голосуванням тих людей, що найбільше здібні до громадської праці?!

Цікаво тут подати відомости про кубанську комуністичну партію. Ці відомости візьмемо з доповіді комуніста Маслієва, яку він зробив на Кубанській комуністичній конференції, що відбулась в Кизеринодарі на кінці 1925 р.: «Наша організація по своєму політичному уровню являється чрезвычайно низко развитой: до 60%—70% в среднем в нашей организации составляют политически неграмотные товарищи; из этой же цифры около 20% приходится на вовсе технически неграмотных (що не уміють ні читати, ні писати — П. М.). Вы можете себе представить, как эта организация, при всех усложнившихся условиях, может правильно руководить, анализировать обстановку, правильно учитывать перспективы и на основе этого анализа и учета руководить массами. И не можем ли мы при нашем культурном уровне отстать от культурного уровня масс? Да, можем!» Так каже не якийсь контр-революціонер, а правівірний комуніст про свою партію.

При такому складі комуністичної партії може бути, нам здається, тільки два виходи: або перейти цілком на шлях трудового дійсного демократизму в управлінні економічним і культурним життям держави,

або тримати її надалі владу над населенням військовою силою, терором та примусом взагалі!

Большовики вибирають другий шлях. Вони дуже обережно поводитися з робітниками взагалі, а також зі селянами Центральної Росії, бо їм є необхідний спокій навколо Москви та по містах, щоб можна було міцніше тримати владу в руках. Необхідно також мати добре озброєну слухняну армію. Але до всього цього треба мати ще й значні кошти, щоб утримувати органи влади й військо, щоб було за що вести агітацію. І ці кошти за всяку ціну більшовики дістають на Україні, на Кубані, на Донщині, за Волгою й т. п.; вони держуть в руках державну зовнішню й внутрішню торгівлю, щоб шляхом «регулювання ринку» видавлювати гроші знову ж таки для потреб влади.

Щоб мати кошти, більшовики завезли в 1925 р. «казенну» продажу питей» та й топлять тепер в горільці робітників і селян СРСР.

Не будемо говорити про те, який лад панує в Москві, може він є й добрий для тамтешніх людей, ми говоримо тільки про те, що дала радвіада Кубані, що придбала за цієї влади більшість її населення або що ця більшість стратила.

ВИСНОВКИ.

Цим ми закінчуємо огляд найголовніших сторін життя Кубані під московською комуністичною владою за рр. 1920—1926.

Які ж висновки можна зробити?

Географічне положення Кубані, природні багатства, її тепле підсоння, працездатність її населення створили умови величезного економічного й культурного прогресу цієї країни за останні перед світовою війною десятиліття.

Загальний економічний стан населення перед світовою війною був тут значно кращий, ніж положення населення буйшої Росії: це видно хочби з даних про споживання харчових продуктів і різних товарів на 1 душу населення на Кубані і по інших районах*):

Див. діаграму № 1, на стор. 189.

Московська більшовицька влада, завоювавши Кубань, поводиться з нею дійсно, як з російською колонією:

1) вона щороку стягає з Кубані на десятки мільйонів карбованців різних податків, а, крім того, «єдиний сільсько-господарський податок», на котрий іде, приблизно, $\frac{1}{2}$ частина врожаю;

2) мимо того, шляхом так званої «купівлі» лишків врожаю по дуже низьких цінах щороку забирає з Кубані ще на десятки мільйонів карбованців збіжжя, худоби й т. п.**), в той же час більшовицька влада дово-

*) Див. Мерхален. Матеріали по ікон. полож. Куб. Край.

***) Осє голова Північно-Кавказького Виконавчого Комітету, комуніст Богданів, на комуністичній конференції в Москві в місяці жовтні 1926 р., такими словами характеризує більшовицьку «торгівлю» на Північному Кавказі: «В результаті мероприятій по організації хлібного ринку нам удалось, с одной стороны, выволнить 100% заданный (даних московською владою, примітна П. М.) по хлібоваготонкам и хлібоиспорту, а, с другой стороны, держитъ цены на помеченом уровне значительно ниже окржаю-

зить на Кубань незначну кількість фібрично-заводських товарів і розпродає їх тут по надзвичайно високих цінах. Дякуючи цьому хлібороби Кубані та й інші трудящі верстви населення Кубані за свої кошти, здобуті тяжкою працею, не одержують потрібної кількості так необхідних їм мануфактури, взуття, сільсько-господарських машин, заліза, лісних матеріалів й т. п.

Див. діаграму № 2, на стор. 190.

Не маючи можливості довести на Кубань потрібну кількість товарів з ССРСР, комуністична влада не дає Кубані можливості за власні кошти одержати конче необхідні товари з-за кордону. Подібна політика Москви викликає конфлікти навіть поміж комуністами, тими, що сидять у Москві, з одного боку, й тими, котрі по призначенню тієїж Москви правлять Північним Кавказом, з другого.

Не тільки завдяки світовій війні й революції, а, головним чином, дякуючи послідовно й свідомо вжитим московською владою методам колоніальної політики, не дивлячись на колосальні зусилля й уперту працю трудящих верств по господарській відбудові Кубані, ця країна й на сьомому році перебування її під більшовицькою владою знаходиться ще в дуже тяжкому економічному й культурному стані:

1) без плугів і букарів — 56,9% господарств, без косілок — 87% господарств, без коней — 53,6% господ., без робочої худоби взагалі — 43,3% господарств.

Див. діаграму № 3, на стор. 190.

2) Площа засіву на Кубані ще й досі не досягла розмірів до військових часів на 17—20% (біля 500 тисяч дес.), хоч земля й розділена «по числу едоков». Дякуючи не тільки зменшенню площі засіву, а також і плохій обробці землі хлібів врожаї, пересічно, стали значно нижчі врожаїв до військових, а через те загальний збір, на Кубані тепер менше щорічного збору перед війною майже на 50%, або приблизно на 110—112 мільйонів пудів, себ-то тільки на зборі хлібів Кубань щороку втрачає більше 100 міль. карб. А ще ж «єдиний сільсько-господарський податок», а ще ж більшовицька «купівля»...

Див. діаграму № 4, на стор. 191.

3) Не більше 4 десят. сіють 202000 господарств, або 47,4%, від 4 дес. до 8 дес. сіють — 30,5% госп., від 8 дес. до 16 дес. — 17,9%, від 16 дес. до 25 дес. — 3,3% і більше 25 дес. тільки 0,7% господарств.

Див. діаграму № 5, на стор. 191.

4) Незначна по своїм розмірам і продукції фабрично-заводська промисловість Кубані і в 1925—26 рр. переживала ще тяжку кризу, і навіть та, що, здавалось, добре забезпечена тут сирівцями — млинарська і олійна. Взагалі фабр.-зав. промисловість на Кубані не досягла ще розмірів продукційности до військових часів*).

щиз районов. Эта низкая цена дает нам возможность экспортировать наш хлеб с достаточной прибылью и тем самым улучшить положение нашего торгового баланса, получая на вывозимом хлебе значительную прибыль» («Красное Знамя», за 2. XI. 1926 р.).

Є загально відомий факт, що більшовицька влада в цілому ССРСР держить дуже низькі ціни на продукти сільського господарства, але на Північному Кавказі ціни ці ще «значительно ниже окружающих районов».

*) Згаданий вже голова Північно-Кавказького Вик. Комітету, ком. Богданов, кон-

Большовицька московська влада своєю колоніальною політикою систематичного й упертого видавлювання прибутків з Кубані нищить найважливі культури в цій країні.

5) Стан залізниць Північно-Кавказького Краю дуже тяжкий: до 1925 р. паротяги зносились на 50—60%, основний капітал зменшився на 34,9%, мається явна загроза рухові, а большовицька Москва добуває з цих залізниць бариші — «за счет сокращения жизненно необходимых потребностей» (залізниць). Навіть комуністи, котрі правлять Північним Кавказом, визнають таке положення безумовно недопустимим і не відповідаючим інтересам Краю.

До 1926 р. не будувалось зовсім нових шосованих шляхів.

6) Поруч з робітниками, котрі мають працю і отримують, порівнююче, не високу платню, але все ж таки живуть значно краще хліборобів, *є ще ціла армія безробітних на Кубані і взагалі на Північному Кавказі*. Положення цих безробітних є значно гірше положення безробітних в буржуазних державах Європи.

7) Стан сільського господарства на Кубані й на всьому Північному Кавказі тепер такий, що воно само викидає на торг зайву робочу силу, але стан фабрично-заводської промисловости теж є настільки тяжкий, що вона не тільки не може дати заробітку безробітним, що йдуть з села і станиці, а сама тисячами своїх безробітних гнітить хліборобів, з яких стягаються кошти на утримання безробітних.

Через все це працюючі маси Кубані й цілого Північно-Кавказького Краю стоять не тільки далеко від соціалізму, а не досягли ще й того економічного благобуту, котрий був тут перед світовою війною і котрий ніхто тоді не називав ідеальним.

Наймана праця в станиці і в місті, оренда землі, живого й мертвого інвентаря, безробіття, експлоатація й визиск чужої праці, словом, самі звичайні капіталістичні відносини панують тепер на Кубані і в цілому СССР.

Господарство Кубані підупало ще за часів світової й горожанської війни: треба було б дати цій країні трохи відпочити, але замість цього большовицька влада енергійно і систематично експлоатує Кубань.

Значний відсоток населення Кубані немав землі. Необхідно було дати цю землю тим, хто жив на Кубані до революції і дійсно займався хліборобством чи то у своєму господарстві чи то працював, яко наймит, але не можна задовольняти землю всіх тих, котрі безупинно йдуть на Кубань з широких теренів цілої Росії, хай це будуть навіть червоноарміїці.

статував на з'їзді комуністів у Москві наступне: «Цени на подсолнух в прошлом году (1925) были значительно снижены и в этом году мы получили в виде ответа со стороны нашего хлебороба уменьшение посевной площади подсолнуха и в результате имеем недогруз масляных заводов. То же самое и в отношении табака. Неудачно была поставлена политика кредитования в прошлом году, закредитовавшая нашего табачовода («Красное Знамя» за 2. XI. 1926 р.).

Та ж газета «Красное Знамя» (за 7. XI. 1926 р.) повідомляла, що в 1925 р. в Куб. Окр. було засіяно табаком 8800 дес., а в 1926 р. вже тільки — 3800 дес., або 44,2% засіяного в 1925 р.

Нерозумно й просто є злочином при таких умовах давати чужинцям на Кубані величезні простори землі під концесії, або допускати, щоб землі державного земельного фонду заростали бур'янами, як це роблять більшовики.

Щоб все населення Кубані мало добрий заробіток, треба б, перш за все, підвищити культурний рівень сільського господарства, а для цього не можна стригти бідних хліборобів, як овець, щороку важкими податками й «твердими цінами» на пшеницю й т. п.

Необхідно стримити до інтенсифікації сільського господарства, до розвинення фабрично-заводської промисловости, необхідно збудувати численні фабрики й заводи: макаронні, табачні, миловарні, сірничкові, цукровари, чинбарні, консервні — на овочі, фрукти, рибу, м'ясо, — лісопильні, стекольні, молочні й сироварні, текстильні й т. п.

Необхідно будувати шляхи, порти, осушувати плавні й обводнювати кубанські степи, необхідно переводити електрофікацію країни, необхідно розробляти гірські багатства.

Це дало б заробіток десяткам, а то й сотням тисяч робітників...

Але для всього цього потрібні кошти й кошти, потрібні машини, необхідні різні матеріали, необхідно розкувати пута, що зв'язують творчу ініціативу населення Кубані!

Натомість експлоатація, визиск, тяжкий економічний, політичний і національний гніт...

* * *

Школа в тяжкому стані: її відвідує менше 50% дітей шкільного віку, «ужасающая безграмотность учащихся с каждым годом все увеличивающаяся», як це констатує в 1926 р. завідувачий освітою на Кубані, комуніст Потапов.

Природний нормальний процес національного відродження двохмільйонного українського населення Кубані: організацію рідної школи — початкової, середньої і високої, видання відповідних книжок і газет, переведення урядування в різних організаціях, урядових установах і в війську на рідну мову більшовицька влада послідовно гальмує ось вже сім років. За минулі довгі роки панування комуністів на Кубані не відчинено тут ні однієї середньої української школи, ні в одній станиці або в селі не переведено діловодство на українську мову, не видається тепер на Кубані ні однієї української газети, в той час, як на Великій Україні є більше двохсот російських середніх шкіл, в 306 селах заведено діловодство російською мовою, видається російською ж мовою біля 30 газет*).

* * *

Ясно, що така політика московської більшовицької влади на Кубані не може змінитись по добрій волі червоних експлоататорів і гнобителів.

*) На з'їзді представників національних меншостей на Україні, що відбувся в Харкові на початку 1927 р., було констатовано, що на Великій Україні живе 2.292.000 росіян («Вісти» за 11. I. 1927 р.).

Ясно, що більшовики бояться втратити Кубань, як джерело великих прибутків у московську скарбницю, як джерело значної військової сили.

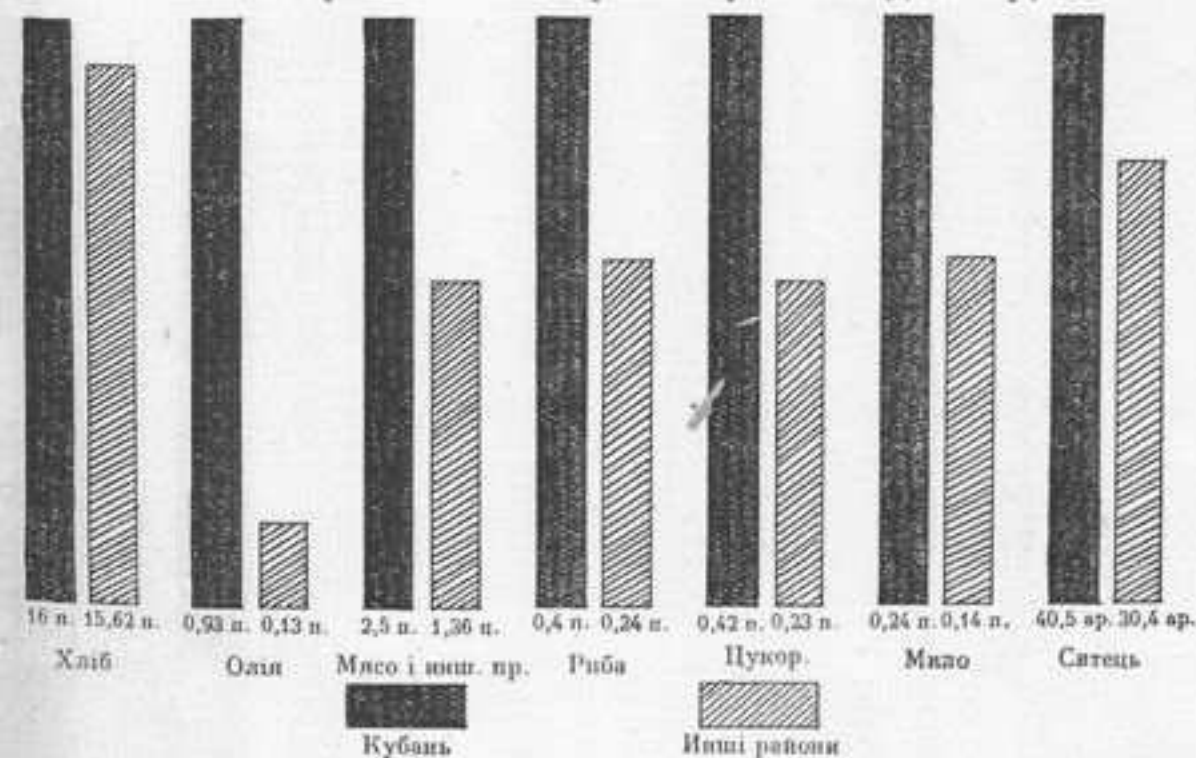
З другого боку, населення Кубані, розпочавши в 1917 р. збройну боротьбу з більшовицькою владою і, дякуючи різнородним і складним причинам, програвши її в 1920 р., в наступних роках, як видно з більшовицької преси, не припинило цієї боротьби, воно тільки міняло форми і тактику її, в залежності від обставин.

Очевидно, що й надалі більшовики будуть вживати всіх заходів, щоб міцно тримати Кубань в своїх руках, а населення Кубані не залишить своїх змагань за економічне, політичне й національне визволення своєї Країни.

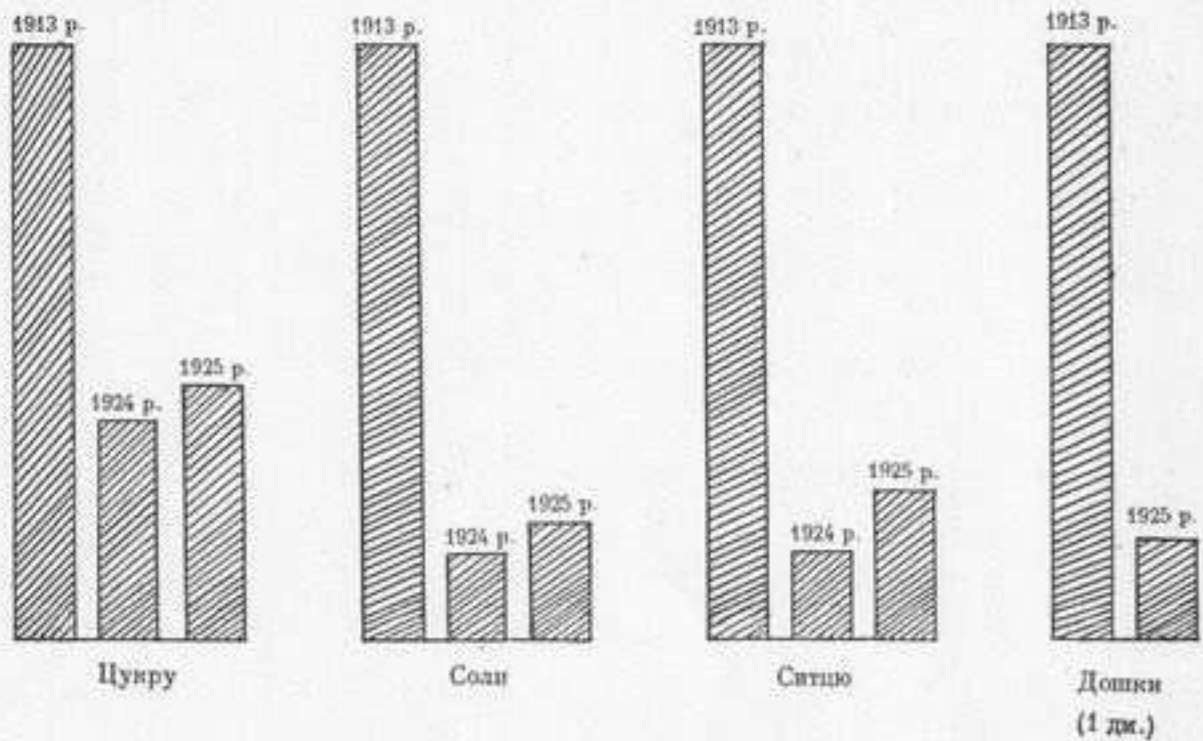
З огляду на те, що економічна й політична залежність Кубані від більшовицької Москви сталася тільки після завоювання Кубані більшовицькими військами, з огляду на те, що Москва має можливість кинути на нове завоювання Північного Кавказу й зокрема Кубані значну кількість своїх людей і великі матеріальні засоби, необхідно цій країні об'єднати свої визвольні зусилля з тими Країнами, котрі мають з Кубанню й з усім Північно-Кавказьким Краєм спільні економічні, національні й політичні інтереси і в минулому активно виявили волю до захисту своїх інтересів, своєї свободи.

В цій величезній культурно-національній праці і тяжкій і довгій визвольній боротьбі необхідно об'єднувати все працююче населення Кубані, а не ділити його на стани (сословія) і групи перед військової, не викликати ворожнечі й боротьби поміж цими групами й не полекшувати цим можливістю панування над Рідною Країною сторонніх сил.

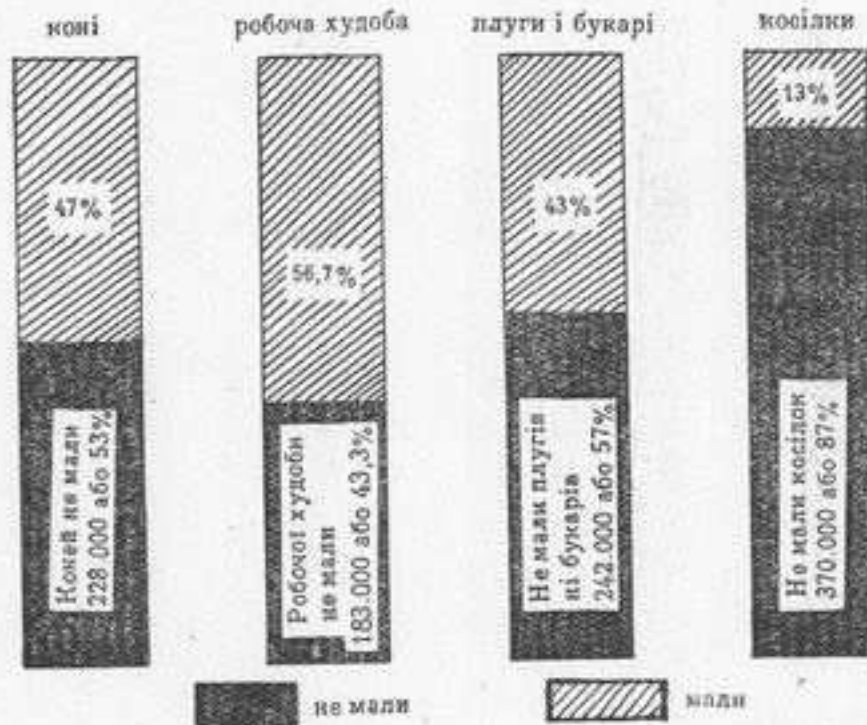
Діаграма № 1. Споживання харчових продуктів і різних товарів на 1 душу населення на Кубані й по інших районах бунш. Росії (до 1924 р.):

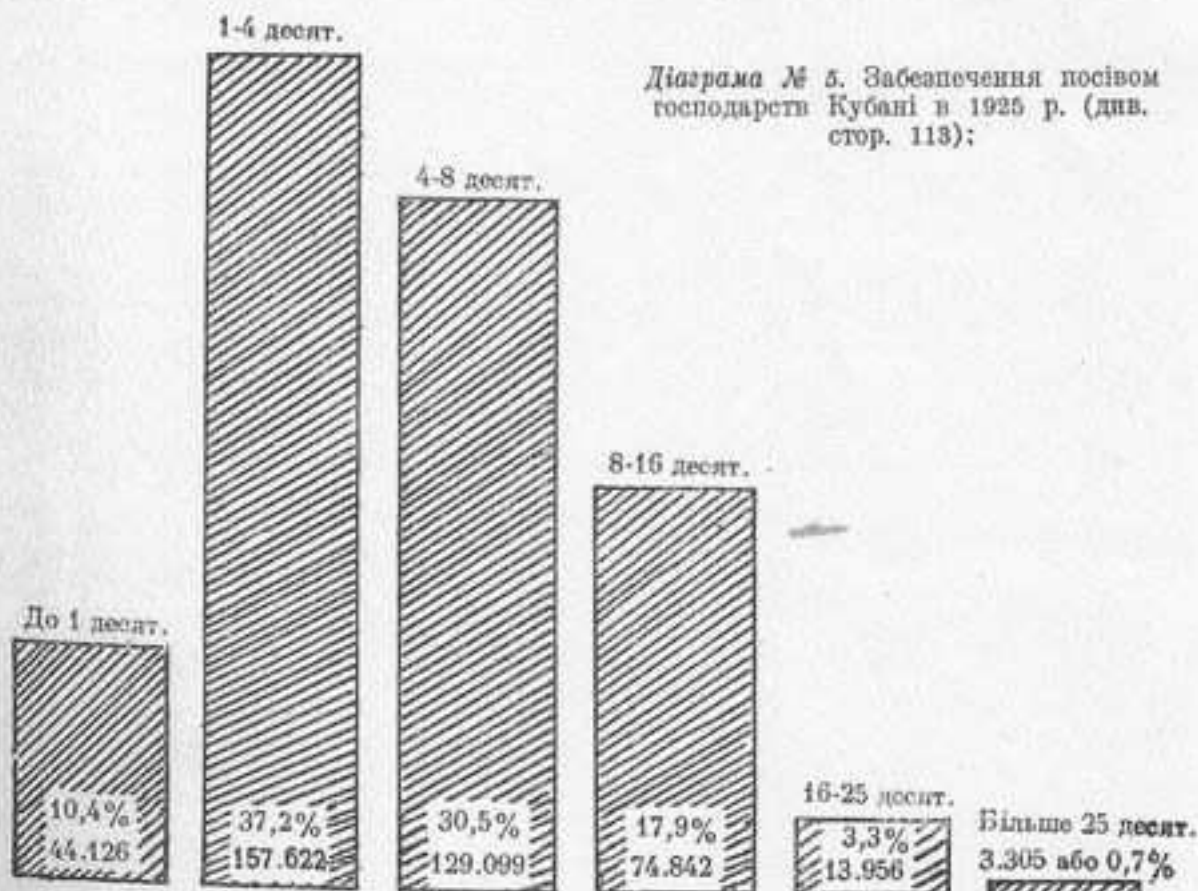
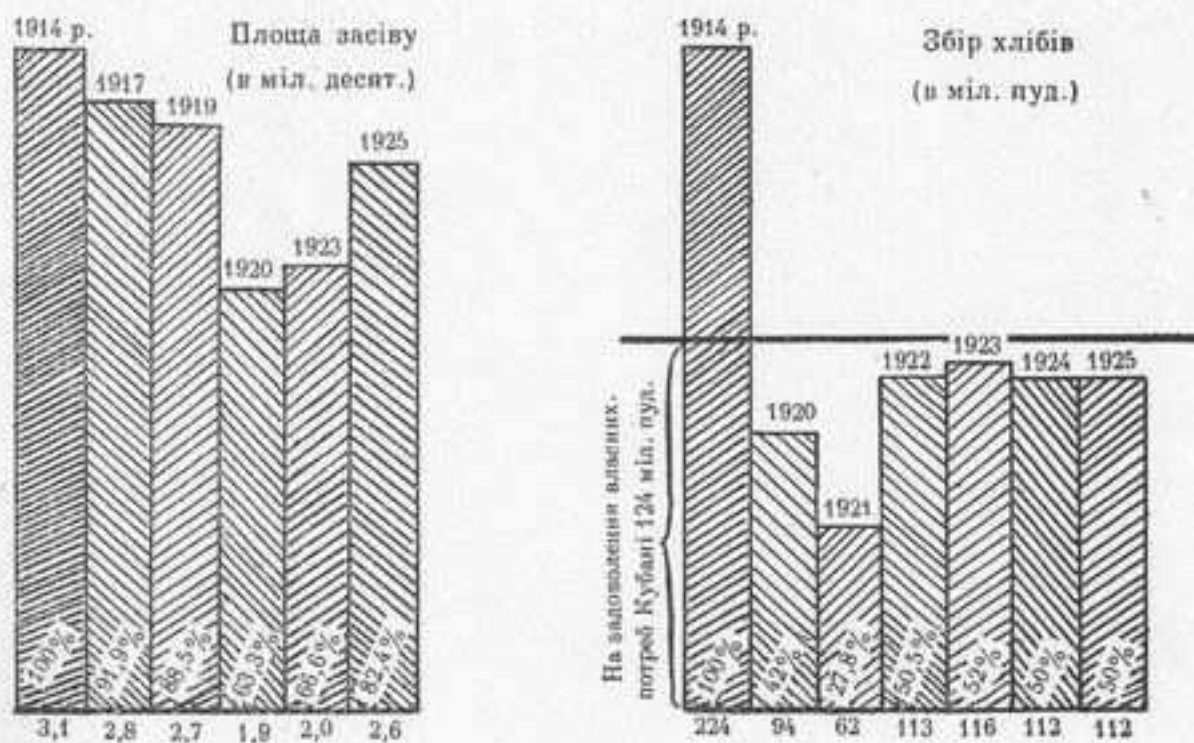
Діаграма № 2. За 1 пуд пшениці можна було купити (див. сторінка 139):

Діаграма № 3. Забезпечення господарств Кубані в 1925 р. кіннями, робочою худобою взагалі, плугами, букарями і косілками (дивись стор. 109):

Діаграма № 4. Площа засіву і збір хлібів на Кубані в 1914—1925 рр. (див. стор. 103—4, 108, 115):

Ці діаграми, складені на підставі більшовицьких даних і взагалі все те, що написано вище, малюють надзвичайно сумну картину положення Кубані під більшовицькою московською владою.

Де вихід?

Відповідь може бути тільки одна — в організації сил, в об'єднанні, в боротьбі за кращу долю Кубані.

Л. Л. Бич.

Кубань у кривому дзеркалі.

(З приводу «Нарисів в історії революції на Кубані» п. П. Сулятицького).

Про події на Кубані в 1917—1920 рр. написано вже досить багато на російській мові*). Писали про ці події люди, для Кубані чужі, перехожі, закинуті туди революційним виром на короткий час. А що найголовніше — писали про Кубань цього бурхливого періоду люди окремої породи, яка йменується «єдиномедлімцями». Для них, як для Росіян, чи то будуть вони праві, чи ліві, чи помірковані, існувала й існує — принаймні в мріях — єдино Москва з її державними межами 1914 року, не більш, не менш. Лише де-хто з них припускав ще можливість «одлуки» Польщі й Фінляндії, Україна, Кубань, Грузія, Арменія, Латвія, Естонія — це в їх очах були невідіймані їхні маєтності, помістя, «вотчини», які могли прислужитися їм лише, як база для здобуття Москви, а разом з тим — і влади над цілою територією й людністю бувшої російської держави.

Властиво кажучи, для авторів цієї категорії зовсім не існувало цих країн, як живих організмів, з їх людністю й організацією, з їх державними, національними й соціальними змаганнями. Вони писали лише про те, що робилося рідними їм організаціями — головню добровольчою ар-

*) Досить буде згадати про цих авторів:

Проф. К. Н. Соколовъ: «Правленіе ген. Деникина».

Геор. Покровский: «Деникинщина».

Григ. Радовскій: «В стане белых».

Григ. Радовскій: «Конец белых».

Ген. Деникин: «Очерки русской смуты», 1—4 т.т.

Фон Дрейеръ: «Крестный путь во имя родины».

Леонтович: «Первые бои на Кубани».

Б. Суворин: «За родиной».

Роман Гуль: «Ледяной поход».

Даватъ: «Очерки пятилетней борьбы».

Ген. Лукомскій: «Воспоминанія», т. I і II.

Катинин: «Русская Вандея» (видання радянське).

Список цей далеко не повний. Багато статтів розкидано по різних російських еміграційних журналах: «Голос минулаго на чужой стороне», «Архив русской революция», «Казачьи Думы» й инш.

мією — для повалення радянських комісарів, що засіли у Москві; як що ж і згадують вони про події на Україні, в Грузії, на Кубані й инде, то лише в зв'язку з основною своєю темою, мимоходом, як про явища, що сиріяли або, навпаки, що ставали на перешкоді до відбудування «єдиної й неділимої».

Ці країни з їх населенням і багатством були для них лише засобом до досягнення основної мети — завоювання влади над усіма частинами бувшої Росії.

Єдино з цієї точки погляду розцінюються ними події й населення цих країн, політичні установи, утворені цим населенням під час революції, і національні політичні діячі. Отже — тому годі шукати в цих писаннях, бодай приблизно, вірної характеристики подій і людей; годі шукати тут навіть правди у самих фактах; її тут або зовсім нема, або — дуже мало. Коли ж факти й передаються иноді більш-менш вірно, то зараз же йде тенденційне, перекручене їх освітлення й накидування ворожим їм течіям низькопробних і найогидливіших мотивів і побудів. Це яскраво визначені два ворожих табори, яких в жалний спосіб між собою не примирити. В наклепах і оббріхуванні своїх супротивників ідеологи єдиної несходимої Росії вбачають спосіб продовжувати попередню боротьбу, знову залочату по цілому національному фронту з 1917 року.

Особливо огидними ці прийоми показуються у тих з авторів, що вели перед у боротьбі; нині за всяку ціну вони бажають виправдати себе в своїх злочинах, виставити себе героями й «рыцарями без страху и упрека», а всіх інших охаяти, опаскудити, закидати багном, не спиняючися перед явною брехнею. Це однаково стосується як до професорів (див. проф. К. Н. Соколов: «Правління генерала Деникіна»), так і до генералів; особливо цією прикметою відзначається невдалий «витязь землі русскої» ген. Деникін з його без кінця-краю довгими і нудними «Очерками русскої смуты». Вже нема чого й казати про такого автора, як полк. Калинин, родом аж із Архангельська, що немало у свій час попрацював в ролі прокурора при військово-польових судах на Кавказі й на Дону, як нищитель большевиків, що попав після розгрому Деникіна на еміграцію, потім покаючися повернувся «на ролину» і тепер покутує свої гріхи випуском «Русскої Вачдея», в якій чорною слиною бризкає на Кубань, на Кубанську Раду й її діячів. Правду казати, з ними всіма авторами нам нічого тут робити. Нема чого й часу на них марно витрачати. Іншими вони бути не можуть. Інакше писати вони не можуть. Це вони там убивали голову Кубанської Ради Мик. Рябовола, вішали дійсного представника народньої волі, члена Ради, священника Олексія Кулабухова, знеславили ідею народнього представництва своїм брутальним, ганебним нападом на Кубанську Раду 6. XI. 1919. р. І як що не власними руками вони це робили, то підбурювали, штовхали на це фактичних убийців і вішателів, плескали їм, не тямлючися від радости. Коли ж тут, за кордоном, їм не вільно цього робити, не вільно вішати й убивати, то й треба обмежуватися лише тим, щоби дискредитувати, обильовувати Кубань і тих її діячів, що прагнули до створення вільної, самостійної Кубані. Отже тому вони пишуть і пишуть...

В українській мові про кубанські події 1917—1920 рр., навпаки, було написано досі дуже мало. Лише в початку 1926 року, одночасно з «Русскою Вандеею» п. Калініна, з'явилися «Нариси з історії революції на Кубані» (том I.) п. П. Сулятицького, видані «Українським Інститутом Громадознавства в Празі».

Як видно вже зі самої назви, праця п. Сулятицького присвячена спеціально Кубані. Це, значить, не то, що писанина російських авторів, де Кубані відводилося мало чи не десяти-рядне місце; тут Кубань — в центрі, вона, так би мовити, головна героїня. Це також не замітки до історії революції, як, скажім, 4-х томова праця п. П. Христюка («Замітки й матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.»). Це не мемуари й не нариси з революції, де нехай вже можна допуститися де-якої неточності, а може й фантазії. Це «нариси з історії», с. т. праця по історії, де, здавалося б, повинні подаватися перевірені факти, де ці факти повинно піддавати під критику та де повинно обережно робити ті чи інші висновки як що до подій, так і до діючих осіб, до окремих груп і до цілої людности даної країни.

Ця обережність є тим більш обов'язковою для автора «Нарисів з історії революції на Кубані», що він не обмежується лише ролями оповідача. Його завдання є ширшими й складнішими: він хоче, щоби його книжка (чи книжки, бо видавництво оголошує про скорий вихід ще двох томів) була, так би мовити, кубанським евангелієм: «Сучасне молоде покоління, що буде творити майбутнє, — дидактично проказує п. Сулятицький, — мусить знати минуле, бо в ньому коріння будучого; мусить не тільки власним досвідом, а й за прикладом своїх попередників доходити того, як і чого не слід робити, і навпаки» (стор. 5.).

Отже, як бачимо, і з'обов'язання, автором покладені на себе, і претензії його на значіння свого твору являються дуже великими — навчити «малих сих» та показати вірні шляхи для будучих кубанських діячів.

Закресливши в такому широкому закрої значіння своєї праці, автор сразу ж робить застереження, що він, мовляв, не може гарантувати абсолютної безсторонності: «можливі помилки в опису і розумінні тих чи інших діячів, подій, вчинків, але від них ніхто не забезпечений в подібних умовах». Зроблено це застереження дуже хитро-мудро, бо потім можна буде на нього покликатися та сказати: «та я ж попереджав, що можу помилитися; отже як раз на цім місці й помилився».

Для нашого автора це є той захистний щиток або кушик, за яким він буде ховатися кожного разу, коли буде наявно викрито його незнання, легковажність або свідому неправдивість наведених ним «фактів» чи характеристик. Помилівся, тай годі!

Прочитали ми уважно цю багато обіцяючу працю новоявленого «історика» і, правду сказати, ливу далися: до чого тут багато спільного, однакового в замислі, в ідеї, у відношенні до країни й її людей, в намірах автора з тим, що писали про Кубань і Кубанців російські автори.

А проте між російськими авторами і п. Сулятицьким є й різниця. Бачте, п. Сулятицький видає себе за свідомого Українця і тому у нього в багатьох випадках виходить «навпаки»: коли Росіяне сатаніють із-за самостійництва Кубанців, то він таврує їх «навпаки» за несамостійництво; коли Росіяне голосять про зраду Кубанців «єдиній, неділимій», то

він громить їх «навпаки» за те, що вони єдино-неділимці, коли вони ладні були би зжерти де-кого з Кубанців за українство, то він «навпаки» ладний би був це зробити за те, що вони не Українці, і т. д.

Отже цей характер «історії» п. Сулятицького зовсім не захоплював мене братися за перо з приводу його «історичних нарисів», як нема у мене жадної охоти говорити в пресі з приводу «історій», написаних Росіянами. Але п. Сулятицький намагається виобразити цілу епопею визвольної боротьби на Кубані, в якій загинули десятки тисяч кращих її синів, силкується дати читачеві характеристику населення Кубані, представляючи його у фальшивому вигляді, зносить безапеляційні, свідомо сфальшовані вирокі політичним діячам її, не тільки живим, а і мертвим, тим, що голови свої поклали в цій боротьбі, тим що не можуть вже забрати голосу для протесту проти неправдивого освітлення їхньої участі в тих чи інших подіях. Серед цих жертв є багато моїх однодумців і друзів.

Автор майструє свої «історичні» нариси в такий легковажний і неправдивий спосіб, що і події, і варід, і діячі відображаються в його «нарисах», як у поганому, невірному дзеркалі, зі скривленими, покаліченими рисами, розуміється, мало принагідними, бо, звісно, криве дзеркало нікого й ніколи не красить.

Отже тому почувався до обов'язку подати свій голос з приводу книжки п. Сулятицького, хоч як би й не хотілося цього робити.

«Для повнішого й яснішого зрозуміння подій автор вважав необхідним стисло торкнутися дореволюційного минулого Кубані» — пише він в передмові (стор. 6.). Ми не підемо за автором у стародавнє минуле Кубанщини, бо він тут використовує давно відомі джерела, головним чином численні праці Ф. А. Щербини, потім Ів. Полки, Д. Еварницького, М. Грушевського, П. Короленка та ин., й нічого нового нам не дає: та це властиво й не входило в його завдання. Іноді лише з нашим автором трапляються маленькі «історичні» казуси: на стор. 16, напр., він приписав Сидору Білому те, що робили Чепіга й Головатий, та чого вже Сидір Білий в жадний спосіб не міг робити, бо давно лежав у сирій землі. Ну та це, розуміється, дрібничка, а тим більш, що п. Сулятицький не примушує небіжчика робити з могили чогось ганебного, він лише підсилює ним змагання Головатого й Чепіги про дозвіл козакам «переселитися на друге яке місце».

Також досить благополучно йде справа у нашого автора, коли він розповідає про сільське господарство й промисли на Кубанщині, бо він простісінько повторює відомості, уміщені в книжці п. І. В. Івасюка «Кубань» (Прага 1925 р.). Але й тут зустрічаємо невеличкі курйози. Так ось на стор. 36 показується чисельність населення в містах і селах, при чім автор покликається на стор. 5 і 15 книжки п. Івасюка: по перевірці ж виявляється, що ці дані показані у п. Івасюка лише на ст. 14, при чому у п. Івасюка значиться мешканців в містах 247.300 душ, а у п. Сулятицького 262.405 душ, поза містами у п. Івасюка — 2.803.600

душ, а у нашого автора 2,860.500 душ; у обох авторів чисельність взято за 1914 р. Отже, значить, числа бралися не з книжки «Кубань». Цю перевірку ми зробили випадково; інших покликань автора на джерела не перевіряли.

Але ось, коли наш автор переходить до опису положення Кубані перед світовою війною та зокрема коли він починає описувати нам взаємовідносини між козаками й не-козаками (ст. 50—66), то отгуг вже стрічаємо своєрідні «історичні» перлини, на яких треба трохи спинитися. Передусім кидається у вічі це, що стиль мови прибирає в цій частині легковажно-фельетонного характеру. По-друге, ми тут вже не бачимо жадного покликання на які-будь джерела в той час, як в попередній частині автор дуже часто-густо робить ці посилання, правда, на тих самих авторів по кілька разів на сторінці. Отже, значить, він на одного себе бере цілковиту відповідальність за все те, що тут сказано, — не з одного боку; а з другого — ми повинні начеб-то припустити його повну авторитетність в питаннях, про які тут пишеться.

Але може якраз до цього випадку й стосується замітка автора у передмові про те, що автор не перелічує всіх тих, хто допомагав йому в виготовленні цієї його праці — хто пером, хто оповіданням, хто вказівкою, бо, каже автор, «в сучасних умовах нашого життя така подяка може потягти за собою і яку-небудь неприємність для того, кому дякують». Правду сказати, я не придумую, яку б неприємність такі помічники п. Сулятицького могли мати. Єдино ту, мабуть, що баколи б вони давали п. Сулятицькому фальшиві відомости, то їх було б названо відповідним іменем. За те тепер прийдеться цим неприємним словом обзивати, якщо викриється фальш, самого автора.

Що до авторитетности автора «нарисів» в сфері знання кубанського життя, то з цього боку автор нам ніби-то дає повну гарантію, бо все в тій же передмові він рекомендується читачеві (а може й видавцеві!), як чоловік, що «*віддав кращі свої роки і сили Кубані*». Правду сказати, ми, «маргаринові» Кубанці, відчуваємо себе трохи ніяково після цієї, такої ясної й виразної заяви збоку автора, бо ж на Кубані не чули про те, що там був п. Сулятицький, який нашій країні віддав «кращі свої роки й сили». Що до мене персонально, то я тільки за кордоном почув ім'я цього кубанського діяча і лише в кінці 1920 р. од нього самого узнав, що він на Кубані вже щось аж три чи чотири роки прожив; був в м. Катеринодарі мировим суддею, потім, здається, членом окружного суду, а нарешті, коли в січні 1920 р. формувався Кубанський уряд В. М. Іваніса, попав «цілком несподіванно для себе» на посаду члена правительства в справах юстиції; на жаль, тільки через 2 місяці після того треба було виходити в «грязний поход», а звідти рушити на еміграцію. Отже, значить, хоч і не надовго, під «шпалочний розбор», а попав і в міністри. З цього менту властиво й почалося віддавання «кращих років і сил Кубані», бо ж разів сидів собі чоловік тихо-мирно, нікого він не чіпав і його ніхто не чіпав. Вивосив присуди катеринодарським міщанам в справах дрібних крадіжок та мордобойів, зпочатку «по указу его імператорського величества», потім в імені тимчасового всеросійського уряду, далі в імені Кубанського уряду, ще далі — в імені «народних комісарів», знову — в

імені Кубанського уряду, а нарешті — зробили чоловіка міністром, то й треба було забратися в Кубані.

За цей час автор наш встиг ніби то остільки чудесно пізнати все життя станиць і взаємовідносини між козаками й іногородніми, та не тільки це життя під час революції, а й раніш до світової війни, що по-кликатися на різні там джерела й свідків йому вже зовсім і не треба. І так, мовляв, повірять, бо не за спасибі ж він віддав «Кубані свої кращі роки й сили»... сидючи сьомий рік на еміграції.

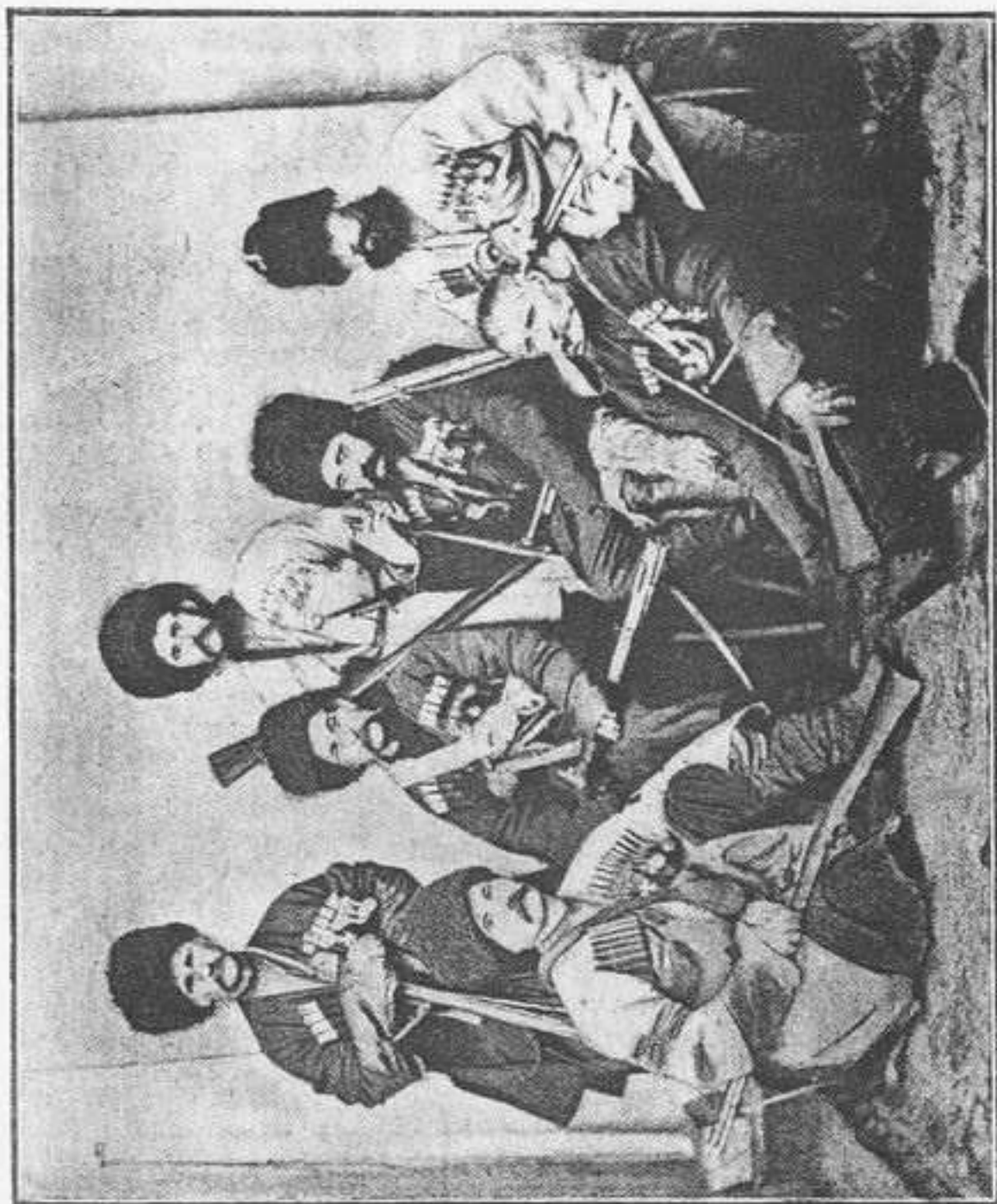
Коли цього всього не знати, то й справді можна подумати, що чоловік там, на Кубані, віддавав їй свої «роки й сили», що може дійсно цілі десятки років їй служив «вірою й правдою», що, може, й сам автор «з діда — прадіда» Кубанець, як часто він каже це про «городовиків». Але на ділі виходить трохи не так; на ділі виходить, що п. Сулятицький, не знаємо, в яких саме цілях, звернувся до форми рекомендації себе читачеві, в якій вживає елементу неправди. Кубані він чоловік чужий, з числа тих «людей перехожих», яких Кубань під час революції бачила у себе десятками тисяч. Кубані він не знає, а його не знає Кубань, хоч він і був кубанським міністром.

З фельетонно-ліричним захопленням наш автор оповідає про організованість козачого життя на Кубані в часи до світової війни й революції, про козачу можливість, забираючи все козацтво під одну дужку, та забуваючи, чи не знаючи, що козацтво зовсім не уявляло зі себе економічно однорідної маси, що серед нього були й незаможні, й середняки й багатії; що інтереси цих груп не завжди збігалися; що на цьому тлі переходила внутрішня боротьба групових інтересів, яка й штовхала частину козацтва, правда, частину порівнюючи дуже невелику, навіть в обійми більшевизму.

Описуючи цього «колективного» козака нудно-цукровими фарбами, автор в той же час побивається над бідолашним життям «колективного» кубанського городовина, якого нікому було врятувати в біді, нікому було допомогти, бо «городовик, каже автор, чужинець, хоч би він з діда-прадіда жив у станиці» (стор. 57). Знову таки й городовики винесені автором за одну дужку, хоч і вони в дійсності складалися з декількох шарів, інтереси яких були зводі діаметрально протилежними, собі ворожими.

Треба сказати, що поміж кубанськими козаками не було такої значної диференціації на економічному ґрунті, класового розверстлення, як поміж кубанськими іногородніми. Козаки майже всі жили з землі, з хліборобства; майже всі вони були самостійними господарями з більшим чи меншим господарством; лише окремі одишвиці по станицях наймали багато землі й були багачами. Але найбагатішими людьми на Кубані були не козаки, а іногородні; між ними були великі землевласники, вони мали великі отари овець, табуни коней, вони провадили торгівлю, шинкарювали, крамарювали, були великими табаководами, мали в своїх руках банки, заводи, нафтові промисли й ин. В початку ХХ ст. майже всі ку-

Пластуны Черноморского казачьего войска в 1854—55 годах.

банські річки були вкриті великими не-козачими маєтками; раніш це були участки козачих офіцерів. Лікарі, судді, різні урядовці, попи, вчителі, адвокати й т. п. — все це були головним чином не-козаки. Але з другого боку серед іногородніх були й найбільшні на Кубані люде і це головним чином ті, що недавно ще прийшли на Кубань і що нічого иншого, крім некваліфікованої робочої сили, не могли винести на ринок. За останні роки перед світовою війною та особливо підчас війни почала збільшуватися й серед козаків група наймитів.

Як серед козаків була частина, що захопилася гаслами большевизму, головню ж гаслом: «грабь награбленное», так, навпаки, серед іногородніх певна частина йшла за козачим програмом і поруч з козаками боролася проти радянської влади. Це передовсім були старожили «городовики», що вже накріпко осілися по станицях, корінням, так би мовити, вросли в кубанську землю. Це, далі, були «городовики» — свідомі Українці. Але й тих і других було замало, особливо — свідомих Українців, мабуть пальців на руках стачило, щоби їх поіменно перерахувати.

В полемичному запалі, що зовсім не личить «історичній» праці, наш автор досить часто вживає виразу — «городовик з діда-прадіда живе в станиці». Числючи кожне покоління в 30 років, і беручи 4 рази по 30 (син, батько, дід, прадід), виходило би, за нашим «істориком», що городовики живуть на Кубані вже не менш, як 120 років, себ-то прийшли туди трохи не разом з Чепігою й Антоном Головатим. Правда, й за Антона Головатого й після нього приходили на землі Чорноморського війська втікачі-кріпаки й вільні козаки Полтавські й Чернігівські, але вони, оселившись в станицях, або зразу ж, або через де-який час приписувалися у козаки. Лише той, хто сам не хотів бути козаком через довгу, тяжку і небезпечну службу, залишився іногороднім. Але таких тоді було дуже не багато і це здебільшого були Великороси.

До 1880-х років іногороднього питання, властиво кажучи, на Кубані не було. Це буде видно з даних, умічених в «Кубан. Вѣдомостях» за 1866 р. № 18. (Стаття Шинкаренка: «Из отчета статистического отдѣленія»). Населення Кубанської області за 1865 р. рівнялося 556.619 душам обох полів, в тім числі козачого населення було 430.040 д., горців — 73.871 д., міщан, що «становили головне населення міст Бійська й Темрюка, а також що в невеликім числі замешкували по всіх станицях війська, де провадили дрібну торгівлю» — 29.090 д. Селян числилося, пише п. Шинкаренко, 6.690 д. муж. і 4.653 д. жен., або 11.343 д. обох полів, в більшій частині майстрів-теслярів, столярів, бондарів, пічників, каменярів і ин., а також поштарів*). Перевага чоловіків над жінками серед майстрів, які числилися по паспортах селянами, показує, що біля $\frac{1}{2}$ мужчин приходили сюди на тимчасові заробітки без родин, постійного осідку не мали й на зиму повертали до-дому. Отже на категорію постійно осілих іногородніх залишиться щось біля 9.000 д. об. п., себ то 1.200—1.500 родин на цілу Кубанщину, приблизно на 300 тодінніх поселень, або пересічно по 4—5 родин на кожне поселення, а вже й тоді окремі станиці мали по 2—3.000 мешканців (станція Брюховецька р. 1874 мала

*) Див. «Указатель географич. матеріала, заключающагося в «Кубанских Вѣдомостях» за 1863, 1866 и 1874 гг.» Тифлисъ, 1874, стор. 11—12.

біля 600 дворів). Якщо додати сюди Бйських і Темрюцьких міщан, що були корінними й повноправними промадянами в містах приписки, то й тоді пересічне число «городовиків» не переїде за 10 родин на поселення. Якщо ж взяти всіх міщан і селян, то це буде становити 40.000 д., на 500.000 козаків і горців. Так це було ще в 1870-х роках. Як приклад наведу свою станицю (Павлівську), де ще за моєї пам'яті, підчас відвідування станичної школи (рр. 1878—1880) замешкувало не більш 15—20 городовицьких родин та де в 1917 р. вже більшу половину населення многотисячної станиці становили «городовики» (щось біля 1.500 родин). Теж саме було й в сусідніх з моєю станицею Уманській, Кисляківській, Кушівській, Катеринівській, Незамаявській й ин., а це якраз в район сумежний з Донциною, район, з якого найраніш почалася імїграція іногородніх.

Геор. Покровський, що писав про Кубань 1917—1918 рр. («Деникинщина») і що теж не є козаком, як і п. Сулятицький, висловлюється з цього приводу значно скромніше, без того розмаху, який є властивим нашому «історику». «Набуваючи хати, каже він, обзаводючися на нових місцях худобою й інвентарем, приходці («пришельцы») увесь час числилися й числяться «сторонніми», а по адміністративній термінології — «іногородніми». Числються й до цього часу, не дивлячися на те, що багато «іногородніх» встигло на Кубані народитися й постаріти і ні разу не бути на своїм родовищі» (стор. 11).

Отже п. Покровський що найбільше припускає синів і батьків, про городовицьких «дідів і прадідів» не згадує.

П. Сулятицький просто не знає, що приплив іногородніх на Кубань — це явище зовсім недавнє. Почалося воно властиво після розкрячення селян 1861 р. та після закінчення війни з Черкесами (1864 р.), а розрослося з 1880-х років, після прокладення першої на Кубані залізниці (Ростово-Владикавказької дороги); особливо ж значне збільшення імїграції дали 1890—1900 рр. Про все це знають навіть нинішні радянські «історики» й «соціологи». Так от Г. Ладоха («Очерки гражданской борьбы на Кубани», Краснодар 1923 р.) пише, що «до початку 80-х рр. приплив сторонніх елементів (на Кубань) був незначний. Рішальними причинами були, з одного боку, військовий стан та постійні небезпеки, з ним зв'язані (кому ж охота була добровільно лізти під черкеську шаблю або кулю! Л. В.), постійна невпевненість про завтрашній день, а з другого — пануючі в Росії крїпачькі відносини, що стояли на перешкоді до відходу селян на нові місця» (ст. 2—3). Про це згадує також і И. Гольдентул на стор. 16 свого «Краткого очерка: «Земельные отношения на Кубани» (Краснодар, 1924 р.), додаючи наступне: «інтересно, що більшість пересельців прибувало з Харьковської, Полтавської, Курської й Воронізької губ., де поміщики з особливою охотою «освобождали», де земля була дорожчою за людей».

Що до Закубання, то воно взагалі почало заселятися не-гірським елементом тільки з 1861—1864 рр., наприкінці й по закінченню війни з Черкесами. Спочатку туди сїломіць переселяли козаків і салдатів, бо ще довго охотників осїдати в плавнях, лісах, у хмеречі й на горах не знаходилися — ні серед козаків, ні серед «городовиків». Закубанські

станіці почали швидко зростати та притягати до себе «городовиків» лише на самім кінці XIX ст. і в початку XX ст.

Звідки у нашого автора з'явилися «онуки й правнуки», це вже його секрет. Це він просто вигадав, щоб жалібніше було. Або може «помилувався?»

А проте цей саме момент — недавність переселення на Кубань значної більшості «городовиків» і треба було б авторові мати на оці, бо цей факт може де-що б і розяснив, якщо не авторові, то принаймні вдумливому читачеві його книжки; хоч би, скажім, цілком природне побоювання козаків передали налягоджене й досить велике громадське (станічне) господарство — церкви, школи, парові млини, громадські будинки, громадські землі, ліси, цегельні заводи, добрих поштових коней, жеребців, бугаїв і ин. — на розпорядження людей перехожих, зовсім в місцевім господарстві незаінтересованих та просто не знаючих, як слід господарити, як це й показав досвід господарення в станіцях іногородніх протягом 1921—1925 рр.

Досить необережно оперує наш автор також з числами про населення та про козачі земельні пайки, чисто так, як з «дідами й прадідами», і теж, очевидно, для того, щоб виходило жалібніше.

«Загал населення Кубані поділяється, каже автор (див. стор. 32), на козаків (року 1914. їх було 1,339.430 д.), «горців» (136.574 д.) та «іногородніх» (1,646.901 д.); а далі (на стор. 35) додає: «безправність та неорганізованість «не корінних» — половини населення Кубані — утворили ґрунт, на якому підчас Великої Революції повстав конфлікт між козаками та іногородніми».

Отже до «корінних» і «організованих» наш автор зачислив тільки козаків і горців, разом — 1,476.004 д., себ то 47,3% від цілого населення Кубанщини. Але чомусь з числа корінних він викинув городян, які були організовані в мійські самоуправи й користувалися з усіх громадянських і політичних прав, а городян, за нашим же автором, було 262.405 душ (стор. 36). Викинув він також і «корінних» іногородніх, які по автору, «утворили сільські громади» й теж користувалися з усіх прав; на жаль, автор не наводить їхнього числа, але їх теж буде біля 250.000 д.*).

Отже склавши ці числа «корінних» громадян: козаків і верховинців 1,476.000, міщанства — 262.000 і «корінних іногородніх» — 260.000, будемо мати — 1,998.000, себ то 64%. Ці 64% населення як до революції, так і після революції, користалися з однаковісіньких громадянських і політичних прав (до революції у всіх них, в тім і у козаків, цих прав було зовсім не багато). Поділ серед цієї групи «корінних» громадян в дійсності полягав лише в організації управління — станіця, село, аул,

*) Г. Ладоха, покликаючися на дані, наведені в статті Б. Городецького «Очерки по Кубановедению», 1916 р., показує число «корінних мешканців» разом з Горцями (туземцями) в 393.500 д.; одкинувши Горців (136.000 д.) будемо мати «корінних іногородніх» — 256.000 д.

та у способі відбування військової служби: козаки відбували її поголовно і в козачих частинах по територіальному принципу, кубанські селяне й міщане — по жеребку в салдацьких частинах; верхівниця ж були зовсім звільнені від обов'язкової військової служби. Автори — Росіяне (Городецький, Ладоха, Гольдентул і ин.) не люблять цього поділу; їм зручніше ділити населення Кубані на козаків і не-козаків, останніх потім називати «іногородніми», зачисляючи до числа «іногородніх» (себто сторонніх) не тільки кубанських селян і міщан, але й Горців. Отже тоді вони можуть вичислювати великий відсоток «іногородніх» та оперувати ним для своїх цілей. В цей махлярський спосіб згадуваний вже раніш Г. Ладоха налічив «безправних іногородніх» в 57% (стор. 4 і 19), а И. Гольдентул — аж цілих 64% (стор. 19). Теж робить і п. Сулятицький, заводючи за одну дужку козаків — 41% і не-козаків — 59% (див. стор. 101). Мета подібних маніпуляцій, як у п. Сулятицького, так і у наведених вище авторів, тотожня — показати, що козака меншість гнітила «городовицьку» більшість і економічно, і політично. Але п. Сулятицький хоче бути зовсім справедливим і тому до козаків він прилучає на сторінці 105 «іногородців», і тоді каже, що з кожних 1.000 душ населення на Кубані об'єднувалося 452 проти 548». Ці числа є просто вигадкою автора, бо коли говорити про об'єднання та об'єднуючим центром визнавати Кубанську Раду, а иншого центру не було, то там були представники 64% населення без всякого обмеження, а останнім 36% Рада визнавала виборче право за одним обмеженням: від них вимагалось прожити на Кубані не менше двох років. Отже Рада не хотіла дати права рішати долю Країни лише «перекотипольному» елементові і з цим погодилися самі іногородні (з'їзд іногородніх в грудні 1917 р.).

З кого ж складалися останніх 36% іногородніх, бо вони були «іногородніми» не тільки відносно козаків, але й по відношенню до Горців, до кубанського селянства й міщанства? Як раніш вже підносилося, після скасування кріпацтва в Росії та по закінченню кавказької війни, посилюється приплив переселців на Кубань. Разом з тим виникає необхідність якось упоряднити їх маєткові права, а тому р. 1868 видається закон, перенесений із «Положення о заселенні предгорій Западнаго Кавказа 1864 г.», яким було проголошено, що «російські підданці», невійськового стану, мають право набувати на праві власності існуючі на мійських і станичних землях доми й всякого роду будови на загальних підставах, не питаючи на це дозволу ні військового уряду, ні мійської чи станичної громади. При тому ґрунт під цими будівлями, залишаючися власністю війська, або мійської, або станичної громади, знаходиться у постійному користуванні набувача за що-річну оплату до військової, мійської чи станичної каси встановленим сажньовим». Розмір сажньового визначався «Восним Советом» з Петербургу й хитався від 1 до 5 коп. за сажінь. На підставі цього закону повстала окрема категорія іногородніх, що, по урядовій термінології, носила назву «іногородніх», «маючих осілість», або «осілих». Це були ті, що мали в станицях і хуторах садиби і садибні будинки; вони мали також право дурно випасати свою худобу на станичних вигонах, спершу в необмеженій кількості, надалі, коли розмір наділу на душу почав зменшуватися, то на даремний випас їм вільно було виганяти не більше 4 голів великої худоби та 6 голів дрібної, за

лишок бралася платня на користь громади. По статуту 1879 р. про станичну управу, «осілі» іногородні мали право посилати своїх представників на станичні збори, але ці представники рішучий голос мали лише в питаннях, які безпосередньо торкалися іногородніх; в питаннях земельних вони не брали участі, бо не були членами земельної громади (так в станиці, як і в селі); у військових справах теж не могли брати участі, бо ці справи їх не обходили. Цю групу іногородніх ми визначимо приблизно в 600.000 душ*) — Це були ті, що мали на Кубанщині більшість сталого перебування, мали самостійне господарство та в своїй більшості провадили господарство сільське. Але серед них значна частина займалася також торгівлею, промислами, ремісництвом, були урядовці, службовці, почасті й робітники. Це зовсім не була однорідна класова маса, але тло, основу її становили дрібні власники-хлібороби (так цю групу визначає й Г. Ладоха, див. стор. 19).

Нарешті, останньою групою іногородніх по офіційній номенклатурі, були «іногородні, не маючі осілости». Це теж досить значна група, яку можна визначити в 500.000 душ**); по своєму майтвовому й соціальному положенню вона була ще більш різнородною, аніж попередня. «Гут є ремісники, каже Г. Ладоха (стор. 19), торговці, сільсько-господарські робітники, хлібороби, що провадять господарство на орендованій землі. Серед іногородніх, що не мають осілости, зустрічаються люди заможні, власники великих торговельних і промислових підприємств. Однак таких не багато. Основна маса іногородніх, не маючих осілости, незаможні, вапів — пролетарі». Ми додамо, що ця група включала в собі також досить численні кадри приїжджої інтелігенції й пів-інтелігенції, що ще не встигли набути якої-будь нерухоми, робітників сільсько-господарських, промислових і в транспорті, чужоземців (підданців чужих держав) та нарешті людей, що перебували на Кубані з тих чи інших причин тимчасово, так би мовити переїздом, а таких «перекоти-поле» на Кубані під час війни та особливо революції була страшна сила з усіх кутків б. Росії. Характерною ознакою всіх їх було те, що вони не мали на Кубанщині нерухоми майна на праві власності. Отже до цієї групи могли належати навіть і великі торговці й промисловці, коли вони провадили торгівлю або промисел в орендованих, не власних, будівлях і замешкували в чужих домах.

Класифікація іногородніх, переведена по цій цілком випадковій ознаці, нічого не дає для зрозуміння економічного й соціального положення цих двох груп населення — «осілих» і «не-осілих» іногородніх. Вона має тільки правне значіння в тому розумінню, що «осілі» користалися з деяких виключних прав (права участі на станичних зборах, права випасу худоби на юртових землях), яких не було у «не-осілих»; в той же час «осілі» й «не-осілі» були людьми, неприписаними до громад Кубанщини.

Отже дійсними «іногородніми», до революції 1917 р. формально сторонніми Кубані, були опі дві групи населення в числі біля 1 мільйона

*) В. Городецький визначив її в числі 763.500 душ, включивши сюди й міщан, що являлися власниками міських нерухоми; нами ці останні вже включені в категорію «корінного» міщанства; приблизно їх можна числити в 150.000—160.000 душ.

***) В. Городецький числить в цій групі 523.000 душ. (див. Г. Ладоха, стор. 18).

душ, коли виключити тільки 100.000 чужоземців і людей, що завітали на Кубань підгодуватися на короткий час. Розуміється, для Кубані це була кількість колюсальна, одна третина її населення; але все ж це не в більша половина, як твердить п. Сулятицький, а тим більш не $\frac{2}{3}$, як думають радянські автори.

Не можна також сказати, як це робить п. Сулятицький, що вся ця маса була неорганізованою, бо, як бачили, вже по до-революційному законодавству «осілі городники» мали право вибирати своїх представників і через них брати участь в станичних зборах по справах, що їх торкалися. В де-яких станицях вони оподатковували себе або робили добровільні склади й одчиняли свої, «городницькі» школи, коли громадські школи були переповнені, або організовували медичну допомогу й ин. (в де-яких станицях їх було по 5.000—10.000 душ). Але подібні випадки подибувалися дуже рідко, бо звичайно все населення станиць, в тім числі, розуміється, й іногороднє, мало право користуватися і в дійсності користувалося станичними (козачими) школами, медичною, санітарною й ветеринарною допомогою станичних фельшерів і лікарів, і при тому безплатно; платилося тільки за самі медикаменти. В де-яких станицях за навчання в початковій станичній (козачій) школі з іногородніх учнів бралося, як встановлений максимум, по 3 карбованці на рік до спеціального шкільного капіталу, з якого видавалася допомога біднішим учням (головно іногороднім) на взуття й одяг, а книжки всім учням — і козакам і не-козакам було дано даремно. Але було чимало станиць, в яких з іногородніх нічого не побиралося за школу. Педагогічна рада кожної школи мала право звільнити іногородніх учнів одних батьків і від цієї плати за приймавчанню. і в цьому відношенню — в ділі увільнення іногородніх від плати — був повний простір для вчителів-іногородніх, число яких перевищувало число вчителів-козаків. А як би все ж було вчинено яку-будь кривду учням-іногороднім місцевою станичною владою, то в оборону інтересів покритих зароз же могли підняти свій голос інспектори народних шкіл, яких було на Кубані 11, в тім числі тільки 1 козак, а 10 іногородніх. Вартість навчання одного учня в станичній школі виносила до виши пересічно 20—22 карбованці на рік, отже значить, 3-ма карбованцями, якщо вони й бралися, ніяк не покривалися би витрати станичної громади, та тим більш, що пообрані гроші зовсім не йшли до громадської каси, а, як вже зазначено було раніше, поступали до спеціального шкільного капіталу, який головно складався не з цих трьохрубльових внесків, а з прибутків від шкільних земельних учасків, призначених станичними громадами на потреби школи. Таким чином козаци вносили свою частку на ці потреби (головно — господарські потреби школи) землею, а іногородні — иноді грошми. В цім жадної несправедливості для іногородніх або обтяженности їх злишніми видатками вбачати при всьому бажанні не можна. Здавалося б, скоріше козаци могли ремствувати, що зі станичної скарбниці витрачаються гроші не тільки на козачих дітей. Але в станицях, крім громадських шкіл, що були в завідуванні міністерства освіти (паралельних земським школам в земських губерніях), були ще школи церковно-парахвіяльні, що теж одержували субсидії від станичних громад; до цих шкіл ходили теж і

козачі й не-козачі діти, і тут ніхто й нічого вже не платив; за теж тут і допомоги учням жадної не давалося.

Це що до початкової школи. Що ж до вищої початкової школи (наближеної до прогімназії), що до гімназій і реальних шкіл, яких значне число ще до революції 1917 р. було відчинено в містах і по станицях, то в містах в них вчилися майже виключно не-козачі діти, а в станицях — в однаковому проценті діти козачі й не-козачі, при чому й ці школи в станицях утримувалися майже виключно на станичні кошти (від оренди додаткових наділів: Палківська, Іванівська, Полтавська й ин., або від оподаткування земельних пайків: Павлівська, Катеринівська й ин.). Найкращі середні школи в станицях (Славянська, Брюховецька, Кореновська, Іванівська, Михайлівська, Вознесенська, Павлівська, Уманська, Легушківська, Катеринівська, Кримська) творилися спільними зусиллями козаків і не-козаків. В цілій низці станиць «почетними блюстителами» громадських станичних («козачих») шкіл були іногородні: в Старомінській — п. Смилов, в Староцербинівській — п. Николаєв, в Катеринівській — п. Варваров, в Уманській — п. Богомолов, у Вознесенській — п. Разутов, в Новоцербинівській — п. Федюшин і т. д.

Отже так стояла справа зі школами на Кубані в дійсности. Якщо ж повірити п. Сулятицькому, то для «городовиків» це був один жах. Справді: «Семилітній козак... іде до школи... Семилітній городовик сидить здебільшого дома. Батько — «городовик», його сина можуть до школи не прийняти, а приймуть — за науку він мусить платити... Семилітній козак вдоволенний, що ходить до школи. Семилітній городовик може втішатися тим, що пасе гуси чи свині... городовик походив до школи дві зими, і годі. Його до «козачької» не пустили, бо «не було місця», чи «не було за що», ходив він до церковної — дякон там «образує» (стор. 52—54), і т. д., і т. д. в такому ж фельетонному тоні розповідає він читачеві «небилиці в лицях». Вчителі в значній більшості «городовики», інспектори — «городовики», почесні блюстители — «городовики», а «городовицьких» синів до школи наче не пускають. Дивовижна картина! Але нехай «не пустили» до громадської школи, то в ж церковно-приходська, де хоч і вчителює дякон, але часто з бувших учителів; але й тут в більшості навчали («образовували») окремі вчителі, не дякони.

Замість всієї цієї неправди авторові, може, слід було би підкреслити той сумний факт, що й на Кубані, не дивлячися на великі витрати на школу збоку станичних громад і на зразкову — порівнюючи з іншими не-земськими, та почасти й земськими губерніями, постановку шкільної справи, все ж далеко не всі діти відвідували школу, при чому серед іногороднього населення відсоток неграмотних дітей був значно більший, аніж серед козачого. Причина тому була ця, що на Кубані, як і по всій б. Росії, не було запроваджено законодавчим шляхом обов'язкового навчання: батьки могли не посилати своїх дітей до школи, або могли посилати їх лише на короткий час (на одну—дві зими) й вже з 9—10 років використовували їх в господарстві, як помічну робочу силу. Козаче населення було більше усвідомлене про необхідність школи, принаймні — початкової, аніж іногороднє; цього від козаків вимагала перовсім військова їхня служба.

Річ в тому, що козакі до виходу на дійсну військову службу, протягом двох років, у віку 19—20 літ кожний, вчилися військовим справам дома, по станицях (з листопаду по травень). Разом з тим неграмотні або малограмотні позивні були ходити ввечері до школи, бо від козаків вимагалось, щоби на дійсну службу вони виходили всі обов'язково грамотними. Отже ця вимога властиво являлася для козаків ідентичною до вимоги обов'язкового навчання грамоті хлопців шкільного віку, бо кожен батько-козак добре розумів, що краще йому посилати сина до школи хлопчиком, аніж потім парубком, або вже й жонатим; до того його змушували також міркування економічного характеру: для господарства краще було одірвати від праці в господарстві малосильного хлопчика, аніж 19—20-літнього робітника. В період 1907—1917 рр. майже не було випадків, щоби козак не послав свого сина до школи (інша річ що до дівчат). Не маючи підмоги з боку держави, не маючи земства, що так багато зробило в шкільній справі в центральній Росії і на Україні, кубанські козакі на власні кошти, самотужки перевели загальність навчання для своїх синів, на свої кошти ставили шкільні будинки, часто розкішні, з каміню й цегли, двохповерхові, високі, ясні, що їм могли позаздрити вноді великі міста. Обов'язковість навчання остільки вже вкоренилася в козацькій суспільній opinio, що хлопці-козакі ооромилися бути неграмотними, з них сміялися товариші. На жаль, не було зафіксовано числа років обов'язкового відвідування школи, отже вноді батьки забирали хлопців зі школи через 2 зими. Цього примусового моменту, переведеного козацьким військовим урядом і зустрінутого козацьким населенням зі симпатією, не подибуємо серед інгородніх: од них не вимагалось грамотності перед вступленням на військову службу, а крім того на службу, де молодих салдатів було вчено «словесності», бралися не всі, як у козаків, а тільки певний відсоток молодиків. Великою перешкодою до збільшення числа грамотних серед інгороднього населення стояв також і той факт, що значна частина їх була оселена розкиданими хуторами на орендованих або куплених у панів землях, вноді за 5—10 верстов від станицької школи, а шкільна практика показує, що вже при віддалі школи на 3—4 версти діти звичайно не можуть її відвідувати.

Отже не необхідність вноді платити до шкільного капіталу по 3 карбованці на рік — сума в кубанських умовах дуже невеличка — гальмувала, як це мислиться авторові «Нарисів», шкільну освіту серед інгородніх, і не зловредні козакі стояли тому на перешкоді, а причини були серйозні, та головні — відсутність закону про обов'язковість навчання. Шкільну справу не можна полишати на волю батьків: не дурно ж у всіх культурних народів існують закони про повинність для батьків посилати дітей до школи та ще протягом певного числа років (8 років у Франції, 9 років в Чехословаччині, 9 років в Англії).

Що «городовики» не були цілком урівнані з козаками в громадських правах у тих випадках, коли «городовики» замешкували в козацьких станицях, або що вони досить часто не використовували бодай невеликих ор-

ганізаційних можливостей, які надавало їм до-революційне законодавство, в тім найменше можна винити козаків. Авторіві «Нарисів», як правників, повинно б бути відомо, що закони писалися не-козаками, як теж він повинен був би знати й те, що всю організацію місцевої сільської влади на теренах був. Росії було збудовано до революції на принципі землеволодіння, а не на засаді територіяльній. Певна громада — однаково як село московське, українське, кубанське, так і козака станиця або черкеський аул — по суті своїй скоріш випадала організацією земельної спілки, приватно-правним союзом, аніж формою первісної загально-громадської, або як засвоєно в Західній Європі вживати терміну, — політичної організації. Законодавець стремів з громади зробити виключно господарську одиницю; функції ж адміністраційно-поліційні прийшлося йому покласти на громаду в необхідности, бо не було кому иншому їх доручити, а утворення спеціальних для того органів вимагало великих витрат, яких не зміг би винести тодішній державний бюджет. Земельна база в організації управління селом (зглядно — станицею) вже сама по собі, так би мовити, цілком механічно виключала участь в цім управлінні якихось елементів, що правно не належали до складу членів даної земельної спілки (себ-то громади), елементів формально сторонніх, чужих цій спільці («іногородніх»), хоч би ці «сторонні» люде мешкали там дійсно (а не так як у п. Сулятинського) «з діда-прадіда» та становили навіть значну більшість людности того села — станиці. Отже тому «свої іногородні» були, або могли бути, в кожному селі цілої території бувшої Росії: були вони й в селах московських, і в селах українських; багато їх було в селах сусідньої з Кубанщиною Ставропольської губернії; були вони не тільки в станицях, а й в селах і аулах Кубанщини з основним не-козачим населенням, при чім тут козаки в свою чергу попадали з правного боку в стан сторонніх, «городовиків» що до громадського господарства й сільського управління. Дуже побіжно про це згадує й наш «історик», кажучи, що «городовицькі села, як і козацькі станиці, мають своїх «городовиків». Селяне городовики — не «зайди», не «приблуди», вони «корінні». «Тільки й того, що в салдатах служать» — так означається різниця між козаками і «городовиками», що «живуть селами» (ст. 58.). До речі буде зазначити на цім місці той факт, що на Кубані, як бачимо, допускалася участь іногородніх на станичних зборах бодай в обмежених законом випадках, в той час як в інших землях бувшої російської держави це зовсім виключалося. Отже, скажім, полтавський селянин, прибувши на Кубань, мав право купити хату й бути обраним від свого десятку в якості депутата на збори, а коли б кубанський козак оселився на полтавськім селі, то передовсім він не мав би права купити хати без дозволу сільської громади, а потім, і купивши її, не мав би права при жадних умовах брати участі в сільськім сході, хіба б тільки він виписався з кубанських козаків та був прийнятий громадою полтавського села в число членів цієї громади. Отже, значить, розділ в громадських правах полягав не в понятті «козак», чи «городовик», бо той самий «городовик»-Українець або Великорос, верховинець (Черкес), чи німецький колоніст при певних умовах користалися на Кубані з однаковисільських громадських прав, як і козак.

Поняття, що прибрало на теренах всіх козачих військ мало зрозумілу офіційну назву «іногороднього», а на Кубані — «городовика», себ то чо-

ловіка, що не належить до даної громади, не є специфічно козачим явищем; це було явище загально-російське, ба навіть загально-світове, доки не почато було місце самоуправу будувати на принципі чисто територіальнім. В інших землях б. Росії це явище не набрало занадто гострого характеру, як на Кубані, лише тому що в цих країнах не було такого, як на Кубані, високого відсотку «не-корінних», осілих на одній території з «корінними», тому що там «не-корінні», будучи в значній меншості, не мали жадної надії оружною рукою здобути землю. Звідти, з тих інших країн, ці нечисленні «не-корінні» здебільшого просто виїздили після виходу революції 1917 р. до своєї «старої громади», до дому, до свого села; багато Українців повернулося зі Сибіру, із Туркестану, аби взяти участь в розділі панських земель, що лежали в околицях сел їхньої приписки. Звідси, в Кубанщині, «не-корінні» не хотіли їхати, бо тут їм навіть без землі матеріально жилося краще, аніж там з надією на землю, а тим наче, що революція розбудила в них надію на козачу землю.

Нема вийняти на козаках і в тім, що «осілі іногородні» але використовували й ті невеликі свої права на організацію, які давав їм діючий закон. До цього причинялося те, що «городовики» склалися з дуже різномірних елементів: в тій самій станиці були й Українці, й Великороси, й Вірмени, й Греки. Склад їх в станицях мінявся; багато з них ще не обжилося на новому місці; вони ще не зжилися зі собою й з козаками, серед них не перейшов ще взаємний процес асиміляції, пристосування один до одного й до місцевих умов, що звичайно тільки й дає міцний ґрунт для витворення сталих громадських організацій. Властиво кажучи, козаки теж не мали великих прав і добрих законів. У них не було запроваджено навіть земства; вся їхня самоуправа обмежувалася станицею, а станичний самоуправі теж належали обмежені права. Але дякуючи своєму злутуванню, дякуючи стародавній звичці жити організованою громадою й провадити громадське господарство, занесеній Чорноморцями, може, ще з Запоріжжя, а Лівейцями — зі старого вільного Дону, вони досягли в де-яких галузях громадського господарства високого ступня, утворювали цілком оригінальні й довершені організаційні форми, про які з великим захопленням розповідає і автор «Нарисів». Справді, ведення колективної (союзної станиць), лісової господарки на десятках тисяч десятин, будівництво й експлуатація станичними громадами залізниць, створення високої якості шкільної мережі та інше свідчить про велику організаційно-господарчу здібність козачого населення. Ним, разом з «городовиками», було піднесено на досить значущій шабель і сільське господарство і загальний добробут, майже однаковий як у козаків, так і у городовиків. «Нас, захожих з півночі, дивували величезні багатства її (Кубані) безмежних ланів, повні хлібом скирти і комори, її череди і табуни. Ситі всі — і козаки, й іногородні, і «хазяїн» і «робітник», це так пише ген. Деникин, який дійсно бачив Кубань під час своїх мандрівок по ній, а його цитує у своїй книзі п. Сулятицький, що Кубані не бачив, окрім порівнюючи бідного Закубання підчас «гряного походу». «Те, що часом

траплялося бачити на Кубані, скоріш скидалося на Америку, аніж на безпробудно сплячу Росію» — пише в своїх «Воспоминаннях» Н. Врангель (зацитовано теж у п. Сулятицького). Отже, наче б то можна сказати, що і козаки, і не-козаки (в тім Горці) не гаяли марно часу, щось робили, чогось досягли! Далі з цього випливає, що та залегла ніби-то ворожнеча, яку так старанно і... неправдиво описує п. Сулятицький, зовсім не стояла, принаймні до революції 1917 р., на перешкоді до буйного, можна сказати, казкового при тих політичних умовах розквіту добробуту країни, і це тому, що тієї страшною ворожнечі, про яку пише «історик», в дійсності не було. Козача маса населення станиці жила одним трудовим життям з іногороднім населенням своєї станиці — це в той момент, що їх об'єднував. Були інші моменти, які їх роз'єднували й утворювали ґрунт для антагонізму. Це передовсім неоднаковість прав на землю, необхідність для пересельців платити оренду за садби й за орну землю; це, далі, не-вправненість положення пересельців в новій для них козачій громаді. Це той антагонізм, який дуже часто спостерігаємо між старожилками й новоселами (навіть в широкім Сібіру), та особливо, коли новосели починають претендувати на землю. Це та, так би мовити, нормальна ворожість, противенство інтересів, яке, при нормальних умовах життя згодом в процесі економічного розвитку країни, змишується, бо інтереси продуцентів дуже тісно зі собою переплітаються і тому знаходяться способи до мирного розв'язання спірних питань — найчастіше шляхом утворення нових галузів продукції.

Що не всі іногородні користалися з однакових прав, це факт дуже сумний і, розуміється, коли б не було большевицько-московської навали, козаки після революції 1917 р. також знайшли би засоби до мирного, по згоді з «городовиками», розв'язання спірних питань що до управління і управління положення іногородніх ріжних категорій. Розуміється, треба було перебудувати місцеву самоуправу на територіяльній принципі, виділивши земельну громаду в окрему організацію, незалежну від адміністраційно-політичної й загальногромадської організації. (Радою був опрацьований закон про місцеву самоуправу). Розуміється, треба було розширити (і це Радою було зроблено) політичні права на найширші верстви осілого прийшлого населення, а саме на ті його елементи, що захотіли б набутти прав кубанського громадянства та виконувати всі обов'язки громадянина відносно країни, а в першу чергу — обов'язок її боронити проти червоних радянських армій і проти чорно-білих насильств. У більшості козаків воля до цього була; у більшості городовиків її не було, бо Край не був їм рідним.

* * *

*

Якщо автор «Нарисів» каже про неорганізованість і безправність «некорінних» городовиків, як про основний ґрунт, на якому буцим то повстав конфлікт між козаками та іногородніми, то це він властиво робить для «красного словця», ману наводить, бо дійсну причину конфлікту він сам чудесно знає та й не погано її зформулював в наступних словах: «козак не хотів безоглядно поступатися своїм добром на користь городовикові, городовик же, в душі якого з вибухом революції прокинулася

з непереможною силою *невміруща хліборобська жадоба землі...* не схотів відмовитися від здобутків революції» (стор. 92). «Городовик» спочатку хотів взяти землю через Російські Установчі Збори, а коли ця надія почала розвіюватися, зі зброєю в руках кинувся на козака одбирати у нього земельку та разом коней і воликів з мертвим інвентарем. Але про це, мабуть, пізніше прийдеться ще поговорити.

Тепер тільки зазначимо, що п. Сулятицький якимось хитається в цій питанні й не знає, що йому, «бідоласі», бувшому «кубанському міністрові», в світі божому робити, чи одібрати у козаків земельку, чи вже їм подарувати її.

На стор. 37 він досить невизразно інформує свого читача про те, що «козацька земля... знаходилася в громадському («общинному») користуванні», а в дужках додає, що «свого часу було землю поділено між станичними громадами незалежно від кількості населення станиці, і тому козаки одержували від своїх громад неоднакові пай; р. 1914 розмір пая, що давався кожному козакові 17 років, досягав від $4\frac{1}{2}$ до 30 десятин». По своєму звичаєві, автор і в «дужках» встиг сказати неправду, бо свого часу землю було поділено між станичними громадами як раз в залежності від кількості мужеського населення станиці та ще й в залежності від якості землі; про це як раз є вказівки в джерелах, якими автор користувався. Читач, довідавшись від нашого «історика», що на кожного козака віком 17 років припадало від $4\frac{1}{2}$ до 30 десятин, розуміється, аж підскачить: «таї трекляті ж ці Кубанці, по $4\frac{1}{2}$ —30 десятин на душу мають та ще й не хотять поділитися з бідлашними городовиками!» Передовсім, про 30 десятин я щось зовсім не чув, бо це була норма найгіршої землі по населенню 1867 р., а що по 1—2 десятини на пай (себ то наділ) нігоді припадало, так про це приходилося частенько чувати, особливо від закубанських станиць; на Старій Лінії й на б. Чорноморрі, за винятком мало-земельного Таманського півострова, пересічно припадало по 5—7 десятин. У Георгія Покровського, якому теж не шкода козачої землі, мається примітка, що «серед козацтва, поруч з господарством в 20—25 десятин пая, є господарства з 2—3-десятиними пайками» («Деникинщина», стор. 20.). До норм, винайдених у козаків п. Сулятицьким, дуже наближаються норми, наведені з явно демагогічною метою Г. Ладохю; цей просто каже, що «на душу мужеського полу військового стану в дореволюційний час припадало пересічно 10,4 дес.» («Очерки...», стор. 14.); а якийсь А. Каргузи в «Пути Коммунизма», вид. 1922 р., навіть твердить, що козаки мали од 8 до 16 дес. на душу; коли б взяти пересічно 12 дес., то це становило б біля 17 міль. дес., а всієї землі з горами, лісами, й плавнями було $8\frac{1}{2}$ міль. дес.

Отже передовсім треба підкреслити, що земельні пай нарізувалися зі станичних юртів (общинних земель) особам мужеського полу, що мали не менш 17 років свого життя.

А що ж це значить в числах, коли дається «пай» (себ то наділ) козакові від 17 років? Це значить, що з 1,400.000 душ козачого населення половину треба скинути на жіночий рід (зменшені пайки давалися тільки вдовам): отже залишиться 700.000 душ; а потім треба скинути хлопців до 17 років включно, себ то ще половину, отже залишиться 350.000 душ, які й мали право на пай. А це далі значить, що коли в сім'ї є тільки

один мужчина, віком стріше 17 років, то він одержить всього від 3 до 7 десятин, иноді 10 десятин у користування; якщо мужчин в родині більше, то й землі відповідно буде більше, але тоді батькові треба буде справляти синові (або синам) доброго коня з сідлом, шаблю, сакви, два чекмені (черкески), дві шапки, два бешмети, дві пари чобіт та різні дрібниці; разом це виносило для періоду 1910—1914 рр. на кожного кінного вояку-козака не менш 600—800 карбованців, а на пластуна 250—350 карб.

Більшу уяву про розмір земельного забезпечення кубанських козаків будемо мати, якщо наведемо такі числа: в користуванні стагниць значилося землі, зручної до рільництва 4,675.224 десятин*), а козачого населення (на 1917 р.) числилося біля 1,400.000 душ.

Таким чином на кожну душу (на «їдця») козачого населення припадало пересічно по 3,3 десятини, а коли виключити участки церковні й шкільні, під випас громадської череди (вигонів було 306.667 десятин) й під саме поселення (під садибами — 216.245 дес.), то в розділ могло попасти пересічно менш як по 3 десятини на їдця. Чи це багато, чи мало? Для порівняння візьмемо Кубанщину і південну Україну. В Качинський в своїх «Очерках аграрної революції на Україні» (вып. 1., Харьков, 1922, стор. 17—18) наводить, на підставі перепису 1916 р., такі дані про земельну забезпеченість *селянських господарств: на 1 селянське господарство* припадало *посіву*: в Одеській повіті по 10,65 дес., в Херсонській 9,81 дес., в Перекопській повіті Таврійської губернії — по 17,7 дес., Мелітопольській — по 10 дес., Бердянській — по 10,1 дес., на Катеринославщині в Маріупольській пов. — по 8,52 дес., в Александровській — по 7,89 дес., в інших повітах по 5—6 дес. Середня посівна площа на господарство в сусідній з Кубанню Ставропільщині р. 1916 становила 11,65 десятини (див. А. Пономарев, «К характеристике расслоения Сев.-Кавк. деревни», стор. 22). На Кубанщині р. 1916 було засіяно на просторі усього краю — 2.455.390 дес. (див. І. Івасюк «Кубань», стор. 21). Коли взяти всі господарства з посівами, в тому числі і приватно-власницькі великі господарства, а не тільки селянські, то для 1917 р. всього господарств будемо мати 273.063 (Гольдентул: «Зем. отн.», стор. 20), а тоді, значить, на кожне господарство на Кубані припаде пересічно посіву по 8,9 дес., при чому господарств з посівами менш 5-ти десятин було біля 42%. від 5 до 10 дес. — 26%, разом малосіющих господарств 68%. (Гольдентул, стор. 30.); в козачих господарствах пересічний посів р. 1916 дорівнювався 10,6 дес. (Пономарев, стор. 21)**).

В перелічених повітах Південної України числилося пересічно на одно господарство *посівної площі* від 8 до 17 дес., а не взагалі доброї, придатної до рільництва землі, тому сюди ще треба додати неспівної землі не менш як 30% на господарство, а тоді на господарство припаде в біль-

*) Див. І. Івасюк: «Кубань», стор. 21.

***) Наведемо де-які відомості про норми земельних наділів з часів радянської влади. Газета «Правда» з 16 квітня 1925 р. пише, що колоністам на Мелітопольщині дають нині по 35 дес. на господарство. Проф. Коваль подає відомості, що середній наділ на сім'ю жидівських колоністів на Україні становить 30 десятин (див. «Нова Україна», серпень—вересень 1926 р., стор. 42). І це, розуміється, без обов'язку військової справи, як було у казаків.

шости перерахування повітів по 10—15—22 дес., себ то на душу від 2 до 4 десятин. За даними «Лиги Аграрних Реформ» (Москва, 1917 р., Атлас С. А. Клепикова) на 1 січня 1914 р. густина сільського населення на 1 десятину доброї землі становила на Херсонщині 0,44, в Таврії — 0,34, отже знову на 1 душу («ідця») в першій припадало по 2,12 дес., а в Таврії — по 3 дес. Таким чином це були норми, що наближалися до кубанських козачих земельних пайків, але з тою різницею не на користь кубанським козакам, що козаки повинні були поголовною військовою службою (разом це одбирало козакові біля 12 найкращих років його життя) при обов'язковій справці на свій кошт, а це, як вже зазначалося раніш, виносило на кожного козака-вояку в кінноті 600—800 карб., а в пластунах — 250—350 карб.

На відвоювання частини землі, яка належала кубанським козакам дійсно «з діда-прадіда», і при тім не на праві приватної власності, а цілому війську, як колективу, великій громаді, піднялися в 1917—1920 рр. кубанські городовики (звісно, далеко не всі) під проводом большевиків, яким ходило о те, щоби за всяку ціну підбити під себе Кубанщину, а разом з нею і цілий Північний Кавказ та протерити шлях до Закавказьких республік — Азербейджану, Грузії й Вірменії.

Отже і з земельними пайками в дійсності зовсім по іншому випадку, аніж це написано у нашого «історика».

До земельного питання нам мабуть ще раз прийдеться повернутися. Зараз же ще трохи зупинимось на характеристиці кубанських козаків, якою «вшанував» їх п. Сулятинський. Нам здається, що козаків та й станичних «городовиків» він бачив через свої чиновницькі окуляри та й то головню — в камері мирового судді. Бо коли б він бачив їх ближче, в житті, то певно не написав би, наприклад, цього: «нема найбільшої розвали в козаків-парубків, як дати городовикам «доброї кладі». Або ще: «парубок-козак вже й на городовика — чоловіка старшого віку гримас». «Він на старого городовика рукава не засукує, але в «душу» лаятися при ньому не соромиться. Городовика, хай і сивого чоловіка, парубок-козак не поважає, бо він же... «нагородній — бісова душа» (стор. 54). В поняттях козаків — Черноморців лайка «бісова душа» є дуже непристойна й образлива. Звісно, парубки скрізь є парубки. Але щоби вони у нас на Кубані були такими хуліганями, якими їх малює «історик», то це вже чистісінька неправда. «Старики» за подібну поведінку дуже не хвалили і за неповагу до старших, однаково — до козаків, чи до городовиків — і в буцегарню садовили. Шанування сивого чоловіка серед козаків остільки вкоренилося, що його не зміг, очевидно, викоренити навіть шостирічний радянський режим. Про це свідчить цей факт, що його з обуренням наводить газета «Радянський Станичник», в ч. 34 за 1926 рік: на виборчому зібранні в станиці Вишестеблівській усовувалися кандидати в члени станичної ради «за неповагу до стариків!»

Що правда, були й на Кубані розбишаки, хулігани, і то як серед козаків, так і серед «городовиків», не знать тільки, серед кого їх було

більше. Взагалі ж приниженність і прибігність, змальована нашим «істориком», зовсім не була характерною рисою кубанського інороднього. Це просто вигадка нашого автора (щоб жалістніше виходило?).

Або ось ще уступ з твору п. Сулятицького. Коли військова справка виснажує козаків і господарство козацьке починає підупадати, то, як оповідає наш «історик», у козаків «терпець уривається, засувають козацьки рукава і... начувайтесь городовики! Невдоволення своєю долею падає на городовицьку голову» (стор. 57). Що ж це значить? Б'ють, трощать кістки й голови городовицькі, ті ж самі «жидівські погроми» вчиняють? За доброю чаркою горілки подібні небилиці, може, й допустимо розказувати, але заводити їх в «історію» — це вже занадто несовісно. Це ж просто наклеп на козаків, бажання виставити їх погромниками. В станицях і селах (кубанських і не-кубанських) дійсно били й іноді жорстоко били. Били злодіїв, особливо конокрадів, але тоді різниці між козаками й не-козаками не робилося: били тих і других, били ті й другі. Але в цім Кубанщина не відрізнялася від інших земель б. Росії; може, навпаки, на Кубанщині цього зла було менш, аніж де-інде. Були також в 1916 р. в цілій низці станиць розгроми крамниць, переважно городовицьких (бо серед козаків було мало крамарів), як протест населення проти незвичайного тоді ще явища — дорожничі, але, здається вам, що в цих погромах «городовики» та переважно «городовички» брали не менш активну участь, аніж козацькі. Але розгроми крамниць бачила не тільки кубанська станиця, а навіть Відень. «Городовицьких» же й інших погромів на Кубані не було!

На цих «фактах» ми зупиняємося, щоби показати, яку «науково-історичну» вартість має твір нашого «історика», коли він описує побут кубанських козаків і «городовиків!» Це впрочім не єдині перлини з його твору; при бажанні їх можна навести ще чимало. Але, гадаємо, й цих вигадок досить!

Коли ж у автора не вистарчає «фактів», то він кидається у сферу припущень і здогадів, бо вважає себе знавцем взагалі народньої та зокрема козачої свідомої й «підсвідомої» психології, а тому й дозволяє собі говорити в своїй «історії» не тільки про те, що, на його думку, було, але й про те, що могло би бути. «Населення міст і городовики (біднота й «посаженщики»), каже п. Сулятицький, з зброєю в руках здатні були б захищати «революцію», «здобутки революції», «волю», а козаки здатні були б тримати нейтралітет, а коли б з'явився «путній царь», котрий рішучим голосом зробив би козакам наказ «усмирити» «внутреннього врага», то як би їм не було неприємно «усмиріння», а вони — «слуги царю» — мабуть виконали б свій «обов'язок» (стор. 70).

А проводирі козацькі, щине в другому місці наш «історик», «образовані» козаки, забувши про «общечеловеческіє інтереси», написали на своєму прапорі: козак — «слуга» тому, хто збереже козацькі привілеї, а хто він буде — чи царь чи президент російський — це однаково» (стор. 65).

А от і далі: «на другому місяці революції козаки... голосно кажуть: «який не поганий був царь, а... був тоді й ситець, був тоді й цукор, та й городовики тоді не зазіхали на козацьку землю» (стор. 83). Потім

ще не раз луною по праці нашого «історика» розляжеться: «Слуги царю, слуги царю!»

Раніш ми від большевиків чули про козацьку контр-революційність та про те, що вони «слуги царю», опричники, жандарі й т. п., а тепер от і від п. Сулятицького теж сподобилися почути, і він на тій же сопілці заграє нам. Чи то в його смак однаковий, чи може «помилився» та «не в ті взувся?»

Досі ми думали, що бажання й настрої народніх мас (в тім і козачих) висловлює репрезентативний орган, принаймні в тих країнах, де він є. На Кубанщині цим органом була спершу Військова Рада, а з кінцем 1917 р. Краєва Рада. Отже Військова Рада (козача) як раз «на другому місяці революції» одногосно оббірає своїм почесним головою простого козака Курганова (станіці Псебайської), який з 1906 р. до революції 1917 р. був в заслання на Сибіру за те, що керував повстанням козачого Урупського полку. За це йому Військовою Радою було також призначено доживотню пенсію по 3.000 кар. на рік, а дітей по^о становлено вчити на військовий кошт аж до скінчення ними високої школи. Отже «слуги царю» найбільшу шану передовсім виявили бунтареві проти царя, та саме за те, що цей бунтарь став на чолі полку, коли полк не захотів піти на «усмирення». Це вже щось мало скидається на те, про віщо догадується наш «історик». Проти його здогадів, або, вірніше мовити, вигадок говорять також факти з діяльності Краєвої Ради 1918—1920 рр.

Краєва Рада в складі своїм мала майже 600 депутатів. Значну більшість Ради становили прості козаки й селяне; з цього приводу ген. Деникин в своїх «Очерках русской смуты», том IV, стор. 45, подає наступні числа: серед членів Ради було козачої й інородньої інтелігенції — 15%, офіцерів — 25%, рядових козаків і селян — 60%. Отже, значить, більшість — прямо від плуга; інтелігенція й офіцери теж переважно станичні мешканці, в більшості — вчителі. А настрої Краєвої Ради що до монархизму був остільки ясний і твердий, що монархисти, яких можна було на пальцях перелічити, повинні були весь час ховатися зі своїми монархистичними мріями. Коли ж оден із членів Ради, старий генерал, згадав був про царя, то Рада його висміяла і йому треба було викручуватися та пояснювати, що він царя тільки як приклад навів, що у нього й на думці нема про повернення царя; і все ж таки станиця (Варениківська), якої він був депутатом, зараз же одкликала його. А це було в листопаді 1918 р., після 6-ти місячного вже панування большевиків (а з ними й «городовиків») над козаками, коли городовики не тільки вже «зазіхали» на козачі землі, а й одбирали їх у козаків, коли вже були розвіяні мрії про «безкровну» революцію, коли почалося скрізь (в тім і на Україні, див. П. Христюк) сильне поправіння й революційний патос перших місяців почав завмирати.

Якщо цього мало, то ось ще свідoctво ген. Алексєєва, який послав з Катеринодону листа великому князеві Миколі Миколаєвичу 15. вересня 1918. р., та де писав йому наступне: «поставленне в сильную зависимость от казачьих территорий, на которых мы работаем, мы не можем проявлять торопливости в заявленіи политических лозунгов, ибо это послужило бы во вред дѣлу. Мьстное население далеко не готово к воспріятію

идеї монархії. (Див. ген. Деникин: «Історія русскої смуты», т. III, стор. 256). Отже це писано було бувшому верховному головнокомандуючому російськими арміями, про якого всі знали, що він умів «рішучим голосом» робити накази про «усмирення» і «внутрішнього» й «зовнішнього» ворога, і Алексєєв, оден із умніших генералів єдино-неділимців, прямо боїться, щоби князь не приїхав в район, увільнений від большевиків. Про це далі читаємо у п. Деникина: «Ген. Алексєєв был весьма озабочен возможностью приезда вел. кн. Ник. Николаевича, в виду тех настроений, которые существовали в занятом крае, в казачестве и в особенности на Кубани» (т. III, стор. 255).

Ще можна навести й такий факт: в місяці лютому 1919 р. Краєва Рада ухвалила постанову про категоричну заборону пропаганди ідей большевизму й монархизму на території Кубані. Заборона пропаганди большевизму переводилася тоді й без цієї постанови дуже суворо, отже вістря постанови було наведене виключно проти добровольцьських трубадурів монархизму.

Але що нашому «історикові» факти, що йому репрезентативні установи — Краєва Рада то-що, що йому свідчення генералів-росіян, коли ж він, бачте, добре знає, що вже «на другому місяці» революції козаки «голосно» балакали про царя, бо й «свтець і цукор за царя був». В дійсності ж тоді балакали про все, але тільки не про царя та вже за того тільки, що при тодішньому загальному настроєві подібні «розговори» були навіть небезпечними. Але саме головне було в тім, що тоді всі раділи, що нарешті позбавилися царів і князів, і ця радість була однаковою як у «городовиків», так і у козаків. А що до цукру й ситцю, то всі ще тоді добре пам'ятали, що як раз за царя і почало бракувати цих продуктів; за того й крамниці в 1916 р. розбивали.

А от що, навпаки, читаємо у П. Христюка («Українська революція», т. I, стор. 26), про першу велику українську маніфестацію, що відбулася в Петрограді 25 березня (нов. ст.): «Біля 25 тисяч Українців — солдатів, студентів, інтелігенції — виступили на вулиці Петрограду, як одно тіло, з одною волею, з одним одушевленим палким покликом: «Нехай живе вільна Україна у вільній Росії! Нехай живе революція!» Деякі військові частини (укомплектовані з Українців) явились в повнім складі. Наперед військових частин їхав на конях бувший конвой бывшего царя (складений з кубанських козаків-Чорноморців) з українським січовим прапором і запорозькими бунчуками».

Про все це автор або не знає, або ж, знаючи, не хоче говорити, бо інакше йому не можна було б зробити «логічного висновку» (на сторінці 6 він там обіцяє робити «відповідні логічні висновки, часом, може й не зовсім прийнятні»); а «логічним» висновком в данім разі у автора мусить бути це, що козаки «слуги царю» та що вони підуть на «усмирення». Автор, одначе, тут, як і в багатьох інших місцях, не виконав своєї обіцянки, бо замість «неприємного логічного висновку» подає читачеві простісіньку нелогічну неправду.

Спеціально з приводу «усмирених» треба нагадати, що ще до революції 1905—1906 рр. кубанські козаки не раз протестували проти позилання їх адміністраційними урядами, звичайно — губернаторами, в поміч поліції (для того, як знаємо, іноді викликалися й армейські вій-

ськові частини). За часів же революції 1905—1906 рр. цей протест з боку Кубанців виявився у формі так званого бунту Урупського кінного полку. Його було послано на «усмирення» Грузії (властиво — Гурії, західної частини Грузії); коли козакі вже в дорозі довідалися про це, вони скинули офіцерів, вибрали на полкового командира згадуваного вже раніш урядника (підстаршину) Курганова й сотенних командирів; в повному боевому порядку полк повернув до Катеринодару; бувшиш тоді наказним отаманом ген. Михайлов втік з переляку з Катеринодару у станицю Пашківську. Простоявши де-який час в Катеринодарі й ні звідки не маючи підтримки і вказівок, що йому робити далі, полк пішов у свій відділ (повіт) і розташувався в станиці Гіагинській. Полк зробив в повному порядку марш біля 250 верстов; полкова каса й зброя були в цілості й сохранисті. Відійшовши від переляку, ген. Михайлов зібрав війська й обложив Гіагинську, поставивши ультиматум «бунтарям» про адачу на милость начальства. Козакі відмовилися адатися. Тоді Михайлов наказав почати обстріл станиці з гармат. Тільки після цього, бачучи, що сила не на їхнім боці, козакі здалися. В цей саме період Семеновці й Преображенці «усмиряли» Москву, розстрілювали залізнодорожників в Коломні; другі військові частини в цей саме час «усмиряли» Латвію, Грузинів і інших. В цей же час повстав «Потемкин», і «потемкинці» входять в історію, як герої революції; коли ж щось подібне роблять Кубанці, то «історик» Кубані навіть про це не згадує, бо хоче їх виставити «усмирителями» і «слугами царю». Може не знав? Трудно припустити, бо ж про цей факт багато писалося в часописах, а по станицях так і горобці на тинах про це цвірінчали. Отже «історикові» та ще й такому, що «віддав краці свої роки й сили Кубані», здається, ніяк не можна було не знати про подібні дійсно історичні й революційні факти. Очевидно, авторові треба було промовчати про цих «слуг царю», бо вони ніяк не впазли в його «історичну» схему.

В перші ж дні революції 1917 р. козакі рішучо заявили Тимчасовому Урядові, що вимагають повного їх увільнення від виконання поліційних функцій, що вони ні проти селян, ні проти робітників виступати не будуть.

От так випадє справа з «усмиреннями». Але п. Сулятицький знає козацьку натуру краще, аніж самі козакі себе знають; не даремно ж він покликається не раз на «підсвідомі почуття мас» (стор. 131). Треба тільки, щоби «путній царь» на них, як слід нагримав, то вони певно почухали б потилицю, та й пішли б «усмиряти», бо вони, бачте, «слуги царю». Отже не військо, не слуги державі, а іменно — «слуги царю». Опричники! А чому ж вони «слуги царю»? Тому, що їх примусово забирали на військову службу? Так у війську, як відомо, служили не тільки кубанські, а й не козакі; служили там крім Великоросів — і Грузини, й Вірмени, й Українці з Великої України. Отже по ція логіці й Українців, і Грузинів і інших треба було б теж величати «слугами царю». Відомо також, що сила Українців лишалася на зверх-терміновій службі у війську в якості унтер-офіцерів, фельдфеблів, каптенармусів то-що; до цього внали їх лиха година, злидні, безземелля; досить значний відсоток Українців був у корпусі жандармів і в поліції (навпаки, Кубанці не охоче йшли на зверх-термінову й жанд-

дармсько-поліційну службу). Отже, за логикою нашого «історика», Українці — мабуть, рафіновані «слуги царю». А вже ж як іти до кінця цим «логічним» шляхом, то найбільш рафінованим «слугою царю» буде сам наш «історик», бо він же добровільно, не з примусу пішов на царську службу, з гордістю, мабуть, носив мундір, мав від царя чини й ордени, виносив присуди «по указу его императорского величества». До цих висновків приводить подібна «логіка», до висновків, може, й справді декому неприємних. А проте, п. Сулятицький у своє виправдання може сказати, що він не тільки цареві служив, а й іншим.

Наклепавши в цей спосіб на всіх козаків, п. Сулятицький, розуміється, не міг окремо не фицнути взагалі козацю інтелігенцію, та зосібна проводирів козачих, або, як він їх зневажливо називає, «образованих» козаків. Властиво кажучи, це є головні вороги нашого «історика», і у нас залишається вражіння, що й вся ця «історична» праця написана головно з метою «розрахуватися» з козачими проводирями. Само собою розуміється, з ними йому зовсім вже не личить церемонитися: забули про «общечеловеческие интересы», написали на своєму прапорі — козак слуга тому, хто збереже козацькі привілеї, все одно — чи царю, чи президентові російському!

Це наш «історик» лише про всю кубанську інтелігенцію, не виділяючи ні груп, ні окремих осіб; лише це й про мертвих, що своєю смертю за долю й волю Кубані засвідчили неправду цього огидного твердження, і про живих, що може тільки випадково виприснули з ланки зламав катана на їхню шию петлі або від націленої на них із засідки кулі.

Відповідати на подібні «історичні» прийоми, це значило би принижувати людську гідність тих, на адресу котрих кинуто ці недостойні обвинувачування.

Оттак попередю розправившись на 66 сторінках з козаками та з їхніми проводирами, наш «історик» починає далі вже писати дійсні «Нариси з історії революції на Кубані», бо раніш то була тільки передмова, вступ, аби підготувати читача до сприйняття «откровеній», з яких саме повинно навчатися «сучасне молоде покоління... як і чого не слід робити, і навпаки». Здається, вже й на перших 66 сторінках автор яскраво показав, «як і чого не слід робити», а саме: передовсім не слід писати про те, чого не знаєш, а по друге — не слід писати неправду.

Так от, кажемо, то була приказка, а казка починається тільки зі сторінки 67-ої.

Читавши її, цю «історію-казку», та дивуєшся, не знаючи, чого тут більше: неумства, чи, кажучи дуже обережно, нелогічності, чи нерозбірності в засобах політичної боротьби, бо ціла книжка є яскравим виявом цієї боротьби, чи мстивості, чи просто гідоти.

Видаючи себе за глибокого знавця кубанських справ, автор засвоює собі менторський тон і з видом непохитного авторитету, як це найчастіше буває з науками, навчає цих «нерозумних» Кубанців, як і що їм треба було б робити в різні моменти їхнього життя. Цєю ролюю він остільки захоплюється, що навчає не тільки «сучасне молоде покоління», а й...

мертвих. На стор. 75-ій він подає пораду небіжчикові наказному отаманові Війська Кубанського ген. Бабичу, як би йому треба було поводитися в початку революції 1917 р., щоби цим прислужитися «Кубані більше, ніж всією попередньою службою». Подаються поради й Донському отаманові небіжчикові Калєдину (стор. 144). Дає він дуже цінні поради живому ще Керенському й іншим.

Ну, та це не так цікаво, як глибокомисні поради нашого «історика», правда — дуже запізнені, Військовій Раді й Військовому Правительству.

«Рада й Військове Правительство, проказує п. Сулятицький, могли сказати своє велике слово... Рада могла сказати, що й козакам не заказано робити революцію, що козаки теж роблять її на підставі права, яке дає Революція, що вона, Військова Рада, проголошує себе *верховною владою на Кубані* і ухвалює:

1. «Віднині козаки самі будують своє життя».

2. «Всім громадянам Кубані — не козакам, без різниці національності і віри, котрі живуть в Краю стільки то років до сьогодні, дається право кубанського громадянства, тоб-то всі «городовики» стають козаками».

3. «Громадяне не-козаки, не приписані до громад, що живуть по містах, приписуються в козаки до тих міських громад, де вони живуть. Громадяне не козаки, що живуть по станицях, приписуються в козаки до тих станиць, в юртах яких вони живуть».

4. «Не приписані в козаки, цеб то, всі ті, хто з тих чи інших причин позбавлений кубанського громадянства, проголошуються чужинцями, і, як чужинці, позбавляються права брати яку-будь участь в політично-громадському житті Кубані».

5. «Всі козаки (громадяне Кубані) вибирають своїх депутатів (на підставі закону) до Кубанської Краєвої Ради, котра вирішить: чи бути Кубані самостійною державою, чи «Кубанською Областю» в Росії, чи приєднатися до України, а також земельне питання і всі інші головні питання життя Краю» (стор. 89).

Так як же ж це все просто було! Недаремно розумні люде вже давно кажуть, що «все велике — просте», але тільки до простого-великого чомусь-то додумуються тільки геніяльні люде. Отже серед козацьких провідирів, очевидно, ні одного геніяльного чоловіка не було, щоби до цього додуматися. А крім того, хіба вони про це дбали? У них на думці друге було, а що саме, про це теж довідуємося від нашого «історика». «Більшості провідирів козацьких, каже він, і на думку не спало робити революцію. До тих психологічних процесів, що відбувалися в козацьких масах, до зміни їх настроїв, мрій і бажань вони не дуже придивлялися і прислухалися. Вони мали одну ціль — зберегти від городовицьких зазіхань козацьку землю» (стор. 89).

Але все ж придивимося трошки ближче до великого винаходу нашого «історика».

Отже, значить, все «велике слово» своє автор базує на психології козацьких мас, на їхніх змріях, бажаннях і настроях, а в цьому, як знаємо, він «поза конкуренцією». Візьмемо спочатку для аналізу моменти політичні, а саме точки 1 й 5: козаки віднині самі будують своє життя, а для

того вибирають Кравву Раду, яка й вирішує, чим бути Кубані — самостійною державою, частиною Росії, чи частиною України.

Що до самостійного будівання свого життя, то саме цей постулат і був у кубанських козаків, та особливо у Чорноморців, за весь час революції 1917—1920 рр. домінуючим, пануючим над всім останніми. Саме зза цього й проливалася козацька кров на Кубані спершу в боротьбі з большевиками, потім — з денікинцями, потім знову — з большевиками, а взагалі кажучи — з російськими єдино-неділимцями різних колірів. Розуміється, саме поняття цього самостійного будівництва, або, вірніше мовити, об'єм самостійного існування Краю в різні періоди революції мислилися не однаково, бо дух і світогляд народу в процесі революції змінювався; ці зміни й відбивалися Радою, спочатку Військовою, себ то тільки в складі козачих депутатів, а потім — і Краввою.

Вимагати від Кубанської Ради, як це робить наш «історик», щоби вона на самому ж початку Революції «проголосила себе верховною владою на Кубані», це значить — цілком не знати не тільки об'єктивних умовин, але й «психології, настроїв, мрій і бажань» народніх мас того часу.

Що це значить: «Військова Рада проголошує себе верховною владою на Кубані»? Та зовсім ясну й просту річ: Рада проголосувє, що Кубань не визнає центральної загально-російської влади, якою тоді було Тимчасове Правительство, що Кубань одривається від революційної Росії. Припустимо на одну хвилину, що на Кубані в цей час, себ то квітень—травень 1917 р., психологія мас давала ґрунт для такої «революційної» акції (припускаємо лише тому, що фантазія взагалі меж не знає, нею літають на місяць, і на Марс, або з Марсу на землю, — див. Жюль Верн, Уельс, А. Толстой і багато інших). Але що з того сталося б? Та мабуть те, про віщо значно пізніше, а саме в кінці червня 1917 р., сказав в адресу не 3-х мільонової Кубані, а 30-ти мільонової України с.-д. Церетелі: «во имя единого, великого, целого мы не остановимся, чтобы задавить малое, часть целого» (зацитовано у п. Сулятицького, стор. 100). А коли трохи пізніше пішли провокаційні поголоски про те, що донський отаман Калєдин хоче усамоствїнити Дон, то російський уряд поставив Донцям вимогу видати Калєдина, проти Дону було мобілізовано дві військові округи. І то не були тоді грашки, бо салдати не хотіли воювати з Німцями, але проти Дону вони пішли б охоче, понеже це ворог не такий вже страшний, як Німці. Отже, значить, проголосивши себе верховною владою, Військова Рада повинна була б воювати проти цілої Росії; проти Кубані тоді пішли б не тільки самі Великороси, а мабуть і не великороси, «чтобы задавить малое, часть целого», бо така тоді була реальна психологія. А Рада могла би виставити проти цього війська — дідів, починаючи від 40 років, жінок та дітей, бо всі козаки та навіть «городовики», які, на думку нашого палкого автора, життя своє покладали б тоді за Кубанщину, були на фронтах німецькому або турецькому.

Впрочім у автора на поготові є вихід і з цього, трохи складного положення. Не встигли б ще прочухатися там, в центрі, не встигли б ще мобілізувати де-кількох військових округ і «задавить малое», як він вже скидав би Кравву Раду та й поставив би їй на вирішення три питання (числісінько так, як у казці — три шляхи лежали перед багатирем): чи «Кубанская Область» в складі Росії, чи «Українська губернія», чи «Са-

мостійна Держава». Не кажучи вже про «психологію, мрії й бажання» та про об'єктивні географічні, економічні й соціальні моменти, які виключали тоді навіть можливість постановки останніх двох питань, очевидно, присутність на кубанських кордонах або тільки загроза наступу мобілізованих в сусідніх округах військ вплинула б на скликану — по рецепту п. Сулятицького — Краєву Раду в той спосіб, що розуміється, вона ухвалила б «Кубанську Область» в складі Росії, хоч там і сиділи б «городовики», або вірніші — саме тому, що там вони сиділи б. Але чи варто ж було Військовій Раді проголошувати себе «верховною владою», скликати Краєву Раду та починати весь цей заколот, аби кінець кінцем одержати відповідь і без того ясну, розв'язану тодішнім життям? З повним правом членів такої Військової Ради всі розумні люди могли би назвати дурниками. Але це не зашкодить п. Сулятицькому тепер, через 8 років, з наївним захопленням висунути свій чудернацький проєкт-пораду.

Отже ця порада, що з таким запізненням подає нарешті козакам наш «історик», виглядає наче б то зовсім нереальною та, може, на той час і не такою розумною, як, мабуть, здається вона авторові.

Ну, розуміється, всі останні точки його програму (2, 3, 4) цілком «розумні», але тільки все ж є й тут де-які неясності. Скажім, автор надає права кубанського городянства всім не-козакам без різниці національності і віри, що прожили стільки-то років на Кубані, себ то «всі городовики стають козаками». А як же бути з Черкесами, які прожили на Кубані не кілька років, а кілька віків? Їх теж, очевидно, треба повернути в козаки. А що як вони не захотять бути козаками, а схотять зостатися тільки кубанськими громадянами й Черкесами, тоді ж як? А тоді, згідно з точкою 4 програму, їх треба «визнати чужинцями і позбавити права брати яку-будь участь в політично-громадському житті Кубані». Що такий казує міг би трапитися, то для цього є реальні підстави: в кінці 1917 р. була скликана нарада в зовсім стислому колі членів Уряду й Законодавчої Ради про негайне переведення в життя постанови, тоді недавно ухвалені Краєвою Радою (властиво це було спільне засідання Ради й З'їзду іногородніх, сесія 13—21 грудня 1917 р.), про надання активного виборчого права до Ради всім іногороднім, що прожили на Кубані більш двох років. На пропозицію одного з членів наради найменувати всіх громадян Кубані козаками, щоби в цей спосіб технічно зафіксувати політично повноправних городян, а для не-козаків (себ то чужинців) залишити назву «іногородніх», присутні на нараді товариш голови Ради султан Шахим-Гирей і член Ради М. Х. Хаттогу заявили, що вони повинні з цього приводу порадитися з горською фракцією, а порадившись, передали голові Ради М. С. Рябоволу, що фракція не пристає до цієї пропозиції: Горці не хотять міняти свого назвища.

Отже, це так з Черкесами. А як би повернулася справа з охрещенням в козаки Німців-колоністів, Вірмен, Греків, Жидів та й багатьох «городовиків» Українців і Великоросів, то це теж ще невідомо, бо тому, хто хотів надбати земельку, тому ще була рація піти у козаки, а иншим, не-хліборобам — купцям, промисловцям, ремісникам, робітникам — жалного резону в тім не було. Та й городовик-хлібороб мабуть не кожен поліз би у козаки, бо клопотлива це річ — козакувати: сам зв'язаний службою з 17 до 38 років, всіх синів виражая на службу; це не те, що — по сал-

зацькому жеребку та різні родинні вільготи. А синам треба справити й коника, й сіделечко, вбрання все військове й таке інше. Звісно, як би земельку одержати, а такої служби не нести, то воно б охотніше йшлося у козаки, а то... мороки забагато! недаремно ж де-які козаки виписувалися й переходили у міщане. Отже так роздумається який «городовик» та й одмовиться козакувати*). А тоді, по рецепту нашого «історика», треба було б всіх оцих городовиків «без різниці національності й віри» «визнати чужинцями», а вони ж, може, дійсно, бодай не «з діда-прадіда», а хоч би «з батька-матері» живуть на Кубані, другого вже родовища не мають, тому ніби то не зовсім було б гарно «позбавити їх права брати яку-будь участь в громадсько-політичному житті Кубані». До речі сказати, проводирі «городовицькі» зовсім не поділяли думки п. Сулятицького про «всезагальне окозачення». Навпаки, вони весь час вели агітацію за «розкозачення» навіть козаків, а в Радах Кравчій і Законодавчій ні разу не ставилося на обговорення питання про прийняття всіх у козаки, хоч «городовицькі» депутати мали повну можливість поставити це питання.

А як ілюстрацію до цього наведемо такий факт: в липні 1917 р. селяне села Федоровки делегували до Катеринодару двох депутатів, аби в'яснити, що їм треба зробити, щоби «законним образом» засіяти біля 700 десятин не їхньої землі. «В першу чергу, пише один з цих делегатів, делегати пошали в Обласний Продовольчий Комітет і на запит, звернений до п. Рябовола з приводу землі, він відповів: «Записуйтеся у козаки, тоді у вас і земля буде». Делегатам нічого іншого не залишалось, як повернутися й піти собі геть. Якшо козак Рябовол і по продовольчим питанням буде давати подібні безглузді пояснення, то Росія й армія залишаться без хліба. Делегат сел. Федоровки: С. Кривцов». От як відповідали іногородні в 1917 р. на пропозицію козака Рябовола записатися у козаки. Може статися, що не інакше, як безглуздою, назвали б вони й нинішню пропозицію «городовика» Сулятицького.

А проте спробу «стрижки під одну гребінку» було зроблено на Кубані вже по від'їзді п. Сулятицького звідти. Року 1920 прийшли туди більшовики і, як люде сміливі, перевели там реформу, рекомендовану п. Сулятицьким, тільки «навпаки». Він хотів всіх іногородніх охрестити козаками та в цей легкий спосіб урівняти в правах, а більшовики, навпаки, хотіли «розхрестити» козаків з тією ж самою ціллю, знищивши саме ім'я «козак». Робили це вони з рішучістю, їм взагалі властивою, й карали не тільки за те, що козак називав себе козаком, замість того, щоби називатися громадянином або товаришом, але й за ношення черкески, бешмета, шапки-кубанки, не кажучи вже про «смертоносну» зброю — кинжал.

Але ось коли почнете передивлятися часописи, що виходять нині (1926 р.) на Кубані, то ще мало будете здивовані, бо весь час там тепер пишеться про козаків і іногородніх, про «станові» незгоди між ними, про

*) Пригадується, що як раз таке пояснення й давав авторові виданої ще до світової війни книги про Кубань Македонову старий городовик, що прожив на Кубані щось біля 40 років і не захотів приписатися у козаки, бо, мовляв, він не дурень, щоби всіх синів справляти на свій кошт та посилати під ворожу кулю. Що правда, козаки підносили в 1917 р. питання про зменшення їм татару військової служби, але ще не знати було, як це кінець кінцем буде випадати в дійсности.

постійні непорозуміння й боротьбу із-за землі та ин. Беремо на витяг декількох прикладів. Армавірський «Трудовой Путь», ч. 12/1926 р., передає доповідь Коханова на нараді земельних працівників Армавірської Округи; доповідь свою Коханов зачинає з того, що, мовляв, «население округа состоит из двух основных частей: казачьего (коренного) и крестьянского (иностранного)». В ч. 109 той саме «Труд. Путь» пише, що «разнь между козаками и иностранцами в некоторых станицах определенная». Отже знову — козаки й некозаки, корінні й іногородні, знову «рознь». Краснодарське «Красное Знамя», ч. 59/1926 р., подає статистичні відомості про наслідки виборів по Кубанській окрузі до станичних рад і районних ісполкомів і між иншим показує, що до станичних рад обрано: «казаков — 61,2%, крестьян — 37,9%, других сословий — 0,9%», а до райісполкомів, після належної перерахунки, «казаков — 37,4%, крестьян — 59%, других сословий — 3,6%». Теж «Кр. Знамя» в числі 105 1926 р. вміщує кореспонденцію зі станиці Терновської про те, що там зовсім не хочуть давати землі «рассейцам» — іногороднім; представники іногородніх гаряче доводять в станраді, що «іногородні повинні одержати землю нарівні з козаками, бо вони перші пішли на захист революції». «Радянський Станичник», ч. 36/1926 р. (Краснодар) пише, що в ст. Ново-Малоросійській гостра станова незгода, яка найбільше виявилася на першому засіданні станради, в президіум якої увійшли всі козаки (з числа 100 членів станради 73 козаків, 27 іногородніх). І так далі, і тому подібне, без кінця!

Під час виборів, як свідчить «Кр. Зн.» ч. 10/1926 р., мали певний успіх гасла: «геть з городовиками», — наша козацька сила бере гору», — «давай назад землю». В ч. 12 ця ж газета пише: «основной тоя казачьих настроений характеризовался тем, что мы называем «ура-казачьими» настроениями. Эти настроения шли под флагом сословной розни: провала иногородних на выборах, недопущения их в советы (до 1926 р. в станрадах більшість була забезпечена іногороднім, Л. Б.)... Ближайшая цель, которая ставилась *середняцким* казачеством на выборах — это закрепить свои политические позиции в советах, «захватить» свои казачьи «права» на участие в этих советах».

Загострення взаємовідносин, очевидно, почало непокоїти владу «предержащу», і тому в лютому 1926 р. з'їзд рад Кубанської округи випускає гарячу відозву, якою закликуює до примирення козаків з іногородніми.

От і маєте! «Сословій» по радянським законам не існує, всі однак громадяне, «паланицю на двоє переломили», себ то землю розділили, а «козаки» й «іногородні» все ж існують. В землі правно урівняли, в громадянських правах майже урівняли (іногородні, починаючи з 1920 р., мали більші права, аніж козаки, принаймні — фактично), а в назві не змогли урівняти, не прищепилося до життя, а вже ж чого не робили! І від попередніх проводирів козацьких, «ура-козаків», так ненависних нашому «історикю» як і радянським письменникам, здається, й духу на Кубані не залишилося, бо, по заяві самих комуністів, козака інтелігенція або перебита, або в еміграції, а «ура-казачьи» настрої все ж і доси є й козаки доси ховаються у свою «станову шкаралупу», (вираз п. Сулятицького, що трактує козаків, як стан «погромщиків» і «слуг царю»).

Отже боязно, що й з програму нашого «історика» що до перехрещення всіх городовиків на козаків теж саме вийде, що й з большевицької реформи. Це зайвий раз може тільки підкреслити той факт, що не все просте є великим, хоч і все велике є простим. Розуміється, не в зміні імен і навіть не в правовім урівнанні треба шукати шляхів до так необхідного унормування взаємовідносин між козаками й інгородніми, а головню, якщо не виключно, у царині правильного розв'язання земельного питання.

На превеликий жаль, автор «Нарисів», подаючи на стор. 89 проект ухвал, які повинна була б прийняти в початку 1917 р. Рада, не розвинув свого земельного програму, а лише зазначив, що Краєва Рада в складі козаків і не-козаків повинна була би вирішити також «земельне питання і всі інші головні питання життя Краю».

Але трохи раніш (на стор. 88), описуючи, по своєму звичаю у фельєтонний спосіб, радість козаків, коли вони почули про народження козачої влади — Військової Ради й Правительства, автор наче натякає на те, що треба було би зробити Раді. «Згадалося щось давне, колишнє, майже забуте; стало воскресати щось рідне, своє... Рада... своє правительство... «Рада» — магичне слово; «Рада» — закон, «Рада» — доля козацька, в «Рада» — в все. По першому слову Ради козак не тільки «переломить паляницю на двоє», а й життя віддасть» (стор. 88). Ну, хіба не поезія! Високе поетичне захоплення аж до віддання життя комусь і за щось, аж до переломлення «паляниці на двоє», себ то до віддання половини землі «городовикам».

Але ось трохи нижче у нашого автора йде вже з прози життя: «Козак, здобувши свою владу, зм'як і був здатний кинутися в обійми городовикові, як братові, але до городовика й не підступив». От тобі й на! Що ж трапилося? Чим розгнівав козак городовика-брата? Невже тим, що половину «паляниці» хотів йому в руки віпхати? Бачте, пояснює «історик», «городовики почали казати... що землю городовикам не ця влада дасть, а Всеросійські Установчі Збори».

Еге! так от воно як! Ця влада, козацька вибрана влада осмілюється не дати землі «городовикам», не дивлячися на те, що козаки хочуть її віддати? Та що ж владу вибирала Військова Рада, а членів Ради вибирали козаки; отже члени Ради мусіли виявляти «психологію, настрої, мрії й бажання» того козака, який так «зм'як і здатний був кинутися в обійми городовикові». Так-то воно так, каже наш «історик», та от як би не ті козацькі проводирі; вони, вражі свині, стали на перешкоді до здійснення благородного жесту «переломлення паляниці». А чому ж козацьким проводирям було ставати на перешкоді? Ну, та це само собою ясно: «козацькі проводирі (в іншій місці автор ставить замість проводирів уже всю «козацьку інтелігенцію», стор. 82), не хлібороби, знали, що коли козацькі громади приймуть «своїх» городовиків до громад, себ то в козаки, то не хліборобам не вистачить землі, і вони позбавляться паїв (стор. 85).

А «козак не хлібороб має землю, здає її в оренду городовикові і гадає, що все «перемелеться», земля в нього буде, і буде він її здавати в оренду тому ж городовикові» (стор. 83). «За лакомство нещасне» (землі, дворянство, чини та ордена) козацька інтелігенція запродалася і покинула свій народ «ожидать обетования Отца свинше» (стор. 64).

От це називається винайти корінь зла Кубанського й підвести міцний, «матеріалістичний» ґрунт для пояснення того, через що саме козацька інтелігенція вибрала той шлях, який нині так не подобається «історикові». В цьому є теж своя логика: козаки — «городовицькі» погромщики, «слуги царю»; їхня інтелігенція — христонпродавці зза земельного пайка, зза 3—5—10 десятин!

Бачте, інтелігенція українська, російська, грузинська, вірменська й ин. народів підчас революції горіла в революційнім огні, дні й ночі працювала, шукаючи шляхів, щоби повести свій народ до кращої будучини, до волі й добробуту, а от кубанська інтелігенція в цей час дбала лише про збереження своїх пайків, про те, щоби й на будучину здавати їх «в аренду тому ж городовикові!»

Отже мабуть зза цього вона й в шістьмісячнім поході маширувала, оточена з усіх боків большевицькими військами й проголошена ними «по-за законом», себ то призначена до винищення; зза цього багато її пішло під большевицький розстріл, а де-хто й під «добровольчу» кулю та й на «єдинонеділимчеську» шибеницю попав; зза цього кубанські проводирі йшли на те, щоби їх щоденно пькувала російська й своя («рідненька!») чорна сотня з одного боку, а червона сотня — з другого; зза цього, певно, проводирі кубанські будували й «велику», неділимую» замість того, щоби будувати самостійну Кубань або щоби приєднати Кубань до України. Все лихо — зза цього, зза «пайка!»

Але як би наш «історик» зміг бути, бодай на хвилину, чесним зі собою й з иншими, як би він хоч трошки знав козацтво, рядове, просте козацтво й його інтелігенцію — вчителів, агрономів, кооператорів, людей вільних професій, то він не посмів би писати про них своїх ганебних наклепів. Як би він міг бути бодай мінімально справедливим, то він сказав би, що й нечисленна і зовсім не підготована до політичного життя, до розрязання надзвичайно складних питань, які поставила перед нею Велика Революція, кубанська інтелігенція в більшій своїй частині теж була захоплена революційнім ентузіазмом, що найменше вона дбала про «пайки й лакомство нещасне», що може більш, а в крайнім разі не менш за інтелігенцію инших земель бувшої Росії, вона несла свої сили, розум і своє життя на служення своєму Кравві, і тому саме не менш, що її самої було замало, жменька. Вона, як і инші, робила помилки, спотикалася, падала, але чесно, ретельно служила своєму народові.

Коли б автор був чесним зі собою, то він сказав би читачеві, що, будучи на Кубані, він зовсім не поліляв нинішнього свого погляду на кубанську інтелігенцію, на козацьких проводирів, бо й сам приймав їхній програм, та зокрема програм т. зв. Чорноморської групи членів Ради: принаймні, так згучала його заява, коли він на короткий час вступав до уряду В. М. Іваніса в початку 1920 р. А може тоді з яких

будь «вищих» міркувань він говорив п. Іванісу не те, що думав? В кождім разі, в одному з цих випадків він розходився з правдою.

Нарешті, як би «історик» хоч трохи знав психологію козацтва, то він мусів би також знати про те, що коли б козацтво прийшло до рішення «переломить паляницю», то все ж воно не позбавило би свою інтелігенцію, в тому числі й «проводирів», земельних пайків, а пайки ці для інтелігенції були би тільки зменшені і як раз в тій само пропорції, як і для всіх козаків-хліборобів. Це сталося б тому, що в уяві козацтва, якої не вибити ані большевикам, ані нашому «історикові», позбавлення права на землю, означає позбавлення права бути козаком: без землі — нема козака, навпаки — прийняття у козаки механічно тягне за собою наділення землею на рівних з іншими членами станичної громади правах. Саме через це, коли розмір пайків на прикінці XIX і в початку XX ст. ст. значно зменшився дякуючи великому природньому приросту населення, козаки почали ставитися дуже обережно до прийняття прийшлого елемента, бо це означало дальше зменшення пайків. Цю обережність зазначив і наш «історик», кажучи здивовано, що навіть в перші дні революції 1917 р. ні одна станиця «не склала постанови про прийняття городовиків у козаки» (стор. 74). До речі сказати, що ж після наведення цього факту залишається від твердження автора про бажання, яке ніби то було у козаків: «переломить паляницю надвое» — віддати половину землі городовикам.

А далі, якими все ж найвними уявляє собі автор козаків, коли припускає, що вони могли думати, що відібранням від інтелігенції пайків розв'яжуться земельне питання на Кубані, що цими пайками будуть задоволені «городовики». Правда, тоді, в 1917 р. палкі агітатори, переважно — большевики, оперували й цим аргументом, але він, цей аргумент, є з того ж самого арсеналу, як і людібні йому, дуже тоді популярні аргументи всеросійського масштабу: «якщо поділити всю землю, то на кожного припаде мало чи не 100 десятин, а як розділити всі гроші, то кожний матиме мільйон карбованців!» В дійсності ж, як би відірати всі інтелігенські козачі пайки, то мабуть набралось б на цілу Кубань з 30—40 тис. дес., а цієї площі вистачило би максимально на задоволення 3—4 тисяч «городовицьких» родин. В моїй, скажім, станиці таких пайків нашлось б біля 250—300 десятин, а іногородніх в 1917 р. там було більш, як 10.000 душ.

Для ілюстрації дійсної «земельної» психології козацтва може не пошкодити показати на деякі факти вже й зі сучасного «під-радянського» життя Кубані. Найтяжчим злочином в очах радянської влади є, як відомо, приналежність до еміграції і до «не-працюючого» елемента. В еміграції перебуває значна частина кубанської інтелігенції та біля десятка тисяч козаків, іноді в безвісности для своєї станиці — в Сербії, Болгарії, в Чехословаччині, Франції, Америці, Африці, а може й на якихось Балкарських островах. А тим часом читаємо з приватних листів та й в радянських часописах, які виходять на Кубані, що в станицях підчас нового «землевлаштування» — себ то підчас розподілу землі між козаками й «городовиками» на «їдців» — станичні громади пропускають присутніх «їдців» не-козаків, та одночасно парізують пайки відсутнім козакам-емігрантам, однаково інтелігентам і не-інтелігентам. Так, на-

приклад, кореспондент «Красного Знамени» в ч. 38 за 1926 р. скаржитися на земельні «непорядки» в станиці Іллінській; «надо наділити, пише він, пропущених в момент землеустроювання 813 едоков за счет прирезки землі из Госфонда с одной стороны, и отобрания землі от нетрудового елемента: духовенства, торгашей и находящихся в емиграции, с другой». Отже сидить собі Кубанець-болгарин в шахті, або Кубанець-француз на заводі Рено, чи Кубанець-болеарець на кавовій плантації та навіть і не знає, бідолашний, що на Кубані чекає на нього, «страшного злочинця» пайок аж в 1—2 десятини (звичайний нині, після поділу землі на «їдців», пайок) і буде чекати, аж доки бідолаха не поверне додому або доки не сповістять приятелі про смерть на чужині.

А наш «історик» пише, що «козацька інтелігенція... добре знає, що коли ставеться це (приняття «городовиків» у козаки, Л. Б.) — то ставеться й друге, а саме те, що земля перейде в руки тільки козаків хліборобів, а козаки нехлібороби не матимуть її» (стор. 82). Очевидно, хтось каже неправду: чи наш «історик», чи життя?

Отже, коли підійти ближче до тієї палкої аргументації, яку висунув автор «Нарисів», щоби створити фундамент і на нім поставити свій брудний будинок обвинувачувань кубанської інтелігенції в запродавності та в зрадництві своєму народові й кравві, то й виясниться, що фундамент той є плід хворої фантазії, а цілий будинок збито з неправди й наклепів.

Між иншим, в один голос з нашим «істориком» пишуть про нас і радянські автори, підводячи тільки трохи инший «матеріалістичний» ґрунт під діяльність козачої інтелігенції. «Козаки, пише И. Гольдентул слідом за Г. Ладохю, считали себя монополистами на все «места», особенно «теплые», главным образом, на сивекуры и конечно были недвольцы другими претендентами (себ то иногородними), в массе более способными. Эти озлобленные мелко-буржуазные интеллигенты, не смотря на свою немногочисленность, играли не малую роль в деле обострения отношений между казаками и иногородними» («Зем. Отн. на Кубани», стор. 19.). Отже у п. Сулятицького — земельний пайок, а у т. Гольдентула — посада, «теплое местечко», а по суті вони не розходяться. Б'ють в ту саму точку й з однаковою ціллю — принизити, закидати багном «образовану» козачу інтелігенцію. Нас це зовсім не дивує й не обуржує, бо це ж звичайне явище й найзджені аргументи у напливного малокультурного елемента проти корінної, тубільної інтелігенції. Теж саме чуємо на Україні, в Грузії й инде збоку «істориків» і не-істориків Росіян.

* * *

Від загального наклепу на Кубанську інтелігенцію наш «історик» переходить не раз на протязі своїх «Нарисів» до конкретних вже обвинувачувань, инді називаючи імена «злочинців», инді ж зазначаючи тільки групи або установи. Ось що, наприклад, він пише про кубанський областний продовольчий Комітет 1917 року: «Учорашні маленькі урядовці міської управи чи кооперативу, що одержували найбільше 75 крб. на місяць, тепер головують, одержують 400, 500, 600 крб. на місяць.

Вчора вони розпиналися проти хабарництва старої бюрократії, докоряли їй, що пухне на крові народу, а сьогодні складають самі для себе штати з такою платнею, про яку не смів мріяти не то що середній, а й великий провінціальний урядовець, (мабуть, мировий суддя?). Але це не позбавило нові установи і їх персонал хвороби хабарництва, може ще гіршого. В поведінці з прохачами нечемність, грубість, якої иноді не було і в до-революційному поліційному участку» (стор. 97).

Головував в продовольчому Комітеті тоді небіжчик М. С. Рябовол; про це згадує й автор на стор. 107. Членами Управи були кооператори (Арк. Кучерявенко), агрономи (п. Чинчиковський), бувші члени Катеринодарської міської Управи (пн. Верещака, Щупляк); служив там один час і небіжчик Ол. Ів. Кулабухов, і інші видатні діячі. Отже це вони, «маленькі урядовці», що «вчора розпиналися проти хабарництва», а сьогодні, якщо повірити нашому «історикові», ніби-то самі ще гірше хабарничали; це вони вчора обурювалися проти нечемности й грубости старої бюрократії, а сьогодні виявляли відносно прохачів «нечемність і грубість, якої иноді не було і в до-революційному поліційному участку?» Отже з приводу цієї «похвальної» характеристики установи, на чолі якої стояв аж до лютого 1918 р. М. С. Рябовол, якому вірила вся Кубань, а Рада постійно обірала його на голову, можна сказати тільки одно: безперемонність і моральна неохайність нашого «історика» не знає меж! Од першого до останнього слова це є неправда, і при тому несовітна, свідома неправда! Але, очевидно, в плян і завдання «історичних нарисів» саме і входе багнати всіх, до кого тільки автор їх підходе.

Так от, далі, на стор. 152 він безоговорочно цитує автора, що заховався під псевдонимом Ник. Туземцева і що вкладає в уста небіжчика Султана Шахим-Гирея, безсмінного товариша голови Законодавчої Раді, слова, сказані ним ніби то «в імені Черкесів» при першій зустрічі Кубанської делегації з ген. Корніловим, що «Черкеси всі, як один, пориваються під головне командування ген. Корнілова». Не можна в инший спосіб накинути тінь на пам'ять мертвого, то хоч цим «історичним» прийомом — цитуванням псевдонимного автора треба закаляти пам'ять цього чесного, прямого й невідкупного Кубанського революційного діяча.

Взагалі наш «історик» використовує «джерела» досить оригінально: коли йому треба ославити, чи вірніше мовити «обмазати» того чи иншого з кубанських діячів, то він вибірає потрібну для того характеристику й освітлення фактів у... ворогів цього діяча й оперує з ними даними, як з безсуперечним, не підлягаючим вже сумніву й критиці історичним матеріалом (найчастіше використовується для цього ген. Деникин). Щоби посилити враження, автор до цього ще додає де-що від себе, де-що замовчить, а де-що й «простилізує» на свій смак для повноти картини. Чудовий «методологічний» прийом, призначений для навчання молодого кубанського покоління!

* * *

Як вже знаємо, наш «історик» хотів би рішити кубанське земельне питання перш за все в пей спосіб: одібрати пайки від козачих інтелігентів і передати їх новим козакам — «городовникам». Ми певні того, що

як би в цей простий спосіб дійсно можна було задовольнити земельний голод «городовиків», то козака інтелігенція, принаймні значна її більшість, гаряче обстоювала б цей проєкт, — хоч це йшло б всупереч традиціям козащини.

Властиво кажучи, спочатку революції 1917 р. в цей саме спосіб, обережно підходили до земельної справи й самі «городовики». На першій з'їзді представників населення козачого й не-козачого, що відбувся в квітні 1917 р., фракція іногородніх, щоби заспокоїти козаків, проголосила, що «іногороднє населення Области п'яких вимог що до козацьких пайових земель і козацького військового майна ставити не наміряється, бо воно переконане, що Всеросійські Установчі Збори знайдуть можливість задовольнити потреби іногороднього населення Области, не порушуючи інтересів трудового козацтва». Розумілося, що відібранням пайків від козачої інтелігенції інтереси трудового козацтва не були б порушені.

Але в цю декларацію не вірили самі «городовики», та тим більш їй не могли вірити козаки, бо ті й другі добре знали, що «коли Всеросійські Установчі Збори дадуть їм (городовикам) землю, то дадуть не чю, а козацьку» — так пише наш «історик» на стор. 85.

Отже подивимося, чи могли б дійсно Установчі Збори дати якусь іншу, не козацьку землю на Кубані, щоби задовольнити кубанських «городовиків?»

Найкраще цей розрахунок можна було б зробити, як би мати до розпорядження вірні числа, з одного боку про розподіл земель Кубанщини проміж різних категорій посідачів перед революцією 1917 р., а з другого — про число претендентів на землю, а то й з нами може трапитися те саме, що трапилося з б. міністром хліборобства Тимчасового Уряду В. М. Черновим, який на Всеросійському селянському З'їзді в травні 1917 р. на запитання одного з делегатів З'їзду — «скільки землі у козаків?», весело відповів: «Точно не знаю, але з певністю можу сказати, що землі у козаків море!» Як раніш бачили, у кубанських козаків цього «моря» зовсім не було, бо на одну душу вже припадало по 3 десятини придатної до рільництва землі: що то буде вже за «море» з 3-х десятин?

Але все ж, щоб не потонути і в цім маленькім «морі», треба мати вірні відомості. На жаль, зовсім точних даних нема не тільки зараз у нас, а й взагалі їх бракувало. Зараз під руками маємо відомості про землеволодіння з трьох джерел: а) з відчита Начальника Кубанської Области за 1915 р.; ці дані наведені п. Івасюком в його книжці «Кубань», стор. 20; б) зі статті Мих. Черноморського (псевдонім б. члена Ради М. З.), уміщеної в газ. «Кубанський Край» за 1918. р. і потім виданої окремих відбитком; і в) з таблиці Кубанського краєвого статистичного бюро за 1919 р., прикладеної до книжки И. Гольдентула «Земельные отношения на Кубани».

Наведемо дані всіх трьох наших джерел: Див. стор. 229.

З цієї таблиці перш за все бачимо, що ні одне число в цих трьох відомостях зі собою не сходиться. В підсумках ріжниця в майже на 300.000 дес. (8,661.000 дес. 8,550.000 дес., і 8,834.000 дес.). В станичних на-

За відчетом Начальника Области на 1915 р.		За даними газ. «Кубань» Край» 1918 р.		За даними Кубанськ. статистичного Бюро 1919 р.*)	
По категор. власників:	Десятки	По категор. власників:	Десятки	По категор. власників:	Десятки
1. Станичних (військов.)	6,494.000	1. В станичних наділах	5,621.028	1. Козачих наділів (журтові землі).....	5,589.164
2. Військових	301.000	2. У військов. запасі..	557.250	2. Військових земель..	793.515
3. Казенних	834.000	3. Казенної землі (державної)	445.078	3. Казенних	516.643
4. Городських	38.000	4. Городських	38.509	4. Городських	42.873
5. Військових офіцерів та урядовців	415.000	5. Приватно-власницькі землі (в тому числі офіцерські, пономарові і приватних товариств)	1,022.407	5. Приватно-власницьких одноособових ..	773.894
6. Царських нагород ..	517.000	6. Землі Горців	600.885	6. Тех. товариських ..	194.016
7. Охотничій-переселенців	60.000	7. Землі сільськ. громад	190.037	7. Горців	633.202
8. Приватних товариств, клястирів та церковних	4.000	8. Манастирські, церковні й духовенства	63.946	8. Сільських громад ..	206.966
		9. Землі німецьких колоністів	10.500	9. Охотничій-переселенців	68.581
				10. Задієколоніаційних ..	10.901
				11. Манастирських і церковних	4.669
Разом	8,661.000	Разом.....	8,550.528	Разом.....	8,834.324

ділах Начальник Области показує (принаймні так наведено у п. Івасюка) 6,494.000 дес., а Статистичне Бюро — 5,589.000 дес., себ то різниця більш як на 900.000 дес. Натомість у відчиті Начальника Области не показано земель, що знаходилися в користуванні Горців і сільських громад, а їх, за даними Статистичного Бюро, було 840.168 дес. Земель приватних товариств, манастирських і церковних показано у Начальника Области тільки 4.000 дес., в той час як Статистичне Бюро числить манастирських і церковних земель 4.669 дес., а товариських — 194.016 дес., і т. д. Але найбільш курйозною здається колосальна різниця в кількості військових і казенних (державних) земель: начальник області, він же наказний отаман війська Кубанського, отже, значить, перший охоронець дібр Війська, начислює військових земель 301.000 дес., а Статистичне Бюро — 793.515 дес., а тому що приросту військової землі з 1915 до 1919 р. не було, наче б то виходить, що отаман і весь військовий козацький уряд не доглядали не більш — не менш як 500.000 десятин козачої землі; це просто неймовірно, бо це ж цілий повіт; отже тут невірність числа Статистичного Бюро не підлягає сумніву, б'є в око. Нарешті у Начальника Области казенних земель — 834.000 дес., а у Бюро — 516.643 дес., теж різниця (біля 320.000 дес.), що не піддається поясненню. Середню позицію займають числа, наведені Мих. Чорноморським, але через те вони зовсім не стають більш певними, ніж інші.

Ми повинні сказати, що ні до одного з цих джерел у нас довіряти нема, і це передовсім тому, що точних межових праць на Кубані не було переведено. До революції 1917 р. властиво було замірено тільки біля 7,900.000 дес., з того числа землі, придатної для використання пока-

*) Таблицю Статистичного Бюро ми зробили більш стислою, об'єднавши другорядні підрозділи.

зано 7,119.000 дес.*). Нагірня смуга з темними лісами й сніговими горами та величезні прикубанські плавні zostалися не міряними, та в тому й потреби особливої не було, бо поки-що (і мабуть на довго) вони є не приступні для експлуатації.

Але все ж якісь дані нам треба буде взяти, щоби підійти ближче до розв'язання поставленого нами раніш питання — чи ж була на Кубані земля, помімо козачих пайків, на задоволення земельної потреби іногородніх? Вибіраємо таблицю Статистичного Бюро, хоч їй не віримо, а то тому, що Бюро користалося готовими невірними даними різних канцелярій; перевірити й виправити їх воно, розуміється, не могло. Але іншого порятунку не маємо.

Це так непевно стоїть справа що до землі й землеволодіння. Однак ще гірше повертається вона, коли підходимо до числа претендентів на кубанську землю: тут вже просто треба робити різні домисли й вільні припущення, бо жадного статистичного обчислення цим претендентам переведено не було. Та цього й не можна було зробити доти, доки не було вирішене питання про те, хто ж власне з іногородніх, які категорії їх бажають мати землю для обробки її власною працею і мають право на земельні наділи.

Раніш ми вичислили, що «дійсних городовиків» на Кубанщині було біля 1 мільйона душ. Припускаємо, що з цього числа бажало б одержати землю від 60 до 80%, і скоріш мабуть 80%, аніж 60%, бо в той час майже всі хотіли сідати на землю або принаймні одержати право на неї**). Отже, значить, претендентів на землю цієї категорії було 600.000—800.000 душ. Припускаючи, далі, що на кожному душу треба було б нарізати мінімум по 2 десятини***), будемо мати земельну потребу від 1,200.000 до 1,600.000 дес. землі, придатної до рільництва.

Але це не були одинокі претенденти на землю. Крім них претендентами на додаткові наділи являлися малоземельні кубанські селяне і члени земельних товариств (остатніх числилося біля 75.000 душ); проектом Кубанського Уряду 1919 р. цим двом категоріям не-козаків було призначено додаткової нарізки 347.000 дес.

*) За даними Областного Статистичного Бюро за 1921 р., землі, придатної до обробки, числиться на Кубані 6,188.000 дес., отже, значить, майже на 1 мільйон десятин менше. Ці дані наведені у Н. Гольдентула в його книжці «Земельные отношения на Кубани» (ст. 58), але це не перешкоджає йому там же говорити про те, що на Кубані доброї землі «трохи чи не 90%». Якщо брати загальну площу Кубанщини в 8,550.000—8,834.000 дес., то це буде виносити тільки 69—72,5%. Статистичне Бюро в 1919 р. нараховувало доброї (удобной) землі 7,951.706 дес. із 8,834.324 дес., себ-то як раз 90%, але, очевидно, в число доброї землі ним були зараховані землі під лісами й чагарником, до яких поки-що нема приступу.

До даних Статист. Бюро за 1921 р. наближаються дані, наведені у п. Івасюка («Кубань», ст. 20): землі, годячої під ріллю — 6,065.000 дес., негодячої — 1,383.000 дес.; під лісами й чагарником — 1,217.000 дес., себ-то годячої землі 70% і негодячої 30%.

**) Член Ради Преображенський, представник іногородніх, в своїй промові в Раді 1919 р. числив «іногородніх», распределением земель не затронутых» — 830.000 душ; «они, каже він, в силу моральных причин считали себя в праве получить землю» (див. Гольдентул: «Зем. отн. на Кубани», ст. 65).

***)) Норма в 2 дес. на душу, розуміється, не відповідала настроям мас 1917—1919 рр.; ми її беремо, як мінімум мінімумом, щоби наблизитися по можливості до кубанських реальних природньо-історичних умов.

Далі, на додаткову нарізку претендували Горці; на жаль, не маємо точної цифри їх бажань; здається, урядовий проєкт призначав їм біля 100.000 дес., але це викликало протести з боку членів Ради — Горців, один з представників яких (М. Халтогу) проголосив, що «ми дійшли до такого стану, що так далі жити не можна. ...Горці нікого не думають виселяти... а хотять повернути частки, які були роздаровані царями своїм фаворитам». Різні племена верховинців, що об'єднуються під загальним ім'ям Черкесів і що налічували підчас революції, після офіційних відомостей, 136.000 душ, а по неофіційним — біля 180.000 душ, посідали трохи більше як 600.000 десятин. Вже сам по собі цей земельний фонд не є великим, бо в значній більшості своїй верховинці провадять скотарське господарство, яке, як відомо, вимагає для себе більших просторів, аніж хліборобство. Але до цього треба додати, що значна частина їхніх земель лежить високо в нагорній смузі, сильно залісеній, з кручами й проваллям: «За горами гори, хмарами повиті, засіяні горем, кровію політі». Отже тому не дивно, що представники верховинців зі свого боку не раз підносили питання про необхідність прирізки їм землі в долині, щоби верховинці могли туди спускати худобу на зиму; до революції вони вже брали на оренду низові землі, головню з казенних (державних) фондів, іноді за 200—300 верстов від своїх аулів; одже ж тільки лиха година пнала їх на таку далечінь.

Нарешті, претендентами на землю були й козаки, а саме малоземельні станиці нагірної смуги (Закубання), де на окремі козачі господарства іноді припадало по 1—2 десятині; малоземелля відчувалося також і в деяких старих станицях Чорномор'я (Катеринодарського й Таманського Відділів), де на пайок припадало вже по 3—4 десятині, себ то на душу пересічно $\frac{3}{4}$ —1 дес. Питання про додаткові наділи цим станицям гостро повстало ще перед першою революцією. Як раз для полагодження цього питання й було скликано першу після столітньої перерви Військову Раду 1906 р., на якій на голову було обрано Ф. А. Щербину*). На Раді було висунуто пропозицію дати малоземельним станицям додаткові наділи із військового земельного запасу. Запаси військової землі походили з фонду б. Чорноморського Війська, а претендентами на додаткові наділи були головню лінійські станиці; представники чорноморських станиць не хотіли давати їм «свої землі», бажаючи мати певний фонд на будучий приріст населення в своїх станицях. Один час відносини між чорномор-

*) П. Сулятицький пише, що «Р. 1906 тодішній наказний отаман Михайлів для полагодження земельних справ скликав був, не питаючися уряду, Військову Раду з представників станиць. Рада вирішила, що їй треба було вирішити, Михайлів одержав нагірку з Петербургу, а станичні громади прикрасили «присутствія» станичних правлінь портретами свого отамана». А далі многозначно додає: «Михайлів не був кубанським козаком». (Ст. 75.). З цього приводу треба зробити маленьку поправку: неправда, що ген. Михайлів скликав Раду, не питаючися уряду, він мав на це дозвіл од самого царя; після цього само собою оппадає твердження про «нагірку з Петербургу» — це теж авторська фантазія. Далі, в деяких станицях було звичаєм вивішувати портрет чергового наказного отамана, отже «прикрасування присутствія» портретом ген. Михайлова йнакше ні про що не говорило. Між иншим, про те, що Михайлів скликав Раду 1906 р. не самовільно, авторові було дуже легко довідатися з «першого джерела», себ то у Ф. А. Щербини, щоби не обдаровувати нас такими історичними «фактами» та не робити домислів з приводу нагірок і портретів «усмирителя» Урупського полку.

цями й лінейцями загострилися на Раді до того, що кожна група мала свої окремі засідання й властиво получилось дві Ради — чорноморська (українська) й лінейська (російська). Але потім було знайдено компроміс: чорноморці погодилися дати щось біля 70.000 десятин, але з тим, щоби їм було замість того виділено певну кількість лісів в нагорній смузі. Це й було переведено в життя.

Вдруге питання про додаткове наділення земельними пайками мало-земельних станиць повстало підчас другої революції, коли в м. Армавірі було скликано 6 серпня 1917 р., з ініціативи члена Військового Правительства лінейця Іваненкова, спеціальний для того З'їзд представників 69 лінейських станиць. Потім того не раз у Військовій, а далі і в Краєвій Раді представники Лінії гостро виступали з приводу земельної скрути в де-яких їхніх станицях. Нарешті Краєва Рада 7 грудня 1918 р. ухвалила резолюцію, якою визнавалося, що «при розмежуванні станичних юртів було допущено наявні неправильності, які порушували принцип урівняльного серед козаків землекористування та які викликали в багатьох станицях малоземелля, що наближалось иноді аж до безземелля», а тому Законодавчій Раді доручалося в першу чергу опрацювати законопроект про внутрішнє земельне влаштування козачого населення.

Опрацьований Кубанським Урядом в 1919 р. законопроект передбачав нарізку малоземельним станицям 353.000 дес.

Осклавши після цього до купи запроєктовані Урядом прирізки й наділи та припущену нами раніш земельну потребу для неприписних іногородніх, будемо мати загальну потребу в 2,000.000—2,400.000 дес., а саме на «корінних» — 800.000 дес., і на іногородніх од 1,200.000 аж до 1,600.000 десятин.

Передивляючися землевласників наведеної раніш таблиці Статистичного Бюра, бачимо, що з 11 показаних там категорій земель тільки 3 категорії (якщо вилучити поки-що козачі надільні, юртові землі), могли би служити фондом для наділення безземельних і малоземельних, а то саме: по п. 2-му військові землі — 793.515 дес. по п. 3. — казенні землі — 516.643 дес., і по п. 5. — приватновласницькі одноособові — 773.894 дес., разом 2,084.052 дес. Отже ніби то це як раз і був той фонд, якого повинно було б вистарчити на задоволення найголовніших земельних потреб ріжних категорій населення «корінного й не-корінного».

Але так воно могло бути лише на папері, і то тому, що природа не утворила Кубань рівненькою, як папір, а наділила її височенними горами, непролазними лісами (лісів числиться 1,200.000 дес.) і непроходимими плавнями. Простори, придатні до рільництва й скотарства, вже раніш були обсажені людністю; вільними залишалися переважно ліси, плавні, гори, куди степовий хлібороб не хотів іти ні за яку ціну, бо йому там прийшлося б довго бідувати, а то й з голоду вмірати. Отже військові запаси й казенні землі як раз і розложені були головним чином в лісах, на горах і плавнях. Нема жадного сумніву, що за яких 30—50 років, коли до гір і лісів будуть прокладені шляхи, вони стануть джерелом величезних багатств: ліси будуть експлуатуватися не тільки на дрова, може будуть закладені копальні вугілля, заліза, марганцю й ин., висушені плавні стануть, може, нільськими полями. Але з 1,310.000 дес. військової й казенної землі, якщо там є дійсно стільки десятин, могло

бути землі, годящої під рілля, а тільки такої землі й бажали безземельні та малоземельні, що найбільш 30—40%, себ то 400.000—520.000 десятин, і то після попереднього корчування. Статистичне Бюро в 1919 р. показало доброї (удобної) землі цих двох категорій — 1,052.000 дес., але, повторюємо, то не значить — придатної в ближчому часі до рільництва, бо в числі «доброї» землі ним були показані ліси й чагарник, та мабуть і плавні.

Навпаки, приватновласницькі землі уявляли зі себе найкращі на Кубанщині ґрунти, і тому ця категорія земель дуже добре надавалася б до розподілу між безземельними й малоземельними. Але й ці 774.000 дес., а за винятком непридатних до експлоатації 55.454 дес. — всього 718.446 дес., цілком не могли піти у розділ і то тому, що: по перше, серед приватних власників були дрібні власники (майже виключно — іногородні), яким не то що відбирати землю, але слід було ще прирізати до нормального паю; по друге, Рада ухвалила полішити середнім і великим власникам з їхніх участків на праві користування (право власності на землю Радою було скасоване) площу, яка не перевищувала б норми паю тієї станиці або села й аула, в межах яких лежав учасок, але не більш 30 десятин на господарство (на Україні, як знаємо, цим максимумом було 50 дес.); на задоволення бувших землевласників — дрібних, середніх і великих — трудовою нормою потребувалося біля 200.000 дес. По третє, на цих землях сиділо більш як 25.000 душ орендарів (разом з членами родин) виключно іногородніх; іноді не були досить великі хутори; Рада не мала наміру їх звідти зганяти; їм треба було вирізати біля 120.000 дес. Нарешті, по четверте, Рада визнала конче необхідним зберігти високо культурні господарства, перебравши їх в завідування відповідних органів красвої влади (як от знаменитий «Хуторок» Штейнгеля, тако-ж кінські заводи та ин.); на це теж пішло б 50.000—60.000 дес.

Кінець кінцем з приватно-власницького володіння лишалося вільної землі не дуже багато, не більше половини, себ то біля 350.000 десятин ((718.000 — (200.000 + 120.000 + 50.000) = 348.000 дес.)).

Отже, склавши ці 350.000 дес. з 400.000 або 520.000 дес., що могли бути придатними під рілля з військових і казенних земель, будемо мати 750.000 — 870.000 дес. Це й був весь той вільний земельний фонд, що в близький час можна було повернути на задоволення земельної скрути на Кубанщині.

«Законом про землю в Кубанському Краю», ухваленим Радою 2 вересня 1919 р. і затвердженим військовим отаманом, було визначено, що «користувателями ґрунтів, вод, лісів і надр Краю мають бути в першу чергу, на рівних засадах, всі корінні мешканці Краю (козаки, горці, селяне), а відтак і инше населення Краю, що провадить сільську господарку» (ст. 5.). Отже в силу цього закону треба було в першу чергу задовольнити потребу «корінних», себ то нарізати 800.000 дес.; а вільного фонду теж було біля того, а саме 750.000—870.000 десятин.

Наколи б земельне питання на Кубані рішала не Кубанська Рада, а Російські Установчі Збори, то найбільш що вони могли б зробити, це розподілити оті 750.000—870.000 дес. не між «корінними», але між не-корінними і на кожну душу тоді припало б по 1 десятині. Така норма, розуміється, зовсім не задовольнила б іногородніх, бо з одного боку — що це

за наділ в 4—6 дес. на родину, а з другого — треба знову переселятися, часто кидати куплену або поставлену вже в станиці хату й мандрувати в Закубання, та ще може в гори й ліси. Одночасно передача військових і казенних земель роздратувала б «корінних», бо вони психологічно звикли з тією думкою, що то їхня земля. Коли б Установчі Збори захотіли «поставити ставку» на не-корінних, с-т. дати їм нормальні трудові наділи, то вони б мусіли зробити те, що зробила радянська влада, а саме оружною силою примусити «корінних» «переломити паляницю надвое», себ то дати іногороднім частину своїх наділів, бо внакше їм ні звідки було б взяти землі для іногородніх.

Отже тепер, здається, стане ясним, що зовсім не про інтелігенські, не-трудова пайки могла йти у іногородніх мова, але про основні хліборобські наділи, на яких господарили самі козаки, горці й кубанські селяне зі своїми родинами, без найманої робочої сили. А що це останнє так, то про те свідчать наступні числа: переписом 1916—1917 рр. зареєстровано було на Кубані 433.000 господарств (козачих і некозачих); в них працювало дорослих 1,271.000 душ, а в тому числі найнятих робітників (чоловіків і жінок) 72.000 душ, себ то 5,6%, при чому жінок було більше (37.000), як чоловіків (35.000)*). Наймана праця головним чином вживалася табаківими плантаціями (плантатори — переважно Греки) та великими господарствами (переважно іногородніми)**). Найману працю вживали й не-хліборобські господарства — для обслути торгівлі, транспорту, для домашньої обслути й ин. (зі загального числа 433.000 господарств з посівами було 273.000 господарств, отже 160.000 господарств були не-хліборобські***). Жадної помилки не буде сказати, що на 100 козачих хліборобських господарств, може, тільки в 10—15 був найманий робітник, а 85—90% господарств давали собі раду власними силами. Отже, значить, козаки вміли самостійно справлятися зі своїм господарством, не дивлячися навіть на те, що військова служба відбирала їм багато часу та найпрацездатних робітників, а також виснажувала їх справкою (кінь, сідло, військовий одяг та т. под.). Оці моменти — прикликання на військову службу й військова справка — примушували малосімейні козачі родини здавати свої пайки на короткотерміновий чини; орендарями тоді являлися безземельні городовики та дуже зрідка — заможні козаки†). Із числа 235.000 господарств корінного населення, не мали власного посіву 38.000 господарств, себ-то 16,5%; цей відсоток включає в собі госпо-

*) Див. Івасюк: «Кубань», стор. 17. Взагалі працездатного населення в цих 433.000 господарствах числялося: чоловіків — 527.000, жінок — 672.000; різниця пояснюється мобілізацією 1914—1916 рр. та тим, що жінок було наймано, як прислугу, для хатніх праць.

**) Господарств з посівами більш, як 50 дес., р. 1917 було у корінного населення (козаків, горців і селян) — 1.140, а у іногороднього — 1.625 (див. Гольдентул: «Земельные отношения на Кубани», ст. 21.).

***) Число господарств з посівом наведено у Гольдентула, стор. 21.

†) Городовики ж були орендарями казенних і запасних військових земель, придатних до рільництва, а також додаткових станичних земельних наділів, що не були ще заселені пересельцями з малоземельних станиць. Крім того, вони звичайно брали в оренду учаски шкільні, церковні, сирітські й запасові станичні, що служили резервою для наділення пайками підлітків, по досягненню ними 17 років (для військової справки). Городовики ж брали на чини значний відсоток приватно-власницьких учасків, на яких не казинували їх власники.

дарства спростетаризовані (без робочої худоби й знарядь праці), господарства, що одійшли від хліборобства, маючи інші заняття (служба державна, громадська, військова й приватна, торгівля, промисли й ин.), та, нарешті, господарства, яким бракувало робочої сили (прикликані на військову службу, сироти, хворі й ин.). Останні 197.000 господарств провадили посівне хазяйство; до них прилучалося 76.000 господарств з посівами, проваджених іногороднім (некорінним) населенням; разом це становило 273.000 хліборобських господарств. За даними п. Івасюка, на одно господарство припадало по 5,7 душі (за даними О. Коблякського — по 6,3 душі, див. «Червоний Шлях», 1924 р., № 3, «Українці на Кубані», стор. 266—267).

Щоби впоратися самим з хазяйством, козаки (як впрочім і іногородні) зверталися звичайно не до чужої, найманної праці, але до машин. Як раз і бачимо, що по числу сільсько-господарських машин Кубань займала в межах цілої бувшої Росії одно з перших місць: р. 1916 удосконалених знарядь тут було 685.832, при чому у козаків їх було 483.481 і у іногородніх — 202.354 (на козацьке господарство пересічно по 2,5, на іногороднє — по 2,6)*). Ця саме обставина — машинізація сільського господарства — утворювала на Кубані порівнююче малоземелля або, вірніше мовити, аграрне перенаселення, коли починають з'являтися кадри лишнього сільського населення, якому нема чого робити біля землі: за останні перед війною роки вже започався був відхід козаків зі станиць на різного роду службу, на найманну працю й ин.

Отже оцю саме половину або принаймні велику частину «наляниці» — основних козацьких (хліборобських) наділів іногородні й хотіли в 1917—1918 рр., за допомогою большевиків, собі вкряти. Хотіли того як ті, що прийшли на Кубань раніше, за 10—20—30 років, так і ті, що заїхали сюди в прямому розумінню слова — вчора. Хотіли одержати землю всі й при тому не в иншій якій-будь місцевості на тій же Кубані, а саме там, у тій станиці, де вони в той час замишували, маючи хатину або тимчасово квартируючи в чужій хаті (козацькій або городовицькій). Земля Кубанська стала ніби то нічією, вільним степом, диким полем, на яке міг заявляти свою претензію кожен, хто тільки завітав туди.

Цілком натурально, що проти цих претензій або, як каже автор «Нарисів» проти зазіхань на землю збоку іногородніх кубанське козацтво

*) И. Гольдентул наводить (стор. 20.) зовсім неймовірні дані про розподіл удосконалених знарядь між корінним і іногороднім населенням, кажучи, що 1 знаряддя припадало у іногороднього населення на 18 мешканців, а у корінних — на 3 душі. Але коли 202.354 знарядь помножити на 18, то виходило б, що іногороднього населення було на Кубані — 3.642.372 душі, а сам же Гольдентул на стор. 92 наводить, що р. 1917 всього населення — корінного й іногороднього — було 2.458.000 (теж невірно). Протинно, корінним населенням він лічить самих козаків, виключаючи свідомо горнів, міщанство, кубанських селян і ин. Крім того, він бере відношення між числом всіх мешканців і числом сільсько-господарських знарядь, щоби показати незабезпеченність знаряддями сільських господарств іногороднього населення; але для того треба брати тільки число сільських господарств у корінного й некорінного населення та число знарядь у того й другого, бо хто не прогадає сільського господарства, тому жадних сільсько-господарських знарядь не треба, а великий відсоток іногороднього населення сільським господарством якраз і не займався. Отже ця «спритність рук» виявляється теж для того, щоби виходило жалібіше, а статистика у в такому разі — «что дышло»...

поставилося з найрішучим опором. І для того зовсім не треба було бути кубанським козаком, не треба було мати «злочинців» — козаких провондирів, — що за всяку ціну ніби то воліли, як домислився наш «історик», зберіти свої нетрудові пайки. Для цього треба бути тільки людиною та зокрема хліборобом. Нема жадного сумніву, що теж саме зробили би селяне кожного народу. Кожної країни. Це зробили би Полтавці, коли б, скажім, Черніговці почали «зазіхати», пасти очі на крапці, аніж у них, полтавські землі, та не тільки на селянські наділи, але й на панські, резервні для них маєтки; теж саме було б і в тому випадку, коли б мало-земельні Полтавці, зі зброєю в руках і за допомогою оружно́ї сили з большевицької Москви, пішли одрізувати для себе «лишки» у селян катери-пославських, чи таврійських, чи херсонських.

Наш автор і сам не зовсім твердо стоїть на позиції відібрання у козаків землі для городовиків, але цей свій сумнів він містить не в тексті, а в примітці (стор. 86.), кажучи, що «звичайно, ні про яке формально законне право городовиків на козацьку землю не може бути й мови». Але, далі, базуючися на «природнім, неписанім праві на землю кожного хлібороба», автор пропонує, «визначивши певний час перебування на Кубані, всіх, хто цій вимозі задовольняв, зрівняти у всіх правах з козаками. Цеб то признати і *право на землю*». А як же бути з останніми, з «гезривняними»? Та просто: «меншість, що обвинилася б в стані чужинців, ні про які «права» говорити не могла б і великого значіння не мала б». Старовинне мудре правило: «divide et impera — розділяй і пануй!» А що ж тоді залишиться з «природнього, неписаного права на землю кожного хлібороба?» Виходить, що це право буде «природнім» тільки «новим козакам», а не кожному хліборобові. А коли безземельна «меншість» збільшиться, то через де-який час знову треба рівняти у правах на землю? Хитра механіка, що в ренті рент могла б скінчитися тим, що на кожен дунгу на Кубані припадало би по $\frac{1}{2}$, а то й по $\frac{1}{4}$ десятини, а Кубанщина ніколи не вийшла б зі стану вічної колонії.

Якщо в душі прийшлому городовику, як стверджує це наш автор, «з вибухом революції прокинулася з непереможною силою невміруща хліборобська жадоба землі», і цією жадобою автор виправдує домагання іногородніх на половину «паляниці», то хіба ж не така сама «жадоба» примушувала козака-хлібороба стати на захист свого права на землю, кожний кусничок якої діди й прадіди його полиляли потом і кровю своєю. А коли поставити поруч ці дві «жадоби», то якій із них треба віддати перевагу: чи тій, що йде забирати оружною силою землю у такого ж хлібороба, як і сам «жадобник», чи тій, що борониться проти оружного «жадобника»? Розуміється, як би йшло о те, що оден хлібороб з голоду вмирає, а другий в росюшах купається, об'їдається, з жиру казиться, тоді природньо симпатії наші повернулися б у бік голодуючого. Але цього в данім випадку не було: обидва хлібороби були в масі ситі, і козак, і городовик. Це як раз і стверджує наш автор, цитуючи Деникіна, і цьому віде на протязі цілої книжки не заперечує.

Отже дійсним двигуном до взаїмного вигублення, до нищення одних хліборобів другими була «жадоба землі», що прокинулася у іногородніх і яку для своїх цілей використала третя сила — московська радянська влада, закликавши до своїх шерех значну кількість іногородніх обіцян-

кою козачої землі. Відомий економіст А. В. Пешехонов, пишучи про соціальну природу селянства, між іншим каже, що «грабеж легко вызвати в любой соціальній среде. Представте можливість буржуям — и они охотно начнут грабить друг друга. Да и грабят ведь — в меру дозволеного, в иных только формах. Способни грабить друг друга и рабочие, — примеров этому мы видели не мало... Пользуясь (имущественным) неравенством, можно вызвати борьбу, групповую борьбу, внутри любого класса, — даже среди пролетариата»^{*}). Отже це саме й сталося на Кубанщині: групову боротьбу було викликано серед хліборобів, яких ділило нерівність в правах на землю.

Автор «Нарисів», як про це вже раніше згадувалося, підкреслює незвичайну радість козаків, що охопила їх з приводу народження в квітні 1917 р. козачої влади — Військової Ради і Військового Правительства, в той час як раніш, протягом перших двох місяців Революції 1917 р., козаки, свідчить він, ходили похмурі, невдоволені, мовчазні. Ця «чиста» радість розкрила їхні обійми для городників і отут як раз козаки й бажали, каже автор, «переломити паляницю», та, мовляв, проводирі козачі стали тому на перешкоді. Натомість похнюпилися з цього менту «городовики», навіть в козачі обійми не захотіли кинути. З цього приводу наш «історик» наговорив багато поетичних слів під Гоголя, вдарився у свідому й підсвідому психологію, виписуючи хитро-мудрі везерунки, щоби пояснити радість одних і не-радість других. Але коли підійти до справи просто, без викрутасів, по людськи, то все це буде винадати значно простіше: доки не було козачої влади, доки в областному центрі в якості влади сиділи якісь, в більшості своїй невідомі козацтву, люди й звідти на місця, в станиці посилали різні чудні, незвичайні накази, доти у козаків не було віри в те, що буде такий-сякий лад, а найголовніше — не було певности, що ота «не своя» влада — областний Комітет — не накаже їм ділитися землею з «городовиками» (дереломлювати паляницю). Коли ж народилася своя козача влада, то козаки побачили, що справа стоїть ще не зовсім зле, що буде лад-порядок, в краю є хазяїн, що «свої» не продадуть, а головню — його землі відбирати йому не будуть. Звідси й пішла радість серед козаків, бо земля хліборобів — це найголовніше діло. Поруч зі збереженням землі, як основи господарства, козак поставив другий постулат — право рішати справи Краю самостійно, без втручання сторонньої сили. В цім він погодиться з іншими групами населення Краю: Горцями, корінними й не-корінними іногородніми, не відмовить їм в правах повного горожанства, оскільки не-корінні іногородні переймуться інтересами Краю й не будуть шукати собі панів з Москви. Землі ж він з доброї волі не дасть; її можна буде взяти йому лише оружною силою. Ми не кажемо, чи то добре, чи ні, чи то піде козакові на користь, чи на шкоду, зараз ми тільки констатуємо факт психологічної неможливості для хлібороба добровільно відмовитися землі, що потрібна йому для його господарства.

«Козацтво безоглядно шанувало авторитет Військового Правитель-

^{*}) «Воля Росии» № V., стор. 99.

ства», пише наш «історик»^{*)}. Про шанування ним Військової Ради вже й казати нема чого: «Скаже Рада дати городовикам землю, козаки дадуть і землю; як же не дати, коли Рада ухвалить... По першому слову Ради козак не тільки «переломить паляницю надвое», а й життя віддасть» (стор. 88). Читаш все це та й дивиєшся, — чи автор справді такий з ґрунту наївний, чи тільки удає зі себе наївного? Хіба ж він не знає, що демократичні виборні уряди й інституції шануються лише остільки й доти, оскільки й доки вони виконують бажання народніх мас, доки маси чекають від них чогось позитивного для себе, збільшення, прибавлення чи прав маєткових, чи прав політично-громадських. Ніколи й ніде не шанувалося правительство за те, що воно чогось позбавляло ці маси, щось їм відбирало; не шанується воно навіть і тоді, коли не то що відбирає, а тільки не дає людності того, чого вона бажає в даний момент. Хіба ми не бачили, як спочатку шанували уряд п. Керенського, а потім що сталося? Навіть наш «історик» тепер не втримався, щоби не хвицнути його кілька разів по дорозі, а це ж був у свій час божок, «идол» всіх мирових суддів. А хіба ж не була оден час дуже популярною й незвичайно шанованою Українська Центральна Рада? А багато пішло за неї «віддавати життя»? Центральна ж Рада зовсім і не наказувала українським селянам віддати частину своїх, селянських земель, скажемо, Жидам, що являлися повноправними громадянами України та що живуть там не тільки «з діда-прадіда», а й з пра-прадідів.

Ясніше ясного, що наколи б Кубанська Військова Рада наказала козакам віддати половину чи третину необхідної для їхнього господарства землі «городовикам», то «нестриманна радість» козацька одразу ж розвіялася б, як дим, Раду було б обвинувачувано в зраді, в запродавності, чи ще в чомусь подібному, членів Ради було б відкликано, а може й побито; до Ради ж, чи до іншої репрезентативної установи, було би послано станицями інших заступників, які й шукали б полагодження відносин в «городовиками», але певно без «переломлювання паляниці». Що й казати, це не так красиво випадає, як воно уявлялося фантазії нашого «історика», але відповідає дійсному життю, натурі людській. А наші козаки такі ж люде, як і всякі інші, і історик (без крапок) зов-

^{*)} На доказ «безоглядності» шанування козацтвом авторитету Військового Правительства п. Сулятицький наводить (стор. 96.) тільки той факт, що ветеринарний лікар, козак Юшко, толстовець, був проголошений по всіх станицях зрадником лише за те, ніби-то, що припускав, що «правда скорше буде в городовицьких проводирів, аніж у козацьких на чолі з монархістом Філімоновим» (тоді головою Військового Правительства). Але автор «помилується». У факті проголошення Юшки зрадником в жадний спосіб не можна вбачати «шанування» Правительства, бо станиці це робили, довідавшись, що Юшко стоїть на позиції «переломлення козачої паляниці». Мене бере також сумнів, щоби Юшко називав полк. Філімонова монархістом, бо в 1917 р. полк. Філімонов удавав із себе «щирого» республіканця. Характеризуючи Юшку, п. Сулятицький каже: «всі свої сили він (Юшко) віддавав на оборону інтересів городовиків» (стор. 96); отже в цьому, а не в іншому чомусь, була причина станичних приговорів. Автор пропустив додати про трагічну смерть цієї дійсно порядної персонально людини: Юшко, разом із своїм сином, до слівно на шматки був розірваний на Катеринодарським двірці городовиками в початку березня 1918 р. (підчас панування большевиків). Це дійсно страшна трагедія — загинути від руки тих, кому віддавав усі свої сили. Перед тим Юшко був товаришем міністра земельних справ в уряді Бяча, не дотримавшись на те, що станичними приговорами його було проголошено зрадником проти козаків.

сім не треба приписувати їм тих якостей, яких вони не мають, в данім разі — надлюдської масової самофіри й самовідречення, як одночасно не слід накидувати їм і тих злочинів, в яких вони не повинні (хуліганства, погромництва, опричнини й ин.). Кубанці мають стільки позитивних якостей, що їх не треба «обсахарювати», як і стільки прикмет від'ємних, що зовсім не варто ще вигадувати. Досить однієї правди!

Оружна боротьба, започата більшовиками з Кубаню, незвичайно ускладнилася боротьбою з-за землі серед різних верств місцевого населення, перетворившись таким чином із війни з ворогом, що сунув зовні, з-поза меж Кубані, у війну одночасно для неї зовнішню й внутрішню, горожанську.

На цім місці слід підкреслити цей факт, що козаки й горці протягом цілого 1917 р. і в початку 1918 р. не виявляли жадної агресивності, наступу, як по відношенню до іногородніх, що замишували безпосередньо серед козаків, по станицях, так і до тих, що жили окремими селами чи хуторами. До останнього моменту козаки ставилися до своїх співмешканців і сусідів цілком лояльно, спокійно, не було жадних «городовицьких погромів», ані «засучувань рукавів» і яких-будь загроз, хоч весь цей час влада в станицях фактично спочивала в козачих руках. Навіть і тоді, коли вже започалася оружна боротьба з боку більшовиків і частини іногородніх проти Ради й Кубанського Уряду, козацтво воліло за краще жити у мирі й згоді з городниками, а для того й тримало «неутралітет»; особливо цього воліли ктомлені за часи світової війни фронтовики. Саме дякуючи цьому неутралітетові, Раді та Урядові прийшлося в початку березня 1918 р. виступити з Катеринодару та, шукаючи порятунку для себе й свого нечисленного військового відділу, скласти військову угоду з таким же невеличким військовим загоном генерала Корнілова.

Але миру й спокою ціною свого неутралітету козаки все ж не здобули, як цим не схоронили й своєї землі, бо з моменту переходу влади на місцях до іногородніх, що сталося за допомогою збільшенованої садатески, почалася жорстока розправа над козаками й тільки за те, що вони не згоджувалися «переломити паляниці надвось». Треба сказати, що в станицях б. чорноморського війська (північна частина Кубані) ці жорстокости були значно меншими, аніж в станицях лінейських і закубанських. На Чорномор'ю лише в поодиноких станицях були масові розстріли козаків, головню — старшин. Навпаки, на Лнії в багатьох станицях розстрілювано й порубано було козаків сотками. Після повернення знову в кінці 1918 р. козачої влади в станицях козаки почали не менш жорстоко розправлятися з іногородніми, пригадуючи їм, іноді виним, іноді й певним, перенесені за 6 місяців панування іногородніх кривди: масові розстріли, відібрання землі, худоби, сільсько-господарських знарядь та ин. Знову таки ця розправа або помста була незрівнянно жорстокішою в лінейських станицях, аніж в чорноморських. Пояснити цей факт можна, мабуть, тим, що козаки лінейських станиць в

своїй більшості є Великоросами, в той час, як іногородні — переважно Українці; отже тут була національна відчуженість, яка більш загострювала відносини. Крім того, тут, очевидно, відіграло свою роль й більше маєткове нерівенство між козаками й іногородніми, бо на Чорномор'ї городовики прийшли раніш і встигли вже більш зжитися з козацтвом і економічно окріпнути, майже дорівнюючися в цьому відношенні козакам, в той час як на Лівій й в Закубанню процес переселення був дуже інтенсивним саме за останні перед світовою війною роки.

Підчас революції 1917 р. й громадянської війни, принаймні в початковій стадії її, всі уряди й режими, які тільки і де тільки вони не виникали, були безсилі опанувати розшалілу стихію. В цей час, як свідчить, між иншим, кн. Євген Трубецькой, що побував на Московщині, на Великій Україні й на Кубані, і як це кожен з нас бачив на власні очі у своїй країні, народні маси з гнівом і зризирством одкидали гасла праві, гасла старого режиму. Але не придатні були й гасла ліві — республіканські, демократичні й соціалістичні. «При наявності стихійного влечення мас к большевизму, каже Трубецькой, эти лозунги удовлетворить не могли: они оказывались всего только ступенями, на которых народное движение даже не задерживалось»*).

Отже большевики використали на Кубані цей стихійний потяг частини її населення до максімалистичних гасел, щоби, після своєї постійної мети, підбурити одну частину людности (іногородніх) проти другої (козаків і горців), вірно розраховуючи, що в цей спосіб вони міцно й надовго прив'яжуть до себе, до своєї долі іногородніх, що будуть страшитися помести збоку козаків і горців при зміні політичного режиму. Іногородні на цей гачок ввіймалися, і тому на довгу, мабуть, низку років взаємовідносини поміж козаками й городовиками ускладнилися й до краю загострилися. Тягар або, вірніше мовити, прокляття невпорядкованого і ворожого спільного пожиття буде, певно, ще довго тяжити над країною. Хоч іногородні з 1920 р. і одержали козачу землю, але боротьба за землю на Кубані не припинилася й іногородні ще й досі не можуть почувати себе спокійними користувальниками відібраних насильно у козаків наділів, бо козацтво з нинішнім своїм земельним положенням психологічно ще не примирилося. Фактів, що потверджують цю непримиримість, можна було б навести силу зі сучасної радянської преси, не кажучи вже про приватні відомості. Припинивши одверту оружну боротьбу, козацтво перейшло до отстоювання своїх прав на землю иншими способами: упертим відмовленням приймати іногородніх, принаймні певні категорії їх, до складу земельних громад, відмовленням здавати в наєм іногороднім, що не мають інвентару, сільсько-господарські знаряддя й машини, орати за платню чи з мірки їхні наділи й ин., при чому тих козаків, що порушують цей мовчазно умовлений бойкот, хтось карає: їх б'ють і навіть підпалюють**). Суворий внішній режим не дозволяє

*) Див. «Архив Русской Революции», т. XVIII, стор. 150.

***) В «Рад. Станічизикові», ч. 13.—1926 р. читаємо в кореспонденції зі станиці Полтавської: «не так давно кінчивсь землеустрій в ст. Полтавській. Росподілили землю між усіма громадянами, які охочі оброблять землю. Є й такі громадяне-хлібороби, що мають землю, та не мають коней. Більшість до безкінних належать так звані городовики... Вони оддають, більш з мірки, хліборобам середнякам цю землю.

протестантам виступати одверто гостро, боротьба притлумачена, але вогонь великого роздратовання й ворожнечі тліє й може розжевритися у страшне багаття. Не дурню ж обласний виконком Північного Кавказу на весні біжучого року звертався до населення з гарячим закликом про необхідність примирення між козаками й інородними. Атмосфера є остільки напруженою й тяжкою для спокійної хліборобської праці, що частина пересельців починає забіратися з Кубані, шукаючи інде спокійніших умов життя.

Новий можливий вибух збройної боротьби поміж козаками й інородними, або, вірніше мовити, — поміж корінним населенням і пересельцями, це є те, чого найбільше треба страшитися всім тим, кому дійсно на серці лежать інтереси країни та її населення, бо доки в країні не заланує повний внутрішній спокій, доки не будуть остаточно унормовані земельні відносини між старожилим, корінним населенням і новосельцями, доти країна не буде мати нормальних умов для свого економічного, культурного, а відтак і політичного розвитку, доти буде можливим повторення страшної руйнації 1918—1922 років.

Окрім непевності в користуванні землею та гострої ворожнечі, що з'явилася в наслідок переведення на Кубані принципу «уравнительного землепользования», маються й другі тяжкі результати, про які свідчать радянські автори. Так от, И. Клейнер, голова Кубан.-Чорном. обласного Екосо (економічної ради) 1922 р., тримається тієї думки, що «на Кубані урівняльне землекористування й по цей час нічого не дає бідноті», бо неможливий не може справитися з подушним наділом, а одночасно від того урівняння шкода велика, бо зменшилася площа засіву*). Більш рішучо з цього приводу висловлюється проф. А. А. Малигонов, який каже про Кубань: «надо задержать безостановочное и стихийное уменьшение той дробы, которая получается от деления земельной площади на число работников, ее культивирующих, и едоков, за счет (работников?) живущих. Следует отбросить иллюзию о том, что агрономическая техника и чудодейственная интенсификация сами по себе залечат раны, какие причиняются стихийным ростом малоземелья. *Необходимо всемерное развитие индустрии и промышленности, поглощающих избыток сельского населения***»). Але ще більший песимізм міститься у висновках б. Ставропільського губерніяльного земського статистика і більшовика давнішого походження А. А. Пономарева, який, дослідивши матеріали що до розверствлення північно-кавказького села, в тому числі й кубанської станиці, за час після 1917 р., пише наступне: «можно предполагать, что, при условии крепнущего рынка, на правом фланге деревни (с-т. заможной її частини, Л. Б.) обеспечено и расширение посевов зер-

бо надіються, що середняк нуждается в землі... Далі дописувач оповідає, як кулаки (читай — козаки) залакують орендарів «красним питушком», а в результаті «наляканий бідний хлібороб зараз же кидав роботу і одказувався од найманої в городовика землі. Слід, би заткнути пельку дукам кулакам, закінчує автор допису, щоб вони не розвіляли рота на чужу землю». Приватні листи малюють картину в більш безрадісному вигляді.

*) Наведено у Гольдентула, стор. 94, вид. 1924 р., Краснодар.

***) Там же, стор. 93. Гольдентул наведе ці слова з праці проф. Малигонова: «Краткий географический очерк сельского хозяйства».

новых хлебов и развитие экстенсивного скотоводства, словом, возобновится прежний характер связи крупного крестьянского хозяйства с рынком. В том же направлении пойдет и развертывание устойчивых хозяйств середняцкого типа. Что же касается *левого крыла деревни* (себ то *незаметной частины, Л. В.*), то, предоставленное самому себе, оно *едва-ли найдет в себе силу к дальнейшему росту*. Принимая же во внимание, что в ближайшем будущем едва-ли можно рассчитывать на сколько-нибудь крупное увеличение спроса на избыточную рабочую силу маломощных хозяйств и на городском рынке труда, и со стороны развивающегося хозяйства крепкого крестьянства, следует, как будто, прийти к выводу, что перед маломощным крестьянством открывается более или менее продолжительный период полунатурального хозяйствования на небольших земельных участках *с помощью инвентаря более сильных хозяйств*, использование которого будет происходить на началах, *близких к кабальным**).

Отже про що ці свідки з радянської Кубані нам кажуть? Та про те, що «жадоба землі», яка прокинулася під час революції майже у всіх, далі — голодування в містах і занепад, руйнація торгівлі й промисловости кинули силу людей до сільського господарства, на землю, яку розпарцельовано, поділено на дрібні шматки, аби задовольнити всіх, аби перевести принципи «уровнятельного землепользования». Але самого бажання стати сільським господарем, самої «жадобы землі» ще замало, щоби зробитися справжнім хліборобом, самостійним господарем, бо земля є лише одним із елементів господарства; з нею зростається тільки господарство, забезпечене живим і мертвим інвентарем — робочою худобою й знаряддям, зокрема на Кубані — сільсько-господарськими машинами; нема чого вже казати про те, що сільське господарство, як і всяка инша професія, а може й більше як багато інших професій, вимагає працездатних, фізично дужих робітників і знання та попередньої довгої підготовки. Надалі виживуть, будуть кріпнути й розвиватися попередні господарства крупні й середняцькі, що схоронили інвентар і мають досвід господарни; а в більшості своїй це суть господарства корінного населення, головню — козачі. Нові господарі, одержавши землю, або мають звертатися за інвентарем до дужчих господарств, але з боку цих останніх вони не знаходять охоти виходити їм на зустріч (бойкот), або ж примушені здавати свої наділи в оренду цим дужчим господарствам. Дійсно бачимо, що новосели досить широко почали практикувати наймання своїх пайків, себ то іногородні в значній частині адають землю на оренду козакам. Коли раніш козакам припадало наймати свої пайки чи частину пайків іногороднім, то там була принаймні ця підстава, що на козака покладався обов'язок справлятися власним коштом на військову службу: та довше служити; за це йому держава гарантувала землю; цього обов'язку тепер для іногородніх нема**). Ми не кажемо тут про

*) А. А. Пономарев: «К характеристике расолоения северокавказской деревни». (Материалы). Издание Северо-кавказского Краевого статистического Управления, Ростов н./Д., 1925 г., стор. 62. Курсів скрізь мія, Л. В.

***) Останніми часами Радянська влада повертається до принципу обов'язкової справки козаків, наказуючи їм виходити на збори територіальних військ (за парів ш були лагерні збори) — на власних конях, у власному вбранню, з шаблею й кинжалом. Для іногородніх цієї вимоги не ставляється, хоч право на землю вимагає їм однакове

психологічний момент, який дратує козака, бо козак не може позбавитися тієї думки, що орендні гроші він платить за свою землю чужому чоловікові, який силою одібрав її. Але й цей новий землевласник мало має користи з тієї оренди, бо, як про це свідчить згадуваний вже раніш І. Клейнер («Мысли о землеустройстве»), дешева сільсько-господарських продуктів приводить до того, що «сдача землі в аренду дає бідняку більше хлопот, чем реальных результатов».

Можна припускати, що надалі, в міру відродження й дальшого розвинення промисловости й інших галузів народнього господарства, а процес цього відродження ніби-то започаткувався, значна частина маломочних і тимчасових хліборобів одійде від землі, бо буде мати можливість нехліборобською працею заробляти краще. Серед виходців зі станиць частина буде козаків, але основну масу їх, певно, будуть становити все ж іногородні. Пролетаризація станиці буде йти поруч зі зростом промисловости і то головним чином коштом іногороднього населення.

Отже до цих, зовсім безрадісних, сумних з економічного огляду досягнень привела на Кубані трьох-літня боротьба з-за землі, якою тільки була ускладнена основна ціль боротьби Кубані проти большевизму. Козаки втратили багато, але й іногородні в масі нічого не придбали, бо перспективу провадити господарство «на невеличких земельних участках за допомогою інвентару дужчих господарств на умовах, близьких до кабальних (кріпацьких)», в жадний спосіб не можна визнати великим економічним придбанням. З-за цієї перспективи зовсім не варто було проливати стільки крові, скільки її проляло на Кубані.

Але друга частина іногородніх, і мабуть частина значна, а саме та, що й раніше, до війни й революції, провадила кріпке сільське господарство, залишиться на землі, вростає в неї; цій категорії господарів козацтво повинно буде визнати фактично й психологічно однакове зі собою право на землю, хоч як би це не було йому економічно тяжко. В якийсь інший спосіб розрішення цього питання, на нашу думку, не надається. Спроба розв'язати його оружно вже показала, що шабля рубає на обі сторони й дає перевагу то одній, то другій стороні, а кінець кінцем руйнує економічно обох воюючих. Хліборобам-козакам, при зменшенні у кожного з них наділів (пайків), прийдеться свої зусилля скерувати на піднесення сільсько-господарської культури, на інтенсифікацію, яка, хоч і не володіє «чудодейственною» силою, але дозволяє господареві одержувати, скажім, з 6—8 десятин поля ту саму кількість або вартість продуктів, яку раніш йому давали 10—12 дес. Отже можна наліятися, що факти поволі позмінять психологію козака-хлібороба, який вище над усе ставив неотторканність своєї землі, та нарешті примусять козацтво примиритися з небажаним йому, невірним «переломленням палляниці надвоє».

Цього питання торкаємося тут лише побіжно, так мовити, по дорозі, в надії, що може хтось інший спинитися на ньому спеціально й освітити його детальніше.

з козаками. Отже урівняння в правах тут не є зв'язаним з урівнянням в обов'язках і тому іногородні стали в упривілейоване по зрівнянню з козаками положіння, бо справа й тепер буде виснажувати козацьке господарство, як виснажувала його раніш за царів, але без компенсації землею».

Поки ж що мусімо зконстатувати, що, поперше, справу примирення інтересів козацтва й некорінних іногородніх на ґрунті земельних відносин не далось розрішити Кубанській Краєвій Раді; по-друге, радянською владою її не тільки не залагоджено, але навпаки ще більше ускладнено. Розрішення її лишається ділом будучини, хотіли б надіятися, не такої далекої.

Саме ця справа — примирення інтересів козаків і іногородніх — і була головною метою Кубанського Уряду, що був обраний Законодавчою Радою в листопаді 1917 р. вперше, як Уряд Краєвий, а не Військовий (козачий). Перша спроба в листопаді 1917 р. домовитися з представниками іногородніх з приводу поповнення Уряду членами від іногородніх скінчилась невдало. Краєвий Уряд, поки-що в складі представників від козаків і горців та одного іногороднього (Ф. С. Леонтович), скликав на грудень Краєву (велику) Раду із представників од козаків, горців, міського населення і корінних селян та окремо — З'їзд іногородніх; разом з'їхалось більш як 1.000 депутатів. На спільних засіданнях Ради й З'їзду в кінці грудня було нарешті досягнуто угоди.

Цією угодою некорінним іногороднім було визнане право громадянства з єдиним обмеженням: активне виборче право надавалось всім тим іногороднім, хто замешкував на теренах Кубані не менш, як два роки. Отже цим коротким терміном — цензом осілості — обмовлено було право набуття повного кубанського громадянства для прийшого елементу; по-за цим правом могло залишитися (крім підданців інших, помімо Росії, держав) якихось 5—7% із загального числа іногородніх — недавніх пересельців.

В наслідок цієї ж угоди було обрано з числа членів Краєвої Ради й З'їзду Законодавчу (малу) Раду, в складі 100 членів, на паритетних для козаків і іногородніх засадах: 46 депутатів від козаків, 46 — від іногородніх; окремо від горців 8 депутатів. Законодавча Рада, зібравшись 10 січня 1918 р. на звичайну сесію, обрала новий уряд в складі 5 козачих представників, 5 іногородніх і 1 від горців*).

*) Згідно першої Кубанській конституції, ухваленій Військовою Радою у вересні 1917 р., члени Краєвого Уряду вибиралися Законодавчою Радою кождий окрема. Це є дуже комплікований і затяжний спосіб формування уряду, бо з приводу кождої кандидатури в Раді скінчився бій, робилися мотивовані й немотивовані «отводи» кандидатів і т. под. Голова Уряду, обраний в першу чергу, не знав, з ким йому прийдеться працювати; вплив Голови уряду при складанні в цей спосіб «його кабінету» значно обмежувався, дякуючи тому, що кандидатів виставляли три основні групи Ради — козаки, іногородні й горці — й кожда з них за всяку ціну хотіла бачити свого кандидата в Уряді. Після того, як Голова Уряду давав свою згоду на кандидата даної групи, другі групи ніколи не пропускали цього кандидата, загрожуючи насипати йому чорняків. Групі приходилося шукати нових кандидатів, а голові уряду — мряться з кандидатами, може, з його точки погляду й не зовсім бажаними в уряді. Ми знаємо тільки одну конституцію, яка подібно до Кубанської, встановила такий саме спосіб формування уряду, це — Пруська конституція 1919 р.; здається, що й там буває багато клопотів, доки дійде до утворення уряду. Кубанська конституція 1918 р. змінила цей порядок, встановивши представлення Раді головою уряду, призначеним отаманом (президентом), цілого списку членів правительства, а діло Ради було дати своє довіря цілому правительству, чи в тім відмовити.

Отже цій законодавчій і виконавчій владі, при такому сильному заступництві інтересів іногородніх, належало право рішати надалі долю Кубані. Йй же, а не кому іншому, належало право рішати й основне, найважливіше з питань — *земельне питання на Кубані*.

Груднева угода однак не дала бажаних наслідків. Причин до цього було де-кілька—большовицька агітація, невдоволенність своїм положінням та ин., але основною причиною, покриваючою всі останні, було те, що угодою з грудня 1917 р. не було розв'язане на користь іногородніх земельне питання. Про це питання угода навіть не згадувала, остільки психологічно неможливим тоді було навіть для представників іногородніх ставити питання про «переломлення паляниці надвоє». На засіданнях Ради й З'їзду йшла мова тільки про організацію влади; сторони боролися, поки-що словесно, палкими промовами, із-за числа членів в уряді від козаків і іногородніх, із-за широти повновасти військового отамана й инш. Але в життю в той час починалася вже не словесна, а оружна боротьба за землю, яку іногороднім обіцяли більшовики. Наш «історик» сам каже, що в той час «більшість іногородніх безземельних, які були роздратовані упертістю козаків (бо не давали землі, Л. Б.), вже пішла за більшовиками» (стор. 122). Ще виразніше з цього приводу висловлюється «Кубанець»*), кажучи, що «більшість іногородніх было більшовиками».

Після спроби найти базу для примирення, після того, як ця спроба зкрахивала, не дивлячися на досягнену з іногородніми угоду, Краєвому Урядові нічого іншого не лишалось, як стати до оборонної оружної боротьби. Цілий 1918 рік, справді, й пройшов для Краєвого Уряду в упертій, жорстокій боротьбі з більшовиками безпосередньо на території Кубані, при чому із 10-ти місяців існування коаліційного козацько-горсько-іногороднього уряду протягом 2-х місяців він «урядував» на похідній території, радіусом навкруги 5—10 верст, другі 3 місяці уряд перебував на чужій території (на Донщині), знову 2 місяці вертав назад, до Катеринодара; отже це був «непосидючий уряд». Під час мандрівок він розгубив всіх членів-іногородніх за винятком одного**).

П. Сулятицький дуже охоче дав тепер поради Кубанському урядові 1917—1918 р., як йому треба було тоді урядувати, що робити. «Треба було організувати (у нас в станицях кажуть — «гарнізувати»! Л. Б.) — протибольшовицьку пропаганду, з'ясувати те положіння, яке утворилося взагалі в Росії і зокрема на Кубані, які завдання стоять перед нею і її урядом, і будити *кубанський патріотизм*» (стор. 123).

*) Під цим псевдонімом написав брошуру «От Екатеринодара до Мечетинской» бувший член Кубанського Уряду 1917—1918 рр. від іногородніх Дм. Сверчков, с.-д. меньшевик, б. член Петербурського «Совета рабочих депутатов» 1905—1906 р.; був засланий разом з Л. Троцьким на Сибір і звідти втік за кордон. Р. 1920 він залишився на Кубані й нині співробітничав в радянській російській пресі.

**) П. Турутин залишився в Катеринодарі з більшовиками; п. Юшка було вбито; п. п. Сверчков і Бирдін в травні 1918 р. подали на димісію, причому п. Бирдін невідомо куди від'їхав, а п. Сверчков лишився надалі членом Законодавчої Ради; в Уряді зоставався до кінця один п. Трусовський, що потім перейшов в уряд п. Сушкова (з грудня 1918 р. до травня 1919 р.), далі в уряд Курганського-Безкровного, а нарешті опинився на службі у Добровольчій Армії.

Отже організовували, з'ясовували, для того й численні Ради та З'їзди скликали, будили кубанський патріотизм, будили національне почуття, розсилаючи по станицях бандуристів, організовували відділи «вільного козацтва», які у К. Бардижа іноді розросталися до великих загонів, в кілька тисяч душ, але активного спротиву більшовицькому наступу у населення все ж не викликали. Цей спротив виявився, і притому в дуже експресивній формі, лише опісля, коли козацтво вже реально відчувало на собі тягар нового, більшовицького режиму. Той, хто заховав справжні пропорції в історичній перспективі, для кого вчорашній день не є вкритий завісою густого туману або хто не хоче навмисно перекручувати недавні історичні події, той легко пригадає собі дійсний стан річей, дійсні настрої народніх мас 1917—1918 рр.

На політичний кон вийшли ці маси, не підготовлені попередніми умовами до самоорганізації, не усвідомлені ні національно, ні державно, більш над усе боючися втеряти ту широку свободу, що взяли вони її від революції. З недовір'ям, з підозрілістю ставилися вони до всяких спроб зібрання, зміцнення влади в якому-будь центрі, будь то Петроград, чи Київ, чи Ростов, чи Катеринодар. Гасло — «вся власть місцям» — зовсім не вигадане більшовиками; воно існувало раніш захоплення ними влади в Петрограді й усунення Тимчасового Уряду; воно повстало в перший день революції. Більшовики тільки пішли на де-який час за тим гаслом, аби потім, опанувавши стихію, маси, повернути круто до протилежного гасла — «вся власть центрові»*).

В період же 1917—1918 рр. всі уряди на території був. Росії, не виключаючи й більшовицького, властиво висіли в повітрі, спираючися на невеликі озброєні відділи партизанів ріжних назв і категорій, що з доброї волі йшли на поміч тому урядові, який вони воліли боронити, бо лічили його своїм, лічили його виразником своїх інтересів, мрій і бажань. Більшовики спиралися на червоно-гвардійців, що комплектувалися головню з робітників на принципі добровольчества аж до кінця 1918 р.

Та чи не теж саме було з військом Центральної Ради на Україні, коли підступи до Києва (під Крутами) боронили теж добровольці, здебільшого хлопчики — гімназисти й студенти, а на Житомир з Централь-

*) Потвердження цьому знаходимо у кожного з радянських авторів, що пишуть про проблем влади в період 1917—1918 р. Зовсім випадково беру книжечку, що під рукою, «Городской Совет» якогось Н. Богового, вид. 1916 р., й на стор. 9 читаю: «Это время теперь называют — «период власти на местах». В те времена не было возможности иметь твердое руководство из центра... Каждый совет действовал так, как подсказывало ему его рабоче-крестьянское чутье»... А проте, цей факт підкреслює й п. Сулятицький, кажучи (на стор. 162), що «принцип — «вся влада на місцях», панував тоді скрізь, і кожне місце розв'язувало всі питання більш-менш самостійно, не дуже звертаючи увагу на інструкції й вказівки центру». Але п. Сулятицький це відносить тільки до більшовицького періоду, в той час як такий стан річей існував вже до більшовиків і вони, по суті найбільші централісти, примушені були тимчасово миритися з фактичним положінням і навіть викинути гасло: «вся влада місцям», ніби то, справді, цей принцип був основою їхньої організації місцевої влади. Фактично ж розклад влади на місцях започався навіть ще до революції. Це було констатовано б. міністром внутр. справ. ки. Н. В. Щербатовим на засіданні Ради міністрів російської імперії з дня 16 серпня 1915 р. в цих словах: «зацілла театра війни — картина ганебних безчинств, анархії, свавілля, безвластия». (Дав. «Архив Русской Революции», т. XVIII, стор. 73).

ною Радою й Правительством 15 січня 1918 р. одступило всього біля 2000 вояків? (Христюк, т. II, стор. 137).

Чи инакше було на Дону, де, кажучи словами п. Сулятицького, «захворів болячкою Тимчасового Російського Уряду — «уговариванієм» військових частин», Отаман Віська Донського, відомий бойовий ген. Каледін; та так сильно «захворів», що потім пістольним стрілом у серце сам перервав нитку свого життя. Чи там теж не на добровольцях — студентах і юнаках військових шкіл трималися де-який час Новочеркаськ і Ростов н.-Д.? Про Уряди інших країн вже й казати нема чого, бо саме на Україні, на Дону й на Кубані, здається, найбільше було виявлено спротиву більшовицькій навалі.

Отже всі уряди тоді хворіли на ту «болячку», про яку каже п. Сулятицький. А найбільше на неї хворіли тодішні командуючі численними арміями на фронтах, командири корпусів, дивізій, полків, баталіонів і сотен. Оця сама всезагальність явища повинна була б показати кожній вдумчивій людині, а насамперед тому, хто силкується писати історію тих часів, що хвороба, може, гніздилася не в тих, які були на той час носіями різних урядових титулів, а в самій масі, що ще шукала нових організаційних форм життя і не почувала в собі обов'язку до послуху існуючим органам влади — ні старій, ні новій формації. Свобода до кінця, свобода у всьому, у всіх ділянках життя, аж поки це життя знову не навчило, що, окрім особистої свободи, є необхідною й організованість мас, базована на підпорядкованні свободи й інтересів індивідуальних інтересам великого колективу. Цей перелом у настроях відбувся на Кубані в половині 1918 року.

Але авторові «Нарисів» здається, що Кубанські козаки — суть люди окремої породи й загальна психологія людська їм не є властивою. «Козаки, каже він, звикли слухатися наказів ясних, точних, виразних; вони знали лише їх» (стор. 124).

Отже все лихо в тому, на думку нашого автора, що з боку Кубанського Уряду не було таких наказів, бо козаки ж, бачте, манекіни, а не звичайні люде, навіть революція їм за ніщо, і вона їх не розворушила. Куди їх штовхни, туди й покотяться. Це продовження тої самої думки автора про «путящого» царя; коли ж не знайшлося путящого царя, то досить було б якогось диктатора, або хоч диктаторчика, який вмів би видавати «ясні, точні, виразні накази», і вся справа була би виграною. Рецепт дуже нескладний, простий аж до наївності. Розуміється, накази давалися, та може і не погані, але ці накази повисали тоді у повітрі, ні у кого не було охоти ті накази виконувати, та не тільки у салдатів і у козаків, але й у старшин.

«Досі вони (козаки) знали, що раз є наказ, то треба його виконати, а ні — то буде те-то й те-то», проказує далі наш автор. А що саме — «те-то?» Ясно що розстріл, смерть. Авторові, очевидно, не хочеться вживати цих неприємних слів, то він їх і закриває невиразними «те-то й те-то». Коли ж розкрити ці самі «те-то й те-то» на прикладі, який наводить сам автор на стор. 124, то мали б для грудня 1917 р. таку картину: Кубанський Уряд наказав надійному на ті часи Чорноморському кінному полку (командір Бабієв) разом з 22 пластунським баталіоном (командір Постовський) обсадити вузлові станції Тихоріцьку й Кав-

казьку і обезбрювати збільшовизовані салдатські ешелони, що сунули з Кавказького фронту й розташовувалися на сусідній Ставропільщині з метою походу на Кубань. Чорноморці й пластуни захопили обидві станції, але при першій же спробі обезброїти салдатський ешелон, Чорноморці не тільки не мали підтримки з боку пластунів, а якраз навпаки — 22 баталіон станув на бік «ображених товаришів». Чорноморський полк не виконав наказу, бо, не вступаючи в бій, залишив обі станції, заявивши, що проти козаків битися не буде. Отже урядові треба було покарати Чорноморський полк за непослух, а 22 баталіон — за бунт, і мабуть, винних в підбурюванні козаків розстріляти. Для того Урядові треба було б послати карний відділ в силі найменш одного-двох кінних полків проти Чорноморців, та не менш одного-двох баталіонів проти 22-го баталіону і протегованих ним салдатів. Але де було взяти Урядові ці полки й баталіони, коли в той час в Катеринодарі стояло лише дві сотні гвардії та сотня черкесів, якими й вдержувався порядок в місті, населення якого перевищувало 120.000 душ і в значній своїй частині було вже збільшовизовано?

Згодом, з другої половини 1918 р., коли по станицях перейшов різкий розподіл на більшовиків і не-більшовиків, та коли більшовики досить залляли станичанам за шкуру сала, козаки вже не розбиралися, чи більшовик є казак, чи не казак; до нечисленних більшовиків-козаків вони навіть ставилися суворіше, аніж до більшовиків не-козаків. Тоді з'явився й послух, а на мобілізацію виходило майже всі 100% за винятком, розуміється, тих, що рішучо пішли з більшовиками. Накази про мобілізацію і тепер робилися тим самим урядом, якого раніш не хотіли й слухать, а нині слухалися. Сталось це не тому, що цей уряд почав видавати «ясні, точні, виразні» накази, а тому, що в станицях змінилася психологія: станиця суворо вимагала, щоби мобілізовані йшли у військо, щоби вони вигнали більшовиків з краю. Козаки старанно виконували «накази» громадської опінії, ставали оден проти десяткох і гнали зі своєї землі окупантів.

* * *

Зовсім не такий настрій був до того часу. Але це не перешкоджає нашому авторові бути дуже рішучим та навіть жорстоким. Робити тоді треба було, каже він, ось як: «Боротися з хворобою більшовизма було можна й не без успіху, але *рішучими, дуже діючими ліками иноді шляхом військової хірургії, а не гомеопатичною водичкою красномовних вправ*» (стор. 130).

З цього приводу дозволю собі трошки помріяти, хоч вже й не в таких літах, коли фантазія є звичайним для чоловіка заняттям. Так от, припустимо, що П. Сулятицький стояв би тоді, в кінці 1917 р. — в початку 1918 р., на чолі Кубанського уряду. Припустити це, здається, маємо право, тому що автор «Нарисів» не є ж чистим «істориком», але одночасно й «політиком»: був же міністром, то чому йому не побути — хоч в нашій уяві — головою ради міністрів. Розуміється, його уряд не захворів би болячкою Тимчасового Уряду — «уговариванієм», не став би даремно гаяти часу на «красномовні вправи», а зразу ж почав би

лікувати «військовою хірургією». Очевидко, урядом даються скрізь по Кубані «точні, ясні, виразні накази». Козаки оден поперед другого хапаються ці накази виконувати, бо ж накази «точні й виразні», а козакам цього тільки й треба; вони обезбрюють салдацькі бригади й дивізії мільйонної армії, що суне з Закавказзя, карають, розстрілюють неслухнянні козацькі частини, «усмиряють» направо й наліво своїх неслухняних більшовиків, дають іногороднім-безземельним, щоби втихомирити, половину «паланиці», і врешті решт запроваджують знаменитий порядок на Кубані. Скрізь, навкруги палає революція, кипить, хвилюється людське море, а на Кубані панує спокій та тиша, про більшовизм ані чути... Далі тут на Кубані вже й робити цьому урядові нічого, треба помагати сусідам. На Донщині уряд хворий, лікується «гомеопатичною водичкою красномовних вирав» — ну, розуміється, геть його, замінити урядом «військової хірургії». А проте, чи й варто коло Дону панькатися, бо це ж москалі? Може краще буде дати йому просто під бік чоботом, щоби зі своїм Новочеркаським одлетів аж до Волги або й за Волгу, принаймні тоді шлях буде вільний на Україну. Але на Україні в цей час справи теж не зовсім добрі: Центральна Рада, Винниченко, Петлюра, весь уряд, всі «хворі», нездатні бути «військовими хірургами»; більшовики насаджають, з Києва виганяють. Знову уряд Кубанський дає, «ясні, точні, виразні» накази своїм козакам і козаки, як орли, летять на Україну, допомагають запровадити там порядок «шляхом військової хірургії», разом з військом Петлюри виганяють аж до Москви більшовиків і диктують свою волю... Але тут вже треба... прокинутися з такого солодкого сну, бо ж занадто велика туга огортає серце, коли бачиш, які щасливі можливості були втрачені.

Розумною випадає й друга порада п. Сулятицького. «Можливо, каже він, що для того, щоби не викликати непослуху, який в тих умовах мав би пройти безкарно (чому? отже, значить, і «хірург» визнає неминучість безкарності?), що тільки збільшило б розклад, — треба було негайно роспускати козаків по станицях на де-який час на відпочинок, а потім вже мобілізувати» (стор. 125). На жаль «історик», подаючи цю пораду, не знав, що іменно так, за його рецептом з 1926 року, й робилося Кубанським урядом в 1917—1918 рр. Розуміється, роспуск до дому прибуваючих з фронту частин реалізувався дуже легко, переважно після наказів Кубанського уряду, іноді — згідно наказу Леніна й Бонч-Бруевича, іноді ж без жадного наказу й дозволу, але все ж робилося це порівнююче в порядку, без якихось серйозних ускладнень. Що ж до мобілізації після відпочинку, то тут справа випадала вже значно гірше, або й зовсім кепсько, бо до мобілізаційних наказів Кубанського уряду фронтове козацтво, за дуже рідкими винятками, зоставалося тоді зовсім глухим, не чуло їх. Отже знову треба було б у кожную станицю засилати карні відділи й вживати «дуже діючі ліки». Впрочім складність цих мір, наш автор, певно, зрозумів вже й без окремих пояснень, коли він пригадає, що ще в 1916 році дезертирів з Російської армії числилося біля 3-х мільйонів і царський уряд з його розгалуженим до безконечности поліційно-жандармським апаратом не в силі був побороти це явище. Ще яснішою ця справа стане «історикові», коли він згадає, що саме за часів, коли він, п. Сулятицький, був членом Кубанського уряду, козаки-фрон-

товики, обурені нападом ген. Денікіна на Краєву Раду й повішенням О. Ів. Кулабухова, цілими полками й дівізіями кидали фронт та засівши по станицях, не хотіли й чути про найсуворіщі накази тодішнього Кубанського уряду. Тому й цілі Донські (не кубанські!) полки було посилали на карні експедиції, а кубанських козаків в деяких станицях Таманського Відділу було немилосердно бито братніми донськими нагами, не мало було вішано, причому від шибениці не врятувала навіть «депутатська недоторканість», бо поряд вішано було й членів Краєвої Ради (в станиці Славянській).

Та, здається, вбивства членів Кубанської Ради, як і озброєний напад на Раду в уяві Кубанських урядів Курганського-Безкровного, Сушкова, Іваніса-Сулятицького мислилися в ті часи взагалі вчинками безкарними. Бо, справді, ми ж нічого не чули про те, щоби Кубанським урядом вживалися якісь серйозні заходи в справі покарання дійсних винників вбивства голови Краєвої Ради М. С. Рябовола. Не було притягнуто до відповідальности й винників смерті члена Ради й члена Паризької делегації на Мирову конференцію О. Ів. Кулабухова. Лишилися безкарними насильства над Радою 6. XI. 1919 р., заарештування й висилка за кордон 12 членів ради, як також гвалтовна, з примусу переведена зміна Кубанської конституції. Натомісць знаємо, що коли згодом, убийці й насильники вже не мали великої сили й фактично були в руках Кубанського уряду, з ними склалися нові договори, їм знову підпорядковувалися військові сили й матеріальні засоби Кубані. Може саме тут, як найбільше й була потрібною «військова хірургія!».

Ну та про це все, як і про инше з періоду 1919—1920 рр., доведеться, може, говорити детальніше иншим разом.

Ще не мало «порад» військового характеру розкидав по своїй «історії» п. Сулятицький аж до того, де і як слід було Кубанському Урядові роздобути зброю й набої. Розуміється, знову таки надзвичайно було просто це зробити; тільки й всього, що треба було звернутися до сусіднього Георгієвська та до Новоросійську. «Звернутися» — це значить піти туди походом і забрати все, що там було, оружною силою. А на ренті, чи там же було щось таке, з-за чого варто було б зачинати цю небезпечну військову експедицію? Та нічогосінько, бо як раз в кінці листопаду 1917 р. до Кубанського Уряду приїздили делегати від Терських козаків просити набої для війни проти чеченців, в чому Кубанський уряд їм відмовив, порадивши замиритися з чеченцями. Очевидно, що Терцям куди зручніше було би взяти набої у себе, в Георгієвському, як бо вони там були, а не їхати за кілька сот верст до Катеринодару. Що до Новоросійську, то там теж майже нічого не було, а саме це місто було більшовицькою базою для походу на Катеринодар; про бідність Новоросійських військових засобів свідчать організатори того невдалого для більшовиків походу у своїх спогадах (див. «Пути комунізму»).

Отже на перший погляд військові поради нашого автора здаються немов би то й розумними, а коли ж підійти до них ближче, то й показується щось зовсім иншого.

* * *

Крім «військової хірургії», наш автор подає ще один універсальний рецепт для Кубанського Уряду 1917—1918 рр. «Треба було, каже він, знайти такий ґрунт, на якому можна було б об'єднати більшість населення, викинути таке гасло, перед котрим повинні були б стикнутися всі інші. Таким ґрунтом для більшості населення був — національний український, таким гаслом була — ідея національного визволення українського народу, а для всього населення таким ґрунтом був увесь комплекс особливостей місцевого життя, а гаслом економічне і політичне визволення від визискуючого центру.

...Треба було рішуче й твердо обрізати всі зв'язки з Росією, відгороджуватися від неї»... (стор. 130). Само собою розуміється, що «і Уряд і провідні політичні кола не могли ні стати на цей ґрунт, ні прийняти ці гасла», бо, бачте, вони не були ані дійсними Кубанськими самостійниками, ані українцями, вони не мали ясної політичної програми... А тим часом... в масах в невідомій сфері безумовно було почуття своєї окремішності від Росії, прагнення будувати своє життя незалежно від неї (стор. 131)... Обставини склалися сприяюче, і як би кубанські політики не обмежилися тісним колом козацьких інтересів, а піднялися на височінь розуміння державного завдання, яке висовувало перед Кубанню життя, то остання могла б об'єднати коло себе *весь Північний Кавказ і утворити державний організм*» (стор. 132).

Знову аж дух захоплює, коли це читаєш і бачиш, як наш «історик» піднімається на височінь... своєї фантазії, як він вилітає, осідлавши її, не тільки по-за межі історичної перспективи й реального життя, але ще й значно далше... Бо справді ж, як би тільки козачим проводирям вистачило державного розуму та ясної політичної програми, то певно, створено було б державу. Та й ще й не аби яку. Не маленьку Кубанську республіку, а державу, так би мовити, на всю губу, на цілий Північний Кавказ, завбільшки за Францію, а то й ще більшу.

Але правду сказати, коли читаєш «Нариси», то зовсім не можеш зрозуміти, чого власне автор хоче, по якій державі тужить? Іноді йому аж ось як хочеться, щоб Кубань була обов'язково самостійною, суверенною державою і с захопленням він доводить на числах, яка б це хороша була держава (ст. 36—39, 89 й ин.). Трохи з годом дуже гаряче, з патосом доводить, що Кубань треба було за всяку ціну приєднати до України; отже наче виходить, що Кубань не повинна бути самостійною. В третьому місці ганьбить козаків за те, що не створили «державного організму» на цілий Північний Кавказ, при чому визначає й територію майбутньої держави (в примітці до стор. 132: Кубань, Терек — очевидно з чеченцями, інгушами й осетинами, — Ставропольська й Чорноморська губернії). По четвертє, досить сильно надає офіційним проводирям Кубані за те, що вони не згодилися підписати фантазмагоричного договору про утворення Доно-Кавказького Союзу в складі: Військ Донського, Кубанського, Терського й Астраханського, Союзу Горців Північного Кавказу, Ставропольської й Чорноморської губерній, Сухумської й Закатальської округ (обі ці округи належать до Грузії) та частин Воронізької й Саратовської губ.; цей Доно-Кавказький Союз теж «мав проголосити себе, принаймні формально, суверенною федеративною державою» (стор. 187 і 188). Боїмося, що у кубанського «сучасного молодого покоління» від такого полі-

тичного венігрету голова кругом піде й врешті решт воно не буде знати, що ж йому справді робити надалі з Кубанню, якого берега триматися. Та й самого автора нам жалко, бо весь час він б'ється головою то в той то в другий з — цих чотирьох берегів.

Взагалі ж, якщо повірити авторові «Нарисів», то вийде, що творити державу, це ж зовсім легеньке діло й на диво просте — мовляв, як блинці пекти. Саме головне полягає в тому, щоби захотіли «проводирі»; а як вони захотять, то по їхньому все й буде!

В основу творення своїх 3-х держав, — Кубанської, Північно-Кавказької й Доно-Кавказької, п. Сулятицький кладе суб'єктивний момент дуже сумнівного характеру, а саме — *підсвідоме почуття* в масах своєї окремішності від Росії, при чому в своїм припущенні цієї окремішності він не боїться загнати так задалеко, що бачить її навіть у козаків, що балакають російською мовою», с — б. у росіян-лінейців (стор. 133). Підсвідоме життя як окремої людини, так і збірноти, є таке безмежно глибоке й темне, та остільки невідоме, що доси ще не маємо навіть пристроїв і точних методів для його вимірювання й вивчення. Отже тому дуже небезпечно реальному політикові базувати свої державні надбудови на такому хиткому фундаменті. Тут перед кожним із авторів розлягається таке широке, несходиме поле, що на ньому не трудно й самому заблудити та й інших у блуд увести; особливо легко це може трапитися з тими палкими політиками — «істориками», які свої бажання й мрії приймають за реальність і на цій підставі будують свої політичні концепції.

Існування «почуття окремішності від Росії» автор вбачає в тому, що, коли «життя, розкладаючи це поняття (суверенності) на окремі складові частини, запитувало його (народ), чи хоче він, щоб та чи інша частина була своя, окрема кубанська, чи російська, він не хотів нічого російського і бажав свого кубанського». Твердження це, очевидно, видається авторові цілком вистарчаючим і в кожному разі остільки незбитним, що фактів, потверджуючих це твердження, він не лічить потрібним наводити.

Почуття окремішності виникає й потім поволі розростається лише після втрати віри в те, що центральна російська революційна влада (тимчасове правительство) має правдиве бажання й силу здійснити соціальні й національні вимоги народів і країв б. Росії. Потомні політичні режими — більшовицький і растарваційний (білогвардійський) — не тільки посилили це почуття, але й імперативно диктували відлучення й державне усамостійнення, примушували до того.

Щоб не було ніяких сумнівів з приводу тодішніх політичних планів, настроїв і мрій серед кращих представників української інтелігенції, що протягом десятків років віддавали національній українській справі своє життя, свою працю и гроші, наведемо, за газетою «Киевская Мысль», 1917 р., ч. 65, телеграму, заслану в перших днях революції в імені Української Центральної Ради Міністру Юстиції А. Ф. Керенському: «В Вашем лице, дорогой Товарищ, горячо приветствуем начало исполнения народных

чаяний. Вам, с трибуны госуд. думы провозгласившему лозунг автономий України, поручаю заступу справедливих требованій Українського Народу и его демократической интеллигенции. Верим, что отныне не будет обездоленных народностей и что недалеко уже время полного осуществления наших давнишних стремлений к свободной федерации свободных народов. По поручению Украинских прогрессистов *Ефремов, Матушевский, Чикаленко*.

Нам аж страшно подумати, що зробив би п. Сулятицький з академиком Ефремовим, небіжчиком Матушевським (як бачили, наш автор залюбки плює й в могили) та старим Євг. Чикаленком, як би йому пощастило написати «Нариси з історії революції на Україні». Що найменше він мабуть написав би, що вони поприбирали «обличчя свідомих українців», що вони суть «типовими» російськими інтелігентами українського походження» та що їх «ні за-що, ні про-що, на підставі якогось чудного непорозуміння» ославлено славетними українцями та ще й українськими самостійниками; а наслідок ще, мабуть, і народню пісню їм проспівав би про те, що

«вони пани — пребісові сини,
а все вони нарobili:
що всі степи, усі плавні
Москалеві уручили», як це він співає кубанцям.

Але що б робив бідний наш «хірург» з Київським вічем, що влаштувала 19 березня того ж таки 1917 року Центральна Рада і на якому в імені Ради промовляв М. Грушевський, а кількість учасників віча доходила, по газетних звідомленнях, до ста тисяч. Віче одностайно прийняло постанову, яку, «з огляду на її велике значіння для *правдивого освітлення* настроїв і національних бажань українського суспільства в *той мент революції*», п. Н. Христюк і наводить цілком у своїй книжці. А в тій постанові читаємо: «1) Піддержувати Центральне Правительство (с-т. Тимчасовий Російський Уряд), помагаючи всіма силами забезпечити новий свободний лад від всяких ворожих заходів...

2) Потвердити йому (Центральному Правительству) наші сподівання негайного скликання Установчих Зборів..., котрі (У. Збори) мають ствердити автономний лад, який на Україні заводимо»*).

«Національно-територіяльна автономія України з забезпеченням прав національних меншостей, в федеративній демократичній російській республіці — от коротка формула, вислів національно-політичних домагань українського народу під ту хвилю» (Христюк, стор. 40).

Як бачимо, навіть у великого українського народу домагання того, щоби «та чи инша частина була своя», окрема українська, а не російська, зовсім під той час не було звязане з вимогою утворення окремішньої української держави. Що ж можна сказати про Кубанське населення, таке чисельно невелике, таке національно мішане, таке зрусификоване через школу й військову службу? Про яке там підсвідоме почуття окремішности, що штовхало б тоді навіть до утворення цілком незалежної

*) Див. П. Христюк, «Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.», т. I, стор. 29.

від Росії держави, можна говорити. Почуття такого, тоді принаймні, не було; це просто вигадка нашого «історика».

Та ще й довго потім політична думка не тільки мас, але й провідних кол різних націй, з яких складалася попередня Росія, не могла уявити собі буття свого народу відірваним від загально-російської державности. Грузія до проголошення своєї самостійности приходить лише на весні 1918 р. і то під загрозою турецької навали. Армения, й більшовицька й анти-більшовицька, весь час в масі звязувала своє існування з Росією. Навіть тюрко-татарський Азербайджан довго хитався на цьому Standpunkt'i, хоч і була там сильною туркофильська течія.

До речі тут буде згадати й про «З'їзд Народів», скликаний Українською Центральною Радою у Києві на 21—28 вересня, на який прибули представники татарів, грузинів, латишів, литовців, жидів, білорусів, естонців, молдаванів, донських козаків, союзу козацьких віськ та бурятів. З'їзд цей ухвалив, що «Росія повинна бути федеративною демократичною республікою»; на З'їзді обрано Раду Народів з осідком в Києві, якій припоручено керувати справою спільної боротьби всіх народів за «*храм волі народів*» — *російську федерацію*» (див., Христюк, т. II, стор. 21—22).

Зокрема що до України, то перший Універсал Центральної Ради з дня 10 червня 1917 р. прямо проголошує, що Україна не одділяється від усієї Росії, не розриває з державою російською. Другим Універсалом з дня 3 липня того ж 1917 р. було potwierжено, що Рада «завжди стояла за те, щоб не одділяти України від Росії».

Але хід національного визволення штовхав українські політичні партії на шлях державного усамостійнення й привів Центральну Раду до рішення скликати Українські Установчі Збори. «Сколихнулася вся російська демократія й буржуазія»... %об розвіяти атмосферу неправдивих і провокаційних чуток, які почали ширитись по всій Росії з приводу ухвали Ради про скликання Установчих Зборів, Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко надрукував в газетах в кінці жовтня, за якийсь тиждень до більшовицького перевороту, особливого листа, в'якому вияснив позицію Центральної Ради і доводив, що українська демократія не змагається до одірвання України від Росії; що ідеалом її (Ради) є «федерація російської республіки і участь в ній України, як рівного з іншими частинами Росії державного тіла»*).

Може, в цей час керівники національного руху і уявляли собі цілком ясно неминучість повної сепарації від Росії і фактично переводили її, але в такому разі вони значить, не могли ще сполгати на настрої мас і примушені були критися з своїми планами й намірами, бо маси не були ще підготовані до сприйняття цих планів.

Отже так тяжко давалося народження й оформлення ідеї державної самостійности навіть для багатоміліонової України. Процес цей був прискорений, як вже згадувано, більшовицьким переворотом 25 жовтня, коли реально повстало питання про необхідність негайного проголошення суверенности Української Держави, бо Україна фактично відірвалася від Московщини. Видається третій Універсал Центральної Ради з дня 7 лис-

*) Див. П. Христюк, т. II, стор. 189.

топаду, яким проголошується Українська Народня Республіка, але в однім із уступів його читаємо: «Не відділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів». А закінчується III Універсал таким закликком: «Громадяне! Іменем Української Народньої Республіки в *федеративній Росії* ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усякими безладдям і руїництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній *Республіці Росії* здоровля (?), силу і нову будучність»...

Виконуючи директиву Ц. Ради — «помогти всій Росії» — Генеральний Секретаріят звернувся до Правительства Леніна й до краєвих правительств різних країн Росії з пропозицією «приступити до утворення центрального російського правительства», для чого й вислати представників до Києва^{*)}.

Розуміється з цього «спасання Росії» нічого не вийшло, а надалі Центральній Раді залишалось тільки оформити факт самостійно існуючої української держави. Це Рада й зробила своїм IV Універсалом 9/22 січня 1918 р., рішучо проголосивши незалежну Українську Народню Республіку — «на добро всього трудящого народу — тепер і на будуччину». Але на бажання національних меншостей (росіян і жидів), і в IV Універсалі все ж було вміщено цей уступ: «Цьому найвищому нашому органі (т-т. Українським Установчим Зборам) належить рішити про федеративний зв'язок з народніми республіками *бувшої російської держави*^{**)}. Отже тільки після того, як скрахували всі спроби Української влади побудувати свої відношення з Москвою в мирний спосіб, коли Москва вже підступала зі своїми військами під Київ, вивітряється думка про федерацію в загально-російському масштабі.

Ми навмисне довше спинилися на процесі викристалізування ідеї самостійності української держави, щоби на цім прикладі показати, який це був для нас тяжкий і складний процес. А з цього прикладу буде також ясно, які по суті смішні вимоги ставить до Кубані й до Кубанських про-

*) П. Сулятицький, згадуючи про цей заклик Українського Уряду, підкреслює (стор. 121), що донці негайно відповіли повною згодою; з контекста виходить, що мовляв, кубанці навіть не відповіли. Пишучи це автор покликається на працю П. Христюка т. II, стор. 80—87. Але як раз на стор. 80 у п. Христюка зацитована відозва Українського Уряду до населення з 13. XII, в якій стоїть наступне: «В даний мент до Києва прибула делегация від Південно-Східного Союзу козаків і від Кубанського Правительства в справі переговорів про утворення Центрального Правительства». А на стор. 82 знову читаємо слідує: «Що торкається влади, ми прийняли дві делегации від Кубані й Дону з Полуднево-Східним Союзом... Вислали ноти й вищим краєвим правительствам (очевидно, крім донського й кубанського — Л. Б.), але відповіді поки що — нема». Підкреслюємо характерний для автора спосіб використання документів, написаних чорним по білому. Правду мовити, у Кубанського Уряду охоти було мало утворювати Центральний Уряд з московськими більшовиками. До речі сказати, тут же в примітці до стор. 121 «історик» допустився другої, чорно кажучи, неточности, а саме, він каже, що делегатам Української Центральної Ради, прибувшим в Катеринодар, ні з Кубанню, ні з Південно-Східним Союзом порозумітися не пощастило, бо «Уряду Союзу в Катеринодарі вони не застали, а Кубанці від рішучих, виразних кроків ухилилися»... Уряд Південно-Східного Союзу, а саме товарища Голови Уряду Ів. Макаренка вони в Катеринодарі застали, а кубанці від ніяких кроків не ухилилися!

^{**) Див., Христюк, т. II, стор. 103—106.}

відних кол того часу автор «Нарисів», коли хоче закидати їх болотом за те, що вони, мовляв, «не різали всіх звязків з Росією», за те що, формуючи в атмосфері жорстокої визвольної й горожанської війни і бурь утлий корабель кубанської самостійности та привчаючи кубанське населення фактами життя до самої ідеї цієї самостійности, вони одночасно проклямували федералізм. Життя було сильнішим за їхні бажання самостійности або злучення з Україною; ці бажання вони повинні були захувати у форми федералізму.

Але тут треба зазначити, що, роблячи це, кубанські федералісти завжди передбачали можливість участі Кубані лише в новому федеративному союзі, членами якого будуть також Україна, Грузія, Республіка горських народів Кавказу й ин. І це не тому, що Кубанці хотіли б втягнути у федеративне коло всеросійського масштабу ці держави, але тільки тому, що долю Кубані хотіли звязувати з долею цих держав, в першу чергу, розуміється, з долею України, бо тільки в цій спільці, в цьому об'єднанні, на їхню думку, можна було б захистити федеративні права кожної з країн, в тому числі й Кубані, як би федерація сталася неминучим фактом; неучасть же в цій федерації України потягала би за собою неучасть в ній і Кубані. Звідси ж випливало скорі розчарування кубанців в концепції Південно-Східнього Союзу*), як і ухилення від підписання договору про утворення Доно-Кавказького Союзу.

Ті саме обставини, що спричинилися до проклямування «Української Народної Республіки у федеративній Росії», примусили й Кубанський Уряд ще 26. X. 1917 р. проголосити про невизнання на Кубані уряду народніх комісарів й перебрання на своїй території верховної державної влади; в кінці ж січня 1918 р. Законодавча Рада проклямувала самостійну Кубанську Народню Республіку, аж доки не буде відновлено Російську Федеративну Республіку, с-т. «теж у Федеративній Росії»**).

Російські патріоти всіх колірів не милим оком задивлялися на факти подібного усамостійнення й проголошення суверенитету новими державними формуваннями навіть після більшовицького перевороту, як засобу боротьби з ними, бо побоювалися, як би це не привело до консолідації

*) Ідея Юго-Восточного Союзу була популярною на Кубані лише короткий час; в кінці 1917 р. виявилася вже його нежиттєздатність; Кубанський Уряд з ним фактично не рахувався; отже тому твердження п. Сулятицького, що Кубанці хотіли «заробити на цій справі» (стор. 132), та що вони в літі 1918 р. проти Доно-Кавказ. Союзу «висовували свій торішній витвір — Південно-Східній» (стор. 187), є просто фальшивими.

***) П. Сулятицький датує акт проголошення Кубанської Народної Республіки 16 лютим 1918 р., але я пригадую, не маючи проте під руками зараз відповідних документів, що це відбулося 28 січня, в обстановці буденного засідання Законодавчої Ради, коли вже навкруги Катеринодару почало замикатися кільце більшовицьких військ. Властиво кажучи, цей акт повинна була б видати Краєва (велика) Рада, але її тоді вже не можна було скликати і тому трапилася ця, так мовити, узурпація прав Законодавчою Радою. Але в основу проголошення Кубанської самостійности Законодавча Рада поклала затверджену Краєвою Радою в сесії 24. IX.—11. X. 1917 р. Кубанську конституцію, при чому Рада відмовилася послати її на затвердження Тимчасового Уряду, не звернувши уваги на гарячі протести з боку представників іногородніх (корінних) і правительственного комісара Долгополова. Другою підставою для проголошення самостійної республіки Законодавча Рада лічила затвердження Краєвою Радою в грудневій сесії оголошення Кубанського Уряду 26. X. 1917 р. про перебрання на себе верховної державної влади на Кубані.

територіально-національних областей та до ослаблення й розірвання «внутрішніх історичних звязків де-яких окраїн з Росією» (Денікин, т. II, стор. 140). Отже тому, самі ще не маючи сили, не вбившись, так би мовити, в колодочки, більш активні з російських політичних угруповань скрізь утворювали об'єднання, метою яких було перебрати на себе функції центральної влади, або принаймні об'явити себе носіями «государственной ідеї», розуміючи під цим ідею «Росії єдиної й неподільної».

Не маючи можливості задумити самостійницький рух оружною рукою, ці «носії», себе не жаліючи, робили все, аби стати на перешкоді до внутрішньої організації й закріплення самостійницького ладу в цих державних новотворах.

Але треба сказати, що вже протягом 1918—1919 рр. усвідомлення необхідності боротьби за самостійне державне існування почало поволі вщеплюватися в маси, на Україні — більше, на Кубані — менше; і там і тут люде за цю ідею вже ставали до бою зі зброєю в руках і несли її в жертву своє життя. Ціла епопея боротьби на Кубані проти більшовицької навали, в якій загинуло де-кілька десятків тисяч кубанців, мала своїм підкладом виборення права самим порядкувати на своїй — не чужій землі.

Ще більш показовою під цим оглядом являється одночасна боротьба на другому фронті — єдино-неділимчеському. На Кубані загинули свідомо за самостійність рідного краю М. Ряболов і О. Кулабухов і то вже не в боротьбі з більшовиками, але з добровольцями: та й хіба вони, оці великі духом небіжчики, були самотніми в цій найвищій саможертві?..

В оборону Кубанської самостійності виступив був в початку 1920 р. після насильства над Радою, досить сильний відділ козаків на чолі з членом Ради Пиллюком, але з боку тодішнього отамана генера Букретова і Уряду, в складі якого між иншим був і п. Сулятицький, Пиллюк не найшов собі зрозуміння й підтримки; навпаки, проти нього був посланий карний відділ. Надалі, на гасло самостійності Кубані Пиллюка підманили свої (кубанські) більшовики що потім і розстріляли його, коли він од них вимагав усамостійнення Кубані.

Завзятість в обороні кубанцями своєї самостійності підкреслює не раз проф. К. Н. Соколов — автор книги «Правління генерала Денікина», міністр Денікинського правительства і інспіратор його невдалої внутрішньої політики. «Кубань, пише він, за все время правління генерала Денікина ни разу не отрекалась от своего «суверенитета» (стор. 33)*). І далі: «Нечего было и думать о том, чтобы кубанцы допустили вмешательство добровольческого командования в организацию их краевого строя или хотя бы, и даже в малейшей степени в функционирование их учреждений» (стор. 35**).

*) Від свого суверенітету представники Кубані відмовилися на який час тільки в Криму в 1920 р., але то вже инша, емігранська сторінка Кубанської історії. Характерно, що це як раз було зроблено урядом, в складі якого був «нестриманий, запеклий самостійник» п. Сулятицький, який, хоч і не брав участі в договорі з ген. Врангелем, але зі складу цього уряду не вийшов, будучи членом уряду ще й в 1921 р. в Празі.

***) Шкаво, що даючи цю характеристику кубанцям, проф. Соколов в той же час про донців пише наступне: «Дон еще в атаманство генерала Краснова стал обнаруживать большую стоворчивость и охотно шел на объединение отдельных предметов

Фактичне втручання, розуміється, було і це обумовлювалося тим фактом, що на теренах Кубані довший час (до кінця 1918 р.) провадилася безустанна збройна боротьба проти большевиків, в якій окрім козаків брали видатну й безпосередню участь також чисто добровольчі частини, а головне командування збройними силами належало генер. Деникинові. Але це втручання являлося зловживанням з боку військового елемента й завжди викликало рішучий протест; воно не узаконялося, з ним не мирився ні Кубанський Уряд, ні населення.

Процес усвідомлення необхідності державної незалежності, як і оформлення цієї ідеї переходив на Кубані значно трудніше, млявіше і пізніше, аніж на Україні, але він ішов до свого логічного кінця в міру консолідації краю, паралельно з «нагромадженням сил і внутрішньою організаційною роботою». Вивершенням цього процесу являється подання делегацією Кубанської Кривої Ради на Мирову конференцію в Парижі меморандума з дня 30 травня 1919 р. голові конференції Клемансові, а також особисто-президентові Сполучених Штатів Пів. Америки Вільсонові про визнання державної самостійності Кубані та про прийняття її у склад Ліги Народів. Ці акти викликали нічим вже нестриману лють і сліпу ненависть з боку росіян майже усіх напрямків і колірів на адресу членів делегації й явилися дійсною причиною смерті О. Кулабухова, який обстоював необхідність цих актів.

* * *

Поклавши в основу будівництва держави «підсвідоме почуття мас», наш автор, очевидно, і сам відчуває, що цього фундаменту ще замало і тому рекомендує кубанцям «знайти такий ґрунт, на якому можна було б об'єднати більшість населення, викинувши таке гасло, перед котрим повинні були б схилитися всі інші (гасла?)». Цей ґрунт, на думку автора, був «національний український — для більшості населення, а таким гаслом була ідея національного визволення українського народу». Але написавши про єдиний ґрунт і єдине всекільне гасло, автор побачив, що на цьому ґрунті й перед цим гаслом, мабуть не схиляться всі інші, а тому й додає, що «для всього населення таким ґрунтом був *увесь комплекс особливостей місцевого життя*, а гаслом — економічне й політичне визволення від визискуючого центру» (стор. 130). Отже замість одного гасла зразу у нашого автора вийшло їх на кон де-кілька: тут і економічне, і політичне і національне визволення, а ґрунт — комплекс, с.-т. складність, множество особливостей місцевого життя. Боїмося дуже,

управління... Після жє паденія Краснова, в зв'язі з воєнними невдачами, и набранія в атаманы старого добровольца ген. Богаевского, донскія власти на нѣкоторое время сдѣлались совсѣм ручными» (стр. 89). П. Сулятицький на протязі своїх «Нарисів» не раз підкреслює відсутність самостійництва у Кубанців і зразком для них виставляє донців. Розходження в характеристичні таке велике у цих двох авторів, що, очевидно, хтось з них каже просто неправду.

Проф. Соколов згадує також і про Військо Терське, кажучи, що «Терское войско до конца оставалось наиболее «русским» и благожелательным к нам (т. е. Добровольці) из всѣх трех войск» (стор. 90).

що серед такої кількості ґрунтів і гасел кінець кінцем наше населення може розгубитися, заблудить і отетеревіє.

Ну, та оставимо по боці весь цей хитромудро накручений «комплекс», бо це б завело нас задалеко, а звернімося до головної точки, до національного українського ґрунту. Отже за автором виходить, що якби кубанські провідні політичні кола своєчасно викинули гасло: «визволяй український народ», то всі кубанці лавою посунули б битися «проти панування чужого, зайшого російського люду, який і після революції хотів розпорятися всім, як і раніш, хіба тільки в інших формах» (стор. 130). Авторіві самому робиться трохи ніяково від своїх слів і він хоче себе виправдити, кажучи в дужках, що, може, це є шовінізм, але й шовінізм у відповідних хвилях життя народнього буває потрібним.

Ми тієї думки, що це не є шовінізм, а щось гірше шовінізму — просто собі дурниця! І це нам доводить ніхто інший, як п. Сулятицький, який на сторінці 50 своїх «Нарисів» написав наступне:

«За цей час (з 1792 р. до 1917 р.) російський уряд досяг того, що українське населення краю *загубило розуміння національної єдності Кубані з Україною*. Велика Революція застала на Кубані етнографічну масу, добрий десяток тисяч російських «культур-трегерів», московільську козацьку (в той же час здебільшого «ура-козацьку» *) інтелігенцію та *де-кілька десятків свідомих українських громадян*, розпорошених по краю від Новоросійська до Ставропольщини, від Ельбруса до Кущовки (на 500 депутатів Краєвої Ради останніх було де-кілька душ).

В примітці ж на стор. 111 п. Сулятицький пише про стан української справи вже з зими 1917 р. таке: «Свідомі кубанські українці в кожному сприяючому випадкові заявляли про своє існування, але їх було не багато, зосереджувалися вони в містах; з глибокою несвідомою українською стихією, що заливала кубанські станиці й села, широких і тісних звязків не мали... *Організацій українських партій не було*; були лише окремі члени тієї чи іншої партії та співчуваючі... *Робили* (свідомі кубанські українці) *спроби організації мас шляхом З'їздів, але без успіху*... Іногородні... не мали ніякої громадської організації, уявлючи собою цілком аморфну масу, серед якої тільки почався організаційний процес, та й *провід там перехопила численна російська демократія в свої руки*» і т. д., і т. под... (розрядка скріз моя, Л. В.).

Отже оцій національно глибоко несвідомій, аморфній масі тільки й треба було, на думку «історика», викинути національне гасло і маса ця кинулася б і на большевиків і на єдинонеділимців, пішла б умирати за «ідею національного визволення українського народу», хоч раніш автор сам же пише, що «українське населення краю загубило (навіть) розуміння національної єдності Кубані з Україною». Логика просто убійча!

Щоби допомогти нашому «історикові» злізти з позахмарної височини на нашу бідну землю, наведемо знову ж порівняння з українського життя

*) Між іншим, п. Сулятицькому дуже подобаються вирази «ура-козаки», «ура-козацька інтелігенція» й т. под. Констатуємо, що ціж самі вирази дуже улюблені російськими большевиками й «єдинонеділимцями». Розгорніть першу книжку, написану авторами того або другого з цих таборів, де б згадувалося про кубанців, і побачите, з яким смаком вони вживають їх.

(хоч французи й кажуть, що «comparaison n'est pas raison» — порівняння — не є доказ»). Беремо добу боротьби Центральної Ради з більшовиками перед виходом з Києва на Житомир (січень 1918 р.). Отже біля року вже існувала Центральна Рада; за цей час відбулося багато національних свят; здається, з найменшого села надходили запевнення відданості Раді й обіцянки збройно стати за неї; були виголошені вже всі чотири Універсали й проголошено свою українську незалежну державу; був свій, правда, ще не вдосконалений, не стрункий державний апарат; здається, багато було зроблено для розбудження національного почуття й в кождім разі було урочисто виголошене гасло — національне визволення українського народу, що, на думку «історика», повинно б магично ділати на маси. А проте... «з правительством отступила до Житомира невелика жменя війська (всього біля 2000 солдатів)», так пише П. Христюк. «Українські солдати в своїй масі об'явили свій «нейтралітет» в війні, а селянство просто дивилося, що з того вийде. І Центральна Рада «обіцяє багато» і більшовики ще більше... Пізніші наступи Московських більшовиків на Україну, — під час яких українське селянство змогло вже перевірити політику більшовиків на ділі, розсло-лось на свої складові частини і відкрило Україну широкою, страшною хвилею повстань проти більшовиків, — показали, що в цей час першого приходу Московських більшовиків на Україну селянство іменно тільки придивлялося» (т. II, стор. 137). І виходить, що ні «магичних» гасел, ні пропаганди, ні авторитету національних установ не вистарчало, щоби підняти маси на боротьбу за ідею національного визволення. Треба було наглядної та кріпної більшовицької чи денікинської науки, треба було порівняння свого ладу з чужим, своєї держави з окупацією, щоби розворушити ці маси до здвигнення на збройний чин, щоби вщепити їм ідею національного визволення. І для проходження курсу «наглядної науки», видається, мало було одного року, бо в нашому випадку курс ростягся на цілу низку років та ще й доси не закінчений. Національна свідомість дає можливість пройти цей курс за дуже коротенький час і про це теж свідчить українська практика. «Свідоміще національно українське трудове селянство та робітництво не мало положило кривавих жертв в цій війні України з Московщиною, відстоюючи право на своє вільне національне самоозначення» (Христюк, II, стор. 137).

Але де ж, звідки було взяти тієї української національної свідомості на Кубані, коли бачимо, що її й на Україні було замало? Розуміється, для нашого «історика» такого питання не існує; йому хочеться, щоб цього питання не було, бо інакше не вільно йому було б поставити на біжучий рахунок кубанських козаків-українців зломисно вигадані ним провини. Для його буйних концепцій йому вистане, щоб була етнографічна українська стихія, глибоко несвідома, аморфна, неорганізована, на яку, мабуть, треба було б, по рецепту Затонського, «сісти верхи».

Але всеж на Кубані огник української свідомості ніколи не погасав, і завжди, ще за часів царату, там (в Катеринодарі) були або нелегальна українська громада (членом її я був в 1894—1900 рр.), або українські гуртки молоді, просвіти, драматичні гуртки, бандуристи. І то не дивлячися на те, що, як справедливо на цей раз каже п. Сулятицький,

«мабуть ні в одному закутку України російський уряд не дбав так уперто і так старанно про обмосковлення українського населення, як це робив він на Кубані. Та може через це нігде уряд і не мав більшого успіху в своїх заходах, як тут; хоч це обмосковлення посувалося й не дуже хутко» (стор. 45).

Знаємо про існування невеликих українських осередків — громад і в Чорноморській губернії, особливо в Новоросійську, але ця губернія по суті є частиною Кубанщини. А от вже про Ставропільщину, де, за п. Сулятицьким, ніби-то 80% населення українського, нам не траплялося чути цього; не чували й про Терцину, хоч і знаємо, що там пробували де-який час старі й видатні українці, як от Л. Р. Кобилянський і П. Капельгородський.

Отже цією національною несвідомістю й пояснюється підкреслений п. Сулятицьким дивний факт, що на 500 (вірніше на 600) депутатів Кубанської Краєвої Ради свідомих українців було тільки де-кілька душ. Але й ці де-кілька душ в перші місяці революції 1917 р. роздобули від Кубанського Військового Уряду асігновку на влаштування в Катеринодарі перших українських учительських курсів, у вересні 1917 р. домоглися постанови Кубанської Військової Ради (с.-т. виключно козачої) про українізацію шкіл в станицях з українським населенням, а в 1919 р. через шкільну комісію законодавчої Ради й Уряд — українізації учительської семінарії в станиці Полтавській.

Але вже цілком дивним є той факт, що серед цих де-кількох свідомих українців депутатів Краєвої Ради не було ні одного іногороднього. Не було свідомих українців, принаймні про них не було чути, ні серед 500 членів З'їзду іногороднього населення, ні серед 46 іногородніх членів Законодавчої Ради, вибраних на парітетних засадах з козаками в грудні 1917 р. Розуміється їх не було і в коаліційнім козаче-іногороднєгорському уряді 1918 р.; мало того, іногородні члени законодавчої Ради не пропустили до складу цього уряду ні одного, крім голови уряду, козака-українця*). Ця частина населення (іногородні), яку б, за п. Івасюком, майже всю «можна вважати за українців», а по словам п. Сулятицького — «більшість її складалася з переселенців з України», а ми до того додамо ще — з переселенців тільки недавно звідти виемігрованих, ця частина немов би свідомо не вибирала на депутатів Ради свідомих українців — іногородніх, посилаючи заступати свої інтереси великоросів.

Взагалі ж іногороднє українське населення Кубані на протязі тяжкої, нещадної боротьби, що вела Кубань проти єдинонеділимців-більшовиків і небільшовиків, та коли Кубань стремилася до союзу з Україною, Грузією, Горською Республікою й іншими державами пореволюційного походження, не виставило ні одного більш-менш видатного політичного

*) П. Сулятицький, подаючи відомості про утворення двох «урядів Л. Вича», многозначно підкреслює, що «ні в тому ні в другому уряді, як що не рахувати самого голови, свідомого українця не було» (стор. 121). Чому їх не було в другому коаліційному уряді пояснено вгорі — не пропускали свідомих українців іногородні. А про перший уряд п. Сулятицький пише просто неправду, бо там були українці — Ст. Манжула, бувший раніш представником Кубанської Української Національної Ради в Громадському Комітеті, та К. Бардж.

діяча українця, який домагався би вирвати це населення з під проводу російських партій. Чи мільйонне українське іногороднє населення не могло породити ані одного дотепного проводира, чи вони, ці дотепні, може, й були, та, як Чехи влучно кажуть, «zůstali doma za řesí?».

Безпорадно шукаючи винників такого розпачливого стану української справи на Кубані, автор «Нарисів», розуміється, вбачає їх в козацких проводирах. «Єдиний ворог, ворог суцього «внутренній» непокої більшість проводирів, каже п. Сулятицький. Ворог цей — пробудження національної свідомості українського населення Кубані... Проводирі знали, що українська небезпека не буде грізною, поки козаки й городники лишаться занеклими ворогами та поки козаки будуть триматися «козацького берега» — «Союза Козацьких Російських Військ» (стор. 102)...

В чому ж тут справа, чого козакам або козачим проводирам було жахатися цього страшного ворога — пробудження національної свідомості українського населення Кубані? На це автор дає таке глибокомисне пояснення: «вони («пребісові — сини!») знали, що коли б це сталося, коли б іскра свідомості розгорілася в полум'я, то й «військова хатка», яку так старанно охороняло Військове Правительство, була б зруйнована до — щенту, бо тоді був би ґрунт для об'єднання більшості козаків з більшістю городників, бо тоді б і ті й другі разом, як козаки громадяне Кубані, дбали б уже не про «Військо», а про долю Кубані і — могло бути все — чи не висловилися б вони й за приєднання Кубані до України, щоб разом уже цілому українському народові, цілій Україні виборювати право на своє незалежне життя» (стор. 102).

Так от, сачте, da liegt der Hund begraben — от де песика закопано!

Але яка ж кумедна логика у тих козацких проводирів: єдиний у них ворог, страшний ворог — пробудження української національної свідомості, а тим часом переводить українізацію шкіл, учительської семінарії? А може в цьому з їхнього боку якийсь підхід, якась каверза криється? Бо ж вірити отим проводирам ніяк не можна. Може, українізуючи школи, в цей спосіб хотіли вони вже зовсім на віки-вічні задушити свого смертельного ворога — українську національну свідомість? Од них і це станеться! А може, простісінько собі — дурні та й годі? А може, наш «історик» просто зарпортувався, бо нивжається йому назва-що?

Отже послухавмо, що й як з цього приводу говорять про козацких проводирів, інші, крім п. Сулятицького, розумні люде.

В перцу чергу звернемося теж до «історика», до генерала Денікіна.

Характеризуючи кубанських діячів 1918—1919 рр. в тонах приблизно ж таких, як і п. Сулятицький, тільки «навіаки», п. генерал пише: «Слово «чорноморець» стало синонімом українофила, сепаратиста; «лівець» — синонімом либерала, руського централіста или автономіста»). Отже генерал зразу спостеріг, що козаці проводирі поділяються на дві різністаті — чорноморців і лівеців, с.-т. українців, або по термінології Денікіна — «українофилов» і великоросів «руських централістов». П. Сулятицький навіть і цього не примітив, беручи ко-

*) «Очерки Русской Смуты», т. III, стор. 203.

зачих проводирів за одну дужку. Далі п. Денікин пише: « В Правительствѣ и Радѣ возобладали черноморцы... Казачество в цѣломъ не было пока вовлечено в нашу распрю (с-т. в боротьбу між Кубанським Урядом і Добровольчою Армією). Сильный праг (большевики) был еще у порога Екатеринодара... Тѣм не менѣе, основные линии политики черноморской группы в дѣятельности Правительства Быча начали проявляться с полною опредѣленностью. Идея «Великой Украины», в которой Кубань займетъ положеніе «равнаго члена», проводилась пока еще теоретически: нѣмецкая оккупация и гетманскій режим служили охлаждающимъ началомъ. Черноморцы ждали возвращенія к власти Центральной Рады и Петлюры»^{*)}).

Це коротенькі витяги з III-го тому «Нарисів» п. Денікина. А от з IV-го тому: «государственныя по внѣшнему своему впечатлѣнію рѣчи Быча и «черноморцев» о «широком фронтѣ», о «союзѣ от Закавказья до Бѣлоруссін» оказались только тактическимъ приѣмомъ. Всего мѣсяцемъ раньше, когда Украина твердо блюла идею суверенности, Кубанскій атаман и Правительство «привѣтствовали его свѣтлость (пана гетмана) и правительство державы украинской» и писали имъ: буде на то воспослѣдуетъ согласіе Вашей Свѣтлости, (мы рѣшили) поставить вопросъ о заключеніи в ближайшее время соглашенія... Но когда 1 ноября гетман объявил грамоту о федерации с Россіей и вскорѣ послѣ этого у Бѣлой Церкви зашевелился Петлюра, отношенія измѣнились: в кубанской политикѣ произошел крупный сдвиг, какъ разъ обратный тому, который повернул Добровольчество в сторону единенія с Украиной. Кубанскіе самостоятели строили «широкій фронтъ» не для этой цѣли. Это был фронтъ центробѣжныхъ сил, на которомъ естественно Добровольческой Арміи мѣста не находилось». Отже так ці справи уявляються одному із невеликих героїв «Русской Смуты»^{**}).

*) Ibidem, стор. 204.

***) Генерал Денікин, т. IV, стор. 56. Користуюся нагодою, щоб тут спростувати деякі «неточности», яких допустився п. генерал. Оповідуючи про зібрання кубанських старшин в ст. Мечетинській (на Дому) 30. V. 1918 р., скликане Військовим Отаманом Філімоновим, п. Денікин пише, що після того «пізно вночі до мене прийшли цілкомъ змішані Вич — голова Уряду і полк. Савицький — член Уряду по справах військових; вони запитали, що готові усунутися, як що їх діяльність визнається шкідливою, але просили їх захистити від самосуду, до якого Отаман підштовхує офіцерство» (т. III, стор. 139). Отже на цьому зібранні старшин я був присутнім разом з членом Ради Сверчковим, правда, не будучи на це зібрання залученим і не дивлячись на те, що партвому при дверях було наказано нікого з членів Ради в Уряду не пускати. Було гідко слухати донгу пласяну промову п. Отамана, в якій той старшився на Уряд і головню — на Раду за те, що, мовляв, одняли у нього його отаманські права. Зібрання закінчилося по суті мирно й, очевидно, на старшин не зробило великого вражіння, хоч п. Сверчков при виході і чув кинені одним із старшин слова: «повбивать би їх усіх!». Взагалі ж в цій черговій кавері п. Філімонова нічого загрозючого не було. Доідавшись про це зібрання, наступник голови Ради негайно скликав засідання Ради, на яке запрошено було мене й полк. Савицького. Рада, обурена провокаторством п. Філімонова, просила полк. Савицького зараз же повідомити Начальника Штабу генерала Романовського про можливість інцидентів, що можуть спричинитися до занурення серед козацтва; полк. Савицький це й зробив. Отже у генерала Денікина ані я, ані полк. Савицький після того засідання не були і вже через це тільки не могли йому говорити того, про що він написав. Ця генеральська побрехонька, розуміється, радо підхопив п. Судницький і вмістив до своєї «історії» (стор. 151—152).

А ось другий «безсторонній» спостережник того, що діялося на Кубані, — бувший голова Донського Круга (Парламенту), а нині редактор журналу «Казачий Путь» В. А. Харламов. В редакційній статті ч. 93 з дня 17 грудня 1926 р. читаємо наступне: «Идеи самостоятельности были и остаются совершенно чуждыми психологии казачьих масс. Нам могут сказать: Кубань? Мы утверждаем, что и на Кубани казачья самостоятельности не было. То, что за таковое многими ошибочно принимается, было украинское самостоятельное движение части казачья (черноморцы) — крестьянского населения этой области. Это движение шло в общем русле движения «за Единую, Вольную, Независимую Украину — от Карпат аж до Кавказских гор». Казаки-черноморцы тянули и тянут не за самостоятельную Кубань, а за независимую Украину, автономной или федеративной частью которой явилась бы Кубань. Наоборот, значительная часть населения Кубани, казаки-линейцы и другие — стояли и стоят на российской общегосударственной точке зрения также, как и Дон, Терек и др. Войска. Таким образом, неизвестная кубанская самостоятельность не есть самостоятельность казачья, а украинская. Это не мешает строго различать и помнить»*) — навчає п. Харламов п. Сулятицького, по вчительські піднявши палець догори. Автор констатує далі, що питання про самостійність українською еміграцією перенесено за кордон і що тут воно стало навіть іскраїнішим, так би мовити, більш філігранним. А далі додає, що «незмінними спутниками в цьому українсько-емігрантському сепаратистському руслі являються попереклому черноморсько-кубанські казачья самостійники (Л. Л. Быч. П. Л. Макаренко и др)».

Прочитаєш оцих, здається, зовсім «поважаних» авторів «єдиноподільців», прочитаєш і не менш «поважанного» п. Сулятицького, та й кінці з кінцями не збереш, бо все у них «навпаки». Тільки і лишається махнути рукою та й знову таки за своє... А махнути рукою слід ще й тому що, правду сказати, нас мало цікавить, як ці пані собі уявляють недавнє минуле, та навіть що думають про майбутнє.

Найбільше закидів Кубанському Урядові і при тому найгостріших автор «Нарисів» на протязі своєї книжки робить за неприєднання Кубані до України. Цього приєднання вимагає він навіть на самому початку революції 1917 р., коли ще саме повстали Україну, ані з точки погляду

По — друге. Після демонстративного виходу 11-XI-1915 р. з Красноі Ради (в Катеринополі) представників Добрармії, при званні до ген. Денікіна Отамана, М. С. Рыболова і мене, ми собі то просили його захвату. З цього приводу, Денікин чванливо пише: «Нітв во второй раз я спасал «Кубанское Народоправство» (т. IV, стор. 30—31). Просили його про якийсь захват у нас просто не було малшої потреби, бо для того мали досить своїх козаків і кулеметів, що й були весь час наготові і про це якрає і згадує з обуренням п. Денікин. Відмічав ж його в цілях розв'язати конфлікт, що тоді дуже загострилося, а «сильний праг был еще у порога Екатеринодара». От так пишеться «історія» не тільки мирними судьями, але і генералами, яким за всяку ціну хочеться везлятися «спасителями».

*) Розривка скрізь автора статті, а не моя.

політичного, ані навіть під кутом географічним не було визначене, не устатковалося.

Залишаючи поза що по боці Кубань з її тодішніми «настроями, бажаннями й мріями», пригляньмося, що було в той час на Україні.

Українська Центральна Рада до 10. VI. 1917 р., с.-т. до видання I Універсалу, являлася національно-культурним центром; весь період з березня по 10 червня характеризується п. Христяком, як «національно-культурницький період української революції». Лише по оголошенні цього Універсалу зачинається період одвертої національно-політичної боротьби. Після II Універсалу з 3. VII. 1917 р. Центральна Рада перетворюється в парламент, а разом з тим утворюється Генеральний Секретаріят, як міністерство для автономної України в складі Російської Республіки. Як відомо, Центральне Російське Тимчасове Правительство довго не хотіло визнавати автономної організації України й лише 4. VIII. 1917 р. затвердило тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату, обчиркиживши повноважності Секретаріату та поширивши ці повноважності тільки на 5 губернь: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську й Чернігівську (за виїмком 4 повітів). В цій політичній формі (автономія) і на цій території визнавалася Україна до більшовицького перевороту. III Універсалом (7. XI. 1917 р.) Центральна Рада проклямує Українську Народню Республіку в федеративній Росії, а до території її приєднує Харківщину, Херсонщину й Таврію, але цю останню — без Криму (в Універсалі чомусь було пропущено й Катеринославщину, хоч в постанові Центральної Ради з дня 1-го листопаду вона значилася).

Отже під оглядом політичним, в перший період, до червня, доки Центральна Рада була національно-культурною установою, політичне приєднання Кубані до України було просто неможливим, бо України, як політичного тіла, не існувало. В другий період, коли Україна стає автономною частиною Росії, приєднання до неї Кубані значило би входження цієї останньої, як частини Росії до другої частини Росії; але в політичних умовах того часу це теж було неможливим і про це Центральна Рада навіть питання не підносила, бо Тимчасовий Уряд не дозволив включити в склад автономної України навіть основні українські губернії — Харківщину, Херсонщину й Таврію, то щож говорити про Кубань? Нарешті в третій період, коли Центральна Рада сама закреслювала політичну форму своєї державності і сама встановлювала свої межі, вона визнала собі тільки тимчасову суверенну владу до утворення федерального уряду; те саме в цей час зробила й Кубань. Отже тепер з боку державно-правного прилучення визначало б об'єднання двох федеративних частин одної великої російської федерації.

Тільки після IV Універсалу, коли Україна оформилася, як цілком самостійна держава, Кубань могла би стати федеративною, чи автономною, чи неподільною частиною України, але цей Універсал видано було 9 січня 1918 р., а вже 25 січня Центр. Рада в Секретаріят примушені були покинути Київ. Зв'язки ж між Катеринодаром і Києвом дякуючи більшовицькій навалі порушені були ще раніш, в кінці грудня — початку січня. Далі підійшов період гетьманський, але про це пізніш.

Під оглядом географічним справа ця уявляється так. Автономна Україна (червень-листопад 1917 р.) відділена від Кубані широкими про-

сторонами Харківщини, Катеринославщини й Донщини. Після III Універсалу кордони України наближаються, але між ними все ж лежить Донщина з півночі та Крим — зі Заходу. Відірваність територіяльна утворювала, без сумніву, відсутність яких будь тривалих зв'язків і безпосередніх впливів з боку українців з Великої України на українців кубанських. Перші, захоплені своїми справами, виявляли порівнююче мало інтересу до кубанських справ і настроїв. Це яскраво видно хоч би з того, що передивляючися документи того часу, не зустрічаємо довший час навіть офіційних згадок про Кубань. Така згадка зустрічається вперше, як що не помиляємося, в «Заяві про внутрішнє і міжнародне становище України», оголошеній за часів гетьмана Національним Союзом, за підписами Голови Союзу В. Винниченка й секретаря П. Дідушка, в середині числа жовтня 1918 р. — с-т. вже в кінці другого року революції. Там читаємо: «спираючись на історичне та природне право кожного народу гуртувати в одно ціле всі відірвані від його частки, Український Національний Союз вважає цілком природним і необхідним злучення в один державний український організм всіх заселених українцями земель, які до цього часу через історичні та міжнародні обставини не ввійшли в склад Української Держави, цеб-то: Східньої Галичини, Буковини, Угорської України, Холмщини, Підляшша, частини Бессарабії з українським населенням, частини етнографічно-української Донщини, Чорномор'я і Кубані»^{*}).

Ця «Заява», розрахована по словам П. Христюка, на громадську опінію Центральних Держав, містить в собі широкий програм збирання Соборної України, розрахований на десятки років, бо передбачає повернення чи відібрання територій, обсаджених більшістю українського населення, від Московщини й зокрема Донщини, від Польщі, Угорщини та Румунії, з якими або треба доходити до погодження мирним шляхом, що цілком неймовірно — принаймні на довший час, або відбирати від них українські землі оружною силою, шляхом повстань чи організованої війни, що теж виключається на певне число років. Позначається й третій шлях — утворення сполучених Штатів Європи, з участю в них зібраної до купи України, але про це поки-що зарано говорити, це тільки хороша думка, зараз не до здійснення.

Отже тому, під час свого оголошення «Заява» ця мала значіння програму — шахішт, як виголошення принципу соборности, до якої мусять прагнути всі частки розкиданого від Карпат аж до Кавказьких гір українського народу; безпосередньо ж реального значіння цей програм тоді не мав, як і тепер його не має. Нині починаємо зачувати голоси про необхідність засвоєння засади, яка «логічно випливає з становища розділеного між ворогами народу», а саме, що визволення частин українського народу повинно йти «з конечности незалежно, до певної міри самостійно, без активної підтримки одна однієї, а тому кожна ця частина мусять числити тільки на свої власні сили, свою працю, волю, здібности,

^{*}) Див. Христюк т. III стор. 112. По друге згадується про Кубань в резолюціях Київського губерніяльного селянського З'їзду 21—24. XII. 18 р.; в точці 10 читаємо: «Директорія Укр. Народ. Республіки повинна всіма засобами допомогти трудовому населенню Галичини, Буковини, Кубані і Чорноморщині в боротьбі за визволення, як політичне, так і соціальне (Христюк т. IV, стор. 46).

засоби, ризик і жертви». Тому ж передбачається можливість утворення двох чи трьох українських республік з передумовою «стати суб'єктивно-психологічно, внутрішньо — організаційно соорниками», а то для того, щоби потім звести ці дві чи три республіки до купи, в одну соборну українську республіку*).

Як що подивитися ретроспективно на перебіг подій визвольної боротьби за добу 1917—1920 рр., то власне саме це й побачимо; Кубань вела цю боротьбу, числючи тільки «на власні сили, свою працю, волю, здібности, засоби, ризик і жертви». В значній мірі те саме спостерігаємо і в Галичині, хоч і було 23 січня 1919 року з великим національним натхненням проклямовано злуку Східної і Західної Українських республік, які мали спільні кордони, але різних ворогів. Зокрема що до Кубані, то при оголошенню III Універсалу (7. XI. 1917 р.), як пояснює П. Христюк, Центральна Рада не включила Кубанщини в територію Української Народної Республіки, «хоч ця країна і брала участь в українській національній визвольній боротьбі. Причини цього треба шукати в особливому характері революції і автономних змагань на Кубанщині. Кубанські чорноморські козаки, являючись частиною одного кубанського козачого війська (мішаного національно), дуже були зв'язані з загально-краськими інтересами, які диктували козацтву окрему лінію політично-революційної боротьби... Кубанська Військова Рада (в жовтні 1917 р.) одностайно висловила за федеративну республіку... Ставши на ґрунт федерації, Кубанці оголосили свою область окремою республікою, з окремою Законодатною Радою і Правительством на чолі**).

Очевидно, Центральна Рада визнала той факт, що населення (бодай в більшості й українське) створило власну організацію й підходило до утворення своєї державности (хоч би й у формі федеративній), остільки вистарчаючим, щоби визнати волю цього населення. Мабуть свою роль тут відіграла й та несприятлива обставина, що поміж Україною й Кубанню не має спільних кордонів: їх великим трикутником розрізує територія Донського Війська.

Таким чином, з боку Великої України ідея соборности щодо Кубанщини була заманіфестована тільки теоретично та й то досить пізно; жадних практичних кроків в цьому напрямі звідти не було зроблено.

З боку Кубані. Вже раніше наводилося, що населення, як тубільне козацьке, так і прийшло іногороднє не відчувало, дякуючи своїй національній несвідомості, потреби в установленні органічних тісних політичних зв'язків з Україною. Представники нечисленних свідомих кубанців — українців брали участь в Центральній Раді, особливо доки вона була національно-культурним центром. Але то були представники приватних організацій і власне населення в Центральній Раді вони не заступали.

В міру того, як Центральна Рада переходила на стан організації національно-політичної, перед кубанцями-українцями само собою повинно було повстати питання про політичне поставлення Кубані до України.

*) Див. М. Шаповал «Нова Україна», березень-квітень, 1926 р., ст. 11—12.

**) П. Христюк, т. II, стор. 195. Між иншим, П. Христюк укр. с-р., брав діяльну участь в революційних подіях на Великій Україні, займаючи відповідальні посади в Уряді; по походженню своєму — кубанський козак.

З тою метою в літі 1917 р. (в серпні або у вересні) в Катеринодарі було скликано цілком довірочну нараду українців-козаків і іногородніх, в числі приблизно 20 чоловік, нарівно козаків і некозаків; головував М. Ст. Рябовол. Нарада обговорювала питання про приєднання Кубані до України на федеративних підставах. Всіми голосами, за винятком одного (козака), цю пропозицію було відхилено, бо нарада визнала, що порушення цього питання в місцевих умовах є неможливим. Натомість було ухвалено переводити на Військовій Раді, скликання якої в той час було заповіджено, принцип *всеросійської федерації* з тим, аби *Кубань була в ній окремим штатом*; по переведенні цієї постанови, нарада рекомендувала надалі стремити до закріплення *державності Кубані*. Разом з тим нарада визнала, що козацтво являється державно-творчим елементом і тому слід підтримувати козацьку програму (по термінології п. Сулятицького — «ура — козацька!») Цікаво, що найбільш горячими прихильниками цього козацького програму були не козаки, але українці іногородні*).

Цей факт, сам по собі може й маленький, дуже яскраво свідчить про ті об'єктивні умови, які існували на Кубані тоді для питання про приєднання до України, бо не можна повірити, щоби свідомі українці (а закликані були лише «вірні» люди) з доброї волі не захотіли б бачити завершеною свою попередню національну працю. Отже ці умови були такими, що при тодішніх свободах, коли безбоязно можна було про все говорити і навіть можна було трохи не все робити, 19 свідомих українців визнають шкідливим для справи навіть широке, одверте поставлення цього питання. Наш автор «забув» і про цей факт і про ці об'єктивні умови; натомість він підставляє «підсвідоме почуття», як ґрунт і для утворення самостійного «державного організму» і для приєднання до України, недаючи собі справи з різниці в поняттях етнографічної маси і нації.

Як докір Кубанським провідникам, п. Сулятицький неоднократно показує на приклад Чорноморської губернії, кажучи, що населення її «з самого початку революції висловило свою думку щодо долі свого краю і послідовно трималося її», на доказ чого й покликається на резолюцію віча Новоросійських українців з дня 18 березня 1917 року, в якій першою точкою вимагається, щоби «Україна в межах поширення її людності отримала, як і другі нації, культурно-політичну автономію з окремою Думою або Сеймом», а точка друга каже: «вважаючи, що українська людність в Новоросійську не купка об'єднаних ідей або професію людей і не колонія зайшлих в чужий край земляків, а є краєвий нарід, національна стихія, аборигени краю, *Кубанці*, віче ухвалює за необхідне, щоби від української людності було введено в Комітет «Общественной Безопасности» не менше, як *три представника* (стор. 105—106).

Розберемося в цій резолюції, як далі й в інших документах, що торкаються Чорноморської губернії, щоби побачити, до якої міри безкритично ставиться наш «історик» до документів, з яких робить рішучі висновки.

* В цій нараді я участі не брав і не міг взяти, бо був ще тоді в Тифлісі. Про нараду передаю з слів п.п. К. Безкровного, Ів. Івасюка, С. Сьомака, які не пам'ятають точно про день наради й не могли назвати всіх учасників. На жаль п. Сулятицький про цю нараду нічого не згадує в своїй «історії», хоч, здається, на ній і був.

З наведеної резолюції видно, що її приймало не населення краю, а тільки віче новоросійських українців. Вже сам по собі Новоросійськ — не край, а тільки одне місто в краю; а потім — не відомо, скільки ж українців в Новоросійську*). Що їх там зібралося на віче не багато, видно бодай з тої дуже скромної вимоги, яку вони поставили до Комітету «Общественной безопасности» — допустити їхніх *трех представителей*; беручи на увагу, що в подібних комітетах звичайно було по 50—60 членів (в Катеринодарському — біля 80), ясно, що ці 3 члени, якщо їх було допущено, не могли грати там якої будь видатної ролі, а тим паче не могли претендувати на значіння заступників цілого населення краю**). Більш серйозного значіння була резолюція з дня 30. VII. 1917 р. Зізду українських громадських діячів та представників українського населення Чорноморської губернії, п. «д» якої, як що вірно передає п. Сулятицький, говорив «про приєднання Чорноморської губернії до України». Пригадується, що в резолюції цій було сказано про бажанність приєднання Чорноморської губернії до України, як що приєднається й Кубань; на жаль, не маємо тексту цієї резолюції, а тому й не можемо перевірити цього. На цій Зізді брали участь і селяне Новоросійської округи, головню, бувши чорноморські козаки (шапсугський баталіон, примусово поселені тут і розкозачений). «Пізніше, в осени, каже автор, коли, прибувши в Чорноморську губ. І. Л. Макаренко і Ф. А. Щербина запропонували було представникам населення губернії приєднатися до Кубані, то останні їм відповіли, що Чорноморська губернія радо це зробить, якщо Кубань приєднається до України» (стор. 106). Факт безумовно інтересний, як би він в дійсності був, а тож ні Ф. А. Щербина, ні І. Л. Макаренко в Чорноморську губ. не їздили з пропозицією приєднатися до Кубані і тому, розуміється не могли почути відповіді, яку наводить наш «історик!»***).

*) Переписом 1920 року на 49.521 мешканців Новоросійська українців було зареєстровано — 127 (сто двадцять сім), але це був час терору. Перепис 1923 р. дав на 49055 мешканців вже 10275 українців (21%), великоросів 13773 або 23% «русских» 11062, інших націй — 13943; якщо всіх «русских» зачислити до українців (а це не можливо), тої тоді б їх було лише 21337, с-т. біля 44%:

***) В Катеринодарському Громадському Виконавчому Комітеті теж були представники Кубанської Національної Української Ради (Голова Ради — Т. О. Левітський і С. Ф. Манжула); був там і сам п. Сулятицький (правда, від мирового з'їзду, а не від українців) і ще де-кілька українців, але ми не чули, щоби вони там порушували якісь питання в національній українській справі, а цей комітет, як каже п. Сулятицький, «спочатку зосереджував у своїх руках всю владу» (стор. 75). Людності українського походження в Катеринодарі завжди було не мало; за даними О. Коблянського, Катеринодар є найукраїнське місто в порівнянні з великими промисловими містами України з населенням більш ніж 100.000: по перепису 1923 р. із числа 144.327 мешканців в Катеринодарі записано українцями — 48037 (33%), великоросами — 40493, «русскими» — 29105; в Києві українців записано було тільки 14,3%, в Харкові — 21,3%, в Катеринославі 4,7% і в Одесі — 2,9%. Катеринодарські українці, мабуть, в 95% не козаки. Цікаво, що по виборах 1926 р. до Катеринодарської Міської Ради («Горсовета») члени її за національністю розподіляються так: великоросів — 92,4%, різних націй — 6%, а українців — 1,6%, при 33—44% українського населення. Очевидно, й тепер, при виборах представників, етнографічні українці дають перевагу великоросам перед свідомими українцями.

****) І цей «факт», як і скликання в 1906 р. ген. Михайловим Військової Ради без дозволу Петербургу, п. Сулятицькому дуже легко було перевірити у Ф. А. Щербини при неодноразових з ним побаченнях.

Але в решті решт, яке це має значіння, чи їздили чи не їздили, коли п. Сулятицький може навести резолюцію з дня 4 січня 1918 р. загальних зборів цілих «29 зареєстрованих політичних, національних, громадських і професійних організацій міста Новоросійська, які постановили: а) просити Українську Центральну Раду про приєднання й включення нашого краю в Українську Народню Республіку; б) запропонувати на обговорення і для підтримки цю резолюцію в найскоршому часі Губернському Зіяду представників Чорноморської губернії (а як би Губернський Зіяд одкинув цю резолюцію? Л. Б.); в) довести про ці рішення до відома Кубанської Законодавчої Ради і висловити побажання, щоб Кубанський Військовий Уряд, який безсумнівно поділяє велику думку об'єднання всього українського народу в одну цілу і міцну державу, підняв би подібне питання і відносно спорідненого і близького нам Кубанського Краю; г) просити Генеральний Секретаріат Української Народньої Республіки взяти на увагу оцю резолюцію, не відмовити нам в допомозі і підтримці і *дати нам фінансову і матеріальну допомогу, яка буде потрібна*... (стор. 132).

Треба нагадати, що в цей час в Новоросійську вже кріпко засіли більшовики: 4 січня відбулися збори (властиво віче в «Народнім Домі») 29 противобільшовицьких організацій, а 6 січня Новоросійський Революційний Комітет проголосив війну Кубанському Урядові. Отже одно з двох: або ці організації були остільки сильними, що Рев. Комітет не мав сили розігнати зборів, або навпаки — вони були остільки безсилями, що Комітет не звертав уваги на ці збори й ухвалені ними резолюції, дивлячися на них, як на «красномовні вправи»; рішати цього не беремося, але дальніші факти показали, що реальна сила в кождім разі була по боці Комітета, а не резолюцій. Та по суті річи й сама резолюція свідчить про одчайдушний настрій цих 29 «зареєстрованих» організацій, це був, так би мовити, «крик наболілої душі» або гвалт з боку того, хто тонучи хапається за соломинку. А це можна бачити навіть зі списку організацій, що брали участь в зборах: там є три українські організації, а саме: Чорноморське українське товариство «Просвіта», Українська партія соц. рев. і Чорноморська Українська Рада; далі йдуть 16 організацій і установ професійних, національну приналежність яких не можна визначити; в кождім разі при 21% українців серед Новоросійського населення трудно припустити, щоб це були організації українські. Ще далі партійні й національні організації, а саме: 1) Вірменська революційна партія «Дашнакцутюн», 2) Грузинське культурно-просвітне Т-во, 3) Чехословацьке товариство; 4) Вірменський Комітет с.-д. партії Гічакістів, 5) Рада Новорос. Націон. Жидівської Громади, 6) Новоросійська Естонська Громада; нарешті слідує чисто великоруські організації: 1) Новоросійська організація російської с.-д. робітничої партії, 2) Чорноморська група партії с.-р., 3) Партія Народньої Свободи (к.-д.), і 4) соц.-дем. партія — група «Єдиненіє». Перебираючи цей список, бачимо тут наявне «чудо природи»: українськими «патріотами» тут є не тільки грузини, вірмени, чехи, естонці — це ще припустимо, але й жида, але й великороси — с.-р., с.-д. у двох варіантах, к.-д.! Це, певно, одиничний в світі випадок визнання української державности представниками «великодержавної» нації, і тому нікого не може здивувати

розчулення й захоплення п. Сулятицького цею «яскравою ілюстрацією». Але нас трохи охолоджує п. «г» резолюції, яким проситься Генеральний Секретаріат Української Народньої Республіки» взяти на увагу оцю резолюцію, не відмовити нам в допомозі і підтримці і дати нам фінансову й матеріальну допомогу, яка буде потрібна»...

Бдний в світі випадок визнання української державности представниками «великодержавної» нації, і тому нікого не може здивувати розчулення й захоплення п. Сулятицького цею «яскравою ілюстрацією». Але нас трохи охолоджує п. «г» резолюції, яким проситься Генеральний Секретаріат Української Народньої Республіки «взяти на увагу оцю резолюцію, не відмовити нам в допомозі і підтримці і дати нам фінансову й матеріальну допомогу, яка буде потрібна»...

Чи не є це той самий випадок, коли замість того, щоб «з мосту у воду», краще вже кинутися у обійми Української Народньої Республіки та тим більш, що світила й де-яка надія на «фінансову й матеріальну допомогу?» Розуміється, свідомі українці та, може, й де-які «іногородці» щирсердо поділяли «велику думку об'єднання всього українського народу в одну цілу і міцну державу», але щоби до цієї думки прагнули російське, однаково чи ліві чи праві, тому може повірити тільки занадто наївна людина, яка всяке слово бере на віру, яка на базі тимчасових настроїв і випадкових резолюцій ставить многоповерхові політичні надбудови. Остільки не стійким, не витривалим показався український патріотизм новоросійців, після урочистого проголошення ними свого приєднання до України, видно хоч би з того, що після перепису 1920 р. в Новоросійську начислено було 49.521 мешкаців, а з того українців — 127 (сто двадцять сім!), с.-т. 0,26%; але вже мійський перепис 1923 р. дав велике збільшення числа українців, а саме — 10.275 (21%)*). Не свідчить про національну свідомість новоросійців і той факт, що до 1927 р. в Новоросійську не було ні одної української школи, в той час як в сусідній Кубанській окрузі є всеж 149 початкових шкіл, 1 середня школа, педагогічний технікум, український відділ при педагогічному інституті (висока школа).

А проте знаємо, що тепер є в Новоросійську українці, що душею й тілом віддані українській національній ідеї, але нам ясно, що серед несприятливих політичних умов і несвідомої української етнографічної маси вони не в силі що будь зробити, не в стані примусити нинішню владу дати українському населенню міста бодай кілька шкіл на рідній мові.

Отже так сумно випадає справа з «яскравою ілюстрацією» приєднання Чорноморської губернії до України.

*) Дик. О. Коблянський, стаття «Українці на Кубані», в журналі «Червоний Шлях», березень 1924 р., ч. 3, стор. 267. Між иншим, в містах Кубанщини перепис 1920 р. дав 6,5% українців, а перепис 1923 р. — 32,2%. В 1920 р. Кубань і Чорноморська губернія пережили добу терору, посиленого десантом Врангеля на Тамань і повстанням ген. Хвостікова на Півдні Кубанщини.

Дивна річ трапилася з нашим «історіком» і в справі приєднання Кубані до України.

Оповідючи про проголошення Законодавчою Радою Кубанської Народньої Республіки, автор пише: «через де-кілька днів (після цього проголошення) *приватна нарада* членів Ради (*сесія її була перервана*) ухвалює резолюцію про прилучення (Кубані) на федеративних началах до України» (стор. 123), а далі додає: «так було з ідеєю незалежності Кубані від Росії. Народня думка вірно поставила перед собою питання про необхідність знайти Кубані своє місце на руїнах б. Російської Імперії і пошукати собі друзів — і 16 лютого устами своїх представників проголошує незалежність Кубані, а трохи згодом — федерацію з Україною... Але вже через де-кілька місяців проводирі забули про це й потягли народ зовсім в инший бік» (стор. 134).

Про проголошення незалежності Кубані згадувано було вже раніш. А проголошення федерації з Україною зовсім не було. І це нам доводить ніхто инший, як п. Сулятицький, бо він же сам пише, що була «*приватна нарада*». Ясно навіть не правникові, що ніяких державно-правних актів приватна нарада проголошувати не могла, та ще й під час перерви сесії Ради, с.-т. в цілком випадковому складі. Знаємо, що така нарада відбулася, що із 100 членів Ради брало в ній участь 20—25 д., виключно козаків й горців; з представників іногородніх не було нікого. Шукаючи виходу із безнадійного стану річей (це було в другій половині лютого 1918 р., коли під владою Кубанського Уряду залишалася не більше $\frac{1}{10}$ Кубанської території), де-які члени наради, розуміється, українці, вбачали цей вихід в приєднанні Кубані до України. Приголомшені подіями, знаходячися в стані прострації, члени наради — лінейці майже не сперечались, бо, мабуть, у них теж, як за місяць перед тим у Новоросійських к.-д., с.-д. і с.-р. російської марки, жевріла якась надія на «фінансову й матеріальну допомогу «з боку України, але, на жаль, Україна тоді вже не могла допомогти, бо ще за два-три тижні до цієї наради Українська Центральна Рада й Уряд примушені були залишити Київ (25 січня 1918 р.); нарада ж про це нічого не знала, бо Катеринодар був одрізаний вже в середині січня від цілого світу.

На цій нараді властиво було висловлено побажання шукати шляхів спасіння від большевиків в цьому напрямі, (для козаків не-українців це було те саме — «краще з мосту у воду»), а результати наради навіть не вийшли поза стіни тієї кімнати, де нарада відбувалася. Ясно, що лінейці типа п. Скобцова, про участь якого в нараді згадує п. Сулятицький, в даному разі зовсім спали духом; натомісць потім, коли трохи розвиднилося, коли з'явилася знову надія, що й без України, може обійдуться, жорстоко мстилися за цю свою тимчасову «зраду в думці «ідеї» єдиної-неделімої» за те, що трохи не зробилися підданцями України; потім вони шаліли при одному нагадуванні слова Україна.

Отже так на цей раз обертається справа приєднання Кубані до України. Чи це до вподоби кому, чи не до вподоби, але ж було так, а не инакше, і вигадувати тепер «народню думку», яка ніби то «проголосила федерацію з Україною», це буде простісінською «історичною» неправдою.

На теж скидається й оповідання «історика» про так звану Новочеркаську постанову кубанців». Новочеркаська нарада відбувається в такій обстановці: Кубанська Законодавча Рада*) і Уряд, вигнані більшовиками зі своєї території, в травні 1918 р. вийшли на Дон в ст. Мечетинську; звідти Рада висилає делегації до Новочеркаську й Київа. Далі цитуємо нашого автора: «Ознайомившись з положенням на Україні і з'ясувавши, що вона може дати Кубані, (Київська) делегація Ради повідомила про це Уряд і радила йому вкупі з Радою переїхати до Новочеркаську, де б можна було, не підпадаючи впливам Добр. Армії, остаточно вирішити справу, з ким Кубань мусить в'язати свою долю надалі. Щоб не залишити козаків одних з Філімоновим (тодішнім отаманом) і його оточенням, що могли сказати, що Рада й Уряд кинули козаків, та повторити спробу державного перевороту, Рада уповноважує розв'язати це питання Київську делегацію і ще декількох своїх членів на чолі з головою Уряду. Зібралися в Новочеркаську вирішити долю Кубані делегати» (стор. 183), разом 10 чоловіка (ім'я рек) та й «ступили не в той бік, і вся історія Кубані пішла зовсім иншим шляхом, чим це могло б бути. Все, що потім сталося, було лише логічним наслідком Новочеркаського голосування» (стор. 185).

В трактовці п. Сулятицького предметом цієї наради було рішення питання: чи стати Кубані на бік Добрармії чи на бік України.

Отже тут що не речення, то й не «точність». Передовсім, виражаючи, на пропозицію Київської делегації, кількох делегатів на Новочеркаську нараду, Законодавча Рада не уповноважувала їх «розв'язувати це питання», і то перш за все тому, що Рада докладно не знала, про віщо саме буде йти на тій нараді мова, бо Київська делегація не формулювала наперед предмета наради. На самій нараді в імені Київської делегації не було зроблено жадної пропозиції, як не було передано і яких будь конкретних умов з боку тодішнього Гетьманського Уряду. На нараді ж питання обговорювалося й рішалось в площині: з ким йти звільнювати Кубань від більшовиків — з Німцями, чи безпосередньо самим при допомозі Добрармії. Новочеркаській делегації було відомо, що Гетьман не має української армії, а лишень невеликі військові відділи; що утворенню армії ставлять опір Німці. Отже тому Кубанський Уряд зміг би допомогти Кубанському населенню звільнитися від більшовиків тільки за допомогою німецьких військ, причому, ймовірно, Німці не дозволили б і Кубанському Урядові зорганізувати своє військо, як це вони не дозволили зробити Гетьманському. В дійсності це означало би окупацію Кубані й цілого Північного Кавказу військами Вільгельма II. Членам наради добре було відомо, при яких умовах було закликане німецьке військо Українською Центральною Радою на Україну і як фактично поставила себе там німецька окупація: брутальний розгон Центральної Ради, настановлення гетмана Павла Скоропадського, одібрання земель від селян і повернення їх поміщикам, заарештовання українських діячів, реквізиції хліба й инших продуктів. Теж саме по відношенню до селян починалося тоді вже й на Дону, в Таганрозькому

*) Вірніше мовити, уломок Законодавчої Ради, бо в похід вирушило 33—35 членів Ради із 100; це були козакі й 5 горців.

повіті. Селяне на це відповідали повстаннями, підпалюванням маєтків, вбивством поміщиків, ставали до справжніх боїв з Німцями; у відповідь на це знову було посилено більші німецькі відділи і добровольче-офіцерські загони в «карательні» ексцендиції на села, спалювано села, масово розстрілювано й бито селян та инш. Отже це була справжня війна*).

У відозві до Німецького Народу, виданій 30. V. 1918 р. Українським Національно-Державним Союзом, ми читали, що «переворот (гетьманський) віддав усю владу на Україні в руки чужинців, ворогів українського народу... Чужонаціональні елементи захопили політичну владу на Україні в свої руки і знов обертають Українську націю в рабство... Народ бачить, що хоч і лишилась ще форма Української Держави, але в неї вливається антинаціональний зміст, і все, що здобула національна революція, обернено фактично в нівець**).

Розуміється, Новочеркаська нарада кубанців зовсім не бажала принести зі собою на Кубань, по вигнанні звідти окупантів-большовиків, нову чужоземну окупацію та все те, що з нею необхідно було звязане.

Окрім того, на рішення наради вплинула й та обставина, що після блискучого аналізу воєнного положіння на французько-німецькому фронті, зробленого ген. Алексєєвим, більшість членів наради укріпилася в думці про скору поразку Німців і про перемогу Антанти у світовій війні, що дійсно й сталося за якихось 4 місяці.

Навпаки, Добровольча Армія (властиво якихось 3—5 тисяч добровольців), на думку членів наради, не представляла небезпеки під оглядом окупаційним і вже єдино через те, що число добровольців по зрівнанню з козакою масою являлося зовсім малим, але в організаційно-військовим смислі це був елемент дуже корисний. Членам наради було ясно, що командування Добрармії захоче надалі використати сили й засоби Кубані для своїх цілей, але, здавалося, Уряд знайде у населення підтримку, щоби покласти кінець подібним спробам, якщо вони підуть на шкоду інтересам цього населення.

На нараді було висовувано й це міркування, що під час повороту на Кубань і очищення її від большевицьких військ***), буде можливість організації власної Кубанської армії, щоби не залежати від чужого командування й війська, з відходом якого з Краю большевики знову могли б взяти гору (як це, скажім, сталося на Україні по віході німецького війська).

Нарешті, під час наради, на фронті все було вже налагоджено до розпочатку марша на Кубань, а мобілізовані большевиками козаки

*) З цього приводу П. Христюк пише: «Про розміри цієї боротьби свідчать «сводки» Німецького Штабу на Україні про кількість забитих в боях: по цих сводках за 6 місяців гетьманщини було забито селянами 19.000 німецьких солдатів і офіцерів. Цифра ця, мабуть, зменшена. Нема вже чого говорити про те, що селян за цей час забито в кілька разів більше» (т. III, стор. 127, прим.).

***) Христюк, т. III, стор. 68. Національно-Державний Союз був утворений в травні 1918 р. українськими партіями демократів-хліборобів, трудовиків, самостійників-соціалістів федералістів, а також радою залізниць України та Головною Радою поштово-телеграфного союзу.

****) Ген. Деникин визначає численість большевицьких військ, з якими Кубанці при повороті на Кубань мусили зустрінутися, в 80—100 тисяч (див. т. III «Очерки Русской Смуты», стор. 151).

цілими полками у повній бойовій поготовності переходили на наш бік. Відтягати надалі наступ було просто не можна; станиці, як переказували прибувші козаки, тільки й чекали нашого підходу, щоби, як одна, повстати, що й справдилося.

Отже всі ці міркування та обставини й спричинилися до того, що більшість членів наради схилилася на бік негайного й з власними силами, лише за допомогою невеликих відділів Добрармії, вирушення на Кубань.

Що потім Добрармія набрала великої сили й стала визначним чинником в Кубанських подіях, тому головною причиною була різнорідність національного складу Кубанського козацтва, що не давала можливості створити в Раді й в Уряді компактну більшість, яка з рішучістю й до кінця обстоювала б позицію самостійницьку й національно-українську; для останнього не вистачало також і національної свідомості серед кубанців українського походження. Велику роль в посиленні позицій Добрармії відіграло також Кубанське старшинство, особливо старіше Кадрове офіцерство, що, за деякими винятками, віддано й покірливо стояло по боці єдино-неділимців і в їхніх руках було найслухнянішим знаряддям; на чолі цього старшинства стояв сам Кубанський отаман генерал Філімонов.

Але, йдучи за нашим «істориком», припустимо на хвилину, що на Новочеркаській нараді стояло питання про приєднання до України. Як би тоді випадала ця справа? Перш за все делегація в складі 10 членів та навіть Законодавча Рада з $\frac{1}{2}$ нормального складу не мали права рішати це кардинальне питання буття краю, бо це становило компетенцію великої, Краєвої Ради, яка в суті речі була Кубанськими Установчими Зборами.

А проте, в часи революції на компетенцію не дуже то звертається уваги, й тому припустимо, що Законодавча Рада могла би переступити цей формальний момент і проголосити приєднання. Але це могло статися лише при двох умовах: по-перше, треба було б, щоби в складі Ради знаходилася більшість, прихильна до такого рішення цього питання; знаючи добре склад Ради, можна з певністю твердити, що такої більшості там не було. По-друге, Раді треба було б мати певність, що проголосивши об'єднання, вона найде, повернувшись на Кубань, активну підтримку в цьому випадку з боку населення і його представників в Краєвій Раді. Але при національній несвідомості української частини населення та при ворожим поставленні до цього питання з боку кубанців-великоросів*), такої певності бути не могло, особливо маючи на увазі,

*) Скількість Українців і Великоросів на Кубанщині різними авторами визначається по-різному. Так ось д-р Ст. Рудницький, виходячи з даних одноденного перепису 1897 р., показує число українців звиш 47% населення, а «руських» — біля 44% (див. його «Ukraine — Land und Volk», Wien, 1916 р., стор. 153). Але в пізнішій своїй праці він пише, що Кубанщина «має 1.791.000 (60%) Українців, 895.000 (30%) Великоросів» (див. «Основи землезнання України», Прага, 1923 р., т. II, стор. 233). Кубанець О. Коблянський, використовуючи дані сільсько-господарського перепису 1917 р., числить Українців 56%, Великоросів — 36% (див. статтю його «Українці на Кубані» в журналі «Червоний Шлях», 1924 р., ч. 3, ст. 267). П. Ів. Івасюк в своїй книжці «Кубань» показує неймовірно високий процент Українців, аж 70—80% (Прага, 1925 р., стор. 17). П. Сулятицький, покликуючись на

що замість українського війська на Кубань прийшло 6 військо німецьке і принесло 6 зі собою режим окупації, що так але вже освідчився на Україні.

Якби все ж дійшло до проголошення Законодавчою Радою акту злучення з Україною (проголошення цього акту-можливими 6-ма голосами Новочеркаської наради проти 4 виключаємо, як простісіньку політичну авантюру; з таким же успіхом проголосити цей акт міг би й Уряд п. п. Іваніса-Сулятицького під час своїх засідань в Празі в 1921 р. в готелі Беранека, то події, мабуть, розгорнулися 6 в такому приблизно напрямку: Раді треба було 6 швиденько забиратися зі сфери впливів Добрармії й Кубанського Отамана п. Філімонова; найкраще їй було 6 перебраться на Україну під охорону й на утримання гетьмана П. Скоропадського. Отаман з Добрармією пішли 6 собі на Кубань, проголосивши з радістю про розпущення Ради й Уряду. Фактично ж жадної зміни з цього проголошення злучення не запало 6, крім хіба того, що на Кубань повернулося 6 на 25—30 чоловіка менше, а натомість населення України настільки ж збільшилося 6. Зміна була 6 лише в тому випадку, якщо Рада й Уряд пішли разом з Німцями одвойовувати Кубань од Філімонова та його прибічників. Але не знати, чи захотіла 6 Рада використати цей засіб для свого повернення на Кубань; гадаємо, що ні*), бо тоді це зовсім не мало 6 вигляду приєднання до України, а скоріш — до Німеччини.

Як раз з приводу Новочеркаської наради п. Сулятицький і проспівав кубанцям-українцям про «вражих панів, пребісових синів, що всі степи, усі плавні Москалені уручили». Та мабуть і не задармаж «уручили?» Певнож «нагороди» різні получили?» А якже, якже, получили та ще й які «нагороди!» Хто—кулю, хто—шибеницю, а кому пощастило зірватися з неї, то той одержав «закордонну командіровку «в трюмі англійського корабля, без права повернутися до-дому! Вдячний «москаль» по-царські вмів нагороджувати. Не тільки сам нагороджений, але й діти й онуки його повинні будуть про цю нагороду пам'ятати.

Раніш вже було показувано на обставини, що ускладняли або вір-

д-р Рудницького, визначає число Українців в 66—70% (стор. 133), хоч, як бачимо, д-р Рудницький числить їх тільки 60%.

Взагалі ж з покликаннями на авторів у п. Сулятицького трапляються іноді непорозуміння. На стор. 133, скажім, він закликає свого читача, що на Терці України творить 60% населення й посилається на Ст. Рудницького, але у останнього сказано, що 60% вони становлять тільки на північній третині Терщини по рр. Терек і Малку, даючи 258.000 д.; загальна ж кількість населення Терщини виносить 1.261.000 (див. «Основи землеробства України», стор. 234). Це й зрозуміло, бо основним населенням Терщини є її аборигени — Кабардинці, Турко-Татари, Осетини, Інгуші, Чеченці, Аваро-андійці, Кумики й Ногайці. Це ж ріжниця, яка по-декуди може навіть міняти політичні концепції п. Сулятицького.

*) П. Сулятицький пише, що в цей час Українське Командування призначило для десанту на Кубань дивізію ген. Натієва (стор. 191). Про цю дивізію і нам одні час приходилося чути, але потім так трапилось, що вона чомусь перестала існувати. В кождім разі з однією дивізією (мабуть, не більш 3—4 тисячі багнетів) та при можливості встановити комунікацію тільки морем, бо бракує спільних сухоземних кордонів, не знати, чи повелось 6 побити 80—100 тис. більшовицьких військ, про які пише ген. Денікин. Розуміється, козаки повстали 6 і послали цю дивізію, але звідки було 6 ваяти старшин, бо своїх старшин на Кубані не стачило.

ніше мовити виключали фактично саме поставлення питання про приєднання Кубані до України: відсутність спільних кордонів*), різнонаціональність і перемішаність населення Кубанщини, а далі й відсутність національної свідомості серед населення українського походження, яке становить на Кубанщині (та й на Ставропольщині) абсолютну більшість, мабуть, біля 60%. Ще одну причину треба відмітити. Народні маси звичайно мислять образами. Образ величезної, хоч і безладної, імперії Російської стояв ще живим у їхній уяві, перед їхніми очима; він імпонував масам, з ним зв'язувані були недавні спогади. Навпаки, образ України, як самостійної держави, ще тільки накреслювався, творився, а про старовину, про державні її традиції масами було й згадку втрачено. Отже тому було треба, щоби уплинув певний час, щоби поняття державної України закріпилося не тільки в ідеї, але й в дійсному житті, як реальність. Треба було, щоби витворився цей новий для нас образ, що приваблював би споріднену стихію своїм демократичним вільним суспільно-державним ладом, своєю організованістю, рідною культурою й рідною мовою. Одірваним територіально, історично й політично од основного пня, уломкам нації повинна сяяти, як ясна провідна, зірка, Держава Українська на теренах Великої України. За короткий час революції 1917—1920 рр. не пощастило, або просто не вистачило часу створити міцну самостійну державу. Доки ж не буде самостійности, доти не може бути й соборности. На цей випадок, справедливо каже В. Липинський, що «ідеї, віри, легенди про одну, єдину, всіх українців об'єднуючу, вільну й незалежну Україну провідники нації не створили, за таку ідею не боролись і тому, розуміється, така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла». Не сотворили в минулому, але творять нині й створять в майбутньому, бо з етнографічної маси чудовно твориться українська нація, як передумова української держави.

В процесі революційної боротьби на Кубанщині національний момент грав другорядну роль. В основі цієї боротьби лежав момент політичний, бо населення (головно-козаки й горці) прагнули передовсім до здобуття права, кажучи словами Драгоманова, жити по своїй волі на своїй землі». За це лилася кров на Кубані.

Росцінюючи цю боротьбу під кутом національно-українським, треба, здавалось би, визнати повну її необхідність і доцільність. І то тому, що, доки не можливе злучення воедино всіх частин суцільної території, обсаженої в абсолютній більшості українським народом, кожна з цих частин мусить мати позитивну мету для боротьби, а такою метою й було для Кубанщини в період 1917—1920 рр. здобуття самостійности. Як завершення розвою національної самосвідомості, так би мовити, національної кристалізації, з'явиться, в силу закону взаємного національного притягування, злука тих державних витворів що в силу об'єктивних обставин примушені будуть виборювати собі самостійність власними силами й на власні втрати.

Якими шляхами у майбутньому піде визвольна боротьба на Кубані й Ставропольщині — чи шляхом усамостійнення й зв'язаного з ним

*) Відносно територіальної близькості Галичина стоїть в дуже сприятливих умовах, маючи з Великою Україною широкі спільні кордони.

національного усвідомлення чи на перший план виступить момент національний, який відсуне зовсім на другорядне місце змагання до своєї окремішньої самостійності, зараз годі гадати. Але, як би події надалі не розгорнулися, основною вимогою є це, щоби українська людність Кубанщини, Ставропольщини й частини Терщини нарешті усвідомила себе національно, щоби надалі вона не лишалася аморфною, національно байдужою й тому для національно-державного будівництва малоцінною масою. Але процес цей затяжний, його вистачить, може, не на одно покоління.

Багато ще де-чого розкидано по книзі «історика» Сулятицького такого, що або не відповідає правді або чому дається інтерпретація, позбавлена логіки. Для ілюстрації останнього досить було б розібрати дивний з точки погляду звичайної логіки юридичний аналіз військового договору кубанців з ген. Корніловим, або палке обстоювання фантастичного проєкту самостійної Доно-Кавказької Держави, із-за кордонів якої кубанцям, разом з донцями, треба було б воювати з Грузією — за Сухум і Закаталі, з Україною — за Донеччину й землі по р. Кальміус, з Московщиною — за землі по Саратові і Вороніж; та, мабуть, і горців треба було б під цю «державу» підбивати, бо ініціатори її — кн. Тундутов і ген. Краснов — мріяли про піднесення цього чималого кусника в дарунок «Двохголовому Орлу». Доводи за цей договір уявляють з себе чудесний зразок того, як людина може мислити до гори ногами.

Та й взагалі майже кожна сторінка цього «історичного» твору подає привід для здивування, іноді ж викликає веселий настрій своїми несподіваними висновками і наївністю. Але гадаємо, що вистачить вже й сказаного раніш, бо на дальший розбор нема вже ні місця, ні часу, ні охоти. Тільки скажимо на кінці, що назва «Нариси з історії революції на Кубані» до цієї праці, на наш погляд, зовсім не підходить. Правильніше було б назвати її «Памфлет з приводу революції на Кубані» або «Кубань у кривому зеркалі».

В. Т. Гонтарь.

Национальное возрождение Чехии.

Процесс национального самосознания, развивающийся теперь в населении Кубани, обязывает каждого кубанца ознакомиться с подобными явлениями из жизни иных народов, в особенности высококультурных и славянских, чтобы путем сравнения яснее и глубже осветить переходный момент в жизни родного края. История чешского национального возрождения дает богатый материал для понимания и обоснования современного национального движения на Кубани у основных частей ее населения — преобладающего украинского и меньшинств русского и горского. Яркие и показательные исторические примеры в деятельности и подвижничестве чешских «будителей» имеют огромный интерес для каждого кубанца, желающего проверить и пополнить свои взгляды и убеждения в области гражданского и общественного уклада народной жизни на Кубани. В этих целях составлена предлагаемая статья из истории родственного нам, кубанцам, и близкого в области демократического строительства народа.

Известный французский ученый Эрнест Дени (E. Denis, 3 янв. 1849—5 янв. 1921 г.), профессор Сорбоннского университета, много лет изучавший историю Чехословакии и весьма содействовавший своими учеными трудами и журнальной работой восстановлению чехословацкой самостоятельности, делит эпоху чешского национального возрождения на три периода: 1) критико-рационалистический — 1780—1815 г., 2) сентиментально-романтический и панславистский — 1815—1840 г. и 3) реалистично-политический — после 1840 г. Это деление на периоды принято и в настоящей статье.

ПЕРИОД ПЕРВЫЙ.

Возникновение государственной жизни на территории нынешней Чехословакии относится к далеким временам: в V—VI в. поселились здесь славянские племена чехов, моравов и словаков, а в IX в. они уже

объединены были в державе Великоморавской, охватывавшей нынешние Чехословакию, Австрию и часть Польши и Венгрии. Тогда уже Великоморавская держава столкнулась с теми, вытекавшими из географического ее положения, как страны самого западного славянского племени, затруднениями, которые должно было позже преодолевать Чешское королевство: постоянный с трех сторон военный натиск иноплеменных народов на территорию, постоянная угроза свободе, культуре, вере, языку и самому существованию государства. Немцы давили с севера и через посредство христианских миссионеров стремились подчинить славян своему культурному и политическому влиянию. Князья великоморавские Ростислав и Святополк вызвали из Византии (863 г.) Кирилла и Мефодия для проповеди христианства, стараясь влиянию западно-германской культуры противопоставить культуру восточно-византийскую. С запада и с юга в то же время самостоятельности славян грозили франки, обновившие римскую империю. В 903—907 г. с юго-востока вторглись Венгры; держава Великоморавская под их натиском пала, а Словакия на целое тысячелетие была отторгнута от родственной славянской семьи. С образованием венгерского государства западные славяне навсегда потеряли непосредственную связь с южными славянами и византийской культурой; жизненный центр их подвинулся на северо-запад, в Чехию, поставленную лицом к лицу с культурой германской.

В X—XIII в. Чехия под управлением королей, избравшихся из чешского рода Пржемысловцев, успешно развивалась экономически и культурно. Но уже в XII в. чувствуется сильное влияние немцев. Королевский двор онемечивается благодаря женитьбам королей и высших придворных на немецких принцессах, тянувших за собою длинный хвост служащих и придворной челяди. Церковь, бывшая в то время единой носительницей просвещения и нравственных идеалов, а потому пользовавшаяся огромным влиянием в народе, была в руках немцев, т. к. римская курия содействовала избранию немецких кандидатов на пражскую епископию, а епископы, владевшие большими земельными участками с правами светских ленников короля, основали много монастырей, переполненных исключительно немецкими монахами. Дворяне и церковь охотно принимают в это время на свои обширные земельные владения немцев-колонистов, предоставляя им полную личную свободу и широкое самоуправление на основах принесенного ими «Магдебургского права» и обычаев родной земли.

Прекращение рода Пржемысловцев (1306 г.) заставило чехов избрать короля из немецкой династии Люксембургов, сторонников французской культуры. При новой династии Чешское королевство стало самым значительным государством средней Европы. Чешский король Карл I, воспитывавшийся при французском дворе, был избран (под именем Карла IV) на трон императора Священной Римской империи, включавшей всю центральную Европу с германскими и итальянскими княжествами. При Карле I (IV), прозванном «отцом отечества», Чехия достигла небывалого внутреннего расцвета и внешнего могущества. Основав Пражский университет (7. IV. 1348.), дав ему полную автономию и богатое обеспечение, Карл привлек в Прагу много чужеземных ученых и студентов — (в 1372—1389 г. Карлов университет посещало более 11.000 студентов);

Jan Hus před koncillem kostnickým 1415.

Jan Amos Komenský.

Josef Dobrovský.

Josef Jungmann.

Прага, быстро разраставшаяся и украшаясь множеством прекрасных зданий, стала центром просвещения для всей средней Европы. Карл I создал систему народного образования в Чехии, предоставив университету открытие школ в провинции и управление ими; учителями назначались магистры и бакалавры университета. Округлив владения свои присоединением Силезии, Бранденбурга и земель Лужицких сербов, Карл I издал (1355—1356 г.) «Золотую буллу», регистрирующую взаимоотношения и единство земель «короны св. Вацлава» и положение Чехии и ее короля в империи. Привыкших к самоуправству дворян Карл I сдерживал твердой вооруженной рукой, заботился о поднятии сельского хозяйства, понизил и упорядочил систему пошлин и даней, при помощи Ганзейского Союза провел через Чехию новые торговые пути, содействовал введению новых способов ремесленного производства. Карл I всегда относился с глубоким уважением к чешскому языку и даже курфюрстам немецким рекомендовал в Золотой булле, чтобы они обучали своих сыновей этому языку. Чешская литература в это время достигла высокого для того времени уровня; философ Фома Щитный (Tomaš ze Štitného, 1331—1401) писал свои трактаты исключительно по-чешски. Время Карла I (IV) было золотым веком Чехии, быстро развившейся под влиянием принесенной Карлом французской культуры.

Сознание политической независимости и экономической самостоятельности, развитие просвещения и литературы, пробуждение идей народной индивидуальности, гражданского права и духовной свободы — все способствовало распространению среди чехов учения магистра Яна Гуса (1369 — 6. VII. 1415), проповедывавшего обновление морально павшей католической церкви на началах евангельского учения и освобождение общества от лжи, невежества и несправедливостей, вносимых в жизнь богатым духовенством и дворянством. Для чешского языка Я. Гус оказал великую заслугу объединением различных способов правописания и упрощением грамматики. Мученическая смерть Я. Гуса вызвала религиозное и политическое восстание в Чехии, героически защищавшей свою честь и свободу против ряда неприятелей, принявших участие в объявленном папою римским крестовом походе против Чехии. В «гуситских» войнах особенно прославился гениальный вождь чехов Ян Жижка (1360—1424), но сами чешские реформаторы разделились на партии и затеяли междуусобную войну. Среди новых религиозных течений самым радикальным было учение «чешских братьев», союз которых основан был религиозным анархистом Петром Хельчицким. «Чешские братья» много содействовали подъему просвещения и успешному развитию родной литературы.

В период гуситских войн земские сословия заметно усилились, держали власть в своих руках и впоследствии существенно ограничивали избираемых королей в их самодержавных стремлениях.

Расцвету Чехии в XIV—XV вв. положен был предел избранием на королевский трон династии Габсбургов (1526 г.). Короли этой династии начали борьбу с чешской нацией, желая обратить Чехию в немецкую провинцию; они боролись с реформацией чехов во имя католицизма и с сословно-демократическим устройством государства — в пользу своего абсолютизма. Народ, воспитавшийся на идеях Я. Гуса о праве каждого человека на свободу веры и на воспоминаниях о поражениях немцев

Я. Жижкой, не мог добровольно и молча ложиться в могилу, приготовленную ему королем-немцем и кучкой придворных дворян-католиков. В 1618 г. Чехия восстала за свои права, но в битве на Белой горе у Праги 8 ноября 1620 г. чешские войска были поражены королем Фердинандом II.

Чехия потеряла государственную самостоятельность. Смертная казнь руководителям восстания, ограничение сословий в правах и привилегиях, широкая конфискация недвижимых имуществ, безудержные грабежи и насилия войск, неисчислимое количество наказаний, сознательно наложенных на неповинных в восстании чехов «для острастки другим» — такова была внутренняя политика короля-победителя. Свобода вероисповедания немедленно была отменена, евангелические храмы и школы переданы иезуитам, некаатолические священники и учителя изгонялись из пределов королевства. Католическая церковь объявлена единой государственной и правовой церковью; король, бывший воспитанником иезуитов, приказал произвести «реформацию в пользу церкви католической». Иезуиты, проводившие «реформацию» с помощью королевских войск, прошли всю землю, огнем и мечем принуждая принять католичество, сжигая все некаатолические книги, сея всюду смерть и разрушение. Приписаться к ремесленным цехам, занимать выборные должности, заключать браки и погребать мертвых по церковным обрядам могли только католики. Толпы авантюристов свезли в Чехию из немецких княжеств, Италии и Испании, чтобы заявить себя ревнителями католической веры и выпросить у Фердинанда подачку из конфискованных земель и имений. Король не скупился: более трех четвертей всех чешских земель было отнято у прежних владельцев и отдано участникам подавления чешского восстания, иезуитам и проходивцам. В 1627 г. король изменил основные законы Чехии, отняв право законодательства у сословий и приписав его исключительно королевской власти, прибавив к трем ранее существовавшим сословиям четвертое — духовенство, поставленное на первое место, и предоставив немецкому языку полное равноправие с чешским.

Более 30.000 чешских семей эмигрировало в соседние страны, спасаясь от преследования или отыскивая на чужбине такой уголок, где можно было обращаться к богу без посредничества папы римского и отцов-иезуитов. Среди эмигрантов был и великий педагог и философ Ян Амос Коменский — (1592—1670), «учитель народов», в педагогических сочинениях которого и до настоящего времени педагоги находят неисчерпаемый источник глубоких идей и высоких заветов. Коменский, между прочим, проповедывал необходимость обучения детей на родном языке, считал родную речь самым главным условием успешности обучения и правильности воспитания, восставал против слепого преклонения пред латынью и более 20 лет подготовлял издание чешско-латинского словаря и образцовых чешских речений, дабы в будущей новой школе, которую он мечтал дать своему отечеству, обучение велось на родном языке.

Много усилий положено было врагами Чехии на то, чтобы уничтожить чешский народ физически — (после тридцатилетней войны из трех

миллионов чехов осталось лишь восемьсот тысяч) — и духовно, но Чехия не погибла, ожила, возродилась. Это возрождение не было ни случайным фактом, ни делом чужих рук. В глубинах коллективной народной души не только сохранилась, но и выросла, расцвела и окрепла идея чешской государственной самостоятельности. Выразителями народной воли, носителями идеи освобождения были так называемые «будители» чешского народа. Имена Яна Гуса, Яна Жижки и Яна Амоса Коменского светили чехам из прошлого и в течении XVII и XVIII вв. напоминали им о необходимости бороться с поработителями; эти имена не давали погаснуть тому чудесному и священному огню, в котором заключен залог жизни и будущности каждого народа, — огню *национального самосознания*. Правда, под гнетом рабства и насильственной германизации огонь этот едва теплился, но никогда он не погасал, несмотря ни на отречение высших сословий от родного языка, ни на падение просвещения вообще и чешской письменности в частности, ни на то, что чешский язык в литературном смысле долго оставался без органического развития и становился полумертвым языком.

Собственно «эпоха возрождения Чехии» начинается в конце XVIII в. Идеи великих гуманистов и энциклопедистов, подготовивших французскую революцию, проникают и в чешскую среду и возбуждают чешских патриотов. Работы первой по времени группы «будителей» отмечаются научной отвлеченностью; патриотизм и великое значение этих работ — в выборе тем из чешской жизни. К этой группе относятся: Николай Фойт (M. A. Voigt, 1733—1787), написавший «Acta litteraria Bohemiae et Moraviae» и положивший основание чешской нумизматике; Ф. М. Пельцл (Pelcl F. M., 1734—1801), первый профессор на кафедре чешского языка, открытой при Карловом университете в 1793 г., — написал «Новую Чешскую Хронику» по-чешски и историю Чехии по-немецки; В. Ф. Дурих (Durych) V. F., 1735—1802), посвятивший себя славяноведению, вместе с Ф. Прохазкой (Procházka F. F., 1749—1809) перевел Библию на чешский язык*; Г. Добнер (G. Dobner, 1719—1790), историк, критически отнесшийся к рассказам о прошлом чешского народа, исследовавший исторические источники и положивший начало научным историческим работам, написал (по-латыни) большую и ценную историю Чехии.

Насколько скромны были надежды первых «будителей», можно судить по словам Ф. Пельцла, писавшего: «Еще в четырнадцатом веке человек

*) Первые полные рукописные переводы Библии на чешский язык известны с начала XV в.; первые печатные — с конца того же столетия. — (Пражская — 1488 г., Кутногорская — 1489 г., Бенатская — 1506 г.). Всего за время с 1488 г. по 1620 г. Библия издана была 15 раз, а отдельно Новый Завет — 26 раз. Все эти переводы и издания базировались на Вульгате. Наибольшую заслугу по переводу Библии на чешский язык имеют последователи П. Хельчицкого — «чешские братья». Один из них, Ян Благослав (1523—1571) перевел Новый Завет непосредственно с греческого, а группа его последователей — ветхий Завет с древне-еврейского языка. Этот перевод издан в шести частях (1578—1593 г.) со многими объяснениями в Кралицах и известен под именем «Кралицкой Библии», считающейся и до настоящего времени образцовой по языку. Дурих и Прохазка перевели и издали Библию «католическую», т. е. редактировали текст соответственно учению господствовавшей церкви и исключили все «толкования», популяризированные Кралицкой Библией. По распоряжению Марии-Терезии 1000 экземпляров новой Библии бесплатно розданы были населению.

должен был в Лейпциге знать сербский язык, если хотел на торгу кунить продукты у сельчан. Так и в наше время в Праге, где городские обыватели говорят по-немецки. Вероятно, через несколько сот лет, если бы случилось кому сказать, что в Чехии когда-то говорили по-славянски, то чех с радостью выслушает объяснения, данные ему по-немецки, об обстоятельствах, содействовавших онемечению чехов. Поэтому можно с правдоподобностью предполагать, что однажды чешская земля в отношении языка очутится в том-же положении, в каком ныне находятся Бранденбург и Силезия, где теперь вообще говорят по-немецки и где от славянского языка не остается ничего, кроме названий городов, селений и рек»*)... Тем более удивительна и трогательна бескорыстная храбрость этих людей, посвящавших «безнадежному» делу всю свою жизнь.

Громадную историческую роль в период чешского национального пробуждения сыграло «Общество Наук», объединившее отдельных работников, давшее им моральную и материальную поддержку. В Обществе сосредоточены были лучшие интеллектуальные силы чешского народа на протяжении всего XVIII в. История возникновения О-ва наглядно подтверждает прямую связь чешского освободительного движения с французским гуманизмом.

Барон Иосиф Петраш — (1714—1772), — бывший адъютант принца Евгения Савойского, основал в Оломоуце (1746 г.) первое на территории Австрии ученое общество под именем «Союза неизвестных». Целью Союза было: содействовать просвещению путем издания научных сборников при участии своих и чужеземных ученых. За два года Союз выпустил три сборника «Ежемесячные извлечения из старых и новых ученых дел» («*Monatliche Auszüge alter und neuer gelehrten Sachen*») и вскоре по пропискам врагов закрылся, дав толчок к образованию новой школы ученых в Моравии.

Пример «Союза неизвестных» был хорошим примером для Праги, тем более, что пражская почва для образования подобного союза была подготовлена чешской *аристократией*, воспитанной французскими учителями, читавшей больше всего французских гуманистов и жестоко осуждавшей местные порядки, далеко не соответствовавшие увлекавшим их идеям Вольтера, Лессинга и Руссо. Наиболее характерным примером чешских дворянских настроений того времени может служить деятельность графа Ф. Кинского (1739—1805). Участник многих войн, генерал, по богатству, заслугам и родовому положению занимавший одно из первых мест в дворянском обществе, организует в Праге воинскую академию с обязательным изучением в ней чешского языка, а в 1773 г. выпускает в свет сочинение о воспитании дворянских детей (на немецком языке), где говорит:

«Мы должны воспитывать характеры для действительной жизни, мужей, полезных отечеству; не должны неразумным воспитанием отрывать молодежь от практической жизни. Молодежь должна прежде всего воспитываться на материнском языке, потом уже образовываться и на чужих языках. Чеху родным языком должен быть чешский язык, как француз — французский, а немцу — немецкий. Чешский язык по структуре равен языкам классическим: он мелодичен, помогает усвоению иных языков, в

*) A. Denis. Dr. J. Vančura: «*Čechy po Bílé hoře*», ч. I, кн. III, 235.

практической жизни и для дворянина важнее и полезнее других и т. д. Молодежь должна основательно знать историю своего отечества, чтобы великими деяниями своих отцов к благородным действиям была побуждаема. Изучение родной истории гораздо важнее подробного изучения историй классических. Чех прежде всего должен основательно знать историю чешскую!»

Понятно, что такое сочинение произвело сенсацию в аристократических кругах, особенно среди уцелевшего по белогорской битве чешского дворянства, и много содействовало тому, что аристократы охотно пошли на сближение с учеными чехами из народа. Этому сближению помогало и то обстоятельство, что молодые ученые чехи часто приглашались на должности воспитателей дворянских детей, как напр. Добровский и Пельцл — детей гр. Ностиц, Шаллер — гр. Ностиц, Шпорка, Туна и Коловрата. Пельцл — Штернберков, Рисгер — князя Фюрстенберка и т. д. Результатом сближения ученых с аристократией было основание в 1769 г. Общества математиков в Праге, переименованного позже (1784 г.) в Общество Наук, быстро разросшееся и содействовавшее изданию множества ученых трудов, посвященных всестороннему изучению Чехии.

Руководителями, вдохновителями и главными деятелями среди «будителей» чешского народа первого периода были Добровский и Юнгманн.

Иосиф Добровский (Josef Dobrovský) родился (17. VIII. 1753 г.) в чешской семье, проживавшей в Венгрии, и всегда считал себя «чехом по рождению — славянином по языку».

Иезуит Степлинг (Stepling), человек весьма просвещенный и благожелательно настроенный к чешскому народу (хотя говорил и писал только по-немецки), убедил Добровского вступить в орден иезуитов (1772 г.) и помог зачислению его в университет. Через год орден иезуитов был закрыт: но Добровский остался в Праге и продолжал свое образование. Еще вступая в орден, Добровский твердо стоял на том, что от нравственной свободы он не отказывается: этому положению остался он верен во всю жизнь, требуя свободы совести для каждого отдельного человека и свободного самоопределения для каждой нации. Долгое время Добровский был (1776—1787) воспитателем детей графа Ностица. В эти годы он не оставлял научной работы: в 1778 г. издает критическое исследование евангелия св. Марка — вернее пражской рукописи этого евангелия, считавшейся подлинником, написанным рукою апостола. — и доказывает, что рукопись относится к IX веку. К этому же времени относятся попытки Добровского основать несколько литературных журналов, напр. «Böhmische Literatur», «Literat. Magazin von Böhmen und Mähren» и т. д.

Леопольд II в 1791 г. короновался чешским королем и присутствовал в торжественном заседании чешского Общества Наук; Добровский выступил в этом заседании с горячей речью и с призывом к королю о принятии необходимых мер к сохранению чешского языка*).

*) К. Адачек. «Dobří poroby a vzkříšení», 128.

Добровский был одним из деятельнейших членов общества, хотя в это время он принял уже посвящение в сан священнослужителя и был назначен директором главной семинарии в Градице. В 1792—93 гг. он совершил путешествие в Швецию и в Россию, собирая материалы для своих филологических работ. Собрав богатый материал, Добровский по возвращении из путешествия погрузился в тихую кабинетную работу. Обладая громадными знаниями из всех областей славянской жизни, он ничего не хотел принять на веру, без критического исследования, даже и в тех случаях, когда легендарные и необоснованные повествования и предания воспевали славное прошлое чешского народа. Он не любил свойственной многим из его современников привычки громким криком и сентиментальными излияниями показывать свой патриотизм: «лучше работать, хотя-бы и в тишине, чем бросать громкие призывы в журналах», говорил он по адресу тех, кому по его мнению «все чешское помутило разум». Добровского упрекали в излишнем критицизме, в политической неустойчивости и холодности, даже в германофильстве. Юнгманн писал о нем в 1819 г.: «Добровский, несмотря на все свои заслуги, кажется мне больше немцем», а в другой раз (1823 г.): «Я всегда думал, что это не славянин, а славяниствующий немец». Теперь, по истечении целого столетия, когда оценке деятельности Добровского не мешает горячая атмосфера полемики, ясно, что он глубоко и искренно предан был родине и славянству, хотя и писал всю жизнь только по-немецки и по-латыни.

Основными трудами Добровского, поставившими его на одно из самых первых мест в ряду чешских «будителей», вырвавшими почву из под ног торжествовавших уже германизаторов чешского народа, были две книги: научная грамматика чешского языка — («Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache», 1809 г.) — и «Основы языка старославянского» — («Institutiones linguae slavicae dialecti veteris», 1822 г.). Чешский язык к половине XVII в. становился уже мертвым языком, был сильно засорен германизмами и во многом испорчен теми непрошеными благожелателями, которые без необходимой научной подготовки брались за исправление его. Добровский доказывал, что язык развивается органически, соответственно естественным законам природы, что условием развития языка непременно должно быть одновременное умственное и моральное развитие народа. Он протестовал против введения в литературную речь новых выдуманных слов и указал два богатых источника для возрождения языка: 1) чешскую литературу времен наибольшего ее расцвета (XVI в.) и 2) живую речь народа, хорошо сохранившуюся у сельских обывателей. Указав источники, Добровский указал и пути работы над языком, установив основные законы и принципы его развития, провел путем глубокой и кропотливой критики резкую грань между не имеющими никакой цены грамматическими фантазиями профанов и научными изысканиями, обоснованными на анализе языковых форм. Значение филологических изысканий Добровского было понято и за пределами Чехии. — его грамматика была образцом для всех славянских наций: он замечался на пост-президента общеславянской академии: командующий русскими войсками, полковник в 1813 г. через Прагу, считал важным сделать ему официальный визит.

Многолетняя напряженная работа, рана, полученная на охоте, и

неизбежные у человека, решившегося идти по непроторенному пути, разочарования сильно отразились на Добровском: он страдал тяжелыми нервными заболеваниями. Умер он 6 января 1829 года.

Современником Добровского и признанным вождем чешских будителей начала XIX в. был Иосиф Юнгманн (Josef Jungmann), родившийся 16 июля 1773 г. в семье сапожника. В Пражском университете Юнгманн был под большим влиянием профессора математики Выдры, который за свою тридцатилетнюю службу воспитал более 10000 юношей в национальном направлении. В университете Юнгманн много работал: двадцать четырех лет он хорошо владеет 9-ю языками, в том числе: французским, английским, итальянским, русским, польским и испанским. В 1799 г. он поступает преподавателем в Литомержанскую гимназию, где обучает чешскому языку и начинает свою националистическую деятельность. Он переводит здесь «Ататла» и «Потерянный Рай» и начинает собирать материалы для будущего своего «Словаря», сотрудничает в нескольких чешских журналах и пишет стихи. В 1815 г. переводится в Пражскую гимназию и сразу занимает руководящее место среди чехов-националистов.

Юнгманн воспитался на идеях энциклопедистов; на их основе он определил свой идеал, которому верно служил всю жизнь. Он отличался громадной трудоспособностью и весь был проникнут чувствами справедливости и уважения к свободной человеческой мысли. Гнет властей церковных и светских возмущал его и побуждал к таким, напр., заявлениям: «Трудно установить: какая из насильственных властей — светская или духовная — хуже. Ужасны обе сами по себе, когда стоят рядом; но горе народам, когда они соединяются (что они очень охотно и делают), и удвоенными силами душат несчастные народы». Юнгманн считал силы патриотов недостаточными для открытой и прямой борьбы с властями и потому был сторонником таких методов, какие позволяли уклониться от прямого удара или защититься хитростью и ловкостью. Не вполне выяснена роль Юнгманна в истории появления известных чешских «Рукописей»; есть предположение, что о появлении их было ему заранее известно и он содействовал появлению их своим молчаливым согласием. Во всяком случае, он расценивал это появление, как факт положительный, и из-за рукописей разошелся с Добровским, заявившим об определенно отрицательном к ним отношении. Юнгманн обладал неопенимыми для того периода борьбы качествами: трудолюбием, упорством, рвением и энтузиазмом в работе, умением объединить людей, стремившихся к одной цели. Посвятив общественным делам сорок лет своей жизни, он пятнадцать лет стоял во главе умственной и освободительной работы чешской интеллигенции. Цель этой работы была у Юнгманна та же самая, что и у Добровского. — национальное пробуждение чешского народа, но пути к намеченной цели каждый из них понимал по иному. Язык и история родного народа были для Юнгманна главными, наиболее жгучими и актуальными проблемами возрождения чешского народа: им и посвятил он главные свои труды. О языке литературном он пишет: «Язык литературный подобен цветам на привитых ветвях национальных; от этих цветков нарисуем плоды получить полезные. Да будет свят для нас дочелющий к нам язык письменный, лучше которого ни хотеть, ни создать не можем. Язык — вторая главная часть мышления, он — само мышление,

— так тесно они связаны! Язык — основание народа; кто разрушает язык, тот у народа опоры существования его отбирает. Каждый образованный народ начинает воспитание детей с языкознания, с ознакомления с тем языком, который ребенку для разговора и письма есть или должен быть наиболее необходим. Просвещенные народы главное внимание обращают на точность языка своего. Бесстыдно грешит против народа тот, кто не уважает речь его и своевольно растлеивает ее»^{*)}.

Сам Юнгманн писал всегда по-чешски и этим выгодно выделялся из среды первых «будителей», пользовавшихся по большей части латинским и немецким языками. Ему должна быть приписана главная заслуга в том, что чешский язык в начале XIX в. стал среди чешской интеллигенции живым и литературным языком. Он неустанно доказывает, что чешский язык в состоянии передать самые тонкие нюансы чувств, как и самые сложные построения мысли; чтобы не быть голословным, Юнгманн сам берется за создание различных образцов поэзии, пишет много сонетов, а друга своего Марека заставляет заполнять в чешской литературе все недостающие роды художественной поэзии. Хотя Юнгманн был по существу лишь ученым и вовсе не поэтом, но о нем справедливо говорят, что он из ничего «создал» чешскую новую литературу.

Из всех произведений Юнгманна наибольшее значение для возрождения нации имели два: «История чешской литературы» и «Словарь». История литературы, являющаяся и до настоящего времени наиболее полным библиографическим обзором старой чешской литературы, произвела сильное впечатление в чешских интеллигентных кругах. Люди, воздерживавшиеся от участия в освободительной работе, становились убежденными сторонниками национального движения, т. к. книга Юнгманна давала им в руки прекрасное оружие для защиты от нападок противников, утверждавших, что чешское движение не имеет никаких исторических обоснований, а желание создать чешскую литературу — пустое новшество, выдуманное горячими головами и обреченное на полную неудачу. Патриоты могли теперь с гордостью указывать на длинный ряд литературных произведений прошлого, доказывавших, что чешский народ уже много лет назад стоял на уровне европейской культуры и литературного умения и что только внешние неблагоприятные обстоятельства понизили этот уровень.

Мысль об издании чешско-немецкого словаря часто обсуждалась в кружках пражских «будителей» еще до появления в Праге Юнгманна. Воспитанные в немецко-латинской школе, они для работ на чешском языке нуждались в таком словаре, который восполнял бы все пробелы в чешской речи, находившейся пол спудом, без движения и органического роста, почти два столетия. Жизнь за это время ушла вперед, создала много новых вещей и понятий, а живая чешская речь, сохранившаяся в деревне, сильно обеднела, т. к. крестьянский обиход требовал сравнительно небольшого запаса слов. Нужно было «отыскивать» слова в глухих закоулках и в старой литературе, нужно было приспособить их соответственно изменившейся жизненной обстановке. На необходимость издания подробного немецко-чешского словаря указывал Добровский еще

^{*)} K. Adamek: «Doba porohy a vzkříšení», 192.

в 1779 г. Были и серьезные попытки составить такой словарь: Зеберер, Франц Ф. Прохазка, Пельцл, Крамериус, Лешка, Рыбай, Злобицкий и сам Добровский много лет посвятили подготовительным работам, но к изданию приступить не смогли и собранные материалы не систематизировали. Там (Vaclav Thom) и Томса издали немецко-чешские словари и даже называли их «полными», но именно полнота в них отсутствовала. По настойчивым просьбам Добровского, Юнгманн решил приступить к составлению большого словаря и набросал план работы, с которым Добровский, однако, не соглашался; разногласия эти задержали работу Юнгманна на некоторое время; но не остановили ее, т. к. желание работать над словарем было у Юнгманна еще в первые годы учительской его службы в Литомержицах — с 1800 г. Основой для своего словаря Юнгманн взял словарь Томсы; прежде всего дополнил он его словами, собранными Пельцлом в 1800 г., а потом уже пополнял своими материалами. Большую помощь оказывал ему просвещенный чешский библиограф Доуха. Словарь разросся постепенно в капитальный труд в пяти томах; издан был в 1834—1839 гг. Появление Словаря радостно приветствовалось всеми чешскими интеллигентами. Но одни считали его безукоризненным и говорили, что «Юнгманн опять вложил нашему народу в уста язык, вырванный врагами», что Словарь — «величественный памятник на грани двух веков, клад, святыня нашей речи», что он вполне равен всем подобным произведениям, над которыми подолгу трудились ученые общества и целые академии. Другие выступили с обвинениями в том, что Словарь — более славянский, нежели чешский. Нападки критиков Юнгманн принимал спокойно: он знал, что они во многом правы, ибо он действительно при своей работе находился под большим влиянием идеи панславизма, существование которого он отрицал, но по существу был горячим панславистом. В своем дневнике он признается в готовности пожертвовать чешским языком в пользу единого общеславянского языка. В 1817 г. по поводу слухов о проекте создания из Чехии и Галиции нового Славянского королевства он пишет: «Небу угодно, чтобы эти слухи оправдались. И разве важно, что выберут в преобладающий язык польский или чешский? Это будет славянский язык. Может быть, наречия вончат тем, что сольются. Боже! Это слишком хорошая мысль». Юнгманн надеялся на постепенное сближение славянских языков и потому предлагал чешский лексикон дополнять русскими или польскими словами. Э. Дени, анатом Чехии и славянской филологии, по поводу этого замечает: «Но подобные утопии не могли иметь практических результатов. Народ не выбирает себе языка из дипломатических соображений, и если в двух соседних странах царят близкие наречия — это еще не основание для слияния их в одно*»). Авторитет Юнгманна был так велик, что пришедшее ему на смену новое поколение охотно считало его своим вождем, хотя Юнгманн во многом еще держался взглядов старой школы, сдерживал порывы молодежи и обращался с нею довольно властно и резко. Молодежь называла Юнгманна «Нестором чешского возрождения», а Челяковский после его смерти говорил: «Он был нашим духовным отцом». И действительно, первая половина XIX столетия прошла

*) А. Denis — Dr. I. Vančura. «Cechy po Bílé hoře», ч. II, кн. I, стр. 76.

в чешской жизни под непосредственным громадным влиянием Юнгманна, умершего в 1847 г., 16 ноября.

Деятельность Добровского и Юнгманна, посвященная оживлению чешского языка и восстановлению исторических традиций, непосредственно воздействовала и на иные области народной жизни, базирующиеся на слове, как-то: поэзию и журналистику, театр и школу.

В это время было около двадцати чешских писателей и журналистов; наиболее известны из них: Крамериус, Вацлав Там, Отах, Длабач, Макс Штван, Кноблех, Гневковский, Неелдый, Пухмайер, Томса, Рулик, Проккоп Шедивый, Гавелка.

Каждый из них горел желанием дать родному народу возможность читать что-нибудь художественное или поучительное на своем языке и каждый из них сталкивался с такими трудностями и препятствиями, перешагнуть через которые у них не хватало сил и умения. Никто из них не воспитался в литературных крутах, никому из них не пришла на помощь литературная традиция. Каждый из них должен был начинать сначала, творить в пустом месте из ничего, натыкаясь на каждом шагу на недостаток слов и выражений, на неопределенность грамматических форм и полное отсутствие законов чешской прозы. Все они не могли совершенно отрешиться от той школы, которая их воспитала и наложила неизгладимую печать на все их мышление, — школы немецкой. Только гений мог бы одним ударом разметать стены, отгораживавшие чешскую литературу от всего света, а они были просто более или менее талантливыми людьми, их сил было достаточно только на то, чтобы по камешку и по кирпичику разрушать стену исторической тюрьмы. Естественно, что все они обратились к подражанию и только старались чужие растения пересадить на родную почву или одеть в дорогие их сердцу национальные сельские костюмы. Все они были скромны в оценке своих талантов и произведений; Пухмайер, издавая полное собрание своих сочинений, называет их скромными полевыми фиалками — вестниками весны и идущих за ними роскошных цветов, а молодые поэты не стыдились ходить к Добровскому для исправления им грамматических и прозаических ошибок в их произведениях. Поэзия их — идиллическая, воспевавшая тихие поля, уединение, дружбу, верность, совершенно оторвана от действительной жизни, потрясенной великой французской революцией и войнами Наполеона. Эта поэзия вся проникнута моральной тенденцией и желанием дать читателю полезную идею. По форме она довольно тяжеловесна и проста, что делало ее близкой и понятной народу, еще почти не знавшему светской литературы и не имевшему склонности к изысканности в ней. Вообще-же нужно отметить, что идиллическая поэзия того времени почти не доходила до народа, кроме стихотворений Гневковского и Нееллого, писавших на темы, взятые из чешских легенд; их произведения пользовались широкой известностью и сохранились в народе до начала XX века.

Первую газету в Чехии издавала Людмила Седлчанская (L. Sedlčanská), получившая в 1657 г. привиллегию на печатание и рассылку по почте печатных листов газет; ее преемник, типограф Ян Арнольд из Доброславина, получил возобновление привилегии (в 1690 г.) на десять лет; в 1700 г. его газета прекратила свое существование. Газета все это время выходила спорадически; промежутки между отдельными номерами были весьма различны. Настоящую периодически выходящую чешскую газету начал издавать К. Ф. Розенмюллер лишь с 4 февраля 1719 г. под названием: «Вторничные и субботние Пражские почтовые новости, из различных земель и краев приходящие». Эта газета существовала до 27 июня 1776 г. В Вене была попытка издания чешской газеты осуществлена Каливодой, издававшим в 1761 г. «Венский дневник»; но из-за недостатка подписчиков издание умерло через три месяца. В 1776—1782 г. в Праге не было ни одной чешской газеты. Газетой и настольной книгой сельского населения были весьма распространенные в то время и доступные по цене различные календари. Цены книг и газет были для народа все-таки высокими, несмотря на их действительную дешевизну; (так, напр., два тома «Новой чешской хроники» Пельцла стоили два гульдена, журнал «Учитель народа» — за год 12 тетрадей — 24 крейцера, «Лабиринт» Коллинского — 24 кр., сборник стихов и песен Пухмайера — 30 кр. и т. д.)*. В 1782 г. «Пражские почтовые новости» возобновляются, а через три года Шенфельд (Schönfeld) начинает издание «Шенфельдских императорско-королевских почтовых известий», редактирование которых поручает Крамернусу.

Вацлав Крамернус (1759—1808) прославился уже как редактор названной газеты, а еще больше как редактор и издатель собственной газеты: «Крамернусовы импер.-корол. патриотические известия», положившей прочное основание газетному делу в Чехии и воспитавшей в народе потребность в живом слове периодической печати. Кроме газеты он двенадцать лет (1787—1798) издает «Новый календарь терпимости», предназначенный одинаково для католического и евангелических исповеданий, много способствовавший распространению в народе веротерпимости. Основав в Праге типографию «Чешская Экспедиция», он сумел сделать ее центром нарождающейся чешской журналистики. Вокруг «Экспедиции» и Крамернуса понемногу объединялись журнальные работники и патриоты-интеллигенты. С их помощью Крамернус издал много — (84) — популярных книг и брошюр из всех областей человеческого знания, как-то: этики, истории, географии, юриспруденции, гигиены, сельского хозяйства и т. д. Полезные знания подавались в самой легкой форме, слабривались веселыми рассказами, чтобы не испугать читателя серьезностью. Язык этих изданий был образцовым и вошло даже в поговорку выражение «писать по-крамернусовски», т. е. писать хорошим чешским языком. Много труда и энергии стояла Крамернусу выработка этого хорошего язычка, т. к. в молодости он плохо владел чешским языком; после него осталось около тридцати томов грамматических заметок и выписок из книг, говорящих об огромности его труда и добросовестности при подготовке на пост

*) Гульден можно считать приблизительно равным серебряному рублю екатеринских времен, а крейцер — копейке.

служителя и учителя народа. Не менее трудов и забот положено было Крамернусом на воспитание читателя и на распространение полезных идей и знаний путем личных взаимоотношений: в «Экспедиции» бывали люди со всей Чехии, знакомились между собой и получали от приветливого и общительного хозяина указания и советы по разным вопросам: об основании читательских кружков, корреспондировании в газету и т. п. Крамернуса, можно сказать, знала вся Чехия, но и он знал всю Чехию и почти в каждой деревне мог указать на кружок своих приятелей; он основал чешскую журналистику и воспитал чешского читателя.

Театр в Чехии существовал еще в XVI в. При пражском университете, начиная с 1553 г., представления устраивались не менее раза в год. Иезуиты при всех своих учебных заведениях устраивали публичные театральные представления, пользуясь ими как могучим средством привлечения и воспитания народных масс. 12 октября 1567 г. в пражском «Клементине» в первый раз поставлена была чешская стихотворная драма о св. Вацлаве в присутствии 10.000 зрителей. В 1765 г. театральные представления при школах были запрещены. Но к этому времени дворянство по примеру заграницы обзавелось своими домашними театрами, а народ довольствовался кочующими театрами, преимущественно немецкими; в 1760 г. в Чехии было более 40 кочующих немецких трупп. Почешски играли только театры марионеток, весьма распространенные и любимые народом за господствовавшее в них оппозиционное настроение, выражавшееся в насмешках над монахами и господами. В 1786 г. устроен был в Праге на Вацлавской площади чешский театр; Иосиф II посетил его и театр стал называться «Императорским и королевским чешским национальным театром», хотя и помещался в убогом деревянном бараке.

Публика охотно посещала чешский театр, т. к. усиленно патристически настроенных писателей, особенно Вацлава Тама, первого комика, репертуар постоянно обновлялся: за пятнадцать лет на чешский язык переведено было около тысячи драматических произведений; много пьес было написано и оригинальных чешских, преимущественно на темы исторические. Через пять лет деревянный барак театра был снесен; распоряжение мотивировано было тем, что театральное здание — «будка мешает движению». Народ обвинял в разрушении «его» театра графа Ностица, построившего собственный театр и завидовавшего успехам «будки». Граф Шпорк, желая затмить театр Ностица — (ныне Ставовский театр), — устроил в здании бывшего монастыря новый театр и отдал его в пользование чешскому товариществу; но через несколько лет этот театр попал в руки арендатора Ностицкого театра; немецкие пьесы заняли преобладающее положение, а потом и окончательно вытеснили чешскую драму. Сторонники чешского театра — бедная интеллигенция или мелкие мещане и чиновники — не могли бороться с богатыми высшими сословиями, противниками национального пробуждения. Если раньше дворянство поддерживало чешский театр, то только потому, что видело в нем интересную для народа и безобидную для себя забаву. Когда-то практика по-

казала, что чешский театр является могучим фактором пробуждения нации и восстановления языка угнетенного народа, высшие классы, испуганные французской революцией, выступили на борьбу с чешским театром и задушили его. В 1802 г. запрещены были в Чехии театры марионеток. Чешская драма ютилась в театре буритрафа Валлиса — (на Малой Стране, впоследствии здание сейма), — где давались дневные чешские представления, но в 1806 г. по просьбе дворян и эти представления были прекращены, потому что «после чешской черны нельзя достаточно проветрить театр» к вечерним представлениям. С 1809 г. чешский театр надолго замер.

Чешская школа до потери чехами политической самостоятельности развивалась под прямым воздействием университета, которому Карл IV вменил в обязанность назначение учителей и надзор за ходом обучения. После битвы на Белой горе учителя евангелического исповедания были изгнаны за пределы родины и школы поступили в ведение иезуитов, заботившихся лишь о преподавании катехизиса. Схоластическими методами преподавания и тенденциозностью воспитания иезуиты привели чешскую школу к упадку и в таком состоянии продержали ее около 150 лет, до времени Марии-Терезии.

Начало эпохи чешского возрождения совпало с периодом школьных реформ, проведенных Марией Терезией (1774 г.). Эта правительница под влиянием идей гуманизма стремилась к насаждению просвещения или хотя бы грамотности среди подвластных ей народов. Расширение школьной сети, отмена школьной монополии иезуитов, организация подготовки учительского персонала, введение в школу новых предметов и методов преподавания — все говорило в пользу реформы. Но по существу реформы были великим злом для народа, т. к. в них отсутствовала главная ценность школы, душа преподавания, — родной язык. Реформированная школа была, таким образом, украшенной цветами могилой, в которую чехи своими руками должны были положить родную мать — родную речь. Величайшей заслугой первых чешских «будителей» было то, что они печатным и устным словом поддержали сельского учителя, захлебывавшегося в волнах насаждаемого правительством германизма. Народный учитель, оживший и окрепший при декретах Марии Терезии об улучшении преподавания чешского языка, сумел не только пережить позднейшие атаки германизации, но еще и дал ряд выдающихся работников национального пробуждения, как то: А. Веселый, И. Сайдль, И. Рыба, Я. Фильчик и многие иные, в тиши и неизвестности творившие великое дело.

Первый этап чешского национального пробуждения (1773—1815 г.), интересный сам по себе, как одно из значительных явлений истории, в наше время приобретает важное, ввиду мировых национальных движений, значение вообще, а для кубанского населения — в особенности.

Объединяя в себе аналогичные исторические процессы, совершавшиеся в том или ином виде и в других странах, боровшихся за самостоятельное культурное развитие народов, он является прямым и в высшей степени доказательным ответом на коренной, давно уже назревший на Кубани, вопрос о родном языке для разных частей населения. Если ключом к пониманию современных революционных движений являются великая французская революция и ряд последовавших за ней, отразивших соответственные движения в областях политики, экономики и социального уклада жизни народов, то вопрос о праве каждого народа на собственную культуру и свой родной язык так элементарен и близок к психике народной массы, что никакого ключа и аналогии ко всеобщему ясному пониманию его, как кажется, и не требовалось-бы, тем более, что сложными достижениями революций он как-будто совсем упраздняется. В действительности же мы видим, что разрешение этого вопроса является сложной и тяжелой проблемой для многих государств, что вопрос этот и теперь, как всегда, полон жизни и силы, что революции его не упраздняют, а еще больше подчеркивают и выдвигают на первый план, заставляя в исторических фактах и аналогиях искать помощи к его разрешению. Хотя на Кубани вопрос этот выдвинут революцией, но в своем чистом виде он является вопросом не столько политической борьбы, сколько мирного культурного развития. В этой плоскости то, что происходило в Чехии в прежние времена, очень близко тому, что появилось и творится ныне на Кубани.

Особенностью чешского национально-освободительного движения было то, что оно происходило внутри австро-венгерской монархии, принужденной в силу исторических обстоятельств признавать некоторые политические и «земские» права поработенных народов, а потому и сводилось к нескольким конкретным и чисто-национальным целям: материнский язык, своя книга и школа, чешский театр. Политическое освобождение, государственная самостоятельность, и все связанные с нею права только предполагались, как следующий этап борьбы. Поэтому и характер чешского движения первой эпохи был мирный, культурный, без вооруженных восстаний и кровавой борьбы, вне зависимости от того или иного разрешения политических вопросов международного характера. Войны и мирные договоры, увеличение или уменьшение территории империи — это были дела и заботы Габсбургов, чехи же заботились только о правах и положении чешского королевства внутри чуждой им и при всякой политической ситуации одинаково ненавистной империи-поработительницы. То, что у первых чешских будителей было делом более или менее отдаленного будущего, — политическая самостоятельность — в современной борьбе поработенных наций часто является необходимым условием возрождения, а к тому еще осложняется вопросом социального раскрепощения классов; следствием такого осложнения является неизбежное расширение современных национальных движений до пределов международных; в этом — главное отличие современного положения от эпохи первых чешских будителей.

Вне элементов политической самостоятельности и социальной революции каждое современное национально-культурное возрождение во многом подобно возрождению чешскому. Каждое такое движение сводится

прежде всего к борьбе за родной язык. На примере Чехии мы видим всю трудность и тяжесть положения тех, кто... хочет вырвать из уст живого народа родной его язык. Сколько сил и средств было в распоряжении врагов Чехии! Войско, армия чиновников, ученые, огромные деньги, толпы монахов, типографии, школы и театры — все это пущено было в ход, все это усиленно работало десятки лет и все это зашаталось и начало давать трещины при первом натиске группы вдохновенных, но бедных и скромных людей, вооруженных только пером да сознанием, что за ними стоит народ. Народ, пожелавший носить свое собственное имя, захотевший читать свою книгу и учиться в своей школе не может быть остановлен в движении к полному определению своей национальной сущности ни вековыми перерывами в языковом и литературном развитии, ни бедностью материальных средств и культурных учреждений, ни отсутствием достаточного количества интеллигенции, ни множеством врагов его пробуждения. На примере первых чешских «будителей» должны убедиться все враги национального самоопределения народов в полной бесплодности своих усилий; на этом же примере могут все друзья пробуждающихся наций учиться настойчивости, отваге, преданности идее, любви к своему народу и уважению ко всякой работе на его пользу. Враги и друзья национального возрождения народов пусть чаще вспоминают слова великого чешского учителя:

«Pravda vítězí» — «Правда побеждает!»

Источники:

1. A. Denis — Dr. J. Vančura. «Čechy po Bílé hoře», ч. I и II.
2. J. Dolenský — Prof. J. Kosina. «Dějiny národu českého».
3. Dr. O. Kádner. «Dějiny pedagogiky».
4. Prof. J. Pekař. «Dějiny československé».
5. K. Adámek. «Doba poroby a vzkříšení».
6. Prof. J. Procházka. «Stručné dějiny písemnictví českého».

ЗМІСТ.

	Стор.
1. Від Управи Громади Кубанців	1
2. Проф. Ф. А. Щербина. О деятельности Общества Кубанцев	3
3. Проф. Ф. А. Щербина. Кубань в прошлом и настоящем: история Кубани — 14, настоящее Кубани — 29,	14
4. П. Л. Макаренко. Про діяльність Громади Кубанців в Чехословацькій Республіці	38
5. П. Л. Макаренко. З життя Кубані під радянською російською комуністичною владою: за що боролась Кубань — 76, для чого Кубань була і є потрібною для большевиків — 77, засоби, якими користувалась московська влада, щоб удержати Кубань — 77, адміністративний устрій Кубані — 80, сільсько-господарський податок — 84, земельне питання — 88, сільське господарство — 103, промисловість і робітники — 121, торгівля — 134, шляхи — 145, освіта — 147, національна справа — 162, радянська влада і населення — 181, висновки — 185	75
6. Проф. Л. Л. Вич. Кубань у кривому дзеркалі	193
7. В. Т. Гонтарь. Национальное возрождение Чехии	279

